सितातिलबलायष्टित्रिफलारजनीयुगैः ।
लौहं लिह्यात्समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥ ४६ ॥

अथामृतलताऽऽदिघृतमाह—

अमृतलतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगविड्विषः सर्पिः ।
क्षीरं चतुर्गुणमेतद्धितरेच हलीमकार्त्तेभ्यः ॥ ४७ ॥
मधुरैरन्नपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ।
कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्रोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

अथ पाण्डुरोगकामलाहलीमकानां सामान्यचिकित्सामाह—

फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः क्वाथः ।
क्षौद्रयुतोऽयं हन्याद्धलीमकपाण्डुकामलारुजम् ॥ ४९ ॥

अथ त्र्यूषणादिमण्डूरवटिकामाह—

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकम् ।
दार्वीत्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिको देवदारु च ॥ ५० ॥
एषां द्विपलिकान्भागान्कृत्वा चूर्णं पृथकपृथक् ।
मण्डूरचूर्णं द्विगुणं शुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ५१ ॥
मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेन्नरः ।
उदुम्बरसमाकारान्वटकांस्तान्यथाऽग्नि च ॥ ५२ ॥
उपयुञ्जीत तक्रेण जीर्णे सात्म्यञ्च भोजनम् ।
मण्डूरवटिका ह्येताः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ५३ ॥
कुष्ठानि जठरं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥ ५४ ॥

अथाष्टादशाङ्गलौहमाह—

किराततिक्ता सुरदारु दार्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ॥ ५५ ॥
फलं विडङ्गस्य समांशकानि सर्वैः समं चूर्णकमायसञ्च ।
सर्पिर्मधुभ्यां वटिका विधेया तक्रानुपानाद्भिषजा प्रयोज्या ॥ ५६ ॥
निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकं च शोथं प्रमेहं ग्रहणीरुजञ्च ।
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्तमर्शांस्यथो वाग्ग्रहमामवातम् ॥
व्रणांश्च गुल्मान्कफविद्रधिञ्च चित्रञ्च कुष्ठञ्च ततः प्रयोगात् ॥५७॥

यवगोधूमशाल्यन्नै रसैर्जाङ्गलजैर्हितैः ।
मुद्गाढकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥ ५८ ॥

*एषु = पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ५८ ॥

इत्यष्टमः पाण्डुरोगकामलाहलीमकाधिकारः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमो रक्तपित्ताधिकारः ॥ ९ ॥

तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ १ ॥

*तीक्ष्णं = मरिचादि । उष्णम् = अग्नितापादि । क्षारो = यवक्षारादिः । विदग्धं = दूषितम् । स्वगुणैः = स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्णाम्ललवणकटूष्णघर्मादयो गृह्यन्ते । विदहति = दूषयति ॥ १ ॥

अथ रक्तपित्तस्य सामान्यलक्षणमाह—

ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥

*अत्र रक्तमित्युपलक्षणम् । तेन संसृष्टं पित्तञ्च । अत एव "रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व" इति सुश्रुतः । "रक्तञ्च तत्पित्तं चेति रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, रक्तपित्तं कर्मधारयश्चे"ति चरकः । उभयत्रापि न दोषः । कारणत्रयाद्रक्तस्यापि समाख्यानम् ॥

*कारणत्रयमाह—

*संयोगाद् दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः ॥
रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ १ ॥ इति॥२॥

अथ रक्तपित्तप्रवृत्तिमार्गानाह—

ऊर्ध्वं नासाऽक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

*मार्गानाह—ऊर्ध्वमिति । कुपितं = पित्तम् ॥ ३ ॥

अथ रक्तपित्तस्य पूर्वरूपमाह—

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लौहगन्धश्च निश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ॥ ४ ॥

अथ कफजवातजरक्तपित्तयोर्विशिष्टरूपमाह—

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ॥ ५ ॥

अथ पित्तजरक्तपित्तस्य विशिष्टरूपमाह—

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकाङ्गारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥

*मेचकम् = चिक्कणं कृष्णवर्णम् । अञ्जनं = स्रोतोऽञ्जनं; तदाभम् ॥ ६ ॥

अथ संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह—

संसृष्टलिङ्गसंसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।
ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत्प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥

अथ रक्तपित्तोपद्रवानाह—

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा-
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ॥
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूयनिष्ठीवनञ्च
द्वेषो भक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ८ ॥

*विकृतिः = मांसप्रक्षालनाभताऽऽदि ॥ ८ ॥

अथ रक्तपित्तस्य साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतस्तु यत् ॥ १० ॥

अथ साध्यरक्तपित्तमाह—

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥

*सुखे काले=हिमशिशिरयोः ॥ ११ ॥

अथासाध्यरक्तपित्तमाह—

मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥१२॥

*उक्ता विकाराः=दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं=नाना-वर्णम् ॥ १२ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद् दृश्यं वियच्चापि तदसाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥

*येन रक्तपित्तेनोपहतो मनुष्यो दृश्यं=घटपटादिकं रक्तं पश्यति स नश्यति । वियच्चापि=अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्तपित्तारिष्टमाह—

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

*लोहितोद्गारदर्शी=व्याधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सामाह—

पित्तास्रं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनो यतः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥ १५ ॥
शालिषष्टकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः ।
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ १६ ॥
मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ १७ ॥
दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थे चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बन्यग्रोधप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥ १८ ॥
शाकार्थे शाकसात्म्यानां तण्डुलीयादयो हिताः ।
पारावतान्कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ॥ १९ ॥
शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् ।

रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान्ससैन्धवान् ॥ २१ ॥
कफानुगे यूषशाकान्दद्याद्वातानुगे रसम् ।
पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ॥ २२ ॥

अथ धान्यकादिहिमादिकमाह—

धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥ २३ ॥
ह्रीबेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाऽमृता ।
उशीरञ्च त्रिवृच्चैषां क्वाथं समधुशर्करम् ॥ २४ ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ २५ ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुका ।
जले साध्या रसे तस्मिन्पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥
वासापत्रसमुद्भूतो रसः समधुशर्करः ।
क्वाथो वा हरते पीतो रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ २७ ॥
पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः ।
समधुर्हरते रक्तपित्तं कासज्वरक्षयान् ॥ २८ ॥
उत्पलं कुमुदं पद्मं कह्लारं लोहितोत्पलम् ।
मधुकञ्चेति पित्तासृक्तृष्णाच्छर्दिहरो गणः ॥ २९ ॥
वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ३० ॥
आटरूषकमृद्वीकापथ्याक्वाथः सशर्करः ।
क्षौद्राढ्यः सकलश्वासरक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ३१ ॥

अथ दूर्वाऽऽद्यघृतमाह—

दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठा सैलवालुका ।
सीता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥ ३२ ॥
विपचेत्कार्षिकैरेतैराजं प्रस्थमितं घृतम् ।
तण्डुलानां जलं छागीक्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।
कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ३४ ॥
चक्षुः स्रवति रक्तश्चेत्पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु योजयेत् ॥ ३५ ॥
रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गं प्रयोजयेत् ।
सर्वेषु रक्तपित्तेषु तस्माच्छ्रेष्ठमिदं घृतम् ॥ ३६ ॥
इति दूर्वाऽऽद्यं घृतम् ।

मृद्वीकां चन्दनं लोध्रं प्रियङ्गुञ्च विचूर्णयेत् ।
चूर्णमेतत्पिबेत्क्षौद्रवासारससमन्वितम् ॥ ३७ ॥
नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेढ्रादिवेगितम् ।
रक्तपित्तं स्रवद्धन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३८ ॥
यच्च शस्त्रक्षतेनैव रक्तं तिष्ठति वेगतः ।
तदप्येतेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ३९ ॥
इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दं नीलमुत्पलम् ।
केशरं पुण्डरीकस्य मोचामधुकपद्मकैः ॥ ४० ॥
वटप्ररोहशुङ्गाश्च द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
एतानि समभागानि कषायं सम्प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥
उषितं मधुसंयुक्तं पाययेच्छर्कराऽन्वितम् ।
सप्रमेहं रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ४२ ॥
द्राक्षया फलिनीभिर्वा प्रियालमधुकेन वा ।
श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ ४३ ॥
पक्वोदुम्बरकाश्मर्यः पथ्याखर्जूरगोस्तनाः ।
मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ॥ ४४ ॥
*अत्र काश्मर्याः फलमेव ग्राह्यं फलसाहचर्यात् ॥ ४४ ॥
अतिनिःसृतरक्तो वा क्षौद्रयुक्तं पिबेदसृक् ।
यकृद्वा भक्षयेदाजं मांसं वा पित्तसंयुतम् ॥ ४५ ॥
नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् ।
सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ४६ ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु पेयं सशर्करं नासिकया च यो वा ।
द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करञ्चेक्षुरसं हिमं वा ॥४७॥
नस्ये दाडिमपुष्पस्य रसो दूर्वाभवोऽपि वा ।
आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रावरक्तजित् ॥ ४८ ॥

अथ खण्डकूष्माण्डावलेहमाह—

पुराणं पीनमानीय कूष्माण्डस्य फलं बृहत् ।
तद्बीजाधारबीजत्वक्छिराशून्यं समाचरेत् ॥ ४९ ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाद्वये ।
तस्मिन्नीरेऽर्द्धशिष्टे तु यत्नतः शीतलीकृते ॥ ५० ॥
तानि कूष्माण्डखण्डानि पीडयेद् दृढवाससा ।
यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥ ५१ ॥
कूष्माण्डं शोषयेद्धर्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्त्वा तत्र घृतं प्रस्थं कूष्माण्डं तेन भर्जयेत् ॥ ५२ ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्त्वा तल्लेहवत्पचेत् ॥ ५३ ॥
सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीराणां द्विपले पृथक् ।
पृथक्पलार्द्धं धान्याकं पत्रैलामरिचत्वचम् ॥ ५४ ॥
चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं क्षौद्रमावपेत् ।
एतत्पलमितं खादेदथ वाऽग्निबलं यथा ॥ ५५ ॥
खण्डकूष्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तञ्च नाशयेत् ।
पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रदरं कृशतां वमिम् ॥ ५६ ।
कासं श्वासञ्च हृद्रोगं स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।
नाशयत्येव बृद्धिश्च बृंहणो बलबर्द्धनः ॥ ५७ ॥

अथ बृहत्कूष्माण्डावलेहमाह—

पुराणं पीनमानीय कूष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
तद्बीजाधारबीजत्वक्छिराशून्यं समाचरेत् ॥ ५८ ॥
ततोऽतिसूक्ष्मखण्डानि कृत्वा तस्य तुलां पचेत् ।
गोदुग्धस्य तुलामध्ये मन्देऽग्नौ वा पचेच्छनैः ॥ ५९ ॥

शर्करायास्तुलां सार्द्धां गोघृतं प्रस्थमात्रकम् ।
प्रस्थार्द्धं माक्षिकञ्चापि कुडवं नारिकेलतः ॥ ६० ॥
प्रियालफलमज्जानं द्विपलं तिन्दुरीपलम् ।
क्षिपेदेकं च विपचेल्लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ६१ ॥
भिषक्सुपक्कमालोक्य ज्वलनादवतारयेद् ।
कोष्णे तत्र क्षिपेदेषां चूर्णं तानि वदाम्यहम् ॥ ६२ ॥
एकोऽन्तः शतपुष्पाद्या अथ क्षीरी यवानिका ।
गोक्षुरः क्षुरकः पथ्या कपिकच्छुफलानि च ॥ ६३ ॥
सप्तमी त्वक्च सर्वेषामक्षयुग्मं पृथक्पृथक् ।
धान्याकं पिप्पली मुस्तमश्वगन्धा शतावरी ॥ ६४ ॥
तालमूली नागबला वालकं पत्रकं शटी ।
जातीफलं लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला बृहदेलिका ॥ ६५ ॥
शृङ्गाटकं पर्पटकं सर्वं पलमितं पृथक् ।
चन्दनं नागरं धात्रीफलञ्चापि कशेरुकम् ॥ ६६ ॥
प्रत्येकं पञ्च कर्षाणि चत्वार्येतानि निक्षिपेत् ।
पलद्वयमुशीरस्य मसनस्योषणस्य च ॥ ६७ ॥
कूष्माण्डस्यावलेहोऽयं भक्षितः पलमात्रया ।
किं वा यथावह्निबलं भुक्त्वा रोगान्विनाशयेत् ॥ ६८ ॥
रक्तपित्तं शीतपित्तमम्लपित्तमरोचकम् ।
वह्निमान्द्यं सदाहञ्च तृष्णां प्रदरमेव च ॥ ६९ ॥
रक्तार्शोऽपि तथा छर्दिं पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ।
उपदंशं विसर्पञ्च जीर्णञ्च विषमं ज्वरम् ॥ ७० ॥
लेहोऽयं परमो वृष्यो बृंहणो बलवर्द्धनः ।
स्थापनीयः प्रयत्नेन भाजने मृन्मये नवे ॥ ७१ ॥

अथ खण्डकूष्माण्डकमाह—

कूष्माण्डकस्य स्वरसं पलानां शतमात्रया ।
रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ७२ ॥
मृद्वग्निना पचेत्तावद्यावद्भवति पिण्डवत् ।

धात्रीतुल्या सिता योज्या पलार्द्धं लेहयेदनु ॥ ७३ ॥
खण्डकूष्माण्डकं ह्येतद् भुक्तमभ्यासतो हरेत् ।
रक्तपित्तमम्लपित्तं दाहं तृष्णाञ्च कामलाम् ॥ ७४ ॥

अथ खण्डकाद्यलौहमाह—

शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डतिका बला ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ ७५ ॥
भार्गी पुष्करमूलञ्च पृथक्पञ्च पलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ७६ ॥
दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।
पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम् ॥ ७७ ॥
खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।
पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ॥ ७८ ॥
प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकस्य च ।
शृङ्गी कृष्णा विडङ्गञ्च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ॥ ७९ ॥
त्रिफला धान्यकं पत्रं कणा मरिचकेशरम् ।
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ ८० ॥
यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमात्रकम् ।
गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्यो मांसरसः पयः ॥ ८१ ॥
गुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धमांसादि बृंहणम् ।
रक्तपित्तं क्षयं कासं पार्श्वशूलं विशेषतः ॥ ८२ ॥
वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं क्लमम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ॥ ८३ ॥
आनाहं मूत्रसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं मङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ८४ ॥
आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कामाग्निबलवर्द्धनम् ।
श्रीकरं लाघवञ्चैव खण्डकाद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥ ८५ ॥
छागं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकरः शशः ।
कुरङ्गः कृष्णसारश्च मांसमेषां प्रयोजयेत् ॥ ८६ ॥

नारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ।
शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफलम् ॥ ८७ ॥
वार्ताकं पक्कमाम्रञ्च खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ।
ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूपसम्भवम् ॥
वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं समश्नता ॥ ८८ ॥
लोहान्तरवदत्रापि पुटनादिक्रियेष्यते ।
न पुनर्माक्षिकेणैव शिलयैव हि मारणम् ॥ ८९ ॥

*भार्गी=बभनेटी। दिव्यौषधिः=मनःशिला। रुक्मलोहं="गज-बेली" इति लोके। सुनिषण्णं=चतुष्पत्री शाकविशेषः। जीवन्ती="जीव" इति शाकविशेषः। ककारपूर्वकं=कटुकः-कालशाकं-कूष्माण्डं-कर्कटी-कर्कोटक-कलिङ्ग-कर्कन्धु-करमर्दक-करीर-कतक-कशेरु-काञ्जिकमित्यादि वर्जनीयम्। इति खण्डकाद्यं लोहम् ॥ ७५-८९ ॥

अथ शतावरीपाकमाह—

शतावरीमूलकल्कं कल्कात्क्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरतुल्यं घृतं गव्यं सितया कल्कतुल्यया ॥ ९० ॥
घृतशेषं पचेत्तत्तु पलार्द्धं लेहयेत्सदा ।
रक्तपित्तं ह्यम्लपित्तं क्षयं श्वासञ्च नाशयेत् ॥ ९१ ॥

इति नवमो रक्तपित्ताधिकारः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः ॥ १० ॥

तत्राम्लपित्तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह—

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।
पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

*दुष्टं=व्यापन्नमन्नम्। "पित्तप्रकोपि" इत्युक्तेऽपि "अम्लविदाहि" इति विशेषार्थम्। पित्तप्रकोपि पानं=तक्रसुराऽऽदि। अन्नं=माषादि, स्वेहतूपचितं तु पुरा यद्=वर्षास्वम्लविपाकैर्जलैरोषधिभिश्च तादृशीभिरुपचितं=सञ्चितम्, अम्लपित्तम्। तदम्लपित्तं वदन्ति=अम्लपित्ताख्यं रोगं वदन्ति ॥ १ ॥

अथाम्लपित्तरोगस्य लक्षणमाह—

अविपाकः क्लमोत्क्लेशस्तिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ।
हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्तं वदेद्भिषक् ।
अम्लपित्तं द्विधा प्रोक्तमधोगं च तथोर्ध्वगम् ॥ २ ॥

अथोर्ध्वगाम्लपित्तस्य लक्षणमाह—

वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाच्छम् ।
मत्स्योदकाभं त्वतिपिच्छिलाभं श्लेष्मानुजातं सहितं रसेन ॥ ३ ॥

*आरक्तम्=ईषल्लोहितम् रक्ताभं वा । अतीव चाच्छं=निर्मलम् । रसेन=लवणकटुतिक्तरूपेण ॥ ३ ॥

अथाधोगाम्लपित्तस्य लक्षणमाह—

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।
हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदा चित् ॥ ४ ॥

*मूर्च्छा=सर्वदा ज्ञानशून्यता । मोहो=विपरीतं ज्ञानम् । अधो वेति वा शब्द ऊर्ध्वगापेक्षया । विविधप्रकारं हरिद्रावर्णादियोगात् । कदा चिद्धृल्लासादिकरं च भवति ॥ ४ ॥

अथाम्लपित्तस्यावस्थाविशेषमाह—

भुक्ते विदग्धेऽप्यथ वाऽप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदा चित् ।
उद्गारमेवं विधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजश्च ॥ ५ ॥
करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम् ।
जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितरोगचयम् ॥ ६ ॥

*भुक्ते विदग्धे तिक्ताम्लवमिं करोति । तथा-उद्गारम्, एवंविधमेव=तिक्ताम्लमेव करोति । अथ वा कदा चिदभुक्तेऽपि तिक्ताम्लां वान्तिं करोति । तथा करचरणदाहादिकं जनयति । तथा कण्डूमण्डलपिडकाव्याप्तगात्रे रोगचयं करोति । अन्नाविपाकक्लमादिकं जनयति ॥ ५–६ ॥

अथाम्लपित्ते दोषसंसर्गमाह—

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् ।
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्मोहकरं हि तत् ॥ ७ ॥

*ऊर्ध्वाधः प्रवृत्त्या छर्द्यतीसाराभ्यां तुल्यतया वैद्यभ्रान्तिकृत् ॥७॥

अथ दोषभेदेन लक्षणभेदमाह—

कम्पप्रलापमूर्च्छाश्चिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।
तमसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षास्तथाऽनिलयुतेन ॥ ८ ॥
कफनिष्ठीवनगौरवजडताऽरुचिशीतसादवमिलेपाः ।
दहनबलसादकण्डूनिद्राश्चिह्नं कफानुगे भवति ।
उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवेऽम्लपित्ते स्यात् ॥ ९ ॥

*चिमिचिमि="झिनिझिनी"ति लोके । हर्षो=रोमाञ्चः॥८-९॥

अथाम्लपित्तस्य साध्यत्वादिकमाह—

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात्संसाध्यते नवः ।
चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्य चित् ॥ १० ॥

*कस्य चित्=हिताहाराचारशीलस्य ॥ १० ॥

अथ कफपित्तस्य लक्षणमाह—

तिक्ताम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत् ।
तमो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥

अथाम्लपित्तस्य चिकित्सामाह—

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
कारयेन्मदनैः क्षौद्रैः सैन्धवैश्च तथा भिषक् ॥ १२ ॥
विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ।
ऊर्ध्वगं वमनैर्विद्वानधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ १३ ॥

*अम्लपित्तमिति शेषः ॥ १२-१३ ॥

यवगोधूमविकृतीस्तीक्ष्णसंस्कारवर्जिताः ।
यथास्वं लाजसक्तून्वा सितामधुयुतान्पिबेत् ॥ १४ ॥

निस्तुषयववृषधात्रीक्वथितं सलिलं त्रिगन्धमधुयुक्तम् ।
द्रुततरमपहरति वमिं सञ्जनितामम्लपित्तेन ॥ १५ ॥
छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपम् ।
सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तं यथाऽशनिस्तालतरुं प्रवृद्धम् ॥१६॥

वासाऽमृतापर्पटकनिम्बभूनिम्बमार्कवैः ।
त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥ १७ ॥
पाठापटोलयवचन्दनधान्यधात्री-
वासावराङ्गदलनागकणाऽभयाभिः ।
लेहः सिताज्यमधुभिः शिलपालपिण्डी
हन्त्यम्लपित्तमरुचिज्वरदाहशोषान् ॥ १८ ॥
हन्त्यम्लपित्तवमनारुचिदाहमोहखालित्यमेहशिशिरव्रणशुक्रदोषान् ।
भुक्त्वा नरः सततमामलकीरसेन वृद्धोऽप्यनेन हि भवेत्तरुणो रिरंसुः१९

अथ खण्डकूष्माण्डकावलेहमाह—

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।
रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ २० ॥
धात्रीतुल्या सिता योज्या गव्यमाज्यं पलद्वयम् ।
मन्दाग्निना पचेत्सर्वं यावद्भवति पिण्डितम् ॥ २१ ॥
पलार्द्धं पलमेकं वा प्रत्यहं भक्षयेदिदम् ।
खण्डकूष्माण्डकं ख्यातमम्लपित्तापहं परम् ॥ २२

अथ नारिकेलखण्डमाह—

कुडवं नारिकेलस्य जले मृद्वग्निना पचेत् ।
नारिकेलजलालाभे गव्ये पयसि तत्पचेत् ॥ २३ ॥
धान्यकं पिप्पली मुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।
प्रत्येकं टङ्कमात्रं तु शीते तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ २४ ॥
पलमात्रस्तदर्द्धोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।
नारिकेलकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ २५ ॥
अम्लपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।
क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं दावनलो यथा ॥ २६ ॥

*पलमात्रगव्यघृतेन नारिकेलस्य भर्जनं कर्त्तव्यमिति सम्प्रदायः ॥ २३-२६ ॥

अथ वृहन्नारिकेलखण्डमाह—

प्रस्थन्तु नारिकेलस्य सूक्ष्मं दृषदि पेषितम् ।
निष्कुलीकृतकूष्माण्डखण्डानामर्द्धमाढकम् ॥ २७ ॥

तद्द्वयं भर्जयेद्गव्ये घृते तु कुडवोन्मिते ।
ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्धञ्चाढकोन्मितम् ॥ २८ ॥
तत्रैव निक्षिपेद्गव्यां सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना वह्निना भिषक् ॥ २९ ॥
सुपक्के शीतले तत्र चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ।
सूक्ष्मैलां धान्यकं धात्रीं पर्पटं जलदं जलम् ॥ ३० ॥
उशीरं चन्दनं द्राक्षां शृङ्गाटञ्च कशेरुकम् ।
त्वक्पत्रकं सकर्पूरं कर्षयुग्मं पृथक्पृथक् ॥ ३१ ॥
सर्वं संमिश्रयेद्दद्याद्भाजने मृन्मये नवे ।
पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथाऽनलम् ॥ ३२ ॥
एतन्निषेवितं हन्ति रोगानेतान्न संशयः ।
अम्लपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ३३ ॥
वातरक्तं तृषां दाहं पाण्डुरोगञ्च कामलाम् ।
क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शूलञ्च परिणामजम् ॥ ३४ ॥
नारिकेलस्य खण्डोऽयमश्विभ्यां भाषितः पुरा ।
वर्णदो बृंहणो वृष्यः पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ३५ ॥

अथ श्लेष्मपित्तस्य चिकित्सामाह—

अभया पिप्पली द्राक्षा सिताधान्ययवासकम् ।
मधुना कण्ठदाहघ्नं पित्तश्लेष्महरं परम् ॥ ३६ ॥
पटोलयवधान्याकपिप्पल्यामलकानि च ।
एषां क्षौद्रयुतः क्वाथः पित्तश्लेष्महरः परः ॥ ३७ ॥
पित्तश्लेष्मवमीकण्डूकोठविस्फोटदाहनुत् ।
दीपनः पाचनः क्वाथः शृङ्गबेरपटोलयोः ॥ ३८ ॥
पिप्पलीखण्डपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकः कृतः ।
पित्तश्लेष्महरो भुक्तो वह्निमान्द्यं च नाशयेत् ॥ ३९ ॥

इति दशमोऽम्लपित्तश्लेष्मपित्ताधिकारः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

अथैकादशो राजयक्ष्माधिकारः ॥ ११ ॥

तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च निदानमाह—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

*वेगधारणात्=

*"वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नरः" ।

*इति चरकवचनात् । क्षयात्=क्षीयतेऽनेनेति क्षयः। तेनातिव्यवायानशनेर्ष्याऽऽदयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते । साहसाद्=बलवता समं मल्लयुद्धादितः । विषमाशनाद्=

*"बहुस्तोकमकाले वा भुक्तं तद्विषमाशनम्" ।

*तस्मात् । त्रिदोषः=सान्निपातिकः । हेतुचतुष्टयाद्=अन्येऽपि हेतवो हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति ॥ १ ॥

अथ यक्ष्मादीनां निरुक्तिमाह—

वैद्यो व्याधिमता यस्माद्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते ।
स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥ २ ॥

*यक्ष्यते=पूज्यते ॥ २ ॥

राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ४ ॥

*यक्ष्मणः पर्याया राजयक्ष्मक्षयशोषाः ॥ ३-४ ॥

अथ राजयक्ष्मणः सम्प्राप्तिमाह—

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ५ ॥

*कफप्रधानैर्दोषै रसवर्त्मसु रुद्धेष्वनन्तराः सर्वे धातवः क्षीयन्ते । ततो मानवः शुष्यति । कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् । मार्गावरोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः—

*रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

*स्वस्थानस्थः=हृदयस्थः । कासं विनाऽपि रसक्षयो भवति । मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शोषणात् ॥ २ ॥

*उक्तं च—

*वायोर्धातुक्षयात्कोपान्मार्गस्यावरणेन च ॥ ३॥ इति ।

*अनुलोमक्षयमुक्त्वा प्रतिलोमक्षयमाह—अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तराः सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते । तद्यथा-शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते, मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते, एवं पूर्वं पूर्वं क्षीयते । ननु कार्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः ? उच्यते-शुक्रक्षयाद् वायुः कुप्यति, स वायुः सान्निध्यात् क्रमेण मज्जादीन् सर्वान् धातून् शोषयति, ततस्तदनन्तरं मानवः शुष्यति ॥ ५ ॥

अथ राजयक्ष्मणः पूर्वरूपमाह—

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः-
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ६ ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ७ ॥

अथ राजयक्ष्मिणो लक्षणमाह—

अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गिकश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ८ ॥

*अंसयोः पार्श्वयोश्चाभितापः पीडा । अत्र सकलधातुक्षयपूर्वकः-सकलशरीरशोषो बोद्धव्यः । एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि ॥ ८ ॥

अथ सुश्रुतोक्तानि षड्लक्षणान्याह—

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ ९ ॥

अथ तस्यैकादशलक्षणान्याह—

स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ १० ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य च ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ११ ॥

*उल्वणतया दोषाणां भेदाद् यक्ष्मणामेकादशलक्षणान्याह—स्वरभेद इति । अनिलादुल्वणात् । एवं पित्तात्कफाच्च । यत आह सुश्रुतः—

*एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥ ४ ॥ इति ॥ १०-११ ॥

अथासाध्यं यक्ष्माणमाह—

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ॥ १२ ॥
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविमलं यशः ॥ १३ ॥

तत्र विशेषमाह—

सर्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

*सर्वैर्लिङ्गैः=एकादशभिः । अर्द्धैः=षड्भिः । त्रिभिः=ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा=मांसबले सति सर्वरूपोऽपि न प्रत्याख्येयः किंतु चिकित्स्यः ॥ १४ ॥

महाशनं क्षीयमाणमरोचकनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

*"महाशनं क्षीयमाणमि" त्येकमसाध्यं लक्षणम् । "अतीसारनिपीडितमिति" द्वितीयम् । यत उक्तम्—

*मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तञ्च जीवितम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ५ ॥

*"शूनमुष्कोदरमि"ति तृतीयम् ॥ १५ ॥

अथारिष्टमाह—

शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १६ ॥

* मेहन्तं = शुक्रं क्षरन्तम् । शुक्लाक्षत्वाद्यैकैकशोऽरिष्टलक्षणमाह॥१६॥

अथ राजयक्ष्मिणो जीवनावधिमाह—

परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ १७ ॥

*शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति, तदा परं दिनसहस्रं द्वितीयं दिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति सद्वैद्यैश्चिकित्सितो भवति तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ राजयक्ष्मिणश्चिकित्सामाह—

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १८ ॥

*आत्मवन्तं = यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ १८ ॥

अथ निदानविशेषैर्विशेषशोषानाह—

व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १९ ॥

*व्रणशोषी उरःक्षतशोषी च ॥ १९ ॥

अथ व्यवायशोषिणो लक्षणमाह—

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ २० ॥

*शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः । तानि यथा-"शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना, व्यवाये चाशक्तिः, चिराद्वा प्रसेकः, प्रसेकेऽल्पशुक्रदर्शनमि"ति । यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः = प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चाच्छुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथापूर्वं क्षीयन्ते ॥ २० ॥

अथ शोकशोषिणो लक्षणमाह—

प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।

विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ २१ ॥

*प्रध्यानशीलः=यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः। स्रस्ताङ्गः=शिथिलाङ्गः। तादृशः=व्यवायशोषिसदृशः। तेन शुक्रादिसर्वधातुक्षययुक्तो भवति। परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनाऽऽदिभिर्वर्जितो भवति व्याधिस्वभावात् ॥ २१ ॥

अथ वार्द्धक्यशोषिणो लक्षणमाह—

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः।
कम्पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ २२ ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः।
सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २३ ॥

*मन्दशब्दः स्वल्पार्थः। शुष्करूक्षमलच्छविः=शुष्के रूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ २२-२३ ॥

अथाध्वशोषिणो लक्षणमाह—

अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः सम्भृष्टपरुषच्छविः।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २४ ॥

*सम्भृष्टपरुषच्छविः=सम्भृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः। प्रसुप्तगात्रावयवः=प्रसुप्तः=स्पर्शाज्ञः, क्लोम=पिपासास्थानम् ॥ २४ ॥

अथ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह—

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २५ ॥

*एभिरेव=स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिलक्षणैरेव। भूयिष्ठम्=अत्यर्थम् ॥ २५ ॥

अथ व्रणशोषस्य निदानमसाध्यत्वं चाह—

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमः स्मृतः ॥ २६ ॥

अथोरःक्षतशोषस्य निदानमाह—

धनुषाऽऽयास्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
युद्ध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २७ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २८ ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ २९ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चापि प्रनृत्यतः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ३० ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ॥ ३१ ॥

*आयास्यतः=आयासं कुर्वतः । द्दयं=वृषादिकम् । अन्यं=गजोष्ट्रादिकम् । शिला=दीर्घपाषाणः । अश्मा=प्रस्तरखण्डः । निर्घातः=अस्त्रविशेषः । व्याधिः=उरःक्षताख्यः ॥ २७-३१ ॥

अथोरःक्षतशोषिणो लक्षणमाह—

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विभज्यते ।
प्रपीड्येते तथा पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ३२ ॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥ ३३ ॥
दुष्टश्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते ।
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥ ३४ ॥

*विरुज्यते=पीड्यते । भिद्यते=विदार्यत इव । विभज्यते=द्विधा क्रियत इव । स क्षती=स=पुरुषः, क्षती=उरःक्षतवान् । अत्यर्थं क्षीयते=क्षीणो भवति ॥ ३२-३४ ॥

अथोरःक्षतस्य विशिष्टं लक्षणमाह—

उरोरुक्छोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः ॥ ३५ ॥

*क्षते=उरःक्षतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः=विशेषतो भवत्येव, अस्मिन् उरःक्षतवति सास्रकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहश्च भवति ॥ ३५ ॥

अथ निदानविशेषेणोरःक्षतलक्षणमाह—

व्रणरोधात्क्षयाच्चैव कोष्ठात्प्रतिमलाच्चथा ।
क्षतोरस्कस्यान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ॥ ३६ ॥

*क्षयात् = धातुक्षयहेतोरतिव्यवायोद्दतात् । कोष्ठात्प्रतिमलात् = कोष्ठात्प्रतिलोममलात् । पूतिकः = पूतिगन्धः ॥ ३६ ॥

अथोरःक्षतस्य साध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह—

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ३७ ॥

अथ राजयक्ष्मचिकित्सामाह—

बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३८ ॥
मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तञ्च जीवितम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ ३९ ॥
शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयो हिताः ।
मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः पथ्या विशुष्यताम् ॥ ४० ॥

अथ षडङ्गयूषमाह—

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ ४१ ॥
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
तेन षड् विनिवर्त्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ४२ ॥
द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
पादस्थं संस्कृतश्चाज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥ ४३ ॥

*तथा—यव पल १ । कुलत्थ पल १ । छागमांस पल ४ । जल पल ४८ । शेष पल १२ । ततः पलमिते घृते संस्करणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयम् । सौरभार्थं हिङ्गु देयम् । पिप्पली नागरञ्च पृथङ् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । इति षडङ्गयूषः ॥ ४१-४३ ॥

ककुभत्वङ्नागबला वानरीबीजं विचूर्णितम्पयसा ।
पीतं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४४ ॥
छागमांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।
छागोपसेवी शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४५ ॥

मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयाः ।
घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिनः ॥ ४६ ॥
*ताप्यं=सुवर्णमाक्षिकम् ॥ ४६ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ४७ ॥

अथ सितोपलाऽऽदिचूर्णमाह—

सितोपला तुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।
अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणिताश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ४८ ॥
लेहयेद्राजरोगार्त्तं कासश्वासज्वरातुरम् ।
पार्श्वशूलिनमल्पाग्निं सुप्तजिह्वं रुचिच्युतम् ।
हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ४९ ॥
*सितोपला=(मिश्री)। बहुला=सूक्ष्मैला ॥ ४८-४९ ॥

अथ जातीफलाद्यचूर्णमाह—

जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिलाः ।
तालीसं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गमुपकुञ्चिका ॥ ५० ॥
कर्पूरश्चाभया धात्री मरिचं पिप्पली तुगा ।
एषां त्वक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ॥ ५१ ॥
पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ।
चूर्णमेतत्क्षयं कासं श्वासञ्च ग्रहणीगदम् ॥ ५२ ॥
अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चानलमन्दताम् ।
एतान् रोगान्निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ५३ ॥

अथ लाक्षाऽऽदितैलप्रयोगमाह—

बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षाऽऽदि योजयेत् ।
अभ्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्यं वृद्धवैद्योपदेशतः ॥ ५४ ॥

अथ वासाऽवलेहमाह—

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका सितशर्करा ।
पिप्पल्या द्विपलं तावत्सर्पिषश्च शनैः पचेत् ॥ ५५ ॥
तस्मिँल्लेहत्वमायाते शीते क्षौद्रपलाष्टकम् ॥

दत्त्वाऽवतारयेद् वैद्यो लीढो लेहोऽयमुत्तमः ॥ ५६ ॥
हन्त्येव राजयक्ष्माणं कासं श्वासञ्च दारुणम् ।
पार्श्वशूलञ्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरं तथा ॥ ५७ ॥

अथ व्यवायादिहेतुकशोषचिकित्सामाह—

व्यवायशोषिणं क्षीणं रसमांसाज्यभोजनैः ।
सुकूलैर्मधुरैर्हृद्यैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ ५८ ॥

*रसः = मांसरसः । सुकूलैः = हितैः ॥ ५८ ॥

अथ शोकशोषचिकित्सामाह—

हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकरोगमुपाचरेत् ॥ ५९ ॥

अथ व्यायामशोषचिकित्सामाह—

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेण तु ॥ ६० ॥

अथाध्वशोषचिकित्सामाह—

आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरबृंहणैः ।
अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषमुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अथ व्रणशोषचिकित्सामाह—

व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ ६२ ॥

अथोरःक्षतचिकित्सा ।

तत्र बलाऽऽदिचूर्णमाह—

बलाऽश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ ६३ ॥

*श्रीपर्णी = गाम्भारी । बहुपुत्री = शतावरी ॥ ६३ ॥

अथैलाऽऽदिगुटिकामाह—

एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षाः पिप्पल्यर्द्धपलं पृथक् ।
सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ ६४ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिकाः सम्प्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तु दिने दिने ॥ ६५ ॥

क्षतं क्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमिं भ्रमम्।
मूर्च्छां मदं तृषां शोषं पार्श्वशूलमरोचकम्॥ ६६॥
प्लीहानमाढ्यवातञ्च रक्तपित्तं स्वरक्षयम्।
एलाऽऽदिगुटिका हन्ति वृष्या सन्तर्पणी परा॥ ६७॥

अथ द्राक्षाऽऽदिघृतमाह—

द्राक्षायाः प्रस्थमेकन्तु मधुकस्य पलाष्टकम्।
पचेत्तोयाढके शुद्धे पादशेषेण तेन तु॥ ६८॥
पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम्।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे॥ ६९॥
सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत्।
एतद् द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणसुखावहम्॥ ७०॥
वातं पित्तं ज्वरं श्वासं विस्फोटकहलीमकान्।
प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसबलप्रदम्॥ ७१॥

अथामृतप्राशावलेहमाह—

क्षीरे धात्री च मञ्जिष्ठा क्षीरिणाञ्च तथा रसैः।
पचेत्समैर्घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः॥ ७२॥
द्राक्षाह्विचन्दनोशीरैः शर्करोत्पलपद्मकैः।
मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसंज्ञकैः॥ ७३॥
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराऽर्द्धतुलां तथा।
पलार्द्धिकांश्च सञ्चूर्ण्य त्वगेलापद्मकेशरान्॥ ७४॥
विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः।
अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम्॥ ७५॥
क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम्॥ ७६॥
तृष्णाऽरुचिश्वासकासच्छर्दिमूर्च्छाप्रमर्दनम्।
मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नञ्च बल्यं स्त्रीरतिवर्द्धनम्॥ ७७॥

अथोरःक्षतरोगिपथ्यान्याह—

यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु।
अन्नपानं निषेव्यं स्यात्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः॥ ७८॥

शोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताश्च त्यजेदुदारान्विषयान्भजेच्च ।
तथा द्विजातींस्त्रिदशान्गुरूंश्च वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः॥७९॥

अथ राजयक्ष्मणि रसाः ।

तत्रामृतेश्वररसमाह—

रसभस्मामृतासत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामाऽयं षड्गुञ्जो राजयक्ष्मणि ॥ ८० ॥

*रसभस्म=मारितो रसः । अमृतासत्त्वं=गुडूचीसत्त्वम् । लोहं-मारितम् । इत्यमृतेश्वररसो राजयक्ष्मणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥८०॥

अथ राजमृगाङ्करसमाह—

त्र्यंशा मारितात्सूतादेकोंऽशो हेमभस्मतः ।
एकोंऽशो मृतताम्रस्य शिला गन्धश्च तालकम् ॥ ८१ ॥
प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत्सर्वं विचूर्णयेत् ।
वराटीः पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम् ॥ ८२ ॥
पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे ताश्च धारयेत् ।
कुप्यां पचेद्गजपुटे स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ८३ ॥
रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
मरिचैरूनविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा ॥ ८४ ॥
मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ।
अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवः क्षयः ॥ ८५ ॥

*इति राजमृगाङ्को रसो राजयक्ष्मणि रसेन्द्रचिन्तामणौ ॥८१-८५॥

अथाग्निरसमाह—

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्यात्खल्वेन कज्जलीम् ।
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥ ८६ ॥
द्वियाममातपे गोलं ताम्रपात्रे निधापयेत् ।
आच्छाद्यैरण्डपत्रेण स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥ ८७ ॥
धान्यराशौ न्यसेत्पश्चादष्टरात्रात्समुद्धरेत् ।
सञ्चूर्ण्य गालयेद्वस्त्रैः सत्यं वारितरं भवेत् ॥ ८८ ॥

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरेभिः समैरेष रसो भवेत् ॥ ८९ ॥
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥ ९० ॥
*इत्यग्निरसः शार्ङ्गधरे ॥ ८६-९० ॥

इति दशमो राजयक्ष्माधिकारः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

अथैकादशः कासरोगाधिकारः ॥ ११ ॥

तत्र कासस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव ॥१॥
*धूमोपघाताद्=धूमेन कण्ठप्रविष्टेन कण्ठस्योपघाताद् । रजसः कण्ठप्रविष्टादेव । वेगावरोधाद्=मलादिवेगावरोधात् । क्षवथोरपि धारणात् ॥ १ ॥

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥
*सदोषः=तादृक् प्राणानिलरूपः ॥ २ ॥

अथ काससंख्यामाह—

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥
*क्षयाय=राजयक्ष्मणे ॥ ३ ॥

अथ कासपूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥
*भोज्यानामवरोधः=कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥ ४ ॥

अथ वातिककासलक्षणमाह—

हृच्छङ्खपार्श्वोदरमूर्धशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

*शङ्खो = ललाटैकदेशः । शुष्कं = श्लेष्मादिरहितम् ॥ ५ ॥

अथ पैत्तिककासलक्षणमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषाऽऽर्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥६॥

*सपाण्डुः = पाण्डुरोगयुक्तः ॥ ६ ॥

अथ श्लैष्मिककासलक्षणमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदञ्छिरोरुजाऽऽर्त्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद् भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥७॥

*प्रलिप्यमानेन मुखेन = श्लेष्मलिप्तेन मुखेन, उपलक्षितः । अभक्तरुग् = न भक्ते रुग् = रुचिर्यस्य सः । कण्डूः कण्ठ एव च ॥ ७ ॥

अथ क्षतजकासस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन कूजताऽत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा ॥ ९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाऽभितापिना ॥ १० ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

*अश्वगजयोर्निग्रहो—दमनम् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया, एवम्—उरसेति ॥ ८–११ ॥

अथ क्षयजकासस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १२ ॥

*घृणिनां = विचिकित्सायुक्तानाम् ॥ १२ ॥

अथ क्षयजकासस्य लक्षणमाह—

सगात्रशूलज्वरमोहदाहप्राणक्षयं चोपलभेत कासी ॥ १३ ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति निर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥१४॥

अथ कासस्यासाध्यसाध्ययाप्यत्वमाह—

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥

*एवं क्षतोत्थितः क्षीणानामसाध्यः । बलवतां साध्यो याप्यो वा स्यात् ॥ १५ ॥

नवौ कदा चित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥

*सिध्येतां क्षतजक्षयजौ सद्वैद्यसद्भेषजसत्परिचारकयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ । स्थविराणां जराकासः=वृद्धानां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः, स सर्व एव वातजादिरपि याप्यः ॥ १६ ॥

त्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥ १७ ॥

अथ कासोपेक्षायां दोषमाह—

ज्वरारोचकहृल्लासस्वरभेदक्षयादयः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥

*स्वल्पोऽपि कास उपेक्षणीयो न भवति, किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह—ज्वरेति ॥ १८ ॥

अथ कासस्य चिकित्सा ।

तत्र प्रथमं वातजकासस्य चिकित्सामाह—

वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्यास्तथेक्षुरसगौडिकाः ॥ १९ ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥ २० ॥

*वायसीशाकं="काकोडुम्बरिका"—"माचीकवैथा" वेति लोके सुनिषण्णकं="सुषुणि"—"सिरुआ" वेति लोके शाकविशेषः ।

*चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः सुनिषण्णं चतुर्दलम् ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥ १ ॥

*"चौपतिया" इति लोके ॥ १९–२० ॥

ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्भिषक् ॥ २१ ॥

*ग्राम्यानूपौदकै रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता="कौंच" इति लोके ॥२१॥

दशमूलीकृता श्वासकासहिक्कारुजाऽपहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ २२ ॥
रसः कर्कोटकानां वा घृतभृष्टः सनागरः ।
वातकासप्रशमनः शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ २३ ॥

अथ पित्तजकासस्य चिकित्सामाह—

कण्टकारीयुगं द्राक्षा वासाकर्चूरबालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ २४ ॥

अथ कफजकासस्य चिकित्सा ।

तत्र पिप्पल्यादिक्वाथमाह—

पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्दुवारो यवानिका ॥ २५ ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत्कृतम् ।
कफकासविनाशाय पिबेत्कृष्णारजोयुतम् ॥ २६ ॥

अथ क्षतजकासचिकित्सामाह—

इक्षिवक्षुबालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥ २७ ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ २८ ॥

*इक्षुबालिका=इक्षुभेदः "चन्द्र" इति लोके । पद्मं=पद्मकाष्ठम् । मृणालं=बिसम् । उत्पलं=कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी=कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी=वंशरोचना, सा चेतो-द्विगुणा ॥ २७-२८ ॥

अथ क्षयजकासचिकित्सामाह—

चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बहून्वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासरक्तहरम् ॥ २८ ॥

*काकुभं चूर्णम् ॥ २९ ॥

अथ कासरोगस्य सामान्यचिकित्सामाह—

ताम्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरे जडे ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
मनःशिलाऽऽलमरिचमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहश्च तस्यानु पयश्च सगुडं पिबेत् ॥ ३१ ॥

*आलं=हरितालम् ॥ ३१ ॥

एष कासान्पृथग्द्वन्द्वसर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान्साधयेद् ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
बदरीदलमालिप्तं शिलयाऽऽतपशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकासनिवारणम् ॥ ३३ ॥
कण्टकारीकृतः क्वाथः सकृष्णः सर्वकासहा ।
कण्टकार्याः कणायाश्च चूर्णं समधु कासहृत् ॥ ३४ ॥

अथ समशर्करचूर्णं वटिकां वाऽऽह—

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागान्प्रकल्प्याक्षसमानमीषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ ३५ ॥
सिता समस्तेन समाऽथ चूर्णं रोगानिमानाशु बलान्निहन्ति ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान् ॥ ३६ ॥

कुनटी सैन्धवं व्योषं विडङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः कासश्वासहिक्कानिवारणः ॥ ३७ ॥
हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
कासश्लेष्मापहं प्रोक्तं परं वह्नेः प्रदीपनम् ॥ ३८ ॥

अथ मरिचाद्यं चूर्णमाह—

कर्षः कर्षांशपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ ३९ ॥
सर्वौषधिभिरसाध्याः कासा ये वैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं परमम् ॥ ४० ॥

*कर्षांशोऽत्र कर्षद्वयम् ॥ ३६-४० ॥

अथ मरिचादिगुटिकामाह—

मरिचं कर्षमात्रं स्यात्पिप्पली कर्षसम्मिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मन्तु दाडिमम् ॥ ४१ ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ।
अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम् ॥ ४२ ॥

*दाडिमफलत्वग् ग्राह्या ॥ ४१-४२ ॥

अथ भृगुहरीतकीमाह—

समूलवल्कच्छदकण्टकार्यास्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे विपाच्य कुर्याच्चरणाम्बुशेषम् ॥ ४३ ॥
तस्मिन्कषाये तनुवस्त्रपूते हरीतकीभिः सहितं गुडस्य ।
तुलां विनिक्षिप्य पचेत्सुपक्वमेतत्समुत्तार्य सुशीतलञ्च ॥ ४४ ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि विनिक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥४५॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो यथाबलञ्चापि यथाऽनलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं त्रिदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥४६॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च कासं श्वासञ्च हन्यात्सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं हरीतकी या भृगुणोपदिष्टा ॥ ४७ ॥

*पुष्परसो = मधु ॥ ४३-४७ ॥

अथ कण्टकार्यवलेहमाह—

कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥ ४८ ॥
पृथक्पलांशान्येतानि गुडूची चव्यचित्रकौ ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥ ४९ ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करापलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद् घृततैलयोः ॥ ५० ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलाष्टकम् ।

चतुर्भागं तुगाक्षीर्याः पिप्पल्याश्च चतुःपलम् ॥ ५१ ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात्सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्काऽऽर्त्तिकासश्वासानशेषतः ॥ ५२ ॥

इत्येकादशः कासाधिकारः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशो हिक्काऽधिकारः ॥ १२ ॥

तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह—

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्नानरजोधूमात्तथाऽनिलैः ॥ १ ॥
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

*अपतर्पणम् = अनशनादि ॥ १-२ ॥

अथ हिक्कायाः संख्यारूपसम्प्राप्तिमाह—

वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ।
अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ॥ ३ ॥

अथ हिक्कायाः सामान्यलक्षणमाह—

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥४॥

*वायुरत्र सोदानप्राणो बोद्धव्यः । उदेति = ऊर्ध्वं याति । सस्वनः = "हिगि"ति शब्दवान् । ऊर्ध्वगमनं विशिनष्टि—"यकृदि"त्यादि । "प्लिह" इति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । "मुखादि"ति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तेन यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखमानीय, आक्षिपन् = निःसारयन्, इवेत्यर्थः । स = वायुः, दोषवान् = दोषोऽत्र कफस्तद्वान् । "वायुः कफेनानुगत" इति सम्प्राप्तिः । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः । हिगिति शब्दं करोतीति ॥ ४ ॥

अथ हिक्कायाः पूर्वरूपमाह—

कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ५ ॥

*वदनस्य कषायता वातात् ॥ ५ ॥

अथान्नजाया हिक्काया लक्षणमाह—

यानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कयेदूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥

*अनिलः = प्राणो वायुः ॥ ६ ॥

अथ यमलाया हिक्काया लक्षणमाह—

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरो ग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

अथ क्षुद्राया हिक्काया लक्षणमाह—

विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलं प्रधाविता ॥ ८ ॥

*विकृष्टकालैश्चिरेण । जत्रुः = कण्ठोरसोः सन्धिः ॥ ८ ॥

अथ गम्भीराया हिक्काया लक्षणमाह—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥

*अनेकोपद्रववती = तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

अथ महतीहिक्कालक्षणमाह—

मर्माणि पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ १० ॥

*मर्माणि = वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि ॥ १० ॥

अथ हिक्काऽसाध्यतामाह—

आकम्पते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ॥११॥

*आकम्पते = विस्फूर्यत इव । तौ द्वाविति = "आकम्पत" इत्यादिना "नित्यमेवे"त्यन्तेनैको हिक्कमानः । "क्षीण" इत्यादिना "अतिमात्रमि"त्यन्तेनापरः । तौ, द्वौ अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या हिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत् ॥ ११ ॥

अपरञ्च—

अथ यमलाहिक्काऽसाध्यतामाह—

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तद्वेषकृशस्य च।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः॥ १२॥
आयासाच्च समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम्।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता॥ १३॥

अथ यमिकायाः साध्यत्वमाह—

अक्षीणस्याप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा॥ १४॥

अथ हिक्काचिकित्सामाह—

यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्।
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम्॥ १५॥
हिक्काश्वासातुरे पूर्वं तैलाक्ते स्वेद इष्यते।
ऊर्द्ध्वाधःशोधनं शस्तं दुर्बले शमनं मतम्॥ १६॥
प्राणावरोधतर्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः।
चित्रैः कथाप्रयोगैः शमयेद्धिक्कां मनोऽभिघातैश्च॥ १७॥
हिक्काऽऽर्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम्।
मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत्॥ १८॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्कराऽन्विता।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनं त्रयम्॥ १९॥
प्रवालशङ्खत्रिफलाचूर्णं मधुघृतप्लुतम्।
पिप्पली गैरिकश्चेति लेहो हिक्कानिवारणः॥ २०॥
नैपाल्या गोविषाणाद्वा कुष्ठात्सर्जरसस्य वा।
धूपं कुशस्य वा कार्यं पिबेद्धिक्कोपशान्तये॥ २१॥

*नैपाली=मनःशिला॥ २१॥

निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तहिङ्गुमाषरजोभवः।
हिक्काः पञ्चापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संशयः॥ २२॥
हरेणुककणानाञ्च क्वाथो हिङ्गुसमन्वितः।
हिक्काप्रशमनश्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा॥ २३॥

अथ चन्द्रशूररसमाह—

चन्द्रशूरस्य बीजानि क्षिपेदष्टगुणे जले ।
यदा मृदूनि मृद्नीयात्ततो वाससि गालयेत् ॥ २४ ॥
हिक्काऽतिवेगविकलस्तज्जलं पलमात्रया ।
पिबेत्पिबेत्पुनश्चापि हिक्काऽवश्यं प्रशाम्यति ॥ २५ ॥

इति द्वादशो हिक्काऽधिकारः समाप्तः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशः श्वासरोगाधिकारः ॥ १३ ॥

तत्र श्वासस्य निदानमाह—

यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते ।
तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते ॥ १ ॥

अथ श्वासस्य भेदानाह—

महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥

अथ श्वाससम्प्राप्तिमाह—

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥

*विष्वग् व्रजति=सर्वतो विमार्गान् याति । संरुद्धः=कफेन रुद्धमार्गः ॥ ४ ॥

अथ महाश्वासस्य लक्षणमाह—

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद् दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति सन्नद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ५ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ६ ॥
दीनस्य श्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥

*उद्धूयमानवातः=उद्=ऊर्ध्वं, धूयमानो=नीयमानो वातो यस्य सः । शब्दवत्=सशब्दं यथा स्यात् । कीदृक् स शब्दस्तद्द्योधायतुमाह—मत्तर्षभ इव, उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः । सन्नद्धः=आनद्धः, आनाहयुक्त इति यावत् । ज्ञानं=शास्त्रम् । विज्ञानं=तदर्थविनिश्चयः । विशीर्णवाक्=स्खलितवचनः । दीनः=म्लानः । मारकश्चायं महाश्वासः ॥ ५-७ ॥

अथोर्ध्वश्वासलक्षणमाह—

ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन्वेदनाऽऽर्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ९ ॥
ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधः श्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्य निहन्त्यसून् ॥ १० ॥

*सर्वेषु श्वासेषु ऊर्ध्वश्वासोऽत्र अत्यर्थमितिविशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः=न श्वासमधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादि=श्लेष्मणाऽऽवृतं यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः । विपश्यन् इतस्ततो=विकृतं यथा स्यादेवं पश्यन् । अधःश्वासो निरुध्यते=श्वासो नाधः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । मुह्यतो=मोहं प्राप्नुवतः । ताम्यतो=ग्लानिं प्राप्नुवतश्च । ऊर्द्ध्वश्वासः, असून्=प्राणान्हन्ति ॥८-१०॥

अथ छिन्नश्वासलक्षणमाह—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजाऽर्दितः ॥ ११ ॥
आनाहस्वेदमूर्च्छाऽऽर्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥

*विच्छिन्नं=सविच्छेदम्, सर्वप्राणेन=सर्वबलेन । मर्मच्छेदरुजाऽर्दितः=हृदयशिरश्छेदवेदनयैव पीडितः । दह्यमानेन वस्तिनोपलक्षितः । विप्लुताक्षः=अश्रुपूर्णनेत्रः । विचेताः=उद्विग्नचित्तः ।

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः, यस्तु श्वसिति="विच्छिन्नमि"त्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरश्छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः=पीडितो बोद्धव्यः। मारकश्चायं छिन्नश्वासः ॥ ११-१३ ॥

अथ तमकश्वासलक्षणमाह—

प्रतिलोमो यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १४ ॥
करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा।
अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १७ ॥
तथाऽस्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ १८ ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते ॥ २० ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥२१॥

*संगृह्य व्यथया। समुदीर्य=वर्द्धयित्वा। पीनसं=नासास्रावम्। तेन=श्लेष्मणा। घुर्घुरं=घुर्घुरशब्दम्। प्राणप्रपीडकं=प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम्। प्रताम्यति=तमसि प्रविशतीव। वेगेन=श्वासवेगेन, सन्निरुध्यते="निश्चेष्टो भवती"ति चरकः। "सन्निरुध्यते श्वास" इति जेज्जटः। श्लेष्मणा मुच्यमानेन सुखं=सुखमिव। उद्ध्वंसते=व्यथितो भवति। शयानः=शयननिहिताङ्गः। अवगृह्णाति=पीडयति। "उष्णञ्चैवाभिनन्दती" त्यनेन "तमको वातकफारब्ध—" इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्षोऽशूनाक्षः। ललाटेन स्विद्यतोपलक्षितः।

अवधम्यते=गजारूढस्येव सर्वगात्रं चाल्यते ॥ १४-२१ ॥

अथ प्रतमकश्वासलक्षणमाह—

ज्वरमूर्च्छापरीतश्च विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥ २२ ॥

*तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह-ज्वरेति ॥ २२ ॥

अथ तस्यैवापरलक्षणमाह—

उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ।
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतलैश्च प्रशाम्यति ॥
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्प्रतमकन्तु तम् ॥ २३ ॥

*उदावर्त्तो=रोगविशेषः । रजो=धूलिः । अत्राजीर्णमामादि । क्लिन्नं=विदग्धम् । कायनिरोधः=अङ्गे वेगानां निरोधः, तस्मादुत्पन्नः, अथवा क्लिन्नकायो=वृद्धनरः, निरोधः=वेगानान्तु स त्रयोदशविधः ॥ २३ ॥

अथ क्षुद्रश्वासलक्षणमाह—

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ २४ ॥
हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥ २५ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो।बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ २६ ॥

*क्षुद्रः=अल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन्=ऊर्ध्वं गच्छन् । दुःखः=दुःखप्रदः । इतरे=चत्वारः श्वासाः, तथा नायम् । सर्वे=महाश्वासादयोऽपि, अव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः ॥ २४-२६ ॥

अथ श्वासानां साध्यत्वादिकमाह—

क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै ॥ २८ ॥

*बहवो=ज्वरादयः । न तथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते ॥ २७-२८ ॥

अथ श्वासस्य चिकित्सामाह—

श्वासहिक्काऽऽतुरं प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।
युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥ २९ ॥
श्वासो विलयमायाति मारुतश्चोपशाम्यति ।
स्विन्नं ज्ञात्वा ततश्चैनं भोजयेच्च रसौदनम् ॥ ३० ॥
स्वरसं शृङ्गबेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ ३१ ॥

*शृङ्गबेरम् = आर्द्रकम् ॥ ३१ ॥

प्रस्थं विभीतकानामस्थि विना साधयेदजामूत्रे ।
अयमवलेहो लीढो मधुसहितः श्वासकासघ्नः ॥ ३२ ॥
देवदारुबलामांसीः पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं श्वासं हन्ति सुदारुणम् ॥ ३३ ॥
दशमूलीशटीरास्नापिप्पलीविश्वपौष्करैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीगुडूचीनागराग्निभिः ॥ ३४ ॥
यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
श्वासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिक्काकासप्रशान्तये ॥ ३५ ॥
दशमूलस्य वा क्वाथः पौष्करेणावचूर्णितः ।
श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलनिवारणः ॥ ३६ ॥
रम्भाकुन्दशिरीषाणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥ ३७ ॥

शृङ्गीमहौषधकणाघनपौष्कराणां-
चूर्णं शटीमरिचयोश्च सिताविमिश्रम् ।
क्वाथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्याः
श्वासं त्र्यहेण विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥ ३८ ॥

पञ्चमूली तु सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
महती मारुते देया सैव देया कफाधिके ॥ ३९ ॥
कुष्माण्डकशिफाचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा ।
शीघ्रं शमयति श्वासं कासञ्चापि सुदारुणम् ॥ ४० ॥

हरिद्रां मरिचं द्राक्षां कणां रास्नां शटीं गुडम्।
कटुतैलं लिहन्हन्याच्छ्वासान्प्राणहरानपि॥ ४१॥

अथ भार्गीगुडमाह—

शतं संगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथा शतम्।
शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे॥ ४२॥
पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे वस्त्रनिपीडिते।
आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयास्ततः॥ ४३॥
पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमेति तत्।
शीते च मधुनस्तत्र षट्पलानि विनिक्षिपेत्॥ ४४॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलमात्रं पृथक् पृथक्।
यवक्षारं कर्षयुग्मं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः॥ ४५॥
भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं तथा।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा॥ ४६
अर्शांस्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा।
स्वरवर्णप्रदो ह्येषजठराग्नेश्च दीपनः॥
नाम्ना भार्गीगुडः ख्यातो भिषग्भिः सकलैर्मतः॥ ४७॥

अथ महाकट्फलादियोगमाह—

अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्तं छागक्षीरं प्रयोजयेत्।
श्वासं कासान्वितं घोरं हन्यादेतन्न संशयः॥ ४८॥

अथ दशमूलरसमाह—

दशमूलरसो देयः श्वासनिर्मूलशान्तये।
अवश्यं मरणीयो यो जीवेद्वर्षशतं नरः॥ ४९॥

अथ श्वासकुठाररसमाह—

रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला।
एतानि कर्षमात्राणि मरिचं चाष्टकर्षकम्॥ ५०॥
कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिक्षिपेत्।
रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारणः॥ ५१॥

इति त्रयोदशः श्वासाधिकारः समाप्तः॥ १३॥

अथ चतुर्दशः स्वरभेदाधिकारः ॥ १४ ॥

तत्र स्वरभेदस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां-
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥

*अध्ययनम् = उच्चैर्वेदादिपाठः । अभिघातः = कण्ठादिदेशे लगुडादिभिः । "एतैरत्युच्चभाषणादिभिश्चतुर्भिः संदूषणैरन्यैरपि निजैर्दुष्टिहेतुभिः स्रोतःसु स्वरवहेषु चतुर्षु प्रतिष्ठां = स्थितिं गताः, स्वरं हन्युरि"ति लक्षणम् । स = स्वरभेदः, षड्विधः, वातपित्तकफसन्निपातक्षयमेदोभवभेदैः ॥ १ ॥

तत्र वातिकादिस्वरभेदिनो लक्षणमाह—

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरश्च ॥२॥

अथ पित्तजस्वरभेदिलक्षणमाह—

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥३॥

*गलदाहो वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥ ३ ॥

अथ कफजस्वरभेदिलक्षणमाह—

ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ४

*दिवा सूर्यरश्मिभिः कफस्याल्पीभावात् ॥ ४ ॥

अथ सन्निपातजस्वरभेदिलक्षणमाह—

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पत्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः॥५॥

अथ क्षयजस्वरभेदिलक्षणमाह—

धूम्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च स्यादेव चापि हतवाक्परिवर्जनीयः ६

*वाग् धूम्येत = सधूमेव निःसरति । क्षयं वाऽऽप्नुयाद् वागेव॥६॥

अथ मेदोभवस्वरभेदिलक्षणमाह—

अन्तर्गलं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषाऽऽर्त्तः॥७॥

*अन्तर्गलं = गलस्य मध्य एव, स्वरं वदति । दिग्धगलः = मेदसा श्लेष्मणा च लिप्तगलः । ऽऽतृषार्त्तः = मेदोरुद्धस्रोतस्त्वात् ॥ ७ ॥

अथ स्वरभेदासाध्यलक्षणमाह—

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो नैव स सिद्धिमेति ॥ ८ ॥

*क्षीणस्य=क्षयरोगिणः । कृशस्य=अपुष्टस्य ॥ ८ ॥

अथ स्वरभेदचिकित्सामाह—

वातादिजनितश्वासकासघ्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादोषं चिकित्सकः ॥
वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं कवल इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति ॥
आद्ये कोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा घृतरसौदनम् ।
क्षीराम्बुपानं पित्तोत्थे पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः ॥ ९ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वरसंक्षये ॥ १० ॥

अथ निदिग्धिकाऽवलेहमाह—

निदग्धिकातुला ग्राह्या तदर्द्धं ग्रन्थिकस्य तु ।
तदर्द्धं चित्रकस्यापि दशमूलञ्च तत्समम् ॥ ११ ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं गृह्णीयादाढकं ततः ।
पूते क्षिपेत्तदर्द्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ १२ ॥
सर्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत्साधु साधयेत् ।
अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा ॥ १३ ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।
मधुनः कुडवं दत्वा तदश्नीयाद्यथाऽनलम् ॥ १४ ॥
निदिग्धिकाऽवलेहोऽयं भिषग्भिर्मुनिभिर्मतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्यायहरस्तथा ॥ १५ ॥
कासश्वासाग्निमान्द्यादीन्गुल्ममेहगलामयान् ।
आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् ग्रन्थ्यर्बुदानि च ॥ १६ ॥

अथ मृगनाभ्याद्यवलेहमाह—

मृगनाभिःससूक्ष्मैला लवङ्गकुसुमानि च ।
त्वक्क्षीरी चेति लेहोऽयं मधुसर्पिःसमायुतः ।
वाक्स्तम्भमुग्रं जयति स्वरभ्रंशसमन्वितम् ॥ १७ ॥

अथ ब्राह्म्याद्यवलेहमाह—

ब्राह्मी वचाऽभयावासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोगात्सप्ताहात्किन्नरैः सह गीयते ॥ १८ ॥

इति चतुर्दशः स्वरभेदाधिकारः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽरोचकाधिकारः ॥ १५ ॥

तत्र सनिदानवातारोचकलक्षणमाह—

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १ ॥

*अरोचकाः=न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचका व्याधयः पञ्च वातादिभेदैः । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह—परिहृष्टदन्तः=अम्लभक्षणेनेव परिहृष्टो दन्तो यस्य सः । तथा कषायवक्त्रः=कषायरसं वक्त्रं यस्य सः ॥ १ ॥

अथ पित्तजकफजारुचिलक्षणमाह—

कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्यात्लवणञ्च वक्त्रम् ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यस्निग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन ॥ २ ॥

*"कट्वम्लमि"त्यादिना "विद्यादि"त्यन्तेन पैत्तिकस्य लक्षणमाहुः । श्लैष्मिकमाह—यतो विदग्धश्लेष्मास्यं लवणभावमुपैति लवणं च वक्त्रम् । तथा पैच्छिल्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं बहिः ॥ २ ॥

अथागन्तुजत्रिदोषजारुचिलक्षणमाह—

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकञ्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेच्च ॥ ३ ॥

*आगन्तुजमाह—अरोचक इति "क्रोधादी"त्यादिशब्देनाहृद्ययोरनशनरूपयोर्ग्रहणम् । स्वाभाविकञ्च=अविकृतरसम् । त्रिदोषज-

आह—नैकरसम्=अनेकरसमास्यं स्यात् ॥ ३ ॥

अथ वातजाद्यरोचकविशेषलक्षणमाह—

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्ता-
त्तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।
श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्-
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च ॥ ४ ॥

*वातजादिभेदेन मुखे विकृतिमभिधायान्यथा विकृतिमाह— हृच्छूलेति । हृच्छूलपीडनयुतं=हृदि शूलेन पीडनं तेन युतम् । चोषः=पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । बहुभिः=त्रिभिर्दोषैः । बहुरुजम्=उक्तवातादिरोगयुक्तम् । वैगुण्यं=मनसो व्याकुलत्वम् । जडता=शून्यता । अपरम्=आगन्तुजम् ॥ ४ ॥

अथारोचकसामान्यलक्षणमाह—

प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वाद्यते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ ५ ॥

*भक्तद्वेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्यामरोचकत्वेनैव संगृहीतौ। वृद्धभोजस्तेषां लक्षणानि पृथगाह—प्रक्षिप्तमिति । नास्वाद्यते=अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं मिष्टं न लगतीति यावत् ॥ ५ ॥

अथ भक्तद्वेषाभक्तच्छन्दयोर्लक्षणमाह—

चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तु भोजनम् ।
द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ ६ ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तविरोधिनः ।
यत्र नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते ॥ ७ ॥

अथारोचकचिकित्सामाह—

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
रोचनं दीपनं वह्नेर्जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥ ८ ॥
शृङ्गबेररसं वाऽपि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ ९ ॥

अथाम्लीकापानकमाह—

पक्काम्लीका सिता शीतवारिणा वस्त्रगालिता ।
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैरवधूलिता ॥ १० ॥
पानकस्यास्य गण्डूषं धारयित्वा मुखे मुहुः ।
अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥ ११ ॥

अथ तक्रमाह—

राजिकाजीरकौ भृष्टौ भृष्टं हिङ्गु सनागरम् ।
सैन्धवं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥
तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्याद्रुचिरुत्तमा ।
तक्रमेतद्भवेत्सद्यो रोचनं वह्निवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

*तक्रं=गव्यम् ॥ १३ ॥

अथ शिखरिणीमाह—

सम्यगावर्त्तितं दुग्धं निबद्धं दधि माहिषम् ।
एकीकृत्य पटे घृष्टं शुभ्रशर्करया समम् ॥ १४ ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्वितम् ।
नाम्ना शिखरिणी कुर्याद्रुचिं सकलवल्लभाम् ॥ १५ ॥

अथ दाडिमादिचूर्णमाह—

द्वे पले दाडिमाम्लस्य खण्डं दद्यात्पलत्रयम् ।
त्रिसुगन्धि पलं चैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ १६ ॥
तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परम् ।
दीपनं पाचनं च स्यात्पीनसज्वरकासजित् ॥ १७ ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णमाह—

लवङ्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् ।
जलं सकृष्णागुरुभृङ्गकेसरं कणा च विश्वा नलदं सहैलया ॥१८॥
तुषारजातीफलवंशरोचनाः सिताऽर्द्धभागाः सकलं विचूर्णितम् ।
सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वश्यतमं त्रिदोषजित् ॥ १९ ॥
उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिक्काऽरुचियक्ष्मपीनसम् ।
ग्रहण्यतीसारमुरःक्षतं नृणां तथा प्रमेहान्निखिलान्निहन्ति च ॥२०॥

*कङ्कोलं=सुगन्धविशेषः । नतं=तगरम् । जलं=बालकम् ।

भृङ्गं=त्वक् । नलदम्=उशीरम् । तुषारः=कर्पूरः ॥ १८-२० ॥

अथ यवानीखाण्डवचूर्णमाह—

यवानी दाडिमं शुण्ठी तिन्तिडीकाम्लवेतसैः ।
बदराम्लश्च कुर्वीत चतुःशाणमितानि च ।
सार्द्धं द्विशाणं मरिचं पिप्पली दशशाणिका ॥ २१ ॥
त्वक्सौवर्चलधान्याकजीरकं द्विद्विशाणिकम् ।
चतुःषष्टिमितैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ॥ २२ ॥
चूर्णितं सर्वमेकत्र यवानीखाण्डवाभिधम् ।
चूर्णं जयेत्पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीज्वरम् ॥ २३ ॥
छर्दिशोषातिसारांश्च प्लीहानाहविबद्धताम् ।
अरुचिं शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वागलामयान् ॥ २४ ॥

इति पञ्चदशोऽरोचकाधिकारः समाप्तः ॥ १५ ॥

अथ षोडशश्छर्द्यधिकारः ॥ १६ ॥

तत्र छर्दविप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह—

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ १ ॥
आमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ।
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तमुत्क्लिश्यते बलात् ॥ २ ॥

*आमाद्=असम्यक् पक्वाद् रसात् । अजीर्णाद्=यथास्थिताद् भुक्तात् । आपन्नसत्त्वायाः=प्राप्तगर्भायाः । अन्यैर्बीभत्सैर्विकृतैर्हेतुभिर्घृणाकारिभिः=अनिष्टश्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणपानैः, उत्क्लिश्यते ॥२॥

दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

अथ छर्देः पूर्वरूपमाह—

हृल्लासोद्गारसंरोधौ प्रसेको लवणास्यता ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ४ ॥

अथ छर्दः सामान्यलक्षणमाह—

छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ५ ॥

*छादयन्=पूरयन् । अङ्गभञ्जनैः=अङ्गभेदैः । अर्दयन्=अङ्गानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितो दोषश्छर्दिरित्युच्यते ॥ ५ ॥

अथ वातजच्छर्दिलक्षणमाह—

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥६॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीव दुःखम् ॥७॥

*कषायं कषायरसम् । दुःखमिव छर्दयति ॥ ६-७ ॥

अथ पित्तजच्छर्दिलक्षणमाह—

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितञ्च तिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ८ ॥

अथ कफजच्छर्दिलक्षणमाह—

तन्द्राऽऽस्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्राऽरुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्धि शुक्लं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥९॥

*सन्तोषः=तृप्तिः ॥ ९ ॥

अथ त्रिदोषजच्छर्दिलक्षणमाह—

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्ता ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्॥१०॥

अथागन्तुजच्छर्दिलक्षणमाह—

असात्म्यजा च क्रिमिजाऽऽमजा च बीभत्सजा दौर्हृदजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताञ्च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ ११ ॥

*एताः पञ्चाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव । अत एव सा=आगन्तुजा पञ्चमी । विभावयेद्=अनुबन्धयेत् ॥ ११ ॥

अथ कृमिजच्छर्दलक्षणमाह—

शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १२ ॥

अथ छर्देरुपद्रवानाह—

कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णाहिक्कावैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥ १३ ॥

*वैचित्त्यं=विकृतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः, श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तेः ॥ १३ ॥

अथ छर्देरसाध्यतां साध्यतां चाह—

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥१४॥

*सचन्द्रिकां=मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ताम् ॥ १४ ॥

अथ छर्देश्चिकित्सामाह—

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाश्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १५ ॥

हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ।
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥ १६ ॥

*क्षीरोदकं=नाशितस्य क्षीरस्योदकम् ॥ १६ ॥

गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेन्मधुयुतं तेन छर्दिर्नश्यति पित्तजा ॥ १७ ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गीकृते दोषे छर्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ १८ ॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं जयेत् ।
विडङ्गप्लवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥ १९ ॥

*प्लवः=कैवर्त्तमुस्तकं "गुडतजी" इति लोके ॥ १९ ॥

पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजाञ्छर्कराञ्च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ।
वाससा गालितं पीतं हन्ति च्छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ २० ॥
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
दुर्निवारामपि च्छर्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥ २१ ॥

अथैलाऽऽदिचूर्णमाह—

एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जा-
लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा
छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥ २२ ॥
अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।
तज्जलं पानमात्रेण छर्दिं जयति दुर्जयाम् ॥ २३ ॥
पथ्यात्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥ २४ ॥
बिल्वत्वचो गुडूच्या वा क्वाथः क्षौद्रेण संयुतः ।
छर्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्पटः पित्तजां तथा ॥ २५ ॥
आम्रास्थिबिल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २६ ॥

*निर्यूहः=क्वाथः ॥ २६ ॥

जम्ब्वाम्रपल्लवशृतं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
शमयति मधुना युक्तं वमिमतिसारं तृषामुग्राम् ॥ २७ ॥
बीभत्सजां हृद्यतमैरिष्टैर्दौर्हृदजां फलैः ।
लङ्घनैरामजां छर्दिं जयेत्सात्म्यैरसात्म्यजाम् ॥ २८ ॥
कृमिहृद्रोगवद्धन्याच्छर्दिं कृमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथादोषं क्रियां कुर्याच्चिकित्सकः ॥ २९ ॥
सोद्गारायां भृशं छर्द्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः
समधु काञ्चनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ३० ॥
सौवर्चलमजाजी च शर्करा मरिचानि च ।
क्षौद्रेण सहितं लीढं सद्यश्छर्दिनिवारणम् ॥ ३१ ॥

इति षोडशश्छर्द्यधिकारः संपूर्णः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशस्तृष्णाऽधिकारः ॥ १७ ॥

तत्र तृष्णाया निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वाऽप्यूर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥
स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्याऽऽमसमुद्भवा च ।
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ २ ॥

*नराणां पित्तं स्वस्थान एव संचितं पित्तं, सवातम् पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम्पित्तं, भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितस्तद्द्वयमूर्ध्वं प्राप्तम्, ऊर्ध्वं प्रसरत्पिपासां जनयेत्। न केवलं तालुन्येव दूषिते तृषा भवति किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह—"स्रोतःस्वि"त्यादि । ननु—अत्र बहुवचनं न युक्तं, यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते—तयोरेवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति । जिह्वाऽऽदेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः—

*रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलां तौ ॥ १ ॥

*ताविति । पित्तानिलाविति ॥ १ ॥
*संख्यामाह—तिस्र इत्यादि ॥ १-२ ॥

अथ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह—

ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।
सर्वाणि रूपाणि भवन्ति तस्यामुत्पत्तिकाले तु विशेषतो हि ॥ ३ ॥

अथ वातजतृषालक्षणमाह—

क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ४ ॥
*शङ्खशिरःसु = शङ्खयोः शिरसि च, तोदः । स्रोतोनिरोधः = रसाम्बुवाहिनीधमनीनिरोधः ॥ ४ ॥

अथ पित्तजतृषालक्षणमाह—

मूर्च्छाऽन्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च ॥ ५ ॥

*विलापः=प्रलापः। प्रततश्च शोषः=अविरतः शोषः। शीताभिनन्दा=शीतेच्छा। परिधूपनं=कण्ठाद्धूमनिर्गम इव ॥ ५ ॥

अथ कफजतृषालक्षणमाह—

बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तयाऽर्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥ ६ ॥

*अग्नौ=जठराग्नौ। कफसंवृते=स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टाच्छादिते। बाष्पावरोधाद्=अग्नेरूष्मावरोधाद्, अवरुद्धानलोष्मणाऽम्बुवहस्रोतःशोषणाद्। बलासेन=कफेन। नरस्य तृड्भवेत्। तया=तृष्णया। अर्दितः=पीडितः। शुष्यति=कृशो भवति ॥ ६ ॥

अथ क्षतजतृषालक्षणमाह—

क्षतस्य रुक्छोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥७॥

*क्षतस्य=शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य। रुक्=पीडा ॥ ७ ॥

अथ क्षयजतृषालक्षणमाह—

रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाऽभिभूतस्तु निशादिनेषु।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥ ८ ॥

*रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि "रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चे"ति। व्यवस्येद्=जानीयात् ॥ ८ ॥

अथामोत्पन्नतृषालक्षणमाह—

त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ ९ ॥

अथभुक्तोद्भवतृषालक्षणमाह—

स्निग्धं तथाऽम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥ १० ॥

*लवणञ्चेति। चकारात्कटु च ॥ १० ॥

अथोपसर्गजतृषालक्षणमाह—

दीनस्वरः प्रताम्यन्दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः।
भवति खलु सोपसर्गा तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ११ ॥

*शोषिणी = धातुशोषिणी ॥ ११ ॥

अथोपद्रवयुक्ततृषाऽरिष्टमाह—

ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १२ ॥

*आदिशब्दादतीसारादीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः = नितरां घोरोपद्रवयुक्ताः, अतीव मुखशोषादि युक्ताः ॥ ॥ १२ ॥

अथ तृषाचिकित्सामाह—

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ॥ १३ ॥
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णाऽपहं परम् ॥ १४ ॥

अथ षडङ्गपानमाह—

मुस्तपर्पटकोदीच्यच्छत्राऽऽख्योशीरचन्दनैः ।
श्टतं शीतं जलं दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ १५ ॥

*छत्रा = धान्यकं, कश्चिद्धात्रीञ्च दद्यात् । चन्दनमत्र धवलं तस्याऽऽतितृष्णाहरत्वात् । श्टतमर्द्धपक्कमत्र कर्त्तव्यम् । इति षडङ्गपानम् ॥१५॥

लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत्तृष्णाऽर्दितो नरः ॥ १६ ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रवासः स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥ १७ ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीते तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥ १८ ॥
वैशद्यं जनयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥ १९ ॥
जिह्वाताल्लुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि निधापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥ २० ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥ २१ ॥

वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चाथ तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥ २२ ॥
प्रातः शर्करयोपेतः क्वाथो धान्याकसम्भवः ।
जयेत्तृष्णां तथा दाहं भवेत्स्रोतोविशोधनम् ॥ २३ ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणम् ॥ २४ ॥

क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुरोदकं वा ॥२५॥
आमोद्भवां बिल्ववचायुतानां जयेत्कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च क्षयं विना सर्वकृताञ्च तृष्णाम् ॥ २६ ॥
*उल्लिखनैः=लेखनद्रव्यैः ॥ २६ ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
अतिरोगदुर्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिहाशु पयः ॥ २७ ॥
*पयोऽत्र दुग्धम् ॥ २७ ॥

मूर्च्छाछर्दितृषाऽऽनाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥ २८ ॥

सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २९ ॥
तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं नरः ॥ ३० ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ ३१ ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान्धारयते चिरम् ।
तोयाभावात्पिपासाऽऽर्त्तः क्षणात्प्राणैर्विमुच्यते ॥ ३२ ॥

इति सप्तदशस्तृष्णाऽधिकारः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशो मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासाधिकारः॥१८॥

तत्र मूर्च्छायां निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

*बहुदोषस्य=अधिकदोषस्य, न त्वनेकदोषस्य। तदा मूर्च्छा त्रिदोषजैव स्यात, तथैवास्तु को दोषः? तत्र पृथग् दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघाताद् मलादेः। अभीघाताद् लगुडादिना। हीनसत्त्वस्य=स्वल्पसत्त्वगुणस्य, अर्थादधिकतमोगुणस्य। यत उक्तम्—"मूर्च्छा पित्ततमःप्राये"ति। करणायतनेषु=करणं मनस्तस्यायतनेषु=स्वस्थानेषु, बाह्येषु=कर्मेन्द्रियेषु, आभ्यन्तरेषु=बुद्धीन्द्रियेषु ॥ १–२ ॥

अथ मूर्च्छासामान्यलक्षणमाह—

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता ॥ ४ ॥

*तमो=गुणोऽज्ञानहेतुः। अभ्युपैति=आगच्छति। सुखदुःखव्यपोहकृत्=सुखदुःखज्ञाननाशकरम्। नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत्पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः। मूर्च्छाया मूर्च्छायोऽपि पर्यायः। यत उक्तम्—

*संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा ।
कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥ १ ॥ इति ॥ ३–४ ॥

अथ मूर्च्छायाः षड्विधत्वमाह—

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ५ ॥

*यत उक्तम्–"मूर्च्छा पित्ततमःप्राये"ति ॥ ५ ॥

अथ मूर्च्छापूर्वरूपमाह—

हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञानाशो बलक्षयः ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं तां विभावयेत् ॥ ७ ॥

अथ वातजमूर्च्छालक्षणमाह—

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथ वाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥

*नीलं = नीलवर्णम् । कृष्णं = कज्जलाभम् । अरुणम् = अलक्तरागम् । तमः प्रविशति = मूर्च्छति । श्यावारुणा च्छाया गात्रस्य ॥७-८॥

अथ पित्तजमूर्च्छालक्षणमाह—

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते ॥ ९ ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
सम्भिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १० ॥

अथ कफजमूर्च्छालक्षणमाह—

मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा घनैर्वृतम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ॥
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १२ ॥

*मेघसंकाशं = शुभ्रमेघसंकाशमित्यर्थः ॥ यत आह सुश्रुतः—
*"कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभ्रप्रतिमानि तु" । इति ।
*घनैर्निबिडैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः ॥ ११-१२ ॥

अथ चरकमतेन त्रिदोषजमूर्च्छालक्षणमाह—

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

*मूर्च्छायः षड्विध उक्तः सुश्रुतेन, चरकस्तु सांनिपातिकमपि मूर्च्छायमाह—सर्वाकृतिरिति । अपस्मार इवागतस्तेन महताऽभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते, तर्हि तयोः को भेद ? इत्यत आह—

सान्निपातिको मूर्च्छायो विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिविकृत्यादिभिर्विना पातयति ॥ इति ॥ १३ ॥

अथ रक्तजमूर्च्छानिदानमाह—

पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ।
द्रव्यस्वभावमित्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥ १४ ॥

*तमोरूपं=तमोबहुलम् । मानवाश्च=ये तामसाः, न तु सात्त्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति-नैव युक्तिः समीचीना, तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत, तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वादत आह—"द्रव्यस्वभावमि"ति । अत्राह भोजः—

*दर्शनादसृजस्तज्ज्ञाद्गन्धाच्चैव प्रमुह्यति ॥ २ ॥ इति ॥ १४ ॥

अथ रक्तजमूर्च्छालक्षणमाह—

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १५ ॥

अथ मद्यजविषजयोर्मूर्च्छयोर्निदानमाह—

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥

*ये गुणाः=लघुरूक्षाशुविशदव्यवायितीक्ष्णविकाशिसूक्ष्मोष्णानिर्देश्यरसत्वादयः । तैलादौ द्रव्ये व्यस्तास्तीव्राश्च सन्ति, त एव गुणा विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदस्तन्त्रान्तरे—

*ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः" ॥३॥ इति ॥१६॥

अथ मद्यजमूर्च्छालक्षणमाह—

मद्येन प्रलपञ्छेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन्भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥

*नष्टविभ्रान्तमानसः=नष्टं=सर्वथा स्मृतिहीनं, विभ्रान्तं=रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं, मानसं यस्य सः । जरां=जीर्णताम् । तद्=मद्यम् ॥१७॥

अथ विषजमूर्च्छालक्षणमाह—

वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १८ ॥

*विषस्य=मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य, यथास्वं लक्षण-मुक्तं सुश्रुते कल्पस्थाने, तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यं न तु संज्ञानाशेन साम्यधर्मात् ॥ १८ ॥

अथ मूर्च्छाभ्रमतन्द्राऽऽदीनां भेदमाह—

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद् भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १९ ॥

*"रजःपित्तानिलाद् भ्रम" इति । नात्र समुच्चयः, केवलपित्तज्वरे भ्रमस्योक्तत्वाद्, भ्रमश्च=चक्रारूढस्येव भ्रमवस्तुज्ञानं, स्वदेहस्य भ्रमत-इव ज्ञानञ्च ॥ १९ ॥

अथ तन्द्राया लक्षणमाह—

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्राऽऽर्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

*इन्द्रियाणामर्थः=प्रयोजनं, येषु=अर्थाद्विषयेषु, असंवित्तिः=अ-सम्यग् ज्ञानम्, इति । इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ २० ॥

अथ क्लमस्य लक्षणमाह—

योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वाससङ्गतः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ २१ ॥

*इन्द्रियाणां=बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च, अर्थः=प्रयोजनं विषयग्रहणं, तस्य प्रबाधकः=प्राबल्येन बाधकः ॥ २१ ॥

अथ निद्राया लक्षणमाह—

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २२ ॥

*क्लान्ते=ग्लाने, श्रान्त इति यावत् । कर्मात्मानः क्लमान्विताः= कर्मेन्द्रियाणिज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः=इन्द्रियाणि श्रान्तानि॥२२॥

अथ संन्यासस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्न्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २३ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २४ ॥

*आक्षिप्य = विनाश्य। सन्न्यस्यन्ति = मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं = हृदयम् । सन्न्यस्तः = मूर्च्छितः । काष्ठीभूतः = क्रियारहितः । अत-एव-मृतोपम इति । सद्यःफलां क्रियां = सूचीव्यधनाञ्जनावपीडकपि-कच्छुघर्षणवृश्चिकादिदंशनादिरूपाम् ॥ २३-२४ ॥

अथ सन्न्यासस्य मूर्च्छाऽऽदिभ्यो भेदमाह—

दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति सन्न्यासो नौषधैर्विना ॥ २५ ॥

*मदमूर्च्छायाः = मदः = अप्रबृद्ध उन्मादः। मूर्च्छायाः = मूर्छाः॥ २५॥

अथ मूर्च्छाचिकित्सामाह—

सेकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि॥२६॥

*मणयः = चन्द्रकान्तादयः । हाराः = मुक्ताऽऽदिहाराः । शीताः-प्रदेहाः = सकर्पूरचन्दनानुलेपनानि । शीतानि पानानि = सिताऽऽम-लकादिपानकानि । गन्धवन्ति = कर्पूरादिसुगन्धवन्ति । सर्वासु मू-र्च्छास्वनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः—सेकादीन्यन्यासु मूर्च्छासु हितान्येव, किन्तु वातश्लेष्मजास्वपि न निवारितानि तत्रापि पित्त-स्य प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवो लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याः ससतीनमुद्गाः ॥२७॥

*सतीनः = कलायः ॥ २७ ॥

कोलमज्जोषणोशीरकेसरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढ्वा कृष्णां वा मधुसंयुताम् ॥ २८ ॥

शीतेन तोयेन बिसं मृणालं कृष्णां च पथ्यां मधुनाऽवलिह्यात् ।
कुर्याच्च नासावदनावरोधं क्षीरं पिबेद्वाऽप्यथ मानुषीणाम् ॥२९॥
द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति कह्लारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत्कषायाणि च शीतलानि पित्तज्वरं यानि शमं नयन्ति ॥३०॥

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ३१ ॥

अन्यच्च—

अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजां वरैः ॥ ३२ ॥

*शिला = मनःशिला । ऊषणं = मरिचम् ॥ ३२ ॥

मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः ।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽम्भसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३३ ॥

अथ रक्तजादीनां मूर्च्छानां चिकित्सामाह—

रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
मद्यजानां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३४ ॥

अथ सन्न्यासचिकित्सामाह—

प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्सम्मूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
संन्यस्तसंज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ॥३५॥

अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ३६ ॥
लुञ्चनं केशलोम्नाञ्च दन्तैर्दंशनमेव च ।
आत्मगुप्ताऽवघर्षश्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥ ३७ ॥

*अवपीडः—कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे दानम् । प्रधमनम् = औषधचूर्णस्य द्विमुख्या नाडिकया मुखवातेन नासापुटे दानम् । तस्य—सन्न्यस्तस्य ॥ ३६-३७ ॥

अथ मूर्च्छोपयोगिरसावाह—

कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद्भिषक् ।
शीतसेकावगाहादीन्सर्वाङ्गे पीडनं हठात् ॥ ३८ ॥
ताम्रचूर्णसमोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां द्रुतं हन्याद् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ३९ ॥

*सूतं = मारितम् । ताम्रचूर्णं = मारितताम्रचूर्णम् ॥ ३८-३९ ॥

अथ भ्रमचिकित्सामाह—

पिबेद् दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये।
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा॥ ४०॥
शुण्ठीकृष्णाशताह्वानां साभयानां पलं पलम्।
गुडस्य षट्पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी॥ ४१॥
ताम्रं दुरालभाक्वाथैः पीतन्तु घृतसंयुतम्।
निवारयेद् भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम्॥ ४२॥

अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्च चिकित्सामाह—

तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि।
नियोज्य तान्यक्षिण विमिश्रितानि तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति॥४३॥
*इन्दुः=कर्पूरः॥ ४३॥

सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च।
बस्तमूत्रेण सम्पिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम्॥ ४४॥
*श्वेतमरिचं=शिग्रुबीजम्॥ ४४॥

शुण्ठीकणोग्रालवणोत्तमानि नस्येन तन्द्राविजयेऽलवणानि।
क्षुद्राऽमृतापौष्करनागराणि भार्गीशिवाभ्यां क्थितानि पानात्॥४५॥
*शिवा=हरीतकी॥४५॥

इत्यष्टादशो मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासन्न्यासाधिकारः समाप्तः॥ १८॥

अथैकोनविंशो मदात्ययाधिकारः॥ १९॥

तत्र मद्यस्य स्वभावमाह—

मद्यं स्वभावतः प्राज्ञैर्यथैवान्नं तथा स्मृतम्।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं रसायनम्॥ १॥

अथ युक्तियुक्तेर्महिमानमाह—

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून्।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्॥ २॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा॥ ३॥

*तत्र विधिर्यथा—

*कृतशारीरसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
उद्दामगन्धिभिः स्फीतैर्मृदुभिर्वसनैर्वृतः ॥ १ ॥
विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
सानन्दः सावधानश्च पिबेन्मद्यं शनैः शनैः ॥ २ ॥

*देशो यथा—

*उपवनेषु–सुरभिसुरङ्गसुमनःसमूहमनोहरेषु मञ्जुगुञ्जन्मधुकरनिकरेषु कूजत्कलकण्ठेषु सुरभिशिशिरमधुरसमीरेषु ।

*मन्दिरेषु—सुधाशुभ्रेषु सुधूपधूपितेषु सूपधानेषु संस्तीर्णविहितशयनासनेषु ।

*उपविष्टोऽथवा तिर्यग भृशं हृष्टः सुरां पिबेत् ।
सौवर्णै राजतैः पात्रैः पिबेन्मणिमयरपि ॥ ३ ॥
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्त्तुकैः ।
दीयमानं मृगाक्षीभिः पिबेन्मद्यं मुदाऽन्वितः ॥ ४ ॥

*मात्रयेति । मात्रा तन्त्रान्तरे कथिता—

*शुद्धकायः पिबेन्मद्यं सोपदंशं पलद्वयम् ।
मध्याह्ने द्विगुणं तच्च सुस्निग्धं भक्षयेदनु ॥ ५ ॥
प्रदोषेऽष्टपलं तद्वन्मात्रा मद्यरसायने ।
अनेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतन्द्रितैः ॥ ६ ॥

*शुद्धकायः=उत्सृष्टमलमूत्रः । पलद्वयं पारिशेष्यात्पूर्वाह्णे बोद्धव्यम् । अतन्द्रितैः= मात्रया सावधानैः ॥ ५–६ ॥

*अन्ये त्वाहुः—

*बुद्ध्यादयो गुणा यावदुल्लसन्ति निरत्ययाः ।
मात्रेयं विहिता मद्यपानेऽन्या रोगजन्मने ॥ ७ ॥

*काल इति । यस्मिन्काले यादृशं मद्यमुचितं तस्मिंस्तादृशं पेयम् ।

अथ कस्मिन्नृतौ कीदृक् मद्यं पेयमित्याह—

*ऋतुसम्बन्धो यथा—

*ग्रीष्मे मद्यं हिमं स्वादु माध्वीकादि सुखप्रदम् ।

शीते प्रशस्यते चाष्णं तीक्ष्णं गौडिकपैष्टिकम् ॥८॥ इत्यादि।

*हितैरन्नैरिति ।

*मद्यानुकूलैर्विविधैः फलैर्वर्णमनोहरैः ।
सुगन्धैर्लवणैर्हृद्यैर्भृष्टैर्मांसैः पृथग्विधैः ॥ ९ ॥
स्निग्धैरन्नैश्च भक्ष्यैश्च सह मद्यं पिबेन्नरः ॥ १० ॥

*अन्नैः=सिद्धैरोदनपर्पटकादिभिः । भक्ष्यैः=लड्डुकफेणिकाऽऽदिभिः ॥ १० ॥ इति ॥ ३ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैस्तादृशैरन्नैर्वातप्रकृतिकः पिबेत् ॥ ४ ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
फलैरन्नैः सह नरः पित्तप्रकृतिकः पिबेत् ॥ ५ ॥
श्लैष्मिको जाङ्गलैर्मांसैर्मरिचैर्मदिरां पिबेत् ।
प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ ६ ॥
वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेक्षते ।
वातिकस्तु पिबेन्मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ॥ ७ ॥
कफपित्तात्मको यस्तु माध्वीकं माधवं पिबेत् ।
विधिर्वसुमतामेष कथितश्चरकादिभिः ।
यथोपपत्तिकं वाऽपि पिबेन्मद्यं हि मात्रया ॥ ८ ॥

अथ मद्यगुणानाह—

रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ९ ॥
मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ १० ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाशुकरं तथा ।
रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ११ ॥
गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं स्वादु स्थिरं तथा ।
प्रसन्नं पिच्छिलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम् ॥ १२ ॥
गौरवं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः ।

माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादश्चाशुभावनात् ॥ १३ ॥
रौक्ष्यात्स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं सूक्ष्मतामपि ।
विकाशिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ॥ १४ ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयं चाशु सङ्क्षोभ्य कुरुते मदम् ॥ १५ ॥
हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ॥ १६ ॥
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ।
जायन्ते मोहनिद्रान्ता इत्येतन्मदलक्षणम् ॥ १७ ॥
हर्षमोजो बलं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं तथा ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखप्रदम् ॥ १८ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ १९ ॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विशोधनम् ।
नाशनं चातिनिद्राणां विबन्धानां विबन्धनुत् ॥ २० ॥
वधबन्धपरिक्लेशदुःखानां चाप्यबोधनम् ।
अपि प्रवयसां मद्यमुत्सर्गान्मोदकारकम् ॥ २१ ॥
बहुदुःखक्षतस्यास्य शोकैरुपहतस्य च ।
विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ २२ ॥

तत्र सात्त्विकस्य मदस्य लक्षणमाह—

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च ।
सम्पाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥२३॥

*मदस्त्रिलक्षणो भवति । एको मदोऽधिकसत्त्वगुणस्य पुंसो भवति । द्वितीयोऽधिकरजोगुणस्य । तृतीयोऽधिकतमोगुणस्य । अत एवोक्तं चरके—

*प्रधानाधममध्यानां रुक्माणां व्यक्तिदायकः ।
यथाऽग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ११ ॥ इति ।

*तत्र सात्त्विकस्य मदस्य लक्षणमाह—बुद्धीति । प्रीतिः=परेण मैत्री । सुखः=सुखयतीति सुखः, सुखकर इत्यर्थः । "पाने"त्या-

दि=पानादिष्वनुषङ्गवर्द्धनः । अतिरम्यः=मनोविकारित्वेऽपि न दुःखकरः । प्रथमगुणविकारित्वात् प्रथमः । एवं द्वितीयस्तृतीयश्च ॥२३॥

अथ राजसस्य मदस्य लक्षणमाह—

अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाऽऽकृतिरप्रशान्तः ।
आलस्यनिद्राऽभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ २४ ॥

*अव्यक्तेत्यत्र ईषदर्थे नञ् । विचेष्टः=विरुद्धचेष्टः । उन्मत्तस्य लीलाऽऽकृतिभ्यां सहितः ॥ २४ ॥

अथ तामसस्य मदस्य लक्षणमाह—

गच्छेदगम्यां न गुरूंश्च मन्येत्खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥२५॥

*मन्येदिति परस्मैपदमार्षत्वात् । अस्वतन्त्रः=मदपरवशः ॥२५॥

अथातितामसस्य मदस्य लक्षणमाह—

चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः ।
कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादपि परो मृतः ॥ २६ ॥

*यद्यपि मदास्त्रय एव तथाऽपि सुश्रुतानुरोधादतितामसमदलक्षणमाह—मूढो=मोहयुक्तः ॥ २६ ॥

को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।
बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ २७ ॥

*अमूढः=विचारबहुलः ॥ २७ ॥

अथ केषां मदाधिक्यं केषां च मदाल्पत्वं भवतीत्याह—

नातिमाद्यन्ति बलिनः कृताहारा महाशनाः ।
स्निग्धाः सत्त्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ २८ ॥
मेदःकफाधिका मन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ।
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽपि च ॥ २९ ॥

अथ मदात्ययनिदानमाह—

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ३० ॥
तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राऽधिकेन च ।

युक्तेन चाहितैरन्नैरकाले सेवितेन च ॥ ३१ ॥
मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययमुखा गदाः ॥ ३२ ॥

अथ विधिमन्तरा सेवितमद्यमन्यविकारोत्पादकमित्याह—

निर्भुक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
उत्पादयेत्कष्टतमान्विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ ३३ ॥

*अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरानुत्पादयन्तीत्यत आह—निर्भुक्तेति । एकान्ततो=नैरन्तर्येण । विकारान्=मदात्ययादीन् । शरीरस्य भेदं=नाशम् ॥ ३३ ॥

अथ मदात्ययादीनां हेत्वन्तरमाह—

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ ३४ ॥
अत्यम्लरूक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥ ३५ ॥

अथ मद्योत्पन्नविकारान् विवृणोति—

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि च ।
पानविभ्रममत्युग्रं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३६ ॥

तत्र मदात्ययस्य सामान्यलक्षणमाह—

शरीरदुःखं बलवत्प्रमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रततं तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ ३७ ॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्यते यथा ।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥ ३८ ॥
उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः ॥ ३९ ॥
छर्दिर्विड्भेद उत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम् ॥ ४० ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥ ४१ ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ ४२ ॥

अथ वातजमदात्ययस्य निदानमाह—

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ४३ ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ४४ ॥

*तन्मद्यम् ॥ ४४ ॥

अथ वातजमदात्ययस्य लक्षणमाह—

हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ४५ ॥

अथ पित्तजमदात्ययस्य निदानमाह—

तीक्ष्णोष्णमद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्निनवान्नरः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥ ४६ ॥

अथ पित्तजमदात्ययस्य लक्षणमाह—

तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ४७ ॥

अथ कफजमदात्ययस्य निदानमाह—

मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥ ४८ ॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्याऽऽसनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

अथ कफजमदात्ययस्य लक्षणमाह—

छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ५० ॥

अथ सान्निपातिकमदात्ययस्य निदानं लक्षणं चाह—

त्रिदोषो हेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥ ५१ ॥

अथ परमदलक्षणमाह—

श्लेष्मक्षयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ ५२ ॥

*तन्द्रिः=तन्द्रा ॥ ५२ ॥

अथ पानाजीर्णलक्षणमाह—

आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणं विदाहः-
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।
ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि
पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ॥ ५३ ॥

*उद्गिरणं=वान्तिरुद्गारो वा । पीयत इति पानं=मद्यम् ॥ ५३ ॥

अथ पानविभ्रमलक्षणमाह—

हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमीमदशिरोरुजनप्रदेहाः ।
द्वेषः सुराऽन्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीराः ॥ ५४ ॥

*कण्ठधूमः=कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । प्रदेहः=कफेन लिप्तास्यता । द्वेषः सुराऽन्नविकृतेषु च तेषु तेषु=सुराविकारेष्वन्नविकारेषु च द्वेषः । अखिलेषु=मद्यविकारेषु ॥ ५४ ॥

अथ मदात्ययाद्यसाध्यलक्षणमाह—

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं-
तैलप्रभाऽऽस्यमपि पानहतं त्यजेच्च ।
जिह्वौष्ठदन्तमसितन्त्वथ वाऽपि नीलं-
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।
हिक्का ज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः-
कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम् ॥ ५५ ॥

अथ मदात्ययादिविकारचिकित्सामाह—

मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनं स्वेदनं हितम् ॥ ५६ ॥
मिथ्याऽतिहीनमद्येन यो व्याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मद्येन स हि शाम्यति ॥ ५७ ॥
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहवुषाऽजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥ ५८ ॥
सस्नेहैः शकुभिर्युक्तमुपदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात्सलवणं मद्यं वातपैत्तिकशान्तये ॥ ५९ ॥

मद्यं सौवर्चलव्योषयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम्।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम्॥ ६०॥
चव्यं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीपकम्।
चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्ययरुजाऽपहम्॥ ६१॥
लावतित्तिरदक्षाणां रसैश्च शिखिनामपि।
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां तथौदनैः॥ ६२॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः।
स्निग्धैर्गोधूमकैरन्नैर्वातप्रायं मदात्ययम्॥ ६३॥
नारीणां यौवनोष्माणां निर्दयैरुपगूहनैः।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखप्रदैः॥ ६४॥
शयनाच्छादनैरुष्णैश्चान्तर्गेहैः सुखप्रदैः।
मारुतैः प्रबलैः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः॥ ६५॥
पित्तपानात्यये योज्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः।
सितामाक्षिकसंयुक्तं मद्यमर्द्धोदकं पिबेत्॥ ६६॥
मद्यं खर्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम्।
सदाडिमरसं शीतं शक्तुभिश्चावचूर्णितम्॥ ६७॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथ वा परम्।
दद्याद्बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये॥ ६८॥
शशान्कपिञ्जलानेणाँल्लावानसितपुच्छकान्।
मधुराम्लान्प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान्॥ ६९॥
पटोलयवमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम्।
सतीनमुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम्॥ ७०॥
द्राक्षाऽऽमलकखर्जूरपरूषकरसेन च।
कल्पयेत्तर्पणान्यूषान् रसांश्च विविधात्मिकान्॥ ७१॥
शीतानि चान्नपानानि शीतशय्याऽऽसनानि च।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च॥ ७२॥
क्षौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः॥ ७३॥

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीव्योषसंयुतम् ।
यवगोधूमकश्चान्नं रूक्षयूषेण भोजयेत् ॥ ७४ ॥
कुलत्थकानां शुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभूतकटुसंयुक्तं यवान्नं वा प्रदापयेत् ॥ ७५ ॥
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
व्योषयूषं मनागम्लं पिबेत् कफमदात्यये ॥ ७६ ॥
स्थाल्यामथ कपाले वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कट्वम्ललवणं मांसं खादेत्कफमदात्यये ॥ ७७ ॥
वामकद्रव्ययुक्तेन मद्येनोल्लेखनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथाबलम् ॥ ७८ ॥
यदिदं कर्म्मनिर्दिष्टं वातपित्तकफान्प्रति ।
सर्वजे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ॥ ७९ ॥

अथ प्रसङ्गप्राप्तकोद्रवादिमदचिकित्सामाह—

सगुडः कूष्माण्डरसः शमयति मदमाशु कोद्रवजम् ।
धत्तूरजञ्च दुग्धं सशर्करं चाशु पानेन ॥ ८० ॥
सच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।
सद्यः प्रशमयेत्पीतमातृप्तेर्वारि शीतलम् ॥ ८१ ॥
वन्यकरीषघ्राणाज्जलपानाल्लवणभक्षणादपि च ।
शाम्यति पूगफलोद्भवमदः सशूलः स शर्कराकवलात् ॥ ८२ ॥
तत्क्षणान्मृदितं चूर्णं समाघ्रातं प्रणाशयेत् ।
ताम्बूलोत्थं मदं पुंसामेकमेव स्वभावतः ॥ ८३ ॥
जातीफलमदं शीघ्रं हन्ति पथ्या निषेविता ।
शीततोयावगाहश्च शर्करा दधियोजिता ।
बिभीतमदशान्त्यर्थमियमेव मता पुनः ॥ ८४ ॥
मद्यं पीत्वा यदि ना तत्क्षणमवलेढि शर्करां सघृताम् ।
जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि ॥ ८५ ॥

इत्येकोनविंशो मदात्ययाधिकारः समाप्तः ॥ १९ ॥

अथ विंशो दाहाधिकारः ॥ २० ॥

तत्र प्रथमं पित्तजदाहमाह—

पित्तज्वरसमः पित्ताद् दाहः स्यात्तस्य संक्रमः ॥ १ ॥

*तत्र दाहः सप्तविधस्तेष्वादौ पित्तजं दाहमाह—पित्तज्वरेति। दाहः=ऊष्मात्मको व्याधिः। पित्तज्वरसमानः=पित्तज्वरलक्षणयुक्तः, पित्तज्वरे त्वामाशयदुष्टाद् दाहो ज्वराधिक इति भेदः। तस्य=दाहस्य। पित्तज्वरोक्तः क्रमः=चिकित्सा ॥ १ ॥

अथ रक्तजदाहमाह—

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम्।
सन्धूप्यते चोष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः।
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ॥ २ ॥

*उद्रिक्तम्=अतिरिक्तम्। सद्। दहति=दाहाख्यं व्याधिं करोति। सन्धूप्यते=अग्निना दह्यत इव। उष्यते=समीपस्थेनेव वह्निना ताप्यते "चूष्यत" इति पाठान्तरे—आचूषणेनेव पीडामनुभवतीत्यर्थः। वह्निनेवावकीर्यते=शरीरोपरि वह्निः प्रक्षिप्यत इव ॥ २ ॥

अथ रक्तपूर्णकोष्ठजदाहमाह—

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ॥ ३ ॥

* असृजा=शस्त्रादिक्षतान्निस्सृतरक्तेन ॥ ३ ॥

अथ मद्यजदाहमाह—

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ ४ ॥

* स पानोष्मा=मद्यपानजनित ऊष्मा। पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः= पित्तरक्ताभ्यां वर्द्धितः ॥ ४ ॥

अथ तृष्णानिरोधजदाहमाह—

तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम्।
स बाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः।
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्काश्य वेपते ॥ ५ ॥

* अब्धातौ=रसे। क्षीणे=क्षयं प्राप्ते। तेजः समुद्धतं=वृद्धम्।

मन्दचेतसः=अल्पबुद्धेः, यतस्तेन तृषानिरोधः कृतः ॥ ५ ॥

अथ धातुक्षयजदाहमाह—

धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृषाऽन्वितः ।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥

* सीदेत्=म्रियेत ॥ ६ ॥

अथ मर्माभिघातजदाहमाह—

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ॥ ७ ॥

* मर्माणि=शिरोहृदयवस्त्यादीनि ॥ ७ ॥

अथ दाहासाध्यतामाह—

सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ८ ॥

अथ दाहचिकित्सामाह—

शतधौतघृताभ्यक्तं लेपं वा यवशक्तुभिः ।
कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

* धान्याम्लं=काञ्जिकभेदः ॥ ९ ॥

छादयेत्तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा ।
लामज्जकेन युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत् ।
चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजनैः ॥ १० ॥
सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे ।
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने ॥ ११ ॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णोपशान्तये ।
फलिनी लोध्रसेव्याम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ १२ ॥

*फलिनी=प्रियङ्गुः । सेव्यम्=उशीरम् । अम्बु=बालकम् । हेमपत्रं=नागकेशरपत्रम् । कुटन्नटं=वितुन्नकं "गुडतजी" इति लोके, क्वचि"च्चम्बावती" इति नाम । कालीयकं="कलम्बक" इति लोके ॥ १२ ॥

ह्रीबेरपद्मकोशीरचन्दनाम्बुजवारिणा ।
सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ १३ ॥

वाप्यः कमलह्रासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः।
नार्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥ १४ ॥
पाययेत्कमलस्याम्भः शर्कराऽम्भः पयोऽपि च।
क्षीरमिक्षुरसश्चापि कारयेत्पित्तजिद्विधिम् ॥ १५ ॥

अथ चन्दनादिक्वाथमाह—

पटीरपर्पटोशीरनीरनीरदनीरजैः।
मृणालमिसिधान्याकपद्मकामलकैः कृतः ॥ १६ ॥
अर्द्धशिष्टः सिताशीतः पीतः क्षौद्रसमन्वितः।
क्वाथो व्यपोहयेद्दाहं नृणाञ्च परमोल्वणम् ॥ १७ ॥

पटीरं=चन्दनम् ॥ १६-१७ ॥

अथ काञ्जिकतैलमाह—

तिलतैलं भवेत्प्रस्थं तत्षोडशगुणे शनैः।
काञ्जिके विपचेत्तत्स्याद्दाहज्वरहरं परम् ॥ १८ ॥

इति विंशो दाहाधिकारः समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंश उन्मादाधिकारः ॥ २१ ॥

तत्रोन्मादस्य निरुक्तिमाह—

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥ १ ॥

*अयमर्थः—यस्माद्=हेतोः, उद्धताः=प्रवृद्धाः। दोषा उन्मार्गमाश्रिताः। मदयन्ति=चित्तं विक्षिपन्ति। अस्मिन्सोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः। स=उन्मादः। मानसो व्याधिर्मनोवैकृत्यकारणात् ॥ १ ॥

अथावस्थाभेदेनोन्मादस्य नामान्तरमाह—

स चाप्रबृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥ २ ॥

स=उन्मादः। तरुणो=नवीनः ॥ २ ॥

अथोन्मादस्य विप्रकृष्टं निदानमाह—

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमा च चेष्टा ॥३॥

*दुष्टं=धत्तूरबीजादिसहितम्। अशुचि=रजस्वलास्पर्शादि। प्रधर्षणम्=अभिभवः। विषमा चेष्टा=बलवद्विग्रहादिः॥ ३॥

अथोन्मादस्य सन्निकृष्टं निदानमाह—

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते।
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्॥ ४॥

अथोन्मादस्य सम्प्राप्तिमाह—

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः॥५॥

*अल्पसत्त्वस्य=अल्पसत्त्वगुणस्य। मलाः=वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि=हृदयाश्रितानि दश, एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। चरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति=विकृतिं कुर्वन्ति॥ ५॥

अथोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च।
अबद्धवाक्यं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्॥६॥

*धीविभ्रमः=शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः=सत्त्वं-मनस्तस्य चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्यम्=असंबद्धभाषितम्। शून्यं=स्मृतिशून्यम्॥ ६॥

अथ वातजोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः।
चिन्ताऽऽदिदुष्टं हृदयं प्रदुष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्॥७॥

*प्रदूष्य=प्रकर्षेण दूषयित्वा॥ ७॥

अथ वातजोन्मादस्य लक्षणमाह—

अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्॥ ८॥

*अस्थाने=अनवसरे। हास्यादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे आहारे। बलं व्याधेः॥ ८॥

अथ पित्तजोन्मादस्य सम्प्राप्तिमाह—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्॥ ९॥

*हृदि स्थितं पित्तम्। चितं=सञ्चितम्। पुनः। अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सदुन्मादं कुर्यात्। पूर्ववद् हृदयं प्रदूष्येत्यर्थः॥ ९॥

अथ पित्तजोन्मादस्य लक्षणमाह—

अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम्॥१०॥

*अमर्षः=असहिष्णुता। संरम्भः=आरभटी, "आडम्बर" इति यावत्। सन्तर्जनं=परित्रासनम्। अभिद्रवणं=पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। च। उष्णो=दाहविशेषः। "प्रच्छाये"त्यादि=छायायां शीतयोश्चान्नजलयोरभिलाषा॥ १०॥

अथ कफजोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः।
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन्सञ्जनयेद्विकारम्॥११॥

*सम्पूरणैः=भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य=व्यायामरहितस्य। सोष्मा कफ इति=कफोऽप्युन्मादं करिष्यन्पित्तसहायमपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्मणि=अत्र मर्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारम्=उन्मादरूपम्॥ ११॥

अथ कफजोन्मादस्य लक्षणमाह—

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा।
छर्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्॥१२॥

*वाक्चेष्टितं मन्दं=वचनमल्पम्। नारीविविक्तप्रियता=नारीप्रियता, विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः॥ १२॥

अथ सान्निपातिकोन्मादस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः॥ १३॥

*स=सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वं-

लब्धं, पुनः सर्वैरिति यदुक्तं तद्रजस्तमःप्रापणार्थं तेन रजस्तमोमिलित इत्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात्। यतोऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयं तु व्याधिप्रभावात्सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैः स्यात्। तादृग्=उन्मादः। विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः? त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादेः प्रत्यनीका चिकित्सा कार्या, सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि, न चात्र तद् यौगिकं व्याधिप्रभावादत एव विवर्ज्यः=न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ मनोदुःखजोन्मादस्य विप्रकृष्टं निदानमाह—

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यै-
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥ १४ ॥

अथ मनोदुःखजोन्मादस्य लक्षणमाह—

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चातिमूढः ॥ १५ ॥

*चित्रम्=आश्चर्यम्। मनोऽनुगतं=गोप्यमपि। विसंज्ञो=विरुद्धज्ञानः। अतिमूढः=अतीव ज्ञानशून्यः। अत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥ १५ ॥

अथ विषजन्योन्मादस्य लक्षणमाह—

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृते तु भवेत्परासुः ॥ १६ ॥

*परासुः=मृतः ॥ १६ ॥

अथोन्मादारिष्टमाह—

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः।
जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १७ ॥

अथ देवादिकृतोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः।
प्रकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मा मनसो विकारः ॥ १८ ॥

* अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टः=न मर्त्यस्येव वागादयो यत्र सः। विक्रमः=पराक्रमः। वीर्यं=शौर्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः= ज्ञानं-बुद्धिः, आदिपदेन तद्भेदा मेधाविचारणास्मृत्यादयो गृह्यन्ते, विज्ञानं=शिल्पादिविषयकं ज्ञानम्, बलम=चेष्टापाटवम्, आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते। नियतो वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः। मनोविकारः=उन्मादः॥ १८॥

अथ देवग्रहजुष्टस्य लक्षणमाह—

सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो-
निस्तन्द्रोऽप्यवितथसंस्कृतप्रभाषी।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः॥ १९॥

* अतिदिव्यमाल्यगन्धः=अतिशयेन दिव्यस्य माल्यस्येव गन्धो यस्य सः। निस्तन्द्रो=निद्रारहितः। अवितथं=सत्यम्। ब्रह्मण्यः= ब्राह्मणभक्तः॥ १९॥

अथ दैत्याविष्टस्य लक्षणमाह—

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥२०॥

* विमार्गदृष्टिः=कुमार्गरतः। दुष्टात्मा=दुष्टस्वभावः॥ २०॥

अथ गन्धर्वाविष्टस्य लक्षणमाह—

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः।
नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥२१॥

* हृष्टात्मा=हृष्टजीवात्मा। पुलिनं=तोयोत्थितम्, तटं=वनान्तरं=वनमध्यं, तयोः सेवी। चारु चाल्पशब्दमिति हसनक्रियाविशेषणम्॥ २१॥

अथ यक्षाविष्टस्य लक्षणमाह—

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी-
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक्सहिष्णुः।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥ २२।

अथ पित्राविष्टस्य लक्षणमाह—

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डा-
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिलाषी
तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ २३ ॥

* प्रेतानां=मृतानां, पितॄणाम् । दिशति=ददाति । अपसव्य-वस्त्रः=दक्षिणस्कन्धकृतोत्तरीयः ॥ २३ ॥

अथ नागाविष्टस्य लक्षणमाह—

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित् सृक्किण्यौ मुहुरपि जिह्वयाऽवलेढि ।
क्रोधालुर्घृतमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २४ ॥

*प्रसरति=स सर्पवदुरसा चलति । सृक्किण्यौ=ओष्ठप्रान्तौ॥२४॥

अथ राक्षसाविष्टस्य लक्षणमाह—

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विविधबलो निशाविहारी-
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २५ ॥

* अतिनिष्ठुरः=निर्दयः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मराक्षसाविष्टस्य लक्षणमाह—

देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ २६ ॥

* अहिंस्रः=अहिंसाशीलः ॥ २६ ॥

अथ पिशाचाविष्टस्य लक्षणमाह—

उद्धस्तः कृशपरुषो विरुद्धभाषी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टंस्त्रसति रुदन्पिशाचजुष्टः॥२७॥

* उद्धस्तः=नग्नः, "दिगम्बर" इति विदेहवचनात् । कृशो=निर्मांसः । परुषो=रूक्षः । अतिलोलः=सर्वस्मिन्नन्नपानादौ लोलुपः । व्याचेष्टन्=विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २७ ॥

अथ हिंसाऽर्थगृहीतस्य लक्षणमाह—

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्या-
त्सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥ २८ ॥

* ग्रहा हिंसाक्रीडापूजाऽर्थं गृह्णन्ति। अत एवोक्तम्—

*अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम्।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा ॥ १ ॥

* तत्र हिंसाऽर्थगृहीतस्य लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इति। "यश्चाद्रि" इत्यादि=यः पर्वतादिपतितः सन् ग्रहैर्गृह्यते इत्यर्थः। आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते। तथा त्रयोदशेऽब्दे सर्व एव=देवादिगृहीता असाध्याः ॥ २८ ॥

अथ देवादीनामावेशसमयमाह—

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २९ ॥
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः।
रक्षःपिशाचा रात्रौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ३० ॥

*कृष्णपक्षे=अमावास्यायाम्। प्रायशः पदादन्यत्रापि। तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं, तत्र तिथौ च बलिदानार्थम् ॥

*ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह—

*दर्पणादीन्यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहे च देहधृक्।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ २ ॥

*दर्पणादीनित्यादिशब्देनान्यदपि निर्मलद्रव्यं जलतैलादिद्रवद्रव्यञ्च गृह्यते। छाया=प्रतिबिम्बम्। स्वमणिः=सूर्यमणिः। देहधृग्=जीवात्मा ॥ २ ॥ इति ॥ २९-३० ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सामाह—

वातिके स्नेहपानं प्राग्विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिकः क्रमः ॥
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद् दोषदूष्ययोः ॥ ३१ ॥
जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात्सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ ३२ ॥
ब्राह्मीकूष्माण्डीफलषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
दृष्टा उन्मादहृतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः ॥ ३३ ॥

*अयमर्थः । ब्राह्मीरसः (तोला) चत्वारः ४, कुष्ठचूर्णं माषौ द्वौ २, मधुनोऽष्टौ माषाः ८ पेयाः । इत्येको योगः । कूष्माण्डबीजचूर्णमाषा अष्टौ ८ । कुष्ठचूर्णमाषौ द्वौ २ । मधुनोऽष्टौ ८ माषाः । अयं द्वितीयो योगः । वचस्य माषा अष्टौ ८ । कुष्ठचूर्णस्य माषौ द्वौ २ । मधुनोऽष्टौ माषाः ८ । अयं तृतीयो योगः । शङ्खपुष्पीस्वरसः पलैकम् १, कुष्ठचूर्णं-माषद्वयम् २, मधुनोऽष्टौ ८ माषाः पेयाः । अयं चतुर्थो योगः ॥ ३३ ॥

अथ सिद्धार्थकादिघृतमाह—

सिद्धार्थको हिङ्गु वचा करञ्जो देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभी त्वक् कटुत्रयम् ॥ ३४ ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ३५ ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३६ ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ३७ ॥

अथोन्मादिनस्त्रासभयादिकरणमित्याह —

ब्रूयादिष्टविनाशञ्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं रक्षेदुत्तानमातपे ॥ ३८ ॥
कपिकच्छ्वाऽथ वा तप्तलौहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे ॥ ३९ ॥
सर्पेणोद्धृतदन्तेन दंशैस्सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ४० ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेयुर्वधैरेनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ४१ ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं भवेत् ।
ततस्तस्य शमं याति सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ४२ ॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या ज्ञात्वाऽऽश्वासैः शमं नयेत् ॥ ४३ ॥

अथ त्र्यूषणाद्यञ्जनमाह—

त्र्यूषणं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्षपाः ॥ ४४ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम् ॥ ४५ ॥

अथ सारस्वतचूर्णमाह—

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
माङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥४६॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ॥
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन लिह्यान्नरः सप्त दिनानि चूर्णम् ॥ ४७ ॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥ ४८ ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धतोत्तरोत्तरम् ॥ ४९ ॥
*माङ्गल्यपुष्पी = शङ्खपुष्पी "शङ्खाहुली"ति लोके ॥ ४६-४९ ॥

अथ विश्वाऽऽद्यचूर्णमाह—

विश्वाऽजमोदरजनीद्वयसैन्धवोग्रायष्ट्याह्वकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतः ससर्पिर्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे ॥५०॥

अथ महाचैतसघृतमाह—

क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्त्वा तत्षोडशगुणं जलम् ।

पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः ॥ ५१ ॥
दशमूली तथा रास्ना वातारिस्त्रिवृता बला ।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथ्येस्तु कुडवैः पृथक् ॥५२ ॥
कृतैः क्वाथैर्घृतप्रस्थद्वयं मृद्वग्निना पचेत् ।
कल्कीकृतैर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः सम्यक् पुनः पचेत् ॥ ५३ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वैलवालुकम् ।
स्थिराऽनन्ता रजन्यौ द्वे प्रियङ्गुः सारिवाद्वयम् ॥ ५४ ॥
नीलोत्पलैला मञ्जिष्ठा दन्ती दाडिमकेसरम् ।
विडङ्गं ह्यग्निपत्री च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥ ५५ ॥
तालीशपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैः कर्षमितैः पृथक् ॥ ५६ ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेद् घृतम् ।
महाचैतसनामेदं सर्वचेतोविकारनुत् ॥ ५७ ॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्याये शोषे कार्श्ये तृतीयके ॥ ५८ ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च ।
पाण्ड्वामये तथा कण्ड्वां विषे मेहे गरेऽपि च ॥ ५९ ॥
देवादिहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ॥ ६० ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधास्मृतिमतिप्रदम् ॥ ६१ ॥

*अग्निपत्री = "अग्निनौती"ति लोके, "अगिया" इति च ॥५१-६१॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सामाह—

पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ॥ ६२ ॥

अथ कृष्णाऽऽद्यञ्जनमाह—

कृष्णामरिचसिन्धूत्थमधुगोरोचनाकृतम् ।
अञ्जनं सर्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम् ॥ ६३ ॥

अथर्क्षलोमकधूपमाह—

ऋक्षजम्बूकलोमानि शल्लकी लशुनं तथा ।
हिङ्गु मूत्रञ्च बस्तस्य धूममस्य प्रयोजयेत् ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ६४ ॥

अथ कल्याणघृतादिप्रयोगमाह—

कल्याणकञ्च युञ्जीत महद् वा चैतसं घृतम् ।
तैलं नारायणं वाऽथ महानारायणं तथा ॥ ६५ ॥
ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वाऽऽचरेत् ।
रोगिणं भिषजं यत् ते क्रुद्धा हन्युर्महौजसः ॥ ६६ ॥

इत्येकविंश उन्मादाधिकारः समाप्तः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽपस्माराधिकारः ॥ २२ ॥

तत्रापस्मारस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

अथापस्मारसंख्यामाह—

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैर्दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ॥ २ ॥

अथापस्मारस्य सामान्यलक्षणमाह—

तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरतरो हि सः ॥ ३ ॥

*संरम्भः=नेत्रविकृतिहस्तपदादिविक्षेपणादिकम् ॥ ३ ॥

अथापस्मारस्य पूर्वरूपमाह—

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ ४ ॥

*शून्यता हृदयस्यैव । ध्यानम्=विस्मापनम् । मूर्च्छा=मनोमोहः । प्रमूढता=इन्द्रियमोहः । भविष्यति=भाविनि । तस्मिन्=अपस्मारे ॥ ४ ॥

अथ वातजापस्मारस्य लक्षणमाह—

कम्पते प्रदशेद्दन्तान्फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।

अभितोऽरुणवर्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ५ ॥

अथ पित्तजापस्मारस्य लक्षणमाह—

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिके ॥ ६ ॥

*पीतस्यासृग्रूपस्य वा वस्तुनो दर्शनं यस्य स पीतासृग्रूपदर्शनः ॥ ६ ॥

अथ कफजापस्मारस्य लक्षणमाह—

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

*शीतः=शीताङ्गः । हृष्टाङ्गजो=हृष्टरोमा । गुरुः=गुरुगात्रता॥७॥

अथ सन्निपातापस्मारस्य लक्षणमाह—

समस्तैर्लक्षणैरेतैर्विज्ञातव्यस्त्रिदोषजः ।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ८ ॥

*स च=त्रिदोषजः, असाध्यः । अथ क्षीणस्य, अनवश्च, एकदोषजोऽप्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथापस्मारस्यारिष्टलक्षणमाह—

प्रस्फुरन्तश्च बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

*प्रस्फुरन्तं=गात्रस्फुरणयुक्तम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणं=नेत्रे विकृते कुर्वन्तम् ॥ ९ ॥

अथापस्मारस्य प्रकोपसमयमाह—

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्मारं प्रकुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ १० ॥

*पक्षात्पित्तं, द्वादशाहाद्वायुर्मासात्कफः, अपस्मारं करोतीत्यर्थः । वेगं किञ्चिदथान्तरं=किञ्चित्स्वल्पं वेगम् , आन्तरम् , उक्तकालानामन्तरालेऽपि कुर्वन्ति ॥

*ननु हेतुभूतेषु दोषेषु विद्यमानेषु सदैव तद्व्याधिप्रकोपः कथं न स्यादत आह—

*देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानि चित् ।

शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ १ ॥

*अयमर्थः-यथा—उत्पत्तिकारणसामग्र्यां सत्यामपि वास्तुकादिबीजानि स्वभावाच्छरद्येव प्ररोहन्ति, तथा हेतुभूतेषु दोषेषु विद्यमानेष्वपि स्वभावादपस्मारो द्वादशाहादिष्वेव वेगं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ इति ॥ १० ॥

अथापस्मारस्य चिकित्सामाह—

तैलेन लशुनः सेव्यः पयसा च शतावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ ११ ॥
चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवाऽपि तैः ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शाम्यत्यपस्मृतिः ॥ १२ ॥
सिद्धार्थशिग्रुकट्वङ्गकिणिहीभिः प्रलेपनम् ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ १३ ॥

*कट्वङ्गः [सोनापाठा] । किणिही] चिरचिरी] ॥ १३ ॥

निर्गुण्डीभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः ॥ १४ ॥
मनोह्वा तार्क्ष्यविष्ठा च शकृत्पारावतस्य च ।
अञ्जनाद्धन्त्यपस्मारमुन्मादञ्च विशेषतः ॥ १५ ॥

*मनोह्वा = मनःशिला । शकृद् = विष्ठा ॥ १५ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद् ध्रुवम् ॥ १६ ॥

*वचा = घोड़वच ॥ १६॥

कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं स पिबेत्त्र्यहम् ॥ १७ ॥

*त्र्यहमिति । एकस्य पानाद् दिवसत्रयेणैवापस्मारोपशमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अथ ब्राह्मीघृतमाह—

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परम् ॥ १८ ॥

*एतस्य प्रक्रिया—पुराणं गोघृतं प्रस्थमितम् । वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुडवमितानां कल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् ॥ १८ ॥

अथ कूष्माण्डकघृतमाह—

कूष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यष्ट्याह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ १९ ॥
हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाख्यं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

अथ कल्याणचूर्णमाह—

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफला विडसैन्धवम् ।
कृष्णाविडङ्गपूतीकयवानीधान्यजीरकम् ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ २१ ॥
अपस्मारे तथोन्मादेऽप्यर्शसां ग्रहणीगदे ।
एतत्कल्याणकं चूर्णं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २२ ॥

(ग्रन्थबाह्यम्)

द्वौ कीटमेढ्रौ विधिवदानीय रविवासरे ।
कण्ठे भुजे वा सन्धार्यं जयेदुग्रामपस्मृतिम् ॥ २३ ॥

*अयन्तु कीटो नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥ २३ ॥

शिग्रुकुष्ठजलाजाजीलशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
बस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ २४ ॥

* जलं=बालकम् । अजाजी=जीरकः । बस्तः=छागः । नावनं=नस्यम् ॥ २४ ॥

उन्मादेषु यदुद्दिष्टं पथ्यं नस्याञ्जनौषधम् ।
अपस्मारेऽपि तत्सर्वं प्रयोक्तव्यं भिषग्वरैः ॥ २५ ॥

अथ भूतभैरवरसमाह—

मृतसूताभ्रलोहञ्च शिलागन्धञ्च तालकम् ।
रसाञ्जनञ्च तुल्यांशं नरमूत्रेण मर्दयेत् ॥ २६ ॥
तद्गोलद्विगुणं गन्धं लोहपात्रे क्षणं पचेत् ।

पञ्चगुञ्जोन्मितं भक्ष्यमपस्मारहरं परम् ॥ २७ ॥
त्र्योषं सौवर्चलं हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पिषा ।
पिबेत्कर्षमितं पश्चाद्रसोऽयं भूतभैरवः ॥ २८ ॥

इति द्वाविंशोऽपस्माराधिकारः समाप्तः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशो वातव्याध्यधिकारः ॥ २३ ॥

तत्र वातव्याधीनां सामान्यतो विप्रकृष्टनिदानान्याह—

कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः-
पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः ॥
हिमादनशनात्तथा निधुवनाच्च धातुक्षया-
न्मलादिरयधारणान्मदनशोकचिन्ताभयैः ॥ १ ॥
अतिक्षतजमोक्षणाद्गदकृतातिमांसक्षया-
दतीव वमनान्नृणामतिविरेचनादामतः ।
पयोदसमये दिनक्षणदयोस्तृतीयांशयो-
र्जरामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च ॥ २ ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
करोति विविधान् रोगान्सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ३ ॥

*प्रमितमत्र वैपरीत्येनोपसर्गस्तेनापरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा । लघ्वन्नम्=अतिपुराणं शाल्यादि । कति चिदन्नानि नवान्यपि वातलानि । यत आह गुणरत्नमालायाम्—

*नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकश्यामाकमुद्गाढकी-
निष्पावाश्च मकुष्ठकश्च वरटा मङ्गल्यकः कोद्रवः ॥

*एते वातकरा इति शेषः । नीवारः=प्रसाधिका "तीनी"ति लोके । त्रिपुटः="खेसारी"-ति लोके । सतीनः=कलायः । निष्पावो=राजमाषः "बोडा" इति लोके । मकुष्ठकः="मोठ" इति लोके । वरटा=वरटिका "बरै" इति लोके । मङ्गल्यः=मसूरी । पुरःपवनः=आम्वातः । आमतः=आमेन मार्गावरणाद् । यत उक्तम्—

*"वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन च" ॥ १ ॥ इति ।

*पयोदसमये=वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते=भुक्तेऽतीव जीर्णतां-गते । "देहे स्रोतांसि" इत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिः, वर्षाऽऽदौ समये हेतुभूते बली, अनिलः=प्रवृद्धो वायुः, विविधान् रोगान् करोति । ते रोगाः कथ्यन्ते, उत्तरत्र-शिरोग्रहे त्यादिना ॥ १-३ ॥

अथ वर्षर्त्वादिकारणप्रबलवातोत्पन्नव्याधिनामान्याह—

शिरोग्रहोऽल्पकृशता जृम्भाऽत्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता ॥ ४ ॥
वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता ।
बाधिर्यं कर्णनादश्च स्पर्शाज्ञत्वं तथाऽर्दितम् ॥ ५ ॥
मन्यास्तम्भोऽत्र गणितो बाहुशोषोऽपबाहुकः ।
वर्णिता चैव विश्वाची ऊर्द्ध्ववात उदीरितः ॥ ६ ॥
आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रतिष्ठीला ।
तूनी च प्रतितूनी च वह्निवैषम्यमेव च ॥ ७ ॥
आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च ।
मुहुश्च मूत्रणं मूत्रनिग्रहो मलगाढता ॥ ८ ॥
पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च गृध्रसी च ततः परा ।
कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा ॥ ९ ॥
क्रोष्टुशीर्षकखल्ल्यौ च वातकण्टक एव च ।
पादहर्षः पाददाह आक्षेपो दण्डकाभिधः ॥ १० ॥
वातपित्तकृताक्षेपस्तथा दण्डापतानकः ।
अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्मृतः ॥ ११ ॥
आन्तरश्च तथा बाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः ।
अपतन्त्रोऽपतानश्च पक्षाघातः खिलाङ्गकः ॥ १२ ॥
कम्पः स्तम्भो व्यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा ।
रौक्ष्यं कार्श्यञ्च कार्ष्ण्यञ्च शैत्यं लोम्नाञ्च हर्षणम् ॥ १३ ॥
अङ्गमर्दोऽङ्गविभ्रंशः शिरासंकोच एव च ।
अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्च चलचित्तता ॥ १४ ॥
निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।

शुक्रक्षये रजोनाशो गर्भनाशः परिभ्रमः ॥ १५ ॥
एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन रूढितः ।
वातव्याधीतिनामानो मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

*एत एव = शिरोग्रहादय एव । योगेन = वातेन वाताद् व्याधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या । तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह—रूढितः = प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंख्या प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥ १६ ॥

अथ वातव्याधीनां सामान्यचिकित्सामाह—

मधुरलवणसाम्लस्निग्धनस्योष्णनिद्रा-
गुरुरविकरवस्तिस्वेदसन्तर्पणानि ।
दहनजलदशोषाभ्यङ्गसम्मर्दनानि
प्रकुपितपवनानां शान्तिमेतानि कुर्युः ॥ १७ ॥

अथ विशिष्टानां वातव्याधीनां लक्षणानि चिकित्सा च ।

तत्रादौ शिरोग्रहस्य लक्षणमाह—

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः शिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ॥ १८ ॥

*मूर्द्धधराः = ग्रीवागताः । स पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः । स चासाध्यः ॥ १८ ॥

अथ शिरोग्रहचिकित्सामाह—

शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगतमरुत्क्रिया ।
दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ॥
शृतेन तैलेनाभ्यङ्गः शिरोवस्तिश्च युज्यते ॥ १९ ॥

अथ जृम्भालक्षणमाह—

पीत्वैकं श्वासमनिलः पुनस्त्यजति वेगवान् ।
आलस्यनिद्रायुक्तश्च स जृम्भ इति कथ्यते ॥ २० ॥

*जृम्भाशब्दस्त्रिलिङ्गः । तथा च "जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम्" इत्यमरः ॥ २० ॥

अथ जृम्भाचिकित्सामाह—

शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यकश्च सिन्धूद्भूतं चेति सर्वं पृथग्वा ।

तद्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाऽऽरम्भस्तम्भकृत्स्याच्चदेव॥२१॥

जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभने शयने नरम् ।
स्वापयेत्तेन नियमाज्जृम्भावेगः प्रशाम्यति ॥ २२ ॥
जृम्भावेगः क्षयं याति कटुतैलेन मर्दनात् ॥
भोजनात्स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात् ॥ २३ ॥

अथ हनुग्रहस्य सनिदानं लक्षणमाह—

जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ २४ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ २५ ॥

*निर्लेखनं = कर्षणम् । शुष्कं चणकादि । स्रंसयित्वा = अधःकृत्वा । विवृतास्यत्वं = व्यात्तमुखत्वम् । संवृतास्यतां = दन्तलग्नताम् ॥ २४–२५ ॥

अथ हनुग्रहचिकित्सामाह—

संवृतं चिबुकं स्निग्धं स्विन्नमुन्नमयेद्भिषक् ।
विवृतं नमयित्वा तु कुर्यात्प्राप्तामिह क्रियाम् ॥ २६ ॥
पिप्पलीमार्द्रकञ्चापि सञ्चर्व्य च मुहुर्मुहुः ।
निष्ठीवेत्तप्ततोयेन शोधयेद्वदनान्तरम् ॥ २७ ॥
निष्कुल्य लशुनं सम्यक्संक्षुद्य तिलतैलवत् ।
सैन्धवेनान्वितं खादेद्धनुस्तम्भार्दितो नरः ॥ २८ ॥
रसोनगुटिकामाषविदलं परिपेष्य च ।
योजयेत्पिष्टिकां ताञ्च सैन्धवार्द्रकहिङ्गुभिः ॥ २९ ॥
ततस्तु वटकान्कृत्वा तिलतैले पचेच्छनैः ।
भक्षयेत्तान्यथावह्नि हनुस्तम्भात्सुखी भवेत् ॥ ३० ॥
अभ्यज्य पक्वतैलेन स्वेदयेन्मृदुनाऽग्निना ।
वस्तिं विधारयेन्मूर्ध्नि तैलेन परिपूरितम् ॥ ३१ ॥

अथ प्रसारणीतैलमाह—

समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतं पलैः ।
सम्यक्संक्षुद्य सलिले द्रोणमात्रे पचेद्भिषक् ॥ ३२ ॥

सलिलस्य चतुर्थांशं क्राथं समवशेषयेत् ।
ततः पलशते तैले तं कषायं पुनः पचेत् ॥ ३३ ॥
पचेत्पलशतं मस्तु काञ्जिकं मस्तुनः समम् ।
ततः शुद्धं पचेद् दुग्धं गव्यं तैलाच्चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचा ।
शतपुष्पा देवदारु रास्ना च गजपिप्पली ॥ ३५ ॥
प्रसारणीभवं मूलं मांसी रक्तञ्च चन्दनम् ।
तथा वातारिमूलञ्च बलामूलञ्च नागरम् ॥ ३६ ॥
तैलस्य चाष्टमांशेन सर्वकल्कानि साधयेत् ॥
नाम्ना प्रसारणीतैलं विख्यातं तत्प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥
पाने नस्ये शिरोवस्तौ मर्दने स्वेदने तथा ।
प्रयुक्तं वातजान् रोगान्सर्वानपि विनाशयेत् ॥ ३८ ॥
विशेषतो हनुस्तम्भं जिह्वास्तम्भं तथाऽर्दितम् ॥
गद्गदत्वञ्च विश्वाचीं मन्यास्तम्भापबाहुकौ ॥ ३९ ॥
त्रिकशूलं गृध्रसीञ्च खञ्जतां पङ्गुतां तथा ।
कलायखञ्जतां खल्लीं स्तम्भं संकोचमेव च ॥ ४० ॥
आन्तरं बाह्यमायामं तथा दण्डापतानकम् ।
धनुर्वातञ्च कुब्जत्वं व्यपोहति न संशयः ॥ ४१ ॥
क्षीणानां स्थविराणाञ्च वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥
प्रसारयेद्यतोऽङ्गानि तदुक्तैषा प्रसारणी ॥ ४२ ॥

अथ जिह्वास्तम्भलक्षणमाह—

वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ४३ ॥

*अनीशता = असामर्थ्यम् ॥ ४३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भचिकित्सामाह—

जिह्वास्तम्भे यथाऽवस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।
सामान्योक्ता क्रिया चाप्यर्दितस्यापि हिता मता ॥ ४४ ॥

अथ गद्गदमिन्मिनमूकानां लक्षणमाह—

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥

नरान्करोत्यवचनान्मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥ ४५ ॥

*अवचनान्=अत्राभावे ईषदर्थे नञ्, तेन ईषद्वचनान् । स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान्=अवचनान् । मिन्मिनान्=सानुनासिकवचनान् । गद्गदान्=लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायिनः । करोतीत्यन्वयः । एषां समानाधिकरणत्वेऽपि दुष्टेरनुत्कर्षादिना अदृष्टवशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

अथ गद्गदमिन्मिनमूकानां चिकित्सा ।

तत्र सारस्वतघृतमाह—

प्रस्थं घृतस्य पलिकैः शिग्रुवचालवणधातकीलोध्रैः ।
आजे पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥ ४६ ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जडगद्गदमूकतां क्षणाज्जित्वा ।
स्मृतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्यात्सुस्पष्टवाग्भवति ॥ ४७ ॥

अथ कल्याणावलेहमाह—

सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥ ४८ ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषा लेह्यं प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ ४९ ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ५० ॥

अथ प्रलापस्य लक्षणमाह—

स्वहेतुकुपिताद्वातादसंबद्धं निरर्थकम् ।
वचनं यन्नरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्त्तितः ॥ ५१ ॥

अथ प्रलापचिकित्सामाह—

सतगरवरतिक्तारेवताम्भोदतिक्ता-
नलदतुरगगन्धाभारतीहारहूराः ।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्प्यः सुपक्वाः
प्रलपनमपहन्युः पानतो नातिदूरात् ॥ ५२ ॥

*वरतिक्तोऽत्र पर्पटः । नलदम=उशीरम् । भारती=ब्राह्मी । हारहूरा=द्राक्षा ॥ ५२ ॥

अथ रसाज्ञानस्य लक्षणमाह—

भुञ्जानस्य नरस्यान्नं मधुरप्रभृतीन् रसान् ।
रसज्ञा यन्न जानाति रसाज्ञानं तदुच्यते ॥ ५३ ॥

अथ रसाज्ञानचिकित्सामाह—

घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धुत्र्यूषणैः साम्लवेतसैः ।
अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमीरितम् ॥ ५४ ॥

अथ किराततिक्ताऽऽदिकल्कमाह—

किराततिक्तका कटूवी कुटजस्य फलं वचा ।
ब्राह्मी फलञ्च पालाशं सर्जिकः कृष्णजीरकम् ॥ ५५ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रं नागरमूषणम् ।
एषां कल्कैर्मुहुर्घर्षेज्जिह्विकामार्द्रिकारसैः ॥ ५६ ॥
तेन सम्यग्विजानाति रसना सकलान् रसान् ।
कल्कः किराततिक्ताऽऽदिर्जिह्वायाः शून्यतां हरेत् ॥ ५७ ॥

(बाधिर्यकर्णनाद्योर्लक्षणं चिकित्सा च तदधिकारे वक्ष्यामः ॥)

अथ त्वक्शून्यताया लक्षणमाह—

स्पृश्यमाना त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशम् ।
न जानाति बुधैस्त्वक् साशून्येति परिकीर्त्तिता ॥ ५८ ॥

अथ त्वक्शून्यताचिकित्सामाह—

सुप्तवाते त्वसृङ्मोक्षं कारयेद् बहुशो भिषक् ।
दद्याच्चालवणाङ्गारधूमैस्तैलसमन्वितैः ॥ ५९ ॥

अथार्दितस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।
हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनासनात् ॥ ६० ॥
शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयेत्ततः ॥ ६१ ॥
वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ६२ ॥
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥ ६३ ॥

*व्याहरतः=वदतः। कठिनानि=पूगफलादीनि। विषमाच्छयनासनात्=ग्रीवाऽऽदिवैपरीत्येन शयनादासनाच्च। अर्दयति=पीडयति। ततः=तदनन्तरम्। अर्दितं जनयेत्। अर्दिते जाते किं स्यात्? तदाह—वक्रीभवतीत्यादि। अपवर्त्तते=वक्रा भवति। चलति=कम्पते। वाक्सङ्गः=वाङ्निरोधः। "नेत्रादीनामि"त्यादिशब्देन भ्रूगण्डनासिकाऽऽदीनां ग्रहणम्। वैकृतं=वेदनास्फुरणवक्रत्वादि। "ग्रीवे"त्यादि=यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवाऽऽदीनांवेदना॥ ६०-६३॥

अथ सलक्षणमर्दितस्य भेदमाह—

वातात्पित्तात्कफाच्च स्यात्त्रिविधं तत्समासतः।
लालास्रावो व्यथा कम्पः स्फुरणं हनुवाग्ग्रहः॥ ६४॥
ओष्ठयोः श्वयथुः शूलं चार्दिते वातजे भवेत्॥ ६५॥
पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने।
गण्डे शिरसि मन्यायां शोथस्तम्भः कफात्मके॥ ६६॥

अथार्दितासाध्यलक्षणमाह—

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः।
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च॥ ६७॥

*अनिमिषाक्षस्य=निमेषासमर्थचक्षुषः। प्रसक्तं=प्रकर्षेण लग्नम्, अव्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य, तस्यार्दितं न सिध्यति। त्रिवर्षम्=अतीतवर्षत्रयम्, अथ वा—त्रयाणां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः=स्रावो यत्र तत्। वेपनस्य=कम्पनशीलस्य, तस्य गाढमतिशयेन न सिध्यतीत्यन्वयः॥ ६७॥

अथार्दितरोगचिकित्सामाह—

स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च।
उपनाहाश्च शस्यन्ते नावनं वस्तयोऽर्दिते॥ ६८॥

*वस्तिरत्र शिरोवस्तिरेव॥ ६८॥

दशमूलकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा।
बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितम्॥ ६९॥
पिष्टं मांसघृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिती।

क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥ ७० ॥
अर्दिते पित्तजे शीतान्स्नेहांश्चैव विनिर्दिशेत् ।
घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरमेकं तथैव च ॥ ७१ ॥
जिह्मीभूताननो मूको दाहवान्योऽर्दिती भवेत् ।
कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥ ७२ ॥
श्लेष्मभागे क्षयं नीते बृंहणैः समुपाचरेत् ।
अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनं च प्रशस्यते ॥ ७३ ॥
रसोनकल्कं तिलतैलमिश्रं खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं बृन्दं घनानामिव वायुवेगात् ॥७४॥

अथ मन्यास्तम्भस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—

दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोर्द्ध्वनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः ॥ ७५ ॥

*आसनस्थानविकृतोर्द्ध्वनिरीक्षणैः=आसनेन स्थानेन वाऽतिशयेन विकृतं ग्रीवाऽऽदिविकृतं यथा स्यादेवमुपरि भागे यन्निरीक्षणं तेन स एव कुपितो [illegible]ः श्लेष्मणाऽऽवृतो मन्यास्तम्भं करोति । ग्रीवायाः पश्चाद्भागे चतुर्दश शिरा मन्यासंज्ञाः । तथा चामरसिंहः "पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्याः" इति । तासां स्तम्भं करोति च ॥ ७५ ॥

अथ मन्यास्तम्भचिकित्सामाह—

दशमूलीकृतं क्वाथं पञ्चमूल्याऽपि कल्पितम् ।
रूक्षं स्वेदं तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रयोजयेत् ॥ ७६ ॥
तैलेनाज्येन वा ग्रीवामभ्यज्यार्कदलैरथ ।
एरण्डपत्रैराच्छाद्य स्वेदयेद् बहुशो भिषक् ॥ ७७ ॥
कुक्कुटाण्डद्रवैरुष्णैः सैन्धवाज्यसमन्वितैः ।
ग्रीवां सम्मर्दयेत्तेन मन्यास्तम्भः प्रशाम्यति ॥ ७८ ॥

अथ बाहुशोषलक्षणमाह—

अंसदेशे स्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ।
अंसबन्धनशोषात्स्याद् बाहुशोषः सवेदनः ॥ ७९ ॥

अथ बाहुशोषचिकित्सामाह—

बाहुशोषे पिबेद् भुक्त्वा सर्पिः कल्याणकं महत् ।

बलामूलश्रृतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।
बाहुशोषकरे वाते मन्यास्तम्भे च शस्यते ॥ ८० ॥

अथापबाहुकलक्षणमाह—

शिराः सङ्कोच्य बाहुस्थः स कुर्यादपबाहुकम् ॥ ८१ ॥

*स=वायुः, बाहुस्थः । शिराः=बाहुस्थशिराः ॥ ८१ ॥

अथापबाहुकचिकित्सामाह—

परमौषधमपबाहुकमन्यास्तम्भोर्ध्वजत्रुगतरोगे ।
शीतलजलेन नस्यं तदुपशमे जिङ्गिनी च पुरः ॥ ८२ ॥
मूलं बलायास्त्वथ पारिभद्रजं तथाऽऽत्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।
युञ्जीत यो माषरसेन नस्यं भवेदसौ वज्रसमानबाहुः ॥ ८३ ॥

*बलाया मूलं कल्कीकृतं पिबेत्, तथा पारिभद्रमूलञ्च । पारिभद्रोऽत्र "फरहद" इति लोके वातहरत्वात् ॥ ८३ ॥

अथ माषतैलमाह—

माषातसीयवकुरण्टककण्टकारी-
गोकण्टटुण्टुकजटाकपिकच्छुतोयैः ।
कार्पासकास्थिशणबीजकुलत्थकोल-
क्काथेन बस्तपिशितस्य रसेन चापि ॥ ८४ ॥
शुण्ठया समागधिकया शतपुष्पया च
सैरण्डमूलकपुनर्नवया सरण्या ।
रास्नाबलाऽमृतलताकटुकैर्विपक्वं
माषाख्यमेतदपबाहुहरं हि तैलम् ॥ ८५ ॥

अथ विश्वाचीलक्षणमाह—

तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची सा निगद्यते ॥ ८६ ॥

*कण्डरा=महास्नायुः। तलं=हस्तस्योपरिभागः, तलशब्दोऽत्रोपरिवाचकः, यथाभूमितलमिति । तेनायमर्थः—बाहुपृष्ठतः=बाह्वोः पृष्ठं-बाहुपृष्ठमारभ्या । तलं=प्रतिहस्ततलं, यावल्लक्ष्यीकृत्य; अङ्गुलीनां याः कण्डरास्ताः सन्दूष्य; बाह्वोः प्रसारणाकुञ्चनादिकर्मक्षयकरी भवति। सा इह वातव्याधिषु "विश्वाची"त्युच्यते । बाह्वोरिति द्वित्वं सम्भवपरम्,

एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची भवति ॥ ८६ ॥

अथ विश्वाचीचिकित्सामाह—

दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वाच्यामपबाहुके ॥ ८७ ॥

अथ माषादितैलमाह—

माषसिन्धुबलारास्नादशमूलकहिङ्गुभिः ।
वचाशिवजटाऽऽह्वयाभिः सिद्धं तैलं सनागरम् ॥ ८८ ॥
ऊर्ध्वं भक्ताशनाद्धन्याद् वाहुशोषापबाहुकौ ।
विश्वाचीमुद्धतां चापि पक्षाघातं तथाऽर्दितम् ॥ ८९ ॥

अथोर्ध्ववातलक्षणमाह—

अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च ।
करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ ९० ॥

*वायुः=समानवायुः । मारुतेन=अपानवायुना स्वहेतुदुष्टेन । अधःप्रतिहतः=अधोनिरुद्धः ॥ ९० ॥

अथोर्ध्ववातचिकित्सामाह—

भागा दश विश्वायास्तत्तुल्या वृद्धदारकस्यापि ।
त्रय एव च पथ्यायाश्चतुरंशं हिङ्गु संभृष्टम् ॥ ९१ ॥
एकः सैन्धवभागस्तत्तुल्यं चित्रकं चात्र ।
संवृद्धमूर्ध्ववातं हन्त्येतच्चूर्णितं भुक्तम् ॥ ९२ ॥

*अत्र वृद्धदारकालाभे त्रिवृन्मूलं ग्राह्यम् ॥ ९१-९२ ॥

अथाध्मानलक्षणमाह—

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ।
आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् ॥ ९३ ॥

*आटोपो=गुडगुडाशब्दः । भृशमाध्मातं वातपूर्णभस्त्रावत् । वातनिरोधजम्=अधोवातनिरोधजम् ॥ ९३ ॥

अथाध्मानचिकित्सामाह—

आध्माने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।
फलवर्त्तिक्रियां कुर्याद्बस्तिकर्म च शोधनम् ॥ ९४ ॥

अथ नारायणचूर्णमाह—

कर्षमात्रा भवेत्कृष्णा त्रिवृता स्यात्पलोन्मिता ।
खण्डादपि पलं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
मधुनाऽक्षमितं लिह्याच्चूर्णमाध्माननाशनम् ॥ ९५ ॥

अथ दारुषट्कलेपमाह—

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
लिम्पेदुष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥ ९६ ॥

*हैमवती=वचा ॥ ९६ ॥

अथ महानाराचरसमाह—

अभयाऽऽरग्वधो धात्री दन्ती तिक्ता स्नुही त्रिवृत् ।
मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥ ९७ ॥
तानि संकुट्य सर्वाणि जलाढकयुगे पचेत् ।
तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥ ९८ ॥
निस्त्वग्जैपालबीजानि नवानि पलमात्रया ।
तनुवस्त्रधृतान्येव तस्मिन्क्वाथे शनैः पचेत् ॥ ९९ ॥
ज्वालयेदनलं मन्दं यावत्क्वाथो घनो भवेत् ।
ततः खल्वे क्षिपेद्भागानष्टौ जैपालबीजतः ॥ १०० ॥
भागांस्त्रीन्नागराद् द्वौ च मरिचाद् द्वौ च पारदात् ।
गन्धकाद् द्वौ च तानीह यावद्यामं विमर्दयेत् ॥ १०१ ॥
रसो नाराचनामाऽयं भक्षितो रक्तिकामितः ।
जलेन शीतलेनैव रोगानेतान्विनाशयेत् ॥ १०२ ॥
आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च ।
उदावर्त्तं तथा गुल्ममुदराणि हरत्यसौ ॥ १०३ ॥
वेगे शान्ते तु भुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तत्सैन्धवेनापि ततो दध्योदनं मनाक् ॥ १०४ ॥

अथ प्रत्याध्मानलक्षणमाह—

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥ १०५ ॥

*विमुक्तपार्श्वहृदयं=पार्श्वहृदये विहाय जातम्, तदेव=आध्मानम्।

कफव्याकुलितानिलं=कफेनावरुद्धवातम् ॥ १०५ ॥

अथ प्रत्याध्मानचिकित्सामाह—

प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्याद्वमनलङ्घने ।
दीपनादीनि युञ्जीत पूर्ववद्बस्तिकर्म च ॥ १०६ ॥

अथ वाताष्ठीलालक्षणमाह—

नाभेरधस्तात्सञ्जातः सञ्चारी यदि वाऽचलः ॥ १०७ ॥
अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद् बहिर्मार्गनिरोधिनीम् ॥ १०८ ॥

*अष्ठीला=वर्तुलः पाषाणखण्डः । आयतः=दीर्घः । वाताष्ठीला=वाताष्ठीलेति स्वरूपपरं, न तु विशेषपरं व्यावर्त्तकाभावात् । बहिर्मार्गनिरोधिनीं=शिश्नभगगुदनिरोधिनीम् । तेन मूत्रमरुन्मलावरोधः सूचितः ॥ १०७-१०८ ॥

अथ प्रत्यष्ठीलालक्षणमाह—

एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ १०९ ॥

*एतामेव=अष्ठीलामेव । जठरे तिर्यगुत्थितामिति भेदः ॥ १०९ ॥

अथ वाताष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोश्चिकित्सामाह—

अष्ठीलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रधेः ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं चात्र पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ ११० ॥

अथ हिङ्ग्वादिचूर्णमाह—

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहपुषा योज्यं तदेभिः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद् बीजपूरद्रवैः ॥ १११ ॥

अथ तूनीलक्षणमाह—

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूनी नामतो मता ॥ ११२ ॥

*उपस्थं=शिश्नं भगश्च ॥ ११२ ॥

अथ प्रतितूनीलक्षणमाह—

गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमं विधाविता ।
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ ११३ ॥

*अधस्तादुत्थितोर्ध्वगामिनी । वेगैः=वेदनावेगैः, मुहुर्मुहुः स्वभावोपशमोपलक्षितैः । "से"त्यनेन "भिन्दन्तीवे"त्यतिदिश्यते । सा नामतः प्रतितूनी । सैव वेदनावेगैरुत्पत्तिप्रशमलक्षितैः ॥ ११३ ॥

अथ तूनीप्रतितूनीचिकित्सामाह—

तून्याञ्च प्रतितून्याञ्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः ।
पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमथाम्बुना ।
उष्णेन रामठं क्षारं प्रगाढमथ वा घृतम् ॥ ११४ ॥

अथ त्रिकशूललक्षणमाह—

स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम् ।
तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ ११५ ॥

अथ त्रिकशूलचिकित्सामाह—

कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशूले प्रयत्नतः ।
यद्वाऽधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्सततं नरः ॥ ११६ ॥

अथ त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुमाह—

आभाऽश्वगन्धा हपुषा गुडूची शतावरी गोक्षुरकश्च रास्ना ।
श्यामा शताह्वा च शटी यवानी सनागरा चेति समं विचूर्ण्य ॥११७॥
सर्वैः समं गुग्गुलुमत्र दद्यात्क्षिपेदिहाज्यञ्च तदर्द्धभागम् ।
तद्भक्षयेदर्द्धपिचुप्रमाणं प्रभातकाले पयसाऽथ यूषैः ॥ ११८ ॥
मद्येन वा कोष्णजलेन चाथ क्षीरेण वा मांसरसेन वाऽपि ।
त्रिकग्रहे जानुहनुग्रहे च वाते भुजस्थे चरणस्थिते च ॥ ११९ ॥
सन्धिस्थिते चास्थिगते च तस्मिन्मज्जस्थिते स्नायुगते च कोष्ठे ।
रोगान्हरेद्वातकफानुविद्धान्वातेरितान्हृद्ग्रहयोनिदोषान् ॥ १२० ॥
भग्नास्थिविद्धेषु च खञ्जतायां सगृध्रसीके खलु पक्षघाते ।
महौषधं गुग्गुलुमेतमाहुस्त्रयोदशाङ्गं भिषजः पुराणाः ॥ १२१ ॥

*आभा=बब्बूलः । तथा च—
"आभा बब्बूलपर्यायः कथितः कोविदैरिह" ॥ इति ॥११७-१२१॥

अथ मुहुर्मूत्रमूत्रनिग्रहयोर्निदानपूर्वकं लक्षणमाह—

मारुतेऽविगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्त्तते ।
विकारा विविधाश्चापि तस्मिन्दुष्टे भवन्ति हि ॥ १२२ ॥

*अविगुणे=अनुलोमे । प्रतिलोमे तु विकारा विविधाः=मुहुर्मूत्रमूत्रनिग्रहादयः ॥ १२२ ॥

अथ मुहुर्मूत्रणमूत्रनिग्रहयोश्चिकित्सामाह—

बलामूर्वात्वचश्चूर्णं ससितं कर्षसम्मितम् ।
पिबेत्कुडवदुग्धेन मुहुर्मूत्रणशान्तये ॥ १२३ ॥
पथ्याबिभीतधात्रीणां चूर्णं चूर्णं मृतायसः ।
मधुना सह संलीढं मुहुर्मूत्रणशान्तिकृत् ॥ १२४ ॥
यवक्षारस्य चूर्णन्तु संयोज्य सितया सह ।
भक्षयेन्नियतं तस्य प्रशाम्येन्मूत्रनिग्रहः ॥ १२५ ॥
कूष्माण्डस्य तु बीजानि बीजानि त्रपुषस्य च ।
वस्तौ सन्धारयेत्तेन प्रशाम्येन्मूत्रनिग्रहः ॥ १२६ ॥
आमलक्याश्च कल्केन वस्तिभागं प्रलेपयेत् ।
तेन प्रशाम्यति क्षिप्रं नियमान्मूत्रनिग्रहः ॥ १२७ ॥
मेहनस्याथ योनेर्वा मुखस्याभ्यन्तरे शनैः ।
घनसारयुतां वर्त्तिं धारयेन्मूत्रनिग्रहे ॥ १२८ ॥

अथ गृध्रसीलक्षणमाह—

स्फिक्पूर्वोरुकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ १२९ ॥
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता ॥ १३० ॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम् ॥ १३१ ॥
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ १३२ ॥

*गृध्रसी वातजा केवला स्फिगादिपदपर्यन्तं स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति । क्रमाद्=वृद्धिक्रमात् । तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति, नात्र ग्रहणे निर्देशक्रमनियमः । तथा-मुहुः स्पन्दते=

स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥ १२६–१३२ ॥

अथ गृध्रसीचिकित्सामाह—

गृध्रस्याऽऽर्त्तं नरं सम्यग् रेकेण वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत् ॥ १३३ ॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति ।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतं यथा ॥ १३४ ॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ १३५ ॥
तैलं घृतं चार्द्रकमातुलुङ्गरसं सचुक्रं सगुडं पिबेद्वा ।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्मगृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ १३६ ॥
निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पानन्तु कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ १३७ ॥
एरण्डमूलं बिल्वञ्च बृहती कण्टकारिका ।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वङ्क्षणवस्तिजम् ।
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च ॥ १३८ ॥

*रुचकं=सौवर्चलम् ॥ १३८ ॥

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ १३९ ॥
सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां पिबेत्कषायं रुबुतैलमिश्रम् ।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम् ॥१४०॥
बृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः ।
स पीतो नाशयेत्क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ १४१ ॥
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत् ॥ १४२ ॥

*अत्र शेफालिका=निर्गुण्डी ॥ १४२ ॥

अथ रास्नागुग्गुलुमाह—

रास्नायास्तु पलं चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः ।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद्गृध्रसीहरीम् ॥ १४३ ॥

अथ रास्नासप्तकक्काथमाह—

रास्नाऽमृताऽऽरग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम्।
क्काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥१४४॥

अथ पथ्याऽऽदिगुग्गुलुमाह—

पथ्याबिभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम्।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ १४५ ॥
अर्द्धावशिष्टं क्कथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लौहे।
अमूनि वह्नेरवतार्य दद्याद् द्रव्याणि सञ्चूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥१४६॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥१४७॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्सगृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च।
प्लीहानमुग्रं जठराग्निगुल्मं पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥१४८॥
पथ्याऽऽदिको गुग्गुलुरेष नाम्ना ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः।
बलेन नागेन समं मनुष्यं जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥ १४९ ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षुर्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषाद्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥१५०॥

अथ खञ्जस्य पङ्गोश्च लक्षणमाह—

वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥ १५१ ॥

*सक्थ्नः = कट्यादिगुल्फस्य। कण्डरां = महास्नायुम्। आक्षिपेद् = गमनादौ कम्पयेत्। वधाद् = गमनादिक्रियाघातात् ॥१५१॥

अथ खञ्जपङ्गुचिकित्सामाह—

उपाचरेदभिनवं खञ्जं पङ्गुमथापि च ॥
विरेकास्थापनस्वेदगुग्गुलुस्नेहवस्तिभिः ॥ १५२ ॥

अथ कलायखञ्जस्य लक्षणमाह—

कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते।
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ १५३ ॥

*गमनारम्भे कम्पते। एतस्य खञ्जादयमेव भेदः। "कलायखञ्ज" इति शास्त्रे रूढा संज्ञा न तु यौगिकी ॥ १५३ ॥

अथ कलायखञ्जचिकित्सामाह—

क्रमः कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्ग्वोरिव स्मृतः ।
विशेषात्स्नेहनं कर्म कार्यमत्र विचक्षणैः ॥ १५४ ॥

अथ क्रोष्टुकशीर्षलक्षणमाह—

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ १५५ ॥

*क्रोष्टुः=शृगालः ॥ १५५ ॥

अथ क्रोष्टुकशीर्षचिकित्सामाह—

गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुडूचीत्रिफलाऽम्भसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥ १५६ ॥

*गुग्गुलुं शुद्धं कर्षमितम् । गुडूचीत्रिफलाऽम्भसा=गुडूचीपथ्याविभीतामलकैः समुदितैश्चतुष्कर्षमितैः, प्रस्थमितेन जलेन पक्त्वा क्वाथेनोष्णेन पलद्वयमितेन गुग्गुलुं पिबेत् । एरण्डतैलं कर्षमितं क्षीरेण गव्येन पलपरिमितेन पिबेत् । वृद्धदारकचूर्णं वा दुग्धेन गव्येन पलचतुष्टयमितेन पिबेत् ॥ १५६ ॥

रसैस्तित्तिरमांसस्य पीतैर्गुग्गुलुसंयुतैः ।
वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जम्बूकमस्तकम् ॥ १५७ ॥

अथ खल्लीलक्षणमाह—

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटिनी ॥ १५८ ॥

*अवमोटिनी=परिवर्त्तनशीला ॥ १५८ ॥

अथ खल्लीचिकित्सामाह—

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारणः ॥ १५९ ॥

अथ वातकण्टकलक्षणमाह—

रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ १६० ॥

अथ वातकण्टकचिकित्सामाह—

रक्तावसेचनं कुर्यादभीक्ष्णं वातकण्टके ।
पिबेदैरण्डतैलं वा दहेत्सूचीभिरेव च ॥ १६१ ॥

*अभीक्ष्णं=पुनःपुनः ॥ १६१ ॥

अथ पाददाहलक्षणमाह—

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ।
विशेषतश्चङ्क्रमणे पाददाहं तमादिशेत् ॥ १६२ ॥

अथ पाददाहचिकित्सामाह—

वातरक्तक्रमं कुर्यात्पाददाहे विशेषतः ।
मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ॥
चरणौ लेपयेत्सम्यक्पाददाहप्रशान्तये ॥ १६३ ॥
नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परितापितौ ।
मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात् ॥ १६४ ॥

अथ पादहर्षलक्षणमाह—

हृष्येते चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तकौ ।
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ १६५ ॥

*हृष्येते=रोमाञ्चितौ भवतः। प्रसुप्तकौ=झिनिझिनीयुक्तौ ॥१६५॥

अथ पादहर्षचिकित्सामाह—

पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफवातहरो विधिः ॥ १६६ ॥

अथाक्षेपकस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चलः ॥
मुहुराक्षेपणाद्वायुराक्षेपक इति स्मृतः ॥ १६७ ॥

*मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति=गजारूढस्येव पुरुषस्य गात्रं दोलयति । किंविशिष्टो मारुतः ? मुहुश्चलः=वारंवारं सञ्चरणशीलः । अयं वायुराक्षेपक इति स्मृतः । देहस्य यद् मुहुराक्षेपणं=चालनं, ततः ॥१६७॥

अथाक्षेपकस्य चतुरो भेदानाह—

पित्तश्लेष्मान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
कुर्यादाक्षेपकं चान्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १६८ ॥

*पित्तान्वितः श्लेष्मान्वितश्च केवलश्च वायुः, आक्षेपकत्रितयं कुर्यात । अन्यं चतुर्थमभिघातजम् । अन्यो दण्डाद्यभिघातजो वायुश्चतुर्थमाक्षेपकं कुर्यादित्यर्थः ॥ १६८ ॥

अथ केवलवातोत्पन्नाक्षेपकस्य लक्षणमाह—

पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः।
दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः॥ १६९॥

*अयं वातजाक्षेपको दण्डाख्यः सोऽनुपक्रमः। स्वस्वभावादेव साध्यः। अत्र च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोद्धव्यम्॥ १६९॥

अथ कफयुक्तवातोत्पन्नदण्डापतानकस्य लक्षणमाह—

कफावृतो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति।
स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः॥ १७०॥

*दण्डापतानकः=स आक्षेपको दण्डापतानकाख्यः। कृच्छ्रः=कष्टसाध्यः। अत्र च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोद्धव्यम्। आगन्तुजाक्षेपकस्य लक्षणं सामान्यमेव बोद्धव्यम्॥ १७०॥

अथ चतुष्प्रकाराक्षेपकस्य चिकित्सा।

तत्र महाबलातैलमाह—

बलामूलकषायस्य दशमूलीशृतस्य च।
यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसस्तथा॥ १७१॥
अष्टावष्टौ स्मृता भागास्तैलादेकस्तदेकतः।
पचेदवाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम्॥ १७२॥
तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च।
मञ्जिष्ठां पद्मकं कुष्ठमेलां कालानुसारिवाम्॥ १७३॥
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं सारिवां वचाम्।
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम्॥ १७४॥
तत्साधुसिद्धं सौवर्णे राजते मृन्मयेऽपि वा।
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक्स्वनुगुप्तं निधापयेत्॥ १७५॥
एतन्महाबलातैलं प्रयुक्तमविलम्बितम्।
सर्वानाक्षेपकादींस्तु वातव्याधीन्व्यपोहति॥ १७६॥
हिक्कां श्वासमधीमन्थं गुल्मं कासं सुदुस्तरम्।
षण्मासादुपयुक्तं तदन्त्रवृद्धिं च नाशयेत्॥ १७७॥
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै च दापयेत्।
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान्॥ १७८॥

क्षीणवाते मर्महते ह्यभिघातहते तथा।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैतत्प्रयुज्यते॥ १७९॥
एतद्धि राज्ञा कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं राजपूजितैः॥
सुखिभिः सुकुमारैश्च धनिभिर्मानवैः सदा॥ १८०॥

*एकतः=एकत्र। अवाप्य=प्रक्षिप्य॥ १७१-१८०॥

अथान्तरायामलक्षणमाह—

अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः।
स्नायुप्रतानमनिलस्तदाऽऽक्षिपति वेगवान्॥ १८१॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन्॥ १८२॥
अभ्यन्तरे धनुरिव यदा नमति मानवः।
तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली॥ १८३॥

*यदा स बली मारुतोऽभ्यन्तरायामं कुरुते। तदङ्गुल्यादिसंश्रितोऽनिलः। स्नायुरत्रोपलक्षणम्। तेन शिराकण्डरयोरपि ग्रहणम्। आक्षिपति=कम्पयति। तदा स मानवः। विष्टब्धाक्षः=स्तब्धनेत्रः। भग्नपार्श्वः=भग्ने इव पार्श्वे यस्य सः॥ १८१-१८३॥

अथ बाह्यायामलक्षणमाह—

महाहेतुर्बली वायुः सशिराः स्नायुकण्डराः।
मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यानामयेद् बहिः॥१८४॥
यत्र तं बहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम्॥१८५॥

*वक्षःकट्यूरुभञ्जनम्। तत्रापि यो वक्षःकट्यूरून्, भनक्ति=संमर्दयति, तमसाध्यं प्राहुः॥ १८४-१८५॥

अथ तयोश्चिकित्सामाह—

बाह्यायामेऽन्तरायामे विधेयाऽर्दितवत्क्रिया॥१८६॥

अथ धनुःस्तम्भलक्षणमाह—

धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञितः।
विवर्णो बद्धवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः॥
प्रस्विद्यँश्च धनुःस्तम्भी दशरात्रं न जीवति॥१८७॥

*अन्तरायामेऽङ्गुल्यादिष्वाक्षेपः स्तब्धाक्षत्वादिकञ्च भवति।

धनुःस्तम्भे तु धनुर्वन्नमनमात्रमित्येतयोर्भेदः । विवर्णो बद्धवदनः= बन्धोऽत्र चिबुकस्य ज्ञेयः ॥१८७॥

अथ कुब्जकलक्षणमाह—

हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् ॥
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत् ॥१८८॥

*यदेत्युक्त्वा यदि वेति विकल्पार्थस्तेन न पुनरुक्तिदोषः । ननु अन्तरायामः क्रोडनतो भवति, बहिरायामः पृष्ठनतो भवति, ताभ्यामस्य को भेदः ? उच्यते—अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य बहिः शरीरस्य च नमनम्, अत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद् बहिर्भवतीति भेदः ॥१८८॥

अथ धनुर्वातकुब्जकयोश्चिकित्सामाह—

बाह्यायामेऽन्तरायामे धनुःस्तम्भे च कुब्जके ॥
योज्यं प्रसारणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत् ॥१८९॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा ।
कर्त्तव्या एव ताः सर्वास्तैलमेतद्विशेषतः ॥ १९० ॥

अथापतन्त्रकलक्षणमाह—

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन्हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥ १९१॥
धनुर्वन्नमयेद् गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेदुच्चैः स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥१९२॥

*स्थानात्=पक्वाशयात् । ऊर्ध्वं शिर उद्दिश्य । आक्षिपेद्= चालयेत् । अथ, निमीलकः=निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा । यत्रैतानि भवन्ति सोऽपतन्त्रकः ॥१९१-१९२ ॥

अथापतन्त्रकचिकित्सामाह—

अथापतन्त्रकेणार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् ।
निरूहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदा चन ॥ १९३ ॥
श्वसनाः कफवाताभ्यां रुद्धास्तस्य विमोक्षयेत् ॥
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ १९४ ॥

*श्वसनाः = प्रश्वासोच्छ्वासवहा धमनीः ॥ १९३-१९४ ॥

अथ मरिचादिनस्यमाह—

मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गञ्च फणिज्जकम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ १९५ ॥

*फणिज्जको = मरुवकः ॥ १९५ ॥

अथ हरीतक्यादियोगमाह—

हरीतकी वचा रास्ना सैन्धवं साम्लवेतसम् ॥ १९६ ॥
घृतमार्द्रकसंयुक्तमपतन्त्रकनाशनम्
अम्लवेतसकाभावे चुक्रं दातव्यमीरितम् ॥ १९७ ॥

अथापतानकलक्षणमाह—

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥ १९८ ॥
गर्भजातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥
अभिघातनिमितश्च न सिध्यत्यपतानकः ॥ १९९ ॥

*दृष्टि = रूपग्रहणशक्तिम् । संस्तभ्य = नाशयित्वा ॥१९८-१९९॥

अथापतानकचिकित्सामाह—

अथापतानकेनार्त्तमस्रुताक्षमवेपनम् ।
अखट्वापातिनं चैव त्वरया समुपाचरेत् ॥ २०० ॥
अपतानकिने शस्तं दशमूलीशृतं जलम् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णे मांसरसौदनम् ॥ २०१ ॥
तैलेन मर्दनं चैव तथा तोदणं विरेचनम् ।
स्रोतोविशोधनं पश्चात् सर्पिष्पानं हितं स्मृतम् ॥ २०२ ॥
हन्त्यभुक्तवता पीतमम्लं दध्यपतानकम् ।
मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्तिस्तथापि वा ॥ २०३ ॥

अथ पक्षाघातलक्षणमाह—

गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च ।
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ॥ २०४ ॥
कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गवातं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ २०५ ॥

*अर्द्धम्=अर्द्धनारीश्वरवत् । पक्षं=बाहुपार्श्वोरुजङ्घाऽऽदिभागम् । अन्यतरं=वामं दक्षिणं वा । विमोक्षयन्=शिथिलीकुर्वन् । अकर्मण्यः=कर्मासमर्थः । विचेतनः=ईषत्स्पर्शादिज्ञानयुक्तः॥२०४-२०५॥

अथ पक्षाघातस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह—

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ॥
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ॥ २०६ ॥

*दाहो बाह्यः, सन्ताप आभ्यन्तरः । एतल्लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोद्धव्यं, सामान्यतो वायोरिति निर्दिष्टत्वात् ॥ २०६ ॥

अथ पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह—

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ २०७ ॥

*शुद्धः=केवलः । अन्येन=पित्तेन कफेन वा । क्षयहेतुकं=क्षयो धातुक्षयस्तत्कुपितवातनिमित्तकम् ॥ २०७ ॥

अथ तस्यैवापरमसाध्यलक्षणमाह—

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृक्क्षये ॥
पक्षाघातं परिहरेद्वेदनारहितो यदि ॥ २०८ ॥

*"वेदनारहितो यदी"ति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥ २०८ ॥

अथ पक्षाघातचिकित्सा ।

तत्र माषादिक्वाथमाह—

माषात्मगुप्तावातारिवाट्यालकजटाश्रृतम् ॥ २०९ ॥
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥
माषिके हिङ्गुसिन्धूत्थे जरणाद्यास्तु शाणिकाः ॥ २१० ॥

अथ ग्रन्थिकादितैलमाह—

ग्रन्थिकाग्निकणाशुण्ठीरास्नासैन्धवकल्कितम् ॥
माषक्वाथश्रृतं तैलं पक्षाघातं व्यपोहति ॥ २११ ॥

अथ माषादितैलमाह—

माषात्मगुप्ताऽतिविषोरुबूकरास्नाशताह्वालवणैः सुपिष्टैः ॥
चतुर्गुणे माषबलाकषाये तैलं श्रृतं हन्ति हि पक्षघातम् ॥ २१२ ॥

अथ सर्वाङ्गवातलक्षणमाह—

सर्वाङ्गपवने क्रुद्धे गात्रस्फुरणभञ्जने ॥
वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ २१३ ॥

*सन्धयो वेदनाभिः परीता युताः स्फुटन्तीव ॥ २१३ ॥

अथ सर्वाङ्गवातचिकित्सामाह—

सर्वाङ्गगतमेकाङ्गगतञ्चापि समीरणम् ।
तैलावगाहनं हन्ति तोयवेगमिवाचलः ॥ २१४ ॥

अथ स्थाननामलक्ष्यलक्षणान् वातव्याधीनाह—

स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ २१५ ॥
प्रथमं ह्रस्वकेशत्वं ततो वाचालताऽपि च ।
आटोपः पार्श्वशूलञ्च पुरीषस्यातिगाढता ॥ २१६ ॥
तथा मलाप्रवृत्तिश्च कम्पः स्तम्भश्च रूक्षता ।
कार्श्यं कार्ष्ण्यञ्च शैत्यञ्च लोमहर्षो व्यथा तथा ॥ २१७ ॥
तोदो भेदः शिरास्फूर्त्तिरङ्गमर्दोऽङ्गशुष्कता ।
संकोचश्चाङ्गविभ्रंशो मोहश्चञ्चलचित्तता ॥ २१८ ॥
निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिश्च भीरुता ।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥ २१९ ॥

*आटोपो=गुडगुडाशब्दः । तोदः=सूचीव्यधनेनेव पीडा । भेदो=विदारणेनेव व्यथा । अङ्गविभ्रंशः=अङ्गस्य स्थानत्यागेन स्खलनम् । निद्रानाशो, निद्राऽल्पत्वमपि । गर्भनाशः=आमगर्भपातः, "गर्भशय्यायां वाताधिष्ठानाद् गर्भाग्रहणमि"ति जेज्जटः । परिश्रमः=आयासं विना श्रमः ॥ २१५–२१९ ॥

अथोक्तवातव्याधिचिकित्सामाह—

सामान्यवातरोगाणां या चिकित्सा प्रवक्ष्यते ।
एषां सा तु विधातव्या तयैते यान्ति संक्षयम् ॥ २२० ॥

अथान्यप्रकारेण वातव्याधिं निरूपयन्नाह—

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
हेतुस्थानविशेषेण भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ २२१ ॥

*एवंविधानि रूपाणि शिरोग्रहादीनि, अशीतिः। हेत्वित्यादिहेतु-विशेषः पित्तश्लेष्माद्यावृतत्वादिः। यथा श्लेष्मावृतो वायुर्मन्यास्तम्भं करोति। स्थानविशेषः कोष्ठादिः। यथा—

"तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः" ॥२॥ इत्यादि ॥२२१॥

अथ हेतुविशेषेण वातव्याधिविशेषानाह—

उदाने पित्तसंयुक्ते दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः।
अस्वेदहर्षौ मन्दाग्निः शीतता च कफावृते ॥ २२२ ॥
प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते।
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते ॥ २२३ ॥

*प्राणो=हृदयाश्रयो वायुः ॥ २२३ ॥

स्वेदो दाहस्तृषा मूर्च्छा समाने पित्तसंयुते।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २२४ ॥

*कफेन संयुक्ते। समाने विण्मूत्रे, सक्ते=अवरुद्धे भवतः। गात्र-हर्षो=रोमाञ्चः ॥ २२४ ॥

अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता।
अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते ॥ २२५ ॥

*अत्र गुदाश्रयोऽपानः ॥ २२५ ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः।
स्तम्भोऽथ दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २२६ ॥

*दण्डकः=आक्षेपकभेदः ॥ २२६ ॥

अथ तेषां चिकित्सामाह—

वाते सपित्ते कुर्वीत वातपित्तहरीः क्रियाः।
सकफे तत्र कुर्वीत वातश्लेष्महरीं क्रियाम् ॥ २२७ ॥

अथ रसादिधातुगतवायूनां लक्षणान्याह—

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते।
आतन्यते सरागा च सर्वरुक्त्वग्गतेऽनिले ॥ २२८ ॥

*सर्वरुक्=सतत्वग्व्यथा। त्वग्गते=त्वक्छब्देनात्र रस उच्यते त्वगाधारत्वात्तेन रसगत इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ २२९ ॥

*अरूंषि=व्रणानि । भुक्तस्य=भुक्तेत्यत्राध्यवसितादित्वात् कर्तरि क्तः, तेन भुक्तवतः । स्तम्भः सन्तर्पणेन रक्तवृद्धेः ॥ २२९ ॥

गुर्वङ्गं तुद्यते स्तब्धं दण्डमुष्टिहतं यथा ।
सरुक्स्तिमितमत्यर्थं वाते मांससमाश्रिते ॥ २३० ॥

*दण्डमुष्टिताडितमिव तुद्यते । स्तिमितं=निश्चलमित्यर्थः । मांसमेदसोर्गतवातयोरेकलिङ्गत्वम्, अदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयप्रभावात् ॥ २३० ॥

तथा मेदःश्रितः कुर्याद्ग्रन्थीन्मन्दरुजो व्रणान् ॥ २३१ ॥

*तथा मेदः श्रितो मांसगवत् । दूरेण प्रत्यासत्तेरस्थिरूपाया भेदाच्च कुर्याद्, ग्रन्थीनित्यादिर्विशेषः ॥ २३१ ॥

भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्वप्नः सतता रुक् च वाते दुष्टेऽस्थिसंस्थिते ।
वाते मज्जगते पीडा न कदा चित्प्रशाम्यति ॥ २३२ ॥

*मज्जगतेऽस्थिगतवद् । यथा मेदोगतो मांसगतवत्स्यात् । पीडाऽत्र कदा चिन्न शाम्यत्ययं विशेषः ॥ २३२ ॥

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २३३ ॥

*शुक्रं बध्नाति=स्खलयत्येव न । गर्भं क्षिप्रं मुञ्चति=आममेव पातयति । बध्नाति=मूढं करोति, वातदुष्टशुक्रारब्धत्वात् । विकृतिं=शुक्रस्य वर्णान्तरत्वादिरूपां, गर्भस्य विकृताङ्गत्वादिरूपां जनयति॥२३३॥

अथ रसादिधातुगतवायुचिकित्सामाह—

वायौ त्वगाश्रिते स्नेहाभ्यङ्गं स्वेदश्च कारयेत् ।
रक्तस्थे शीतलाँल्लेपान्विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ २३४ ॥
मांसमेदोगते वाते सविरेकं निरूहणम् ।
अस्थिमज्जगते स्नेहं बहिरन्तश्च योजयेत् ॥ २३५ ॥

अथ केतकादितैलमाह—

केतकनागबलाऽतिबलानां यद्बहुलेन रसेन विपक्वम् ।

तैलमनल्पतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिहन्ति ॥ २३६ ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥ २३७ ॥

अथ स्थानविशेषेण वातव्याधिविशेषः ।

तत्र कोष्ठगतवायुलक्षणमाह—

वाते कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलश्च जायते ॥ २३८ ॥

*अथ कोष्ठलक्षणमाह—

*स्थानान्यामाग्निपक्कानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

*उण्डुकः "पोठ" इति लोके । एतेन कोष्ठशब्देन सर्व एवाशयाः-कथ्यन्ते । तथाऽपि विशेषार्थमामाशयादिगतवातलक्षणान्यपि पृथग्वक्ष्यन्ते ॥ २३८ ॥

अथ कोष्ठगतवातचिकित्सामाह—

पाचनीयै रसैर्युक्तैरन्यैर्वा पाचयेन्मलान् ।
विशेषतः पिबेत्क्षीरं नरः कोष्ठगतेऽनिले ॥ २३९ ॥

अथामाशयगतवायुलक्षणमाह—

हृत्पार्श्वोदरनाभीरुक्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयेऽनिले ॥ २४० ॥

*अथामाशयस्य लक्षणमाह चरकः—

*नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः ॥ इति ॥ २४० ॥

अथामाशयगतवायुचिकित्सामाह—

आमाशयस्थे त्वनिले प्रशस्तं प्राग् लङ्घनं दीपनपाचनञ्च ।
प्रच्छर्दनं तीक्ष्णविरेचनं वा मुद्गा यवाः शालियुताः पुराणाः ॥ २४१ ॥
भूतीकपथ्याशटिपुष्कराणि बिल्वामृतादारुकनागराणि ।
उग्राविषामागधिकाविडानि क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ २४२॥

*भूतीकः=रोहिषः, सुगन्धतृणविशेषस्तदलाभे उशीरं ग्राह्यम् । पुष्करं=पुष्करमूलम् । दारुकं=देवदारु । उग्रा=वचा । विषा=अतिविषा ॥ २४२ ॥

अथ षड्धरणयोगमाह—

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकाऽतिविषाऽभया ।
आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥२४३॥
योगेऽस्मिन्भिषजा ग्राह्याः षण्णां षड् धरणाः पृथक् ।
दिनेषु षट्सु दातव्यास्तेन षड्धरणः स्मृतः ॥ २४४ ॥

*अत्र षण्णां समुदितानां षड्धरणमितानां चूर्णीकृतानामेकस्मिन्नहन्येकटङ्को देयः ॥ २४३-२४४ ॥

अथान्यषड्धरणयोगमाह—

आमाशयगते वाते छर्दिताय यथाक्रमम् ।
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ २४५ ॥

*अयमर्थः—प्रथमदिवसे वमनं कारयितव्यं, ततो द्वितीयं दिनमारभ्य षड्दिनपर्यन्तं पाठक्रमेणैकैकस्य चूर्णं टङ्कमितं देयमित्यर्थः॥२४५॥

अथ पक्वाशयगतवायुलक्षणमाह—

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ २४६ ॥

*आटोपो—वातस्य क्षुब्धत्वं, न तु गुडगुडाशब्दस्तस्यान्त्रकूजनोक्तत्वात् ॥ २४६ ॥

अथ पक्वाशयगतवायुचिकित्सामाह—

वह्नेः संवर्द्धनं कार्यं कर्मोदावर्त्तकं तथा ।
देयः स्नेहविरेकश्च पक्वाशयगतेऽनिले ॥ २४७ ॥

अथोदरगतवायुचिकित्सामाह—

वाते जठरगे दद्यात्क्षारचूर्णादिदीपनम् ॥ २४८ ॥

अथ कुक्षिगतवायुचिकित्सामाह—

शुण्ठीकुटजबीजाग्निचूर्णं कोष्णाम्बु कुक्षिगे ॥२४९ ॥

अथ गुदगतवायुलक्षणमाह—

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
जङ्घोरुत्रिकपार्श्वांसपृष्ठरोगो गुदेऽनिले ॥२५०॥

*रोगोऽत्र रुजा, पीडेति यावत् ॥ २५० ॥

अथ गुदगतवायुचिकित्सामाह—

वाते गुदगते दुष्टे कर्मोदावर्त्तकं हितम् ॥ २५१ ॥

अथ हृदयगतवायुचिकित्सामाह—

हृदयानिलनाशाय गुडूचीं मरिचान्विताम् ।
पिबेत्प्रातः प्रयत्नेन सुखं तप्ताम्भसा सह ॥
पिबेदुष्णाम्भसा पिष्टमाश्वगन्धं बिभीतकम् ।
गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥
देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।
हृद्वातवेदनायुक्तः पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २५२ ॥

अथ कर्णेन्द्रियादिगतवायुलक्षणमाह—

श्रोतादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥ २५३ ॥

अथ कर्णेन्द्रियादिगतवायुचिकित्सामाह—

श्रोत्रादिष्वनिले दुष्टे कार्यो वातहरः क्रमः ।
स्नेहाभ्यङ्गावगाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ २५४ ॥

अथ शिरागतवायुलक्षणमाह—

कुर्याच्छिरागतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणम् ।
स बाह्याभ्यन्तरायामं खल्लीं कुब्जत्वमेव च ॥ २५५ ॥

*शूलं शिरायामेव । पूरणं=स्थूलत्वम् । कुञ्चनं=संकोचः । बाह्यायामं=पृष्ठेन नतम् । अभ्यन्तरायामं=क्रोडेन नतम् ॥ २५५ ॥

अथ शिरागतवायुचिकित्सामाह—

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।
वाते शिरागते कुर्यात्तथा चासृग्विमोक्षणम् ॥ २५६ ॥

अथ स्नायुगतवायोर्लक्षणं चिकित्सां चाह—

शूलमाक्षेपकः कम्पः स्तम्भः स्नाय्वनिलाद्भवेत् ।
स्वेदोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
क्रुद्धे स्नायुगते वाते कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २५७ ॥

अथ सन्धिगतवायुलक्षणमाह—

हन्ति सन्धिगतः सन्धीञ्छूलशोथौ करोति च ॥ २५८ ॥

*हन्ति=विश्लेषयति ॥ २५८ ॥

अथ सन्धिगतवायुचिकित्सामाह—

कुर्यात्सन्धिगते वाते दाहस्नेहोपनाहनम् ।
इन्द्रवारुणिकामूलं मागधीगुडसंयुतम् ।
भक्षयेत्कर्षमात्रं तत्सन्धिवातं व्यपोहति ॥२५९॥

अथोक्तरोगाणां कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—

हनुस्तम्भार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महता यत्नात्सिध्यन्ति न च वा न वा ॥ २६० ॥
नवान् बलवतां त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ २६१ ॥

*शतेष्वेकः कश्चिन्मुच्यत इत्यर्थः । परं कः सिध्यति ? यस्तरुणो भवति तथा बलवानुपद्रवरहितश्च ॥ २६०–२६१ ॥

अथ तेषामेवोपद्रवानाह—

विसर्पदाहरुग्भङ्गमूर्च्छाऽरुच्यग्निमार्दवैः ।
क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ॥ २६२ ॥

*वाताः=वातविकाराः, कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । "वाता-दिति" पाठे वातात्पक्षवधादय इति योज्यम् ॥ २६२ ॥

अथ वातव्याध्यसाध्यलक्षणमाह—

शूनं सुप्तत्वचं म्लानं कम्पाध्माननिपीडितम् ।
रुजाऽऽर्त्तिमन्तञ्च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ २६३ ॥

अथेदानीं पञ्चविधस्य प्रकृतस्य वायोः कार्यं लिङ्गं चाह—

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ २६४ ॥

अथ वातव्याधीनां सामान्यानि भेषजानि ।

तत्र चक्रदत्तप्रोक्तमहामाषादितैलमाह—

माषस्यार्द्धाढकं देयं तुलाऽर्द्धं दशमूलतः ।
पलानि च्छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ २६५ ॥
चतुर्भागावशेषं तं कषायमवतारयेत् ।
प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ॥ २६६ ॥
जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यं चित्रककट्फलम् ।
सव्योषं पिप्पलीमूलं रास्नाऽऽमलकगोक्षुरम् ॥ २६७ ॥

आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताह्वा लवणत्रयम् ।
देवदार्वमृताकुष्ठमश्वगन्धा वचा शटी ॥ २६८ ॥
एतैरक्षमितैः कल्कैः पाचयेन्मृदुनाऽग्निना ।
पक्षाघातार्दिते पुंसि हनुस्तम्भार्दिते तथा ॥ २६९ ॥
कर्णशूले शिरःशूले तिमिरे च त्रिदोषजे ।
पाणिपादशिरोग्रीवाभ्रमणे मन्दचङ्क्रमे ॥ २७० ॥
कालयखञ्जे पङ्गौ च गृध्रस्यामपबाहुके ।
पाने वस्तौ तथाऽभ्यङ्गे नस्ये कर्णादिपूरणे ॥ २७१ ॥
तैलमेतत्प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।
महामाषादिनामेदं भाषितं मुनिभिः पुरा ॥ २७२ ॥

अथ द्वितीयमहामाषादितैलमाह—

माषा यवातसीक्षुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः ॥ २७३ ॥
गोकण्टष्टुण्टुकश्चैषां प्रत्येकं पलसप्तकम् ।
चतुर्गुणाम्बुना पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥ २७४ ॥
कार्पासकास्थि बदरं शणबीजं कुलत्थकम् ।
पृथक्चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् ॥ २७५ ॥
कषायं तत्र गृह्णीयाच्चतुर्थांशावशेषितम् ।
प्रस्थश्च छागमांसस्य चतुःषष्टिपले जले ॥ २७६ ॥
प्रक्षिप्य पाचयेद्धीमान्पादशेषं रसं नयेत् ।
तैलप्रस्थे ततः क्वाथान्सर्वांस्तान्क्रमशः पचेत् ॥ २७७ ॥
कल्कद्रव्यैः पचेदेभिरमृताकुष्ठसैन्धवैः ।
रास्नापुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या शतपुष्पया ॥ २७८ ॥
बलाप्रसारणीभ्याञ्च मांस्या कटुकया तथा ।
पृथक्कर्षमितैरेतैः साधयेन्मृदुनाऽग्निना ॥ २७९ ॥
हन्यात्तैलमिदं शीघ्रं वातव्याधीनशेषतः ।
आक्षेपकं पक्षघातमूरुस्तम्भापबाहुकौ ।
हस्तकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं तथा ॥ २८० ॥
*इति माषादितैलं शार्ङ्गधरात् ॥ २७३–२८० ॥

अथ मध्यमनारायणतैलमाह—

अश्वगन्धाबलाविल्वं पाटलाबृहतीद्वयम्।
श्वदंष्ट्राऽतिबलानिम्बश्योनाकञ्च पुनर्नवाम्॥ २८१॥
प्रसारणीमग्निमन्थं कुर्याद्दशपलं पृथक्।
चतुर्द्रोणे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत्॥ २८२॥
तैलाढकेन संयोज्य शतावर्या रसाढकम्।
प्रक्षिपेत्तत्र गोक्षीरं ततस्तैलाच्चतुर्गुणम्॥ २८३॥
पृथक्पलमितैः कल्कैर्द्रव्यैरेभिः पचेद्भिषक्।
वचाचन्दनकुष्ठैलामांसीशैलेयसैन्धवैः॥ २८४॥
अश्वगन्धाबलारास्नाशतपुष्पेन्द्रदारुभिः।
पर्णीचतुष्टयेनैव तगरेण प्रसाधयेत्॥ २८५॥
तत्तैलं भोजनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च योजयेत्।
पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम्॥ २८६॥
कुब्जत्वं बधिरत्वञ्च गतिभङ्गं कटीग्रहम्।
गात्रशोषेन्द्रियध्वंसं शुक्रनाशं ज्वरक्षयान्॥ २८७॥
अन्त्रवृद्धिं कुरण्डञ्च दन्तरोगं शिरोग्रहम्।
पार्श्वशूलञ्च पङ्गुत्वं बुद्धिनाशञ्च गृध्रसीम्॥ २८८॥
अन्यांश्च विविधान्वातान्हरेत्सर्वाङ्गसंश्रयान्।
अस्याः प्रभावाद्वन्ध्याऽपि नारी पुत्रं प्रसूयते॥ २८९॥
यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः।
तथेदं वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम्॥ २९०॥

अथ महानारायणतैलमाह—

तिलतैलं समादाय चतुराढकसम्मितम्।
पञ्चपल्लवकल्केन शोधयेद्दोषशान्तये॥ २९१॥
तत्राजं दुग्धमथ वा गव्यं तैलसमं पचेत्
शतावरीरसञ्चापि तैलतुल्यं पचेद्भिषक्॥ २९२॥
दशमूली बला रास्ना शिग्रूत्पलपुनर्नवाः।
शेफालिका नागबला बला चैव प्रसारणी॥ २९३॥
अश्वगन्धा सहचरो दशमूलं करञ्जकः।

खदिरं चन्दनं लोध्रं वचाऽसनपलाशकम् ॥ २६४ ॥
बकुलैरण्डवरुणशालयुग्मकटम्भराः ।
शिरीषः शिखरी वासाहिंस्राजम्बूविभीतकम् ॥ २६५ ॥
काञ्चनारः कपित्थश्च पारिभद्रः प्रियालकम् ।
पाषाणभेदः शम्पाको दुग्धिका दाडिमीफलम् ॥ २९६ ॥
उदुम्बरः सप्तला च कन्यकामालतीत्वचम् ।
मागधी नलमूलञ्च यवकोलकुलत्थकम् ॥ २९७ ॥
आत्मगुप्ताऽर्ककार्पासबीजं वत्सादनी स्नुही ।
केतकीमूलधत्तूरलाङ्गलीगर्दभाण्डकम् ॥ २९८ ॥
चित्रकञ्च महानिम्बं पञ्चवल्कलमेव च ।
मुण्डी टङ्कारी मुशली हंसपादी विशल्यकम् ॥ २९९ ॥
एषां दशपलान्भागान्वारिण्यष्टगुणे पचेत् ।
पादशेषं परिस्राव्य तत्र तैलं पुनः पचेत् ॥ ३०० ॥
छागो मेषश्च हरिण एणश्च बहुशृङ्गकः ।
शशः शल्यः शिवा गोधा सिंहो व्याघ्रश्च भल्लुकः ॥३०१॥
वन्यो वराहः खड्गी च महिषो घोटकस्तथा ।
कपिर्बभ्रुर्विडालश्च मूषकश्चोरुदर्दुरः ॥ ३०२ ॥
वर्त्तिकस्तित्तिरिर्लावः खञ्जरीटश्चकोरकः ।
उलूको नीलकण्ठश्च वन्यकुक्कुट एव च ॥ ३०३ ॥
गृध्रश्च गरुडो हंसश्चक्रः कारण्डवोऽपि च ।
कपोतः सारसः क्रौञ्चो वन्यः पारावतस्तथा ॥ ३०४ ॥
रोहितो मद्गुरश्चापि शिलीन्ध्रः शृङ्गकस्तथा ।
इल्लिसो गर्गरो वर्मिरश्च काकः पिकोऽपि च ॥ ३०५ ॥
महामत्स्यः कच्छपश्च शिशुमारश्च सांकुचिः ।
मकरो घण्टिकाऽऽकारस्तदलाभे तु गोधिका ॥ ३०६ ॥
यथालाभममीषाञ्च क्वाथं तैलसमं पचेत् ॥ ३०७ ॥

रास्नाऽश्वगन्धामिसिदारुकुष्ठपर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि ।
सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च शैलेयकं चन्दनपुष्करञ्च ॥ ३०८ ॥

एला सयष्टी तगराब्दपत्रं भृङ्गोऽष्टवर्गस्तु वचा पलाशी।
स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यं मूर्वात्वचं कट्फलपद्मकञ्च ॥३०९॥
मृणालजातीफलकेतकाख्यं सनागपुष्पं सरलं मुरा च।
जीवन्तिकोशीरवरास्तथैव दुरालभा वानरिका नलश्च ॥ ३१० ॥
कैवर्त्तमुस्ताऽर्जुनतिक्तकञ्च वातामखर्जूरकतुम्बुराश्च।
सधातकीग्रन्थिकपर्पटाश्च पटोलहेमाह्वजयन्तिकाश्च ॥३११॥
त्रायन्तिकाऽलम्बुषशङ्कबीजं रसाञ्जनाभात्रिवृताऽरुणाश्च।
द्राक्षाकणाद्रोणपुनर्नवाश्च कौन्ती क्रिमिघ्नो हयमारकश्च ॥३१२॥
नीलोत्पलं पद्मककारवीभ्यां रम्भाऽनलो गोक्षुरकः क्षुरश्च।
कङ्कोलकालेयकुसुम्भपुष्पं तुरुष्ककाश्मीरकसिक्थकञ्च।
लवङ्गकर्पूररसालकाण्डकस्तूरिकाबालकमम्बरञ्च ॥ ३१३ ॥

*दारु=देवदारु। पर्णीचतुष्कं=शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी चेति। केशरः=पुन्नागस्तस्य पुष्पं ग्राह्यम्, तदलाभे नागकेशरं ग्राह्यम्। शैलेयकम्="छरीला" इति लोके। चन्दनमत्र श्वेतम्। पुष्करं=पुष्करमूलम्।

*"तगरस्याप्यलाभे तु कुष्ठं दद्याद्भिषग्वरः" ॥ ४ ॥

*भृङ्गः=त्वक्। अष्टवर्गालाभे शतावरीविदार्यश्वगन्धावाराही द्विगुणा दद्यात्। वाराही="गेंठि" इति लोके। पलाशी=कचूरभेदः, "गन्धपलाशी"ति काश्मीरे प्रसिद्धा, तदलाभे कचूर एव देयः। स्थौणेयः=गठिवनभेद ईषत्सुगन्धि "थुनेर" इति लोके। वृश्चीरः=श्वेतमूला पुनर्नवा। चोरकः=ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः "भटिउर" इति नैपालदेशे प्रसिद्धः। केतकस्य मूलं पुष्पञ्च दद्यात्। कैवर्त्तमुस्ता="केवटीमोथा—गुडतजी" इति च लोके। तिक्तकः=किराततिक्तकः। वातामं="वादाम" इति लोके। हेमाह्वं=धत्तूरस्य फलं मूलं पत्रञ्च। जयन्तिका=जैन्तित्वक्। त्रायन्तिका=अत्र लभ्यत एव न, तदलाभे बला। अलम्बुषा=लज्जालुभेदः। आभा=बब्बूलस्तस्य त्वक्। अरुणा=मञ्जिष्ठा। द्रोणः=द्रोणपुष्पः, "गूमा" पञ्चाङ्गः। पुनर्नवा रक्तपुष्पा। हयमार-

कः=करवीरस्तस्य मूलम् । पद्मकं=नीलोत्पलादन्योत्पलम् । पद्म-काष्ठमुक्तमेव । कारवी="मगरैला" इति लोके । रम्भायाः क-न्दम् । क्षुरस्य फलानि । रसालकाण्डम्="आण्डी" सुगन्धद्र-व्यम् ॥ २९१—३१३ ॥

कल्कानमीषां विपचेत्सुवैद्यः पृथक् पृथक् कर्षयुगोन्मितानाम् ।
शुभे च नक्षत्रमुहूर्त्तलग्ने सन्तोष्य विप्रांश्च भिषग्वरांश्च ॥ ३१४ ॥
सम्पूज्य नारायणनामधेयं देवं त्रिनेत्रं जगतामधीशम् ।
पात्रे तु हेम्नः खलु राजते वा ताम्रेऽथ वा लोहमयेऽपि रक्षेत् ॥३१५॥

अभ्यञ्जनेऽञ्जने नस्ये निरूहे चावगाहने ।
पाने चैतद्यथाव्याधि प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥ ३१६ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन तैलमेतत्प्रयोजितम् ।
अवश्यं वातजान्व्याधीनशीतिमपि नाशयेत् ॥ ३१७ ॥
एतस्याभ्यासतः जन्तोर्जरा जातु न जायते ।
पतन्ति वलयो नाङ्गे पलितश्च न जायते ॥ ३१८ ॥
नेत्रं तेजस्वि नितरां गरुडस्येव जायते ।
नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्यं कर्णनादो न जायते ॥ ३१९ ॥
पाणिकम्पः शिरःकम्पः प्रलापश्च न जायते ।
बुद्धिभ्रंशो न जायेत तस्मात्कर्मसु पाटवम् ॥ ३२० ॥
यथा जलेन सिक्तस्य शाखिनः पल्लवादयः ।
बर्द्धन्ते धातवस्तद्वद्देहिनोऽनेन नित्यशः ॥ ३२१ ॥
आमं गर्भं त्यजेज्जातु सूतिका रुग्युता च या ।
या च दुःप्रसवक्षीणा ताभ्य एतद्धितं परम् ॥ ३२२ ॥
वन्ध्या च लभते पुत्रं गर्भपातो न जायते ।
योनिरोगाः प्रणश्यन्ति प्रदरश्च प्रशाम्यति ॥ ३२३ ॥
अस्मात्तैलवरादन्यत्कुत्र चिन्नास्ति भेषजम् ।
बल्यं वृष्यं बृंहणञ्च रसायनमिदं महत् ॥ ३२४ ॥
पुरा देवासुरे युद्धे दैत्यैरभिहतान्सुरान् ।
भिन्नान्भग्नास्थिकान्विद्धान्पिच्चितान्व्यथयाऽर्दितान् ॥ ३२५ ॥

द्रुष्ट्वा हिताय देवानां नराणां चाब्रवीदिदम् ।
तैलं नारायणो देवो महानारायणाभिधम् ॥ ३२६ ॥

अथ महायोगराजगुग्गुलुमाह—

नागरं पिप्पलीमूलं चव्यमूषणचित्रकम् ।
भृष्टं हिङ्ग्वजमोदा च सर्षपो जीरकद्वयम् ॥ ३२७ ॥
रेणुकेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकाऽतिविषा भार्गी वचा मूर्वा च पत्रकम् ॥ ३२८ ॥
देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्धवम् ।
एला त्रिकण्टकं पथ्या धान्यकञ्च बिभीतकम् ॥ ३२९ ॥
धात्री च त्वगुशीरञ्च यवक्षारोऽखिलान्यपि ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ३३० ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावानेवात्र गुग्गुलुः ।
संमर्द्य सर्पिषा पश्चात्सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥ ३३१ ॥
एवं पिण्डञ्च तत्कृत्वा धारयेद् घृतभाजने ।
गुटिकाष्टङ्कमात्रास्तु खादेत्तास्तु यथोचिताः* ॥ ३३२ ॥

*यथोचिताः = दोषकालाद्यपेक्षया ॥ ३३२ ॥

आदौ शाणोन्मितं खादेत्सार्द्धशाणं ततः परम् ।
तदग्रे कर्षमर्द्धन्तु पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥ ३३३ ॥
गुग्गुलुर्योगराजोऽयं महामुख्यो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥ ३३४ ॥
अर्शांसि ग्रहणीरोगं प्लीहगुल्मोदरानपि ।
आनाहं मन्दमग्निञ्च श्वासं कासमरोचकम् ॥ ३३५ ॥
प्रमेहं नाभिशूलञ्च क्रिमिक्षयमुरोग्रहम् ।
सर्वान्वातामयान्हन्यादामवातमपस्मृतिम् ॥ ३३६ ॥
वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ।
शुक्रदोषं रजोदोषमुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥३३७ ॥
रास्नाऽऽदिक्काथसंयुक्तः सर्ववातामयान्हरेत् ।
काकोल्यादिश्टतात्पित्तं कफमारग्वधादिना ॥ ३३८ ॥

दार्वीशृतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।
मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बशृतेन च ॥ ३३९ ॥
छिन्नाक्वाथेन वातास्रं शोथं मूलकजाच्छृतात् ।
पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ॥ ३४० ॥
त्रिफलाक्वाथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवाऽऽदिक्वाथेन हन्ति सर्वोदराण्यपि ॥ ३४१ ॥

अथ रास्नाऽऽदिक्वाथमाह—

रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुडूच्येरण्डजं शृतम् ।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गगेऽपि चेत् ॥ ३४२ ॥

अथ रसोनकल्कमाह—

युक्तः कल्को रसोनस्य तिलतैलेन सिन्धुना ।
वातरोगान्हरेत्सर्वाञ्ज्वरांश्च विषमानपि ॥ ३४३ ॥

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि मांसेन सार्द्धं लशुनानि खादेत् ।
शाल्योदनेनापि च षष्टिकेन पलार्द्धवृद्ध्या दिवसानि सप्त ॥ ३४४ ॥
वातोत्थरोगान्विषमज्वरांश्च शूलान्सगुल्मान्दहनस्य मान्द्यम् ।
प्लीहानमुग्रं भुजपार्श्वशूलं शिरोव्यथां कृन्तति शुक्रदोषान् ॥ ३४५ ॥
अन्नप्रकारैः पललप्रकारगोधूमकैर्वा यवशक्तुभिर्वा ।
दुग्धेन तैलेन घृतेन वाऽपि युक्तानि शीते लशुनानि खादेत् ॥ ३४६ ॥
संवर्त्तकैर्लावकपिञ्जलैर्वा मृग्याः पलैर्वाऽप्यथ कौक्कुटैर्वा ।
वाराहवर्त्तीरकहारिणैर्वा सुसंस्कृतैरग्निबलं समीक्ष्य ॥ ३४७ ॥

अथ रसोनाष्टकमाह—

रसोनपक्वकन्दस्य गुलिका निस्तुषीकृताः ।
पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्याच्चदङ्कुरम् ॥ ३४८ ॥
निश्युग्रगन्धनाशाय दध्ना सन्नीय रक्षयेत् ।
ततः प्रक्षाल्य संशोष्य शिलायां परिपेषयेत् ॥ ३४९ ॥
कल्कस्य पञ्चमं भागं चूर्णमेषां विनिक्षिपेत् ।
सौवर्चलं यवानीञ्च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम् ॥ ३५० ॥
कटुत्रिकं जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत् ।

तिलतैलञ्च कल्कस्य तुर्यांशं तत्र मिश्रयेत् ॥ ३५१ ॥
खादेत्कर्षमितं प्रातः किं वा दोषाद्यपेक्षया ।
अनुपानं प्रकुर्वीत वातारिशृतमन्वहम् ॥ ३५२ ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितञ्चापतन्त्रकम् ।
अपस्मारं तथोन्मादमूरुस्तम्भञ्च गृध्रसीम् ॥ ३५३ ॥
उरःपृष्ठकटीपार्श्वकुक्षिपीडां कृमीन्हरेत् ।
मद्यं मांसं तथाऽम्लञ्च रसं सेवेत नित्यशः ॥ ३५४ ॥
आयासमातपं रोषमतिनीरं गुडं स्त्रियम् ।
रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥ ३५५ ॥
वर्जयेत्तद्वतीसारी प्रमेही पाण्डुरोगवान् ।
अरोचकी गर्भिणी च मूर्च्छाऽर्शोरोगसंयुतः ॥ ३५६ ॥
रक्तपित्ती च शोषी च यक्ष्मी छर्दितो नरः ।
पित्ते तु पथ्यभुक्कुर्यात्प्रयोगान्ते विरेचनम् ॥ ३५७ ॥
अन्यथा तस्य जायन्ते कुष्ठपाण्ड्वामयादयः ।
स्त्रीस्तन्यं त्वरितं दद्याद्बालानामप्यनिच्छताम् ॥ ३५८ ॥
तथा च लभते सिद्धिं महावीर्याद्रसोनतः ॥ ३५९ ॥

अथ वातारिरसमाह—

रसो गन्धो वरा वह्निर्गुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः ।
तत्रैकभागः सूतः स्याद्गन्धको द्विगुणः स्मृतः ॥ ३६० ॥
त्रिभागा त्रिफला योज्या चतुर्भागस्तु चित्रकः ।
गुग्गुलुः पञ्चभागः स्याद्रुबुतैलेन मर्दयेत् ॥ ३६१ ॥
क्षिप्त्वा तत्रोदितं चूर्णं तेन तैलेन मर्दयेत् ।
गुटिकां कर्षमात्रान्तु भक्षयेत्प्रातरेव हि ॥ ३६२ ॥
नागरैरण्डमूलानां कषायं प्रपिबेदनु ।
अभ्यज्यैरण्डतैलेन स्वेदयेत्पृष्ठदेशकम् ॥ ३६३ ॥
विरेकपरिणामे तु स्निग्धमुष्णञ्च भोजयेत् ।
वातारिसंज्ञको ह्येष रसो नियतसेवितः ।
मासेन मरुतो रोगान्हरेत्सुरतवर्जिनः ॥ ३६४ ॥

इति त्रयोविंशो वातव्याध्यधिकारः समाप्तः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंश ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ २४ ॥

तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन सः ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

*जीर्णाजीर्णे=किञ्चिज् जीर्णे किञ्चिदजीर्णे । शीतादिभिर्निषेवितैर्भुक्तैः । संक्षोभेण=संचलनेन । दिवा स्वप्नेन, रात्रौ जागरणेन । अभिभूय=दूषयित्वा । इतरं दोषं=पित्तम् । स्तिमितेन=आर्द्रेणावृतेनेति यावन्न तु घनेन । सः=पवनस्तदा ऊरू स्तभ्नाति । तेन=स्तम्भेन । अचेतनौ=शून्यौ । परकीयाविव=अक्रियावित्यर्थः । ध्यानम्=मूढता । पादसम्बन्धिनीभिः सदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिश्च संयुक्तौ । अयं सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥ १–५ ॥

अथोरुस्तम्भपूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥

अथोरुस्तम्भरूपमाह—

वातशङ्किभिरज्ञानात्तत्र स्यात्स्नेहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वद्दाऽदाहवेदना ।
पादश्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्यनेयौ हि सम्भग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥

*अज्ञानाद् = अनिश्चयात् । स्तम्भसुप्तिकर्मरहितपाददर्शनेन, वातशङ्किभिः = वातव्याधिशङ्किभिः । तत्र = ऊरुस्तम्भे । स्नेहनात् = स्नेहदानात् । स्नेहादिना स्नेहन्या चिकित्सया पादसदनादय ऊरुभग्नोपमत्वात् ते विकाराः स्युः । जङ्घोर्वोर्गमनादावशक्तिः । अदाहवेदना = ईषद्दाहेन सह वेदना । अन्यनेयौ = अन्यचाल्यौ भवतः ॥७-९॥

अथोरुस्तम्भारिष्टमाह—

यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

*अन्यथा = दाहाद्युपद्रवरहितं तमपि, नवम् = उत्पन्नमात्रं, साधयेत् ॥ १० ॥

अथोरुस्तम्भचिकित्सामाह—

स्नेहासृक्स्राववमनं वस्तिकर्म विरेचनम् ।
वर्जयेदाढ्यवाते तु यतस्तैस्तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलङ्घनरूक्षणम् ।
आममेदःकफाधिक्यान्मारुतं परिरक्षता ॥ १२ ॥
यत्स्यात्कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम् ।
तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
सर्वो रूक्षः क्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ।
पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याऽखिला क्रिया ॥ १४ ॥
भोज्याः पुराणाः श्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ।
जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
शाकैरलवणैर्दद्याज्जलतैलाज्यसाधितैः ।
सुनिषण्णकनिम्बार्कवृन्ताग्वधपल्लवैः ॥ १६ ॥
वायसीवास्तुकाद्यैश्च साधितैः शाकमूलकैः ।
शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णं शाल्योदनं भिषक् ॥ १७ ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १८ ॥
प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनःपुनः ॥ १९ ॥
यथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
शरीरबलमग्निश्च कार्यैषा रक्षता क्रिया ॥ २० ॥
सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षाण्युत्सादनानि च ।
कुर्याद्दाहे च मूत्राद्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥ २१ ॥
मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथ वा देवदारुणः ॥ २२ ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे सवेदने ॥ २३ ॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
तर्कारीसुरसाशिग्रुवचावत्सकनिम्बकैः ।
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णञ्च सेवनम् ॥ २४ ॥
भल्लातकामृताशुण्ठीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिबर्हणाः ॥ २५ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ।
कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भाद्विमुच्यते ॥ २६ ॥

अथ रास्नाऽऽदिक्वाथमाह—

रास्नाश्यामाकपथ्यामरिचमिसिशिवावेल्लशट्यश्वगन्धा-
यासच्छिन्नाऽजमोदासुमुखमतिविषावृद्धदारौ बृहत्यौ ।
शुण्ठी तिक्ता यवानी सहचरचविकैरण्डदार्व्योजकर्णा-
ऊरुस्तम्भामवातं कफपवनरुजं दण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥२७॥

ग्रन्थिकारुष्करकुष्णानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिबेत् ।
लिह्याद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ॥ २८ ॥
सुखाम्बुना पिबेद्वाऽपि चूर्णं षड्धरणं नरः ।
पिप्पलीवर्द्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ॥ २९ ॥
ऊरुस्तम्भे प्रशंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव च ॥ ३० ॥
शिलाजतु गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भे पिबेन्मूत्रैर्दशमूलीरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफला पिप्पली मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ॥ ३२ ॥
घृतं सौरेश्वरं दद्यादूरुस्तम्भे कफोत्तरे ।
दद्याच्छुण्ठीघृतं वाऽपि वैश्वानरमथापि वा ।
सैन्धवाद्यं हितं तैलममृताऽऽख्योऽपि गुग्गुलुः ॥ ३३ ॥

अथ कुष्ठाद्यतैलमाह—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् ।
अजगन्धाऽश्वगन्धे च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ३४ ॥
सक्षौद्रं मात्रया तस्मादूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ ३५ ॥

अथाष्टकट्वरतैलमाह—

पलाभ्यां पिप्पलीमूलान्नागरादष्टकट्वरम् ।
तैलप्रस्थं समं दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहम् ॥ ३६ ॥
सस्नेहदधिसम्भूतं तक्रं कट्वरमुच्यते ।
अष्टकट्वरतैले च तैलं सार्षपमिष्यते ।
पिप्पलीमूलशुण्ठ्योश्च प्रत्येकं द्विपलं कृतम् ॥ ३७ ॥

अथ द्विपञ्चमूलाद्यतैलमाह—

द्विपञ्चमूली त्रिफला चित्रकं देवदारु च ।
एकाष्ठीला त्वपामार्गं श्रेयसी वायसी शुभा ॥ ३८ ॥
बला भार्गी पृथक्पर्णी सुवहा मदयन्तिका ।
विशालोशीरकाश्मर्यस्तिस्रो देयास्तथाऽग्निकः ॥ ३९ ॥
चिरबिल्वो ह्यशोकश्च कलश्यंशुमती तथा ।
पयस्या पीलुपर्ण्यश्च गुडूची च शतावरी ॥ ४० ॥
एषां पञ्च पलान्भागाञ्जलद्रोणेषु सप्तसु ।
अष्टभागावशेषेण पचेत्तैलाढकं भिषक् ॥ ४१ ॥
कुष्ठञ्च शतपुष्पा च त्र्यूषणं चित्रकं वरा ।
देवदार्वगुरु श्रेष्ठं विडङ्गं मुस्तमेव च ॥ ४२ ॥
अश्वगन्धा स्थिरा पाठा मूली श्यामाकमेव च ।
पिप्पल्यः शृङ्गबेरञ्च दन्ती हिङ्ग्वम्लवेतसम् ॥ ४३ ॥

अनेन गर्भेण भिषक्कषायेण च साधयेत् ।
सिद्धशीतञ्च पूतञ्च क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥ ४४ ॥
तदस्य नस्यपानार्थं तदेवाभ्यञ्जने भवेत् ॥ ४५ ॥
ऊरुस्तम्भश्शिरोद्भूतस्तैलेनानेन शाम्यति ।
आमवातं शीतवातं क्षुद्रवातञ्च नाशयेत् ॥ ४६ ॥

अथ महासैन्धवाद्यतैलमाह—

सिन्धुरुग्विश्वजासोग्राभार्गीयष्टीस्थिराफलैः ।
दारुविश्वशटीधान्यकृष्णाकट्फलपौष्करैः ॥ ४७ ॥
दीप्यकातिविषैरण्डनीलीनीलाम्बुजैः पचेत् ।
तैलं सकाञ्जिकं हन्ति पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ४८ ॥
आमवातं कृमीन्गुल्मान्प्लीहोदरशिरोरुजः ।
मन्दाग्निं पक्षसन्ध्यण्डवातस्तम्भगदानपि ॥ ४९ ॥

अथ सैन्धवाद्यतैलमाह—

द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठया ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥ ५० ॥
आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैरण्डजस्य च ।
गृध्रस्यूरुग्रहस्यार्त्तिसर्ववातविकारनुत् ॥ ५१ ॥

इति चतुर्विंश ऊरुस्तम्भाधिकारः समाप्तः॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंश आमवाताधिकारः ॥ २५ ॥

तत्रामवातस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह—

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥ २ ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

*विरुद्धाहारचेष्टस्य=विरुद्धाहारः=क्षीरमत्स्यादिः, विरुद्धचेष्टा=भुक्त्वा व्यायामादिः, ताभ्यां युक्तस्य । निश्चलस्य=निर्व्यायामपरस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वत" इति मिलितो हेतुः । श्लेष्मस्थानम्=आमाशयसन्ध्यादि । तेन=श्लेष्मस्थानगमनेन । अत्यन्तमपक्वः । पित्तस्थानगमनेन पक्वो भविष्यतीत्यभिप्रायः । असौ=आमः । धमनीभिः प्रपद्यते=धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः=अतिशयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः=आमः । स्रोतांस्यभिष्यन्दयति=संस्रुत्य रसवहशिराऽवरोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरूणि कुर्यात् । नानावर्णः=वातादिजनितवर्णभेदाद् नानावर्णः ॥ १-४ ॥

अथामस्वरूपमाह—

अजीर्णाद्यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण वै ।
आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥

*अजीर्णाद्=भुक्तादजीर्णात् ॥ ५ ॥

अथामवातस्य सामान्यलक्षणमाह—

युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धश्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ६ ॥

*एतौ=वातकफौ, त्रिकसन्धिप्रवेशकौ, वेदनयेति बोद्धव्यम् ॥६॥

अथ तन्त्रान्तरोक्तामवातलक्षणमाह—

अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताऽङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥

*विशेषार्थमस्य संग्रहः ॥ ७ ॥

अथातिवृद्धस्यामवातस्य लक्षणमाह—

स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ८ ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ९ ॥
जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानि वैरस्यं दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।

तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् ।
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ ११ ॥

*यदा प्रकुपितो भवेत्=प्रकर्षेण कुपितः स्यात्, तदा वक्ष्यमाणानुपद्रवान्करोति । हस्तेत्यादि । यत्र दोषः=दुष्ट आमः । प्रपद्यते=गच्छति । जाड्यम्=अकर्मण्यत्वम् । अन्यानुपद्रवान्=कलायखञ्जत्वादीन् ॥ ८-११ ॥

अथामवातस्य विशिष्टलक्षणमाह—

पित्तात्सदाहरागञ्च सशूलं पवनात्मकम् ।
स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् ॥ १२ ॥

*गुरुकण्डूकम्=बहुकण्डूकम् ॥ १२ ॥

अथामवातस्य साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरैः शोथैः स कष्टः सान्निपातिकः ॥ १३ ॥

अथामवातस्य चिकित्सामाह—

लङ्घनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
विरेचनं स्नेहनञ्च वस्तयश्चाममारुते ॥ १४ ॥
रूक्षः स्वेदो विधातव्यो बालुकापुटकैस्तथा ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्यास्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १५ ॥
आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।
पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १६ ॥
शुष्कमूलकयूषं वा यूषं वा पाञ्चमौलिकम् ।
रसकं काञ्जिकं वाऽपि शुण्ठीचूर्णविचूर्णितम् ॥ १७ ॥
सौवीरं स्विन्नवार्त्ताकं तथा तिक्तफलानि च ।
वास्तूकशाकं सारिष्टशाकं पौनर्नवं हितम् ॥ १८ ॥
पटोलं गोक्षुरश्चैव वरुणं कारवेल्लकम् ।
यवान्नं कोरदूषान्नं पुराणं शालिषष्टिकम् ॥ १९ ॥
लावकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतम् ।
हितश्च यूषः कौलत्थः कालायश्चणकस्य च ॥ २० ॥

रुच्यं दद्याद्यथासात्म्यमामवातहितञ्च यत् ।
शतपुष्पा वचा विश्वश्वदंष्ट्रावरुणत्वचः ॥ २१ ॥
पुनर्नवासदेवाह्वासटीमुण्डितिकाः समाः ।
प्रसारणी च तर्कारी फलञ्च मदनस्य च ॥ २२ ॥
शुक्तकाञ्जिकपिष्टं च कोष्णं च लेपने हितम् ।
अहिंस्रा केबुकं मूलं शिग्रुर्वल्मीकमृत्तिका ॥ २३ ॥
मूत्रपिष्टैश्च कर्त्तव्यमुपनाहः प्रलेपनम् ॥ २४ ॥
चित्रकं कटुकापाठाकलिङ्गातिविषाऽमृताः ।
देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाऽभयाः ।
पिबेदुष्णाम्बुना नित्यमामवातस्य भेषजम् ॥ २५ ॥
शटी शुण्ठ्यभया चोग्रा देवाह्वातिविषाऽमृताः ॥ २६ ॥
कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ।
पुनर्नवा च बृहतीबर्द्धमानफणिज्जकैः ॥ २७ ॥
कल्पयेत्क्वाथमामे तु मूर्वाशिग्रुद्रुमैर्भिषक् ।
सेचनं चामवातस्य रुबूकपयसाऽपि वा ॥ २८ ॥
लिह्यात्पथ्यां सविश्वां वा मूत्रैर्वा गुग्गुलुं पिबेत् ।
विश्वाऽलम्बुषयोः कल्कमद्याद्वा तिलविश्वयोः ॥ २९ ॥
विश्वापथ्याऽमृताक्वाथं कवोष्णं कौशिकान्वितम् ।
कटीजङ्घोरुपृष्ठानां रुजं पीतं निवर्त्तयेत् ॥ ३० ॥

अथ हिङ्ग्वाद्यचूर्णमाह—

हिङ्गु चव्यं विडं शुण्ठी कृष्णाऽजाजी सपुष्करम् ।
भागोत्तरमिदं चूर्णं पीतं वातामजिद्भवेत् ॥ ३१ ॥

अथ पिप्पल्यादिचूर्णमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।
चव्यचित्रकतालीशपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३२ ॥
एषां द्विपलिकान्भागान्पञ्च सौवर्चलस्य च ।
मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ३३ ॥
दाडिमात्कुडवञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् ।

सर्वमेकत्र संक्षुद्य योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३४ ॥
पिप्पल्याद्यमिति ख्यातं नष्टस्याग्नेश्च दीपनम् ।
अर्शांसि ग्रहणीं गुल्ममुदरं सभगन्दरम् ॥ ३५ ॥
कृमिकण्ड्वरुचीर्हन्यात्सुरयोष्णोदकेन वा ।
नातः परतरं किञ्चिदामवातस्य भेषजम् ॥ ३६ ॥

अथ पथ्याऽऽद्यचूर्णमाह—

पथ्याविश्वयवानीभिस्तुल्याभिश्चूर्णितं पिबेत् ।
तक्रेणोष्णोदकेनापि काञ्जिकेनाथ वा पुनः ॥ ३७ ॥
आमवातं निहन्त्याशु शोथं मन्दाग्नितामपि ।
पीनसं कासहृद्रोगं स्वरभेदमरोचकम् ॥ ३८ ॥

अथ रसोनादिकषायमाह—

रसोनविश्वनिर्गुण्डीक्वाथमामार्दितः पिबेत् ॥ ३९ ॥

अथ रास्नापञ्चककाथमाह—

रास्नां गुडूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम् ।
पिबेत्सार्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ ४० ॥

अथ पञ्चकोलकाथमाह—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
क्वथितं वारि तत्पेयमामवातविनाशनम् ॥ ४१ ॥

अथ शट्यादिकल्कमाह—

शटीविश्वौषधीकल्कं वर्षाभूक्वाथसंयुतम् ।
सप्तरात्रं पिबेज्जन्तुरामवातविनाशनम् ॥ ४२ ॥

अथ रास्नासप्तकक्वाथमाह—

रास्नाऽमृताऽऽरग्वधदेवदारुत्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपार्श्वत्रिकपृष्ठशूली ॥ ४३ ॥
आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
खादेद्वाऽप्यभयाविश्वं गुडूचीं नागरेण वा ॥ ४४ ॥

अथ चित्रकादिचूर्णमाह—

चित्रकेन्द्रयवौ पाठा कटुकाऽतिविषाऽभया ।
आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ॥ ४५ ॥

अथ पुनर्नवाऽऽदिचूर्णमाह—

पुनर्नवाऽमृता शुण्ठी शताह्वा वृद्धदारकम् ।
शटी मुण्डितिका चूर्णमारनालेन पाययेत् ॥ ४६ ॥
आमाशयोत्थवातघ्नं चूर्णं पेयं सुखाम्बुना ।
आमवातं निहन्त्याशु गृध्रसीमुद्धतामपि ॥ ४७ ॥

अथ नागरचूर्णमाह—

कर्षं नागरचूर्णस्य काञ्जिकेन पिबेत्सदा ।
आमवातप्रशमनं कफवातहरं परम् ॥ ४८ ॥

अथ पञ्चकोलचूर्णमाह—

पञ्चकोलकचूर्णन्तु पिबेदुष्णेन वारिणा ।
मन्दाग्निशूलगुल्मामकफारोचकनाशनम् ॥ ४९ ॥

अथैरण्डतैलमाह—

आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
एक एव निहन्ताऽऽशु एरण्डतैलकेशरी ॥ ५० ॥

अथैरण्डतैलहरीतकीमाह—

एरण्डतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।
आमानिलार्त्तियुक्तो गृध्रसीवृद्ध्यर्दितो नियतम् ॥ ५१ ॥

अथारग्वधपत्रप्रयोगमाह—

आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
आमघ्नानि नरः कुर्यात्सायं भक्तावृतानि च ॥ ५२ ॥

अथ कटिग्रहपङ्गुरोगयोर्लक्षणं चिकित्सां चाह—

वायुः कट्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्रुजम् ।
कटीग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥ ५३ ॥
शुण्ठीगोक्षुरकक्वाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
सामे वाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनम् ॥ ५४ ॥
यवक्षारसमायुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ।
दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ॥ ५५ ॥
कटीशूलेषु पातव्यं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
महौषधगुडूच्योश्च क्वाथं पिप्पलिसंयुतम् ॥ ५६ ॥

पिबेदामे सरुक्कोष्ठे कटीशूले विशेषतः ।
विशोध्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ॥ ५७ ॥
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ।
सर्पिस्तैलं गुडं शुक्तं पञ्चमं विश्वभेषजम् ॥ ५८ ॥
पीतमेतद्भवेत्सद्यस्तर्पणं कटिशूलनुत् ।
न हि चैतत्समं किञ्चिन्निरामे कटिमारुते ॥ ५९ ॥
शुकतरुवल्कलसहितं गोमूत्रं स्थापितन्तु सप्ताहम् ।
हिङ्गुवचाशतपुष्पासैन्धवयुक्तेन तेनाथ ॥ ६० ॥
तत्पुटपक्वं हन्यात्कटीरुजं दारुणं पुंसाम् ।
आममेदोवृद्धिभवान्विकारांश्चानिलोद्भवान् ॥ ६१ ॥

अथामृताऽऽद्यचूर्णमाह—

अमृतानागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणकैः कृतं चूर्णम् ।
मस्त्वारनालपीतं सामानिलनाशनं ख्यातम् ॥ ६२ ॥

अथालम्बुषाऽऽदिचूर्णमाह—

अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृताः ।
यथोत्तरं भागवृद्धया श्यामाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६३ ॥
पिबेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
आमवातं जयत्याशु सशोथं वातशोणितम् ॥ ६४ ॥
त्रिकजानूरुसन्धिस्थं ज्वरारोचकनाशनम् ।
अलम्बुषाऽऽदिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६५ ॥
हरीतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।
प्रत्येकं तेन वा युञ्ज्याद्भागवृद्धिं यथोत्तरम् ॥ ६६ ॥

अथ द्वितीयमलम्बुषाऽऽदिचूर्णमाह—

अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत् ॥ ६७ ॥
काञ्जिकेन तु तत्पेयं विडालपदमात्रकम् ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपमः ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयमलम्बुषाऽऽदिचूर्णमाह—

अलम्बुषा गोक्षुरकं गुडूची वृद्धदारुकम् ।

पिप्पली त्रिवृता मुस्ता वरुणं सपुनर्नवम् ॥
त्रिफला नागरञ्चेति सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६९ ॥
मस्त्वारनालतक्रेण पयोमांसरसेन वा ।
आमवातं निहन्त्याशु श्वयथुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

अथ वैश्वानरचूर्णमाह—

माणिमन्थस्य भागौ द्वौ यवान्यास्तद्वदेव तु ।
भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराद्भागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥
दश द्वौ च हरीतक्याः सूक्ष्मचूर्णीकृतं शुभम् ।
मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ ७२ ॥
पीतं जयत्यामवातं गुल्मह्द्बस्तिजान्गदान् ।
प्लीहानं ग्रन्थिशूलादीनानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥
विबन्धं जाठरान् रोगान्कटीवस्तिसमुत्थितान् ।
वातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

अथासीतकादिचूर्णमाह—

असीतकं मागधिका गुडूची श्यामावराहीगजकर्णशुण्ठीः ।
समा धृताः कृत्स्नमिदन्तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयूषैः ॥ ७५ ॥
तक्रै रसैर्मद्यसमस्तुभिर्वा यथेष्टचेष्टस्य च भोजनस्य ।
सबाहुकं गृध्रसिखञ्जवातं विश्वाचितूनीप्रतितूनिरोगान् ॥ ७६ ॥
जङ्घाऽऽमवातार्दितवातरक्तं कटीग्रहं गुल्मगुदामयञ्च ।
सक्रोष्टुकं पाण्डुगरोग्रशोथं हन्यादुरुस्तम्भमुदीर्णवेगम् ॥ ७७ ॥

अथ शुण्ठीधान्यकघृतमाह—

शुण्ठीनां षट्पलं पिष्टं धान्यकं द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥
वातश्लेष्मामयान् हन्यादग्निवृद्धिकरं परम् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ७९ ॥

अथ शुण्ठीघृतमाह—

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरं तच्चतुर्गुणम् ।
सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठमामवातहरं परम् ॥ ८० ॥
पुष्ट्यर्थं पयसा साध्यं दध्ना विण्मूत्रसंग्रहे ।

दीपनार्थं मतिमता मस्तुना च प्रकीर्त्तितम् ॥ ८१ ॥

अथ द्वितीयं शुण्ठीघृतमाह—

नागरक्काथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन तेनाथ केवलेन जलेन वा ॥ ८२ ॥
वातश्लेष्मप्रशमनमग्निसन्दीपनं परम् ।
नागरं घृतमित्युक्तं कटीशूलामनाशनम् ॥ ८३ ॥

अथ काञ्जिकाद्यघृतमाह—

हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थं तथैव च ।
कल्कान्कृत्वा तु पलिकान्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८४ ॥
आरनालाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटीग्रहम् ॥ ८५ ॥
नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८६ ॥

अथ शृङ्गवेराद्यघृतमाह—

शृङ्गबेरयवक्षारपिप्पलीमूलपिप्पलीः ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिरारनालं चतुर्गुणम् ॥ ८७ ॥
शूलं विबन्धमानाहमामवातं कटिग्रहम् ।
नाशयेद् ग्रहणीदोषमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८८ ॥
पिबेद् बिन्दुघृतं वाऽपि धान्वन्तरमथापि वा ।
महाशुण्ठीघृतं वाऽपि आमवाते पुनःपुनः ॥ ८९ ॥
यत्किञ्चिल्लेखनं सर्पिर्दीपनं पाचनञ्च यत् ॥
तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा मस्तु षट्पलम् ॥ ९० ॥

अथाजमोदादिचूर्णवटकावाह—

अजमोदमरिचपिप्पलिविडङ्गसुरदारुचित्रकशताह्वाः ।
सैन्धवपिप्पलिमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ९१ ॥
शुण्ठी दशपलिका स्यात्पलानि तावन्ति वृद्धदारस्य ।
पथ्यापलानि पञ्च च सर्वाण्येकत्र कारयेच्चूर्णम् ॥ ९२ ॥
समगुडवटकानदतश्चूर्णं वाऽप्युष्णवारिणा पिबतः ।
नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुकष्टाश्च ॥ ९३ ॥

प्रतितूनी विश्वाची रोगाश्चान्येऽपि गृध्रसी चोग्रा।
कटिपृष्ठगुदस्फुटनञ्चैवास्थिर्जङ्घयोस्तीव्रा। ॥ ९४ ॥
श्वयथुश्च सर्वसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातसम्भूताः।
सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविध्वस्तम् ॥ ९५ ॥
क्षुद्बोधमरोगित्वं स्थिरयौवनमथ वलीपलितनाशम्।
कुरुते च तथाऽभ्यासाद् गुणानथान्यांस्तथा सुबहून् ॥ ९६ ॥

अथ योगराजगुग्गुलुमाह—

चित्रकं पिप्पलीमूलं यवानीं कारवीं तथा।
विडङ्गमजमोदाञ्च जीरके सुरदारु च ॥ ९७ ॥
चव्यैलासैन्धवं कुष्ठं रास्नागोक्षुरधान्यकम्।
त्रिफलां मुस्तकं व्योषन्त्वगुशीरं यवाग्रजम् ॥ ९८ ॥
तालीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥ ९९ ॥
संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्।
अतो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ १०० ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः।
अग्निमान्द्यामवातादीन् क्रिमिदुष्टव्रणानपि।
प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ॥ १०१ ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं तेजोवृद्धिं बलं तथा।
वातरोगाञ्जयत्येष सन्धिमज्जगतानपि ॥ १०२ ॥

अथ प्रसारणीलेहमाह—

प्रसारण्याढके क्वाथे प्रस्थो गुडरसो मतः।
पक्वः पञ्चोषणरजोयुक्तः स्यादामवातहा ॥ १०३ ॥

अथ खण्डशुण्ठीमाह—

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिम्।
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पचेत् ॥ १०४ ॥
व्योषत्रिजातकद्रव्यात्प्रत्येकञ्च पलं पलम्।
निदध्याच्चूर्णितं तत्र खादेदग्निबलं प्रति ॥ १०५ ॥
आमवातप्रशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १०६ ॥

बल्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ।
आमवातप्रशमनं सौभाग्यकरमुत्तमम् १०७ ॥

अथ रसोनपिण्डमाह—

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडवं तथा ।
हिङ्गु त्रिकटुकं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥ १०८ ॥
शतपुष्पा निशा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
अजमोदा यवानी च धान्यकञ्चापि बुद्धिमान् ॥ १०६ ॥
प्रत्येकञ्च पलञ्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
घृतभाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनषोडशम् ॥ ११० ॥
प्रक्षिप्य तैलमानीञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च ।
खादेत्कर्षप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिबेदनु ॥ १११ ॥
आमवाते रक्तवाते सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रिते ।
अपस्मारेऽनले मन्दे कासे श्वासे गरेषु च ।
सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शस्यते ॥ ११२ ॥

अथ प्रसारणीतैलमाह—

प्रसारण्या रसे सिद्धं तैलमेरण्डजं पिबेत् ।
सर्वदोषहरञ्चैव कफरोगहरं परम् ॥ ११३ ॥

अथ द्विपञ्चमूलाद्यतैलमाह—

द्विपञ्चमूलीनिर्यासफलदध्यम्लकाञ्जिकैः ॥ ११४ ॥
तैलं कट्यूरूपार्श्वार्त्तिकफवातामयान्ग्रहान् ।
हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निवलं महत् ॥ ११५ ॥

अथ बृहत्सैन्धवाद्यतैलमाह—

सैन्धवं श्रेयसी रास्ना शतपुष्पा यवानिका ।
स्वर्जिका मरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ ११६ ॥
वचाऽजमोदाजरणाः पौष्करं मधुकं कणा ।
एतान्यर्द्धपलांशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११७ ॥
प्रस्थमेरण्डतैलस्य प्रस्थाम्बु शतपुष्पजम् ।
काञ्जिकं द्विगुणं दत्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ ११८ ॥
एतं सम्भृत्य सम्भारं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परम् ॥ ११९ ॥
पानाभ्यञ्जनवस्तौ च कुरुतेऽग्निवलं भृशम् ।
वातार्त्तवङ्क्षणे शस्तं कटीजानूरुसन्धिजे ॥ १२० ॥
शूले हृत्पार्श्वजे तद्वद् वृद्धे श्लेष्मणि पीडिते ।
बाह्यायामार्दितानाहैरन्त्रवृद्धिनिपीडिते ।
अन्यांश्चानिलजान् रोगान्नाशयत्याशु देहिनाम् ॥ १२१ ॥

अथ निरूहवस्तिमाह—

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्धवादिकम् ।
दशमूलाद्यतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ १२२ ॥
तैलस्य द्विपलं दद्यात्काञ्जिकस्य चतुःपलम् ।
दशमूलरसं मूत्रं पृथक्पञ्च पलानि तु ॥ १२३ ॥
वचा मदनवाट्या वा शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
पिप्पल्यतिविषामुस्तरास्नाकट्फलपौष्करैः ॥ १२४ ॥
अक्षांशिकैश्च तत्सर्वं मन्थयेत विचक्षणः ।
प्रस्थार्धं प्रथमं देयो वस्तिर्निरभिशङ्कितः ॥ १२५ ॥
द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्प्रसृतद्वयम् ।
सर्ववातविकारेषु मेहेषु वृषणामये ॥ १२६ ॥
कुक्षौ हृत्पृष्ठपार्श्वेषु जानुजङ्घाकटीग्रहे ।
विबन्धानाहरोगेषु शर्कराऽश्मरिपीडिते ॥ १२७ ॥
भग्नविश्लिष्टगात्रेषु पिच्चितेषु क्षतेषु च ।
एतन्निरूहवत्प्राज्ञो निरायासो महागुणः ॥ १२८ ॥

अथामवातेऽपथ्यान्याह—

दधिमत्स्यगुडक्षीरं पोतकीमाषपिष्टकम् ।
वर्जयेदामवातार्त्तो मांसमानूपसम्भवम् ॥ १२९ ॥
अभिष्यन्दकरा ये च ये चान्ये गुरुपिच्छिलाः ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमवातार्दितैर्नरैः ॥ १३० ॥

अथ मध्यमरास्नाऽऽदिकाथमाह—

रास्नैरण्डशतावरीसहचरादुःस्पर्शवासाऽमृता-
देवाह्वातिविषाऽभयाघनशटीशुण्ठीकषायः कृतः ।

पीतः सोरुबुतैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले
कट्यूरुत्रिकपृष्ठकोष्ठजठरक्रोडेषु चामार्त्तिजित् ॥१३१॥

अथ महारास्नाऽऽदिक्वाथमाह—

रास्ना वातारिमूलञ्च वासकञ्च दुरालभम् ।
शटीदारुबलामुस्तनागरातिविषाऽभयाः ॥ १३२ ॥
श्वदंष्ट्रा व्याधिघातश्च मिसिधान्यपुनर्नवाः ।
अश्वगन्धाऽमृताकृष्णा वृद्धदारः शतावरी ॥ १३३ ॥
वचा सहचरश्चैव चविका बृहतीद्वयम् ।
समभागान्वितैरेते रास्नाद्विगुणभागिकैः ॥ १३४ ॥
कषायं पाययेत्सिद्धमष्टभागावशेषितम् ।
शुण्ठीचूर्णसमायुक्तमाभाऽऽद्येन युतं तथा ॥ १३५ ॥
अलम्बुषाऽऽदिसंयुक्तमजमोदादिसंयुतम् ।
यथादोषं यथाव्याधि प्रक्षेपं कारयेद्भिषक् ॥ १३६ ॥
सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।
आनाहेषु च सर्वेषु सर्वगात्रानुकम्पने ॥ १३७ ॥
कुब्जके वामने चैव पक्षाघाते तथाऽर्दिते ।
जानुजङ्घाऽस्थिपीडासु गृध्रस्यां च हनुग्रहे ॥ १३८ ॥
प्रशस्तं वातरक्ते स्यादूरुस्तम्भे तथाऽर्शसि ।
विश्वाचीगुल्महृद्रोगविषूचीक्रोष्टुशीर्षके ॥ १३९ ॥
अन्त्रवृद्धौ श्लीपदे च योनिशुक्रामये तथा ।
पुंसां मेढ्रगते रोगे स्त्रीणां वन्ध्याऽऽमये तथा ॥ १४० ॥
योषितां गर्भदं मुख्यं नास्ति किंचिदतः परम् ।
सर्वेषां पाचनानान्तु श्रेष्ठमेतद्धि पाचनम् ॥ १४१ ॥
महारास्नाऽऽदिकं नाम प्रजापतिविनिर्मितम् ॥ १४२ ॥

अथ रास्नाऽऽदिदशमूलक्वाथमाह—

रास्नाविश्वविडङ्गानि रुबूकं त्रिफला तथा ।
दशमूलं पृथक् श्यामा क्वाथो वातामयापहः ॥ १४३ ॥
अर्द्धावभेदके त्वाढये चार्दिते वातखञ्जके ।

नेत्ररोगे शिरःशूले ज्वरापस्मारयोस्तथा।
मनोभ्रंशे च विविधे कथितश्च शुभप्रदम् ॥ १४४ ॥

इति पञ्चविंश आमवाताधिकारः समाप्तः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशः पित्तव्याध्यधिकारः ॥ २६ ॥

तत्र पित्तव्याधीनां विप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानमाह—

कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातप-
स्त्रीसम्भोगतृषाक्षुधाऽभिहननव्यायाममद्यादिभिः।
मध्ये चापि हि भोजनस्य जरता भुक्तेन मध्यन्दिने
मध्याह्ने रजनी निदाघशरदोः पित्तं करोत्यामयान्॥ १ ॥

*मद्यादिभिरित्यादिशब्देन दधिमत्स्यमाषतिलातसीकाञ्जिकादीनि संगृह्यन्ते। तीक्ष्णं=राजिकाऽऽदि। मध्ये चापि हि भोजनस्य=यावत् कालेन भुङ्क्ते, तस्य कालस्य मध्यभागे। जरता भुक्तेन=भुक्तस्य जरणकालमध्ये। मध्यन्दिने=त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्य मध्यांशे, तथा रात्रेर्मध्यमेंऽशे ॥ १ ॥

अथ पित्तरोगानाह—

अकालपलितं नेत्ररक्तता मूत्ररक्तता।
नेत्रास्यपीतता तद्वन्मूत्रस्यापि च पीतता ॥ २ ॥
मलस्य पीतता प्रोक्ता शाखानामपि पीतता।
दन्तानाञ्चापि पीतत्वं पीतत्वं वपुषस्तथा ॥ ३ ॥
तमसो दर्शनञ्चापि परितः पीतदर्शनम्।
निद्राऽल्पताऽऽदि शोषश्च मुखे गन्धश्च लोहवत् ॥ ४ ॥
मुखस्य तिक्तता चापि तथा च वदनाम्लता।
उच्छ्वासस्योष्णता चापि धूमोद्गारस्तथैव च ॥ ५ ॥
भ्रमः क्लमस्तथा क्रोधो दाहो भेदसमन्वितः।
तेजो द्वेषश्च शीतेच्छाऽऽद्यतृप्तिररतिस्तथा ॥ ६ ॥
भक्षितस्य विदाहश्च जठरानलतीक्ष्णता।
रक्तप्रवृत्तिर्विड्भेदः पुरीषस्योष्णता तथा ॥ ७ ॥

मूत्रोष्णता मूत्रकृच्छ्रं मूत्रालपत्वं तनूष्णता ।
स्वेदस्य चापि दौर्गन्ध्यं देहप्रावरणं तथा ॥ ८ ॥
शरीरस्यावसादश्च पाकश्च वपुषस्तथा ।
चत्वारिंशदमी पित्तव्याधयो मुनिभिर्मताः ॥ ९ ॥

*एषां चिकित्सा तु स्वप्रकरणे बोद्धव्या ॥ २-९ ॥

इति षड्विंशः पित्तव्याध्यधिकारः समाप्तः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशः श्लेष्मव्याध्यधिकारः ॥ २७ ॥

तत्र श्लेष्मव्याधीनां सामान्यतः विप्रकृष्टसंनिकृष्टनिदानान्याह—

गुरुमधुररसादिस्निग्धमन्दोदराग्नि-
द्रवदधिदिननिद्राशीतनिश्चेष्टितानि ।
प्रथमदिवसभागे भुक्तमात्रे वसन्ते
भवति हि कफरोगो रात्रिभागेऽपि चाद्ये ॥ १ ॥

*मधुररसादीत्यादिशब्देनाम्ललवणौ गृह्येते । निश्चेष्टितानि=कायिकव्यापाराकरणानि । प्रथमदिवसभागे=त्रिधा विभक्तस्य दिवसस्याद्यभागे । भुक्तमात्रे=भुक्तस्य पाककालस्य त्रिधा विभक्तस्य प्रथमकाले । कफरोगो भवति ॥ १ ॥

अथ कफरोगानाह—

प्रथमं मुखमाधुर्यं तथैव मुखलिप्तता ।
मुखप्रसेकश्च तथा निद्राऽऽधिक्यं तथैव च ॥ २ ॥
कण्ठे घुर्घुरता चापि कटुकाङ्क्षोष्णकामिता ।
बुद्धिमान्द्यमचैतन्यमालस्यं तृप्तिरेव च ॥ ३ ॥
अग्निमान्द्यं मलाधिक्यं मलशौक्ल्यं तथैव च ।
मूत्राधिक्यं मूत्रशौक्ल्यं शुक्राधिक्यं तथैव च ॥ ४ ॥
स्तैमित्यं गौरवं शैत्यमेत एव हि विंशतिः ।
योगतो रूढितः प्रोक्ता मुनिभिः श्लैष्मिका गदाः ॥ ५ ॥

अथ श्लेष्मव्याधीनां सामान्यां चिकित्सामाह—

रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं-
धूमोष्मानलघर्मनस्यवमनं स्वेदोपवासादिकम् ।

तृड्घाताध्वनियुद्धजागरजलक्रीडाऽङ्गनासेवनं-
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मामयान् संहरेत् ॥ ६ ॥

*निष्ठीवनं = कवलग्रहः । नियुद्धं = बाहुयुद्धम् । जागरो रात्रौ । स च दिवाशयनोत्थे कफव्याधौ कार्यः । जलक्रीडा—जलक्रीडारूपो-ऽयामामोऽश्लेष्मजनितोरुस्तम्भसंमूढवातादिषु कार्यः । अङ्गनासे-वनं—श्लेष्मजनितस्थौल्यादौ कार्यम् ॥ ६ ॥

इति सप्तविंशः श्लेष्मव्याध्यधिकारः समाप्तः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशो वातरक्ताधिकारः ॥ २८ ॥

तत्र वातरक्तस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुराऽऽसवैः ॥ २ ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नातिजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याऽऽहारविहारिणाम् ।
स्थूलानां सुखिनाञ्चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम् ॥ ३ ॥
हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ॥ ४ ॥
कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च दुष्टं शीघ्रं पादयोश्चीयते तु ।
तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

*क्षारो = यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः = अजीर्णे भोजनैः, अति-मात्रभोजनैरित्यर्थः । क्लिन्नादीनि मांसविशेषणानि । क्लिन्नं = शटि-तम् । शुष्कम् = आतपे शोषितम् । अम्बुजं = मत्स्यादि मांसम् , आ-नूपं = गौडादिपूर्वदेशजम् मांसम् । पिण्याकः = तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव । निष्पावः = [वोडा] । शाकं = पत्रशाकम् । आदिश-ब्देन वृन्ताकादीनां फलशाकादीनां फलं गृह्यते । पललं = शटितत्वा-दिदोषरहितमपि मांसम् । वातशोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि मांसं तु विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालसौवीरशुक्तानि = सन्धानभेदाः । तक्रं = चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि । सुरा =

सन्धानभेदः । विरुद्धं=क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम्=

*अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

*अतिजागरो निशि । प्रायशः=बाहुल्येन । सुकुमाराणाम्=अल्पतरकायव्यापाराणाम् । अथ च मिथ्याऽऽहारविहारिणाम् । स्थूलानां सुखिनां रक्तवृद्धय । हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः=यतो वायुर्वर्द्धते रुधिरञ्चाधोगच्छति । हस्त्यादय उपलक्षणानि । पद्भ्यामपि चलतः । अश्नतश्च विदाह्यन्नम् । विदाहि=निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि । सविदाहाशनस्य=सविदाहि अशनं यस्य, भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः । अध्यशनमुक्त्वाऽप्येतद्वचनं विदग्धं=जीर्णम् । भोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् । पश्चाद् वातशोणितं प्रकुप्यतीत्यन्वयः । एतेषां कारणानां मध्ये केन चिद् वायुः, केन चिद् रक्तं, केन चिदुभयमपि प्रकुप्येत् । अथ सम्प्राप्तिमाह—कृत्स्नेत्यादि । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः, कृत्स्नं=समस्तम् । रक्तं विदहति, अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः, तेन विदहति=विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तमधोगतम् । दूषितेन स्वहेतुभिर्वायुना सम्पृक्तं=मिलितम्, वातरक्तमुच्यते । ननु चैतस्य सम्प्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन—

*शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु वातम् ।
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥ १ ॥

*अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो "रक्तवातमि"ति व्यपदेष्टुमुचितं भवति । तत्राह—तत् प्राबल्यादिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद् वातरक्तमिति व्यपदिश्यते ॥ १-५ ॥

अथ वातरक्तस्य पूर्वरूपमाह—

स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडिकोद्गमः ॥ ६ ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥

*धर्मागमनमत्यर्थं भवति न वा सर्वथा भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कुष्ठवद्बोद्धव्यम्। क्षतेऽतिरुग् = यदि क्षतं स्यात् तदा तत्रातिरुक्। सदनं = सुप्तिः, अङ्गानाम्। पिडिकाप्रादुर्भावः। जान्वादिषु निस्तोदः = पीडाविशेषः। वैवर्ण्यं = त्वक्कान्तिक्षयः॥ ६-८॥

अथ वाताधिकस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह—

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलं स्फुरणतोदनम्।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः॥ ९॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः॥ १०॥

*तत्र पादयोः शूलादिकमधिकं यत आह सुश्रुतः—

*"स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ।
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ"इति॥ २॥

*तथा शोथस्य रौक्ष्यादिकं वृद्धिहानयश्च विज्ञेयाः। सुप्तिः = स्पर्शाज्ञता॥ ९-१०॥

अथ रक्ताधिकस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह—

रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः॥ ११॥

*'रक्तेऽधिक' इत्यनुवर्त्तनीयम्। एवं वक्ष्यमाणपित्तादिष्विति। एतच्चारम्भकरक्ताद्रक्तान्तरं बोद्धव्यम्। रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति। यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणम्-"पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णञ्चे"ति। अतिरुक्तोदः = अतिरुक्तोदो यत्र सः। शोथः। चिमचिमायते-"चिमिचिमे"ति कण्डूभेदः, स्पर्शाप्रियेति यावत्। "चुहचुहा" इति लोके, तद्युक्तः। क्लेदसमन्वितः = क्लेदः = आर्द्रता, तद्युक्तः॥ ११॥

अथ पित्ताधिकस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह—

पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा।
स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथः पाको भृशोष्णता॥ १२॥

*पित्तेऽधिके विदाहः = विशेषेण दाहः। विदाहादयश्च पादयोरेव बोद्धव्याः। यत आह सुश्रुतः—

*"पित्तासृग्भ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च।"

*"पादावि"ति शेषः । संमोह आतुरस्य । स्वेदः पादयोः । मूर्च्छा=पादयोः समुच्छ्रायः, शोथ इति यावत् । न तु मूर्च्छा=मोहः, संमोहस्योक्तत्वात् ॥ १२ ॥

अथाधिककफद्विदोषत्रिदोषाणां वातरक्तानां लक्षणान्याह—

कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्वलिङ्गञ्च संकरे ॥ १३ ॥

*कफेऽधिके स्तैमित्यं=शरीरस्यार्द्रचर्मावगुण्ठितत्वमिव । गुरुताऽऽदयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः—

*"कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोथौ ।
पीनौ स्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते" ॥ ३ ॥

*पादाविति शेषः । अधिकद्विदोषम्; अधिकत्रिदोषं च, तदाह-द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरे=द्वित्रिदोषसंसर्गे ॥ १३ ॥

अथ वातरक्तप्रसर्पणप्रकारमाह—

पादयोर्मूलमास्थाय कदा चिद्धस्तयोरपि ।
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ १४ ॥

*आखोः=मूषकस्य । आखोर्विषमिवेत्यनेन मन्दविसर्पत्वं बोधितम् । देहमनुसर्पति, अप्रतिक्रियाणाम् ॥ १४ ॥

अथ वातरक्तस्योपद्रवानाह—

अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा चामन्दरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ॥ १५ ॥
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥ १६ ॥

*मांसकोथो=मांसगलनम् । मूर्च्छा=तदङ्गसमुच्छ्रायः । अमन्दरुक्=पीडाबाहुल्यम् । प्रवेपकः=कम्पः, प्रवेपनं प्रवेपस्ततः स्वार्थे कः ॥ १५-१६ ॥

अथ वातरक्तस्य साध्यत्वादिकमाह—

एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन चापि तत् ।
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ १७ ॥

*मोहेनैकेनेति वचनम्—अस्वप्नादिभिः समस्तैरसाध्यत्वं बोधयति ॥ १७ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १८ ॥

*नवं=संवत्सरादर्वाचीनं, तत्साध्यम् ॥ १८ ॥

आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतञ्च यत्।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः।
वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १९ ॥

*आजानु=पद्भ्यां जानुपर्यन्तं यद्भवति तदसाध्यं स्यात्। स्फुटितं=यच्च त्वङ्मात्रे शीतेनेव किञ्चिद्विदीर्णम्। प्रभिन्नम्=अधिकविदीर्णम्। प्रस्रुतं=वहत् ॥ १९ ॥

अथ वातरक्तचिकित्सामाह—

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत्।
अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ २० ॥

*रक्षयेद्. वायुं=यथा वायुर्न वर्द्धते तथा रक्तं हरेदित्यर्थः ॥ २० ॥

उग्राङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ॥ २१ ॥
शृङ्गेण वै चिमिचिमाकण्डूरुग्वेपनान्वितम्।
प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशाद्देशान्तरं व्रजेत् ॥ २२ ॥

*विनिर्हरेद्=निष्काशयेत्। चिमिचिमा="चुहचुहा" इति लोके। प्रच्छन्नं="पच्छना" इति लोके। "व्रजेदि"ति रक्तविशेषणम् ॥२१-२२॥

अङ्गे म्लाने तु न स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरश्च यत्।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पवायुशिराऽऽमयान्।
ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान्कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ २३ ॥
खञ्जादीन् वातरोगांश्च मृत्युञ्चानवशेषितम्।
कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ २४ ॥
विरेच्यः स्नेहयित्वाऽऽदौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः।
रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्वस्तिकर्म च ॥ २५ ॥
नहि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम्।

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ॥ २६ ॥
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ।
दिवास्वप्नं ससन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ २७ ॥
कटूष्णगुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लौ च वर्जयेत् ।
पुराणा यवगोधूमा नीवाराः शालिषष्टिकाः ।
भोजनार्थे रसार्थे तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥ २८ ॥
आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः सकुलत्थकाः ।
यूषार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ २९ ॥
सुनिषण्णकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरी ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ३० ॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ॥ ३१ ॥

*सुनिषण्णः=चाङ्गेरीसदृशः, चतुष्पत्रशाकः सजले स्थले भवति, "सुसुनि" इति लोके। "धवलो चिल्मो" इति कचित् ॥ ३०-३१ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ।
हितो गोधूमचूर्णश्च छागक्षीरघृताप्लुतः ॥ ३२ ॥
लेपस्तद्वत्तिला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ।
क्षारपिष्टातसीलेपो वर्द्धमानफलेन वा ॥ ३३ ॥
उभे शताह्वे मधुकं बलां च प्रियालकं चापि कसेरुकं च ।
घृतं विदारीञ्च सितोपलाञ्च कुर्यात्प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ ३४ ॥
रास्ना गुडूची मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च ।
घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत्प्रदेहः ॥ ३५ ॥
वासागुडूचीचतुरङ्गुलानामेरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।
क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३६ ॥
दशमूलीशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ ३७ ॥
पटोलकटुकाभीरुत्रिफलाऽमृतसाधितम् ।
क्वाथं पीत्वा जयेज्जन्तुः सदाहं वातशोणितम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृद्विदारीक्षुरककाथो वातास्रनाशनः ।
अमृता कफवातघ्नी कफमेदोविशोषिणी ॥ ३९ ॥
वातरक्तप्रशमनी कण्डूवीसर्पनाशिनी ॥ ४० ॥
गुडूच्याः स्वरसं कल्कं चूर्णं वा काथमेव च ।
प्रभूतकालमासेव्य मुच्यते वातशोणितात् ॥ ४१ ॥
अमृतानागरधान्यककर्षत्रितयेन पाचनं सिद्धम् ।
जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥ ४२ ॥
वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।
समीरणसमायुक्तं शोणितं सम्प्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥
तिस्रोऽथ वा पञ्च गुडेन पथ्या जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णमाजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

अथ गुग्गुलुवटिकामाह—

गुग्गुलवमृतवल्लीभिर्द्राक्षा(सुग)लुङ्गरसेन वा ।
त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिकाः कोलसम्मिताः ॥ ४५ ॥
भक्षयेन्मधुनाऽऽलोड्य शृणु कुर्वन्ति यत्फलम् ।
पादस्फोटं महाघोरं स्फुटत्सर्वाङ्गसञ्चयम् ।
तत्सर्वं नाशयत्याशु साध्यञ्चैव सशोणितम् ॥ ४६ ॥
माहिषं नवनीतं तु बलिना परिमिश्रितम् ।
गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण लवणेन च ॥ ४७ ॥
तदेकत्र समालोड्य वह्निना भावयेच्छनैः ।
गात्रमुद्वर्त्तयेत्तेन देहस्फुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुवटिका ।

घृतेन वातं सगुडा विबन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च ।
वातासृगुग्रं रुबुतैलमिश्रा शुण्ठ्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥
सिंहास्यपञ्चमूलोच्छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरक्काथः ।
एरण्डतैलरामठसैन्धवचूर्णान्वितः पीतः ॥ ५० ॥
प्रशमयति वातरक्तं तथाऽऽमवातं कटीशूलम् ।
मूत्रपुरीषविबन्धं ब्रध्नविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्वहस्तवृषगोक्षुरकामृतानां-
मूलं बलेक्षुरकयोश्च पचेत्तु धीमान् ।
वातासृगाशु विनिहन्ति चिरप्ररूढ-
माजानुगं स्फुटितमूर्ध्वगतन्तु धीमान् ॥ ५२ ॥
कफपित्तप्रशमनं कण्डूवीसर्पनाशनम् ।
वातरक्तप्रशमनं हृद्यं गुडघृतं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेव्यं पथ्या गुडेन वा ॥ ५४ ॥
कोकिलाक्षामृताक्वाथे पिवेत्कृष्णां यथाबलम् ।
पथ्यभोजी त्रिसप्ताहान्मुच्यते वातशोणितात् ॥ ५५ ॥
मधुकाद् द्विगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।
तद्यथाऽग्निबलं पेयं वातरक्तरुजाऽपहम् ॥ ५६ ॥
अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं जनयेद्दधि ।
तदुत्थनवनीतेन देहजं स्फुटनं जयेत् ।
त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा वचा कटुकरोहिणी ॥ ५७ ॥
वत्सादनी दारुनिशा कषायो नवकार्षिकः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं पामानं रक्तमण्डलम् ॥ ५८ ॥
कण्डूकपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ।
पञ्चरक्तिकमाषेण कषायो नवकार्षिकः ॥ ५९ ॥
किञ्चैवं साधिते क्वाथे योग्या मात्रा प्रदीयते ।
कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात्षोडशिकं जलम् ॥ ६० ॥
ततस्तु कुडवं यावदष्टादशगुणं जलम् ।
चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत्प्रस्थादिकं भवेत् ॥ ६१ ॥
विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
लेपनं शाल्मलीकल्कमविक्षीरेण संयुतम् ॥ ६२ ॥
रक्तोत्तरं क्षीरघृतं मधुकोशीरवारिभिः ।
सेचनं चात्र कर्त्तव्यमविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ॥ ६३ ॥
सहस्रशतधौतेन घृतेन रुधिरोत्तरे ।
लेपनं सुष्ठु शीतेन घृतसर्जरसेन वा ॥ ६४ ॥

शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ।
सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्राव्य लेपयेत् ॥ ६५ ॥
तिलाः प्रियालं मधुकं बिसमूलं च वेतसम् ।
सघृतं पयसा पिष्टं प्रलेपो दाहरोगनुत् ॥ ६६ ॥
पित्तोत्तरे तु काश्मर्यद्राक्षाऽऽरग्वधचन्दनैः ॥ ६७ ॥
मधुकक्षीरकाकोलीयुक्तैः क्वाथं सुशीतलम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं वातरक्ते पिबेन्नरः ॥ ६८ ॥
धारोष्णं मूत्रसंयुक्तं क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तावृतानिले ॥ ६९ ॥
क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषे विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥ ७० ॥
पटोलं त्रिफला भीरुर्गुडूची कटुरोहिणी ।
क्वाथः पित्ताधिके शस्तः शर्करामधुसंयुतः ॥ ७१ ॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।
वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसेको विलङ्घनम् ॥ ७२ ॥
कोष्णाः सेकाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ।
तैलमूत्रसुराशुक्तैः परिषेकाः सदा हिताः ॥ ७३ ॥
गौरसर्षपकल्केन प्रदेहो वा रुजाऽपहः ॥ ७४ ॥
लवणशिग्रोः कल्को धान्याम्लेनानिलार्त्तिजिल्लेपात् ।
भवति न वेति विकल्पो न विधेयः सिद्धयोगेऽस्मिन् ॥ ७५ ॥
कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेपो वाजिगन्धातिलोद्भवः ।
लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंस्राक्षारतिलैर्हितः ॥ ७६ ॥
श्रेष्ठः शक्तुघृतक्षारकपित्थत्वग्भिरेव च ।
मसूरशिग्रोस्तोद्बीजं हितं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्त्ताल्लिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ७७ ॥
मुस्ताऽऽमलकनिशाभिः क्वथितं तोयं समाक्षिकं पेयम् ।
जयति सदागतिरक्तं सकफं वा सततयोगेन ॥ ७८ ॥
हरिद्राऽमृतकक्वाथं मधुना मधुरीकृतम् ।

पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं वातरक्ते कफाधिके ॥ ७९ ॥
हरीतकीं वा तक्रेण पाययेदुदकेन वा ।
गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ ८० ॥
अमृताकटुकायष्टीशुण्ठीकल्कं समाक्षिकम् ॥ ८१ ॥
गोमूत्रपीतं जयति सकफं वातशोणितम् ।
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा समाक्षिकम् ॥ ८२ ॥

अथ लाङ्गलीगुटिकामाह—

लाङ्गल्यास्त्वमृतातुल्यं कन्दमुद्धृत्य यत्नतः ।
योजयेत्त्रिफलालोहरजस्त्रिकटुकैः समैः ॥ ८३ ॥
गुग्गुल्वमृतवल्लीभिर्द्राक्षालुङ्गरसेन वा ।
त्रिफलाया रसैर्युक्ता गुटिकाः कोलसंमिताः ॥ ८४ ॥
भक्षयेन्मधुनाऽऽलोड्य शृणु कुर्वन्ति यत्फलम् ।
पादस्फुटितं दुर्भग्नं जानुप्राप्तं च यद्भवेत् ॥ ८५ ॥
यच्च देहाद्गतं रक्तं यच्चासाध्यं प्रकीर्त्तितम् ।
घ्नन्त्येता भक्ष्यमाणस्य प्रबलं वातशोणितम् ॥ ८६ ॥
(संसर्गे सन्निपाते च क्रियापथ्यमुक्तं मिश्रं कुर्यात्)

अथ बलाघृतमाह—

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नां मृद्वीं च पेषयेत् ॥ ८७ ॥
घृतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

अथापरपिण्डतैलमाह—

बलास्थिरानागबलागुडूचीशतावरीकल्ककषायसिद्धम् ।
तैलं विदध्यादनुवासनेषु तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ८९ ॥

अथ पारूषकघृतमाह—

त्रायन्तिका चामलकी द्विकाकोली शतावरी ।
कसेरुका कषायेण कल्कैरेभिः पचेद् घृतम् ॥ ९० ॥
उभे परूषके द्राक्षाकाश्मर्यः ससुरद्रुमाः ।

पृथग्विदार्याः स्वरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ९१ ॥
एतदायोजितं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥ ९२ ॥

अथ शतावरीघृतमाह—

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।
क्षीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातशोणितनाशनम् ॥ ९३ ॥

अथर्षभकघृतमाह—

ऋषभक्षीरकाकोलीक्षीरिकाजीवकैः समैः ।
सिद्धं त्वर्षभकं सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ९४ ॥

अथ गुडूचीघृतमाह—

गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।
हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ९५ ॥
क्षीरं स्नेहसमं दद्याच्चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ।
एकद्वित्रिद्रवद्रव्यैः कुर्यात्स्नेहाच्चतुर्गुणम् ॥ ९६ ॥

अथ द्वितीयं गुडूचीघृतमाह—

अमृतायाः कषायेण कल्केन च महौषधात् ।
मृद्वग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ९७ ॥
आमवाताढ्यवातादीन्कृमिकुष्ठव्रणानपि ।
अर्शांसि गुल्मांश्च तथा नाशयेदाशु योजितम् ॥ ९८ ॥

अथ तृतीयं गुडूचीघृतमाह—

अमृतास्वरसविपक्वं सर्पिस्तत्कल्कसाधितं पीतम् ।
अपहरति वातरक्तमुत्तानं चावगाढं ॥ च ॥ ९९ ॥

अथ चतुर्थं गुडूचीघृतमाह—

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणावशेषितम् ।
घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कल्कादष्टौ पलानि च ॥ १०० ॥
चतुर्गुणेन पयसा वातासृक्कुष्ठनाशनम् ।
कामलापाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ १०१ ॥

अथामृताद्यघृतमाह—

अमृता मधुकं द्राक्षा त्रिफला नागरं बला ।

वासाऽश्वगन्धाश्रीरदेवदारुत्रिकण्टकम् ॥ १०२ ॥
कटुका रोहिणी कृष्णा काश्मर्यस्य फलानि च ।
रास्नाक्षुरकगन्धर्वबृद्धदारघनोत्पलैः ॥ १०३ ॥
कल्कैरेभिः समैः कृत्वा सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।
धात्रीरसः समो देयो वारित्रिगुणसंयुतः ॥ १०४ ॥
सम्यक्सिद्धं च विज्ञाय भोज्ये पाने च शस्यते ।
बहुदोषोत्थितं वातरक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ १०५ ॥
उत्तानं चापि गम्भीरं त्रिकजङ्घोरुजानुकम् ।
क्रोष्टुशीर्षं महामूल आमवाते सुदारुणे ॥ १०६ ॥
दाहरोगोपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विषमज्वरान् ॥ १०७ ॥
एतान्सर्वान्निहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।
सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥ १०८ ॥

अथ पञ्चमं गुडूचीघृतमाह—

गुडूचीस्वरसे सर्पिर्जीवनीयैश्च साधितम् ।
कल्कैश्चतुर्गुणैः क्षीरैः सिद्धं वाऽप्यस्रवातनुत् ॥ १०९ ॥

अथ महागुडूचीघृतमाह—

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।
चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥
क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्मतिमान् भिषक् ।
कल्कश्चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १११ ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ च यत् ।
शतावरी पयस्या च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ११२ ॥
अश्वकन्दस्य मूलानि स्थिरां वा कटुरोहिणीम् ।
ऋद्धिं बृद्धिं तथा मेदे श्वदंष्ट्रां बृहतीद्वयम् ॥ ११३ ॥
गुडूचीं पिप्पलीं रास्नां वासकं चापि संहरेत् ।
तदेकस्थं समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाऽग्निना ॥ ११४ ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु परिषेके च दापयेत् ।

वातरक्तं सशोषाढ्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ११५ ॥
खञ्जोरुस्तम्भवातञ्च वातरक्तं सुदारुणम् ।
बहूदितं वातकृच्छ्रं गृध्रसीं वातकण्टकम् ॥ ११६ ॥
नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ११७ ॥

अथ शताह्वाऽऽदितैलमाह—

क्काथेन शतपुष्पायाः कुष्ठस्य मधुकस्य च ।
एकैकं साधयेत्तैलं वातरक्तरुजाऽपहम् ॥ ११८ ॥

अथ महापिण्डतैलमाह—

सारिवाऽरिष्टकूष्माण्डपोतकीभस्मजाम्बुना ।
गुडूचीगव्यदुग्धाभ्यां कर्मरङ्गरसेन च ॥ ११९ ॥
विपचेत्तिलजं तैलं दत्त्वैतानि भिषग्वरः ।
काकोल्यौ जीवकं मेदे शताह्वाक्षीरिणीयुतैः ॥ १२० ॥
जिङ्गीसिक्थामृताऽनन्तासर्जसैन्धवचन्दनैः ।
हन्याद्वातास्रजं घोरं स्फुटितं गलितं तथा ॥ १२१ ॥
चर्मदलाख्यं पामादींस्त्वग्दोषञ्च विपादिकाम् ।
कुष्ठान्यर्शांसि वीसर्पं व्रणशोथं भगन्दरम् ॥ १२२ ॥
न सोऽस्ति वातरक्तस्य विकारो योऽभिवर्द्धितः ।
यं न हन्यात्प्रसह्यैतत्पिण्डतैलं महत्स्मृतम् ॥ १२३ ॥

अथ पिण्डतैलमाह—

सारिवासर्जमञ्जिष्ठायष्टीसिक्थैः पयोऽन्वितैः ।
तैलं पक्कं प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्यं वातशोणिते ॥ १२४ ॥

अथ द्वितीयं पिण्डतैलमाह—

सारिवासर्जयष्ट्याह्वमधुसिक्थैः पयोऽन्वितैः ।
सिद्धमैरण्डजं तैलं वातरक्तरुजाऽपहम् ।
अपूतमथितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ॥ १२५ ॥

अथ महापद्मकतैलमाह—

पद्मकेशरयष्ट्याह्वफेनिलैः पद्मकोत्पलैः ।
पृथक्पञ्चपलैर्दत्तं बलाकिंशुकचन्दनैः ॥ १२६ ॥
जले श्रुतं पचेत्तैलं प्रस्थं सौवीरसम्मितम् ।

लोध्रकाकोलिकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥ १२७ ॥
भद्रयन्तिलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककालीयमेदामांसीप्रियङ्गुभिः ॥ १२८ ॥
कुङ्कुमैर्द्विगुणैः कर्षैर्मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ १२९ ॥

अथ खुड्डाकपद्मकतैलमाह—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् ॥ १३० ॥
स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ।
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रपित्तनुत् ॥ १३१ ॥

अथ गुडूचीतैलमाह—

तुलां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।
क्षीरद्रोणन्तु ताभ्यां च पचेत्तैलाढकं शनैः ॥ १३२ ॥
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाजीवनीयगणोत्थितैः ॥
कुष्ठैलाऽगुरुमृद्वीका मांसी व्याघ्रनखं नखी ॥ १३३ ॥
हरेणुः श्रावणी व्योषं शताह्वा शृङ्गिसारिवे ।
त्वक्पत्रागुरुविक्रान्ताः स्थिरा तामलकी तथा ॥ १३४ ॥
नतकेशरह्रीबेरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ।
सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १३५ ॥
सेव्यं वातास्रजान्हन्ति स्रोतोधात्वन्तराश्रितान् ।
धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ॥ १३६ ॥
स्वेदकण्डूरुजाऽऽयामशिरःकम्पामयार्दितान् ।
हन्याद् व्रणकृतान्दोषान्गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥ १३७ ॥

अथामृताह्वयतैलमाह—

गुडूचीं मधुकं ह्रस्वपञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रास्नामेरण्डमूलञ्च जीवनीयानि लाभतः ॥ १३८ ॥
पलानां शतिकैर्भागैर्बलापञ्चशतं भवेत् ।
कोलं बिल्वं यवान्माषान् कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् ॥ १३९ ॥
काश्मर्याणाञ्च शुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसः ।
साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥ १४० ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिष्ट्वा त्रिपलिकञ्चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ १४१ ॥
पत्रैलाऽगुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाऽर्द्धपलञ्चैव तत्सिद्धं सर्वयौगिकम् ॥ १४२ ॥
वातरक्ते क्षते क्षीणे भाराक्तें क्षीणरेतसि ।
वेपनोत्क्षिप्तभग्नानां सर्वैकाङ्गजरोगिणाम् ॥ १४३ ॥
योनिदोषमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।
हन्यात्पुंसवनञ्चैव तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥ १४४ ॥

अथ मृणालाद्यमिश्रकतैलमाह—

मृणालोत्पलशालूकसारिवेन्दीच्यकेशरैः ।
चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥ १४५ ॥
पटोलकटुकानन्तागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
पिष्ट्वा तैलं घृतं पक्वं तृणमूलरसेन वा ॥ १४६ ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं वस्तिकर्मसु योजितम् ।
नस्याभ्यञ्जनपानैर्वा हन्यात्पित्तगदानिदम् ॥ १४७ ॥

अथ धत्तूराद्यतैलमाह—

कनकशिखरिमानद्वारसंसिद्धतोये
कुसुमलवणयुक्तैः सर्जनिर्यासचूर्णैः ।
विधिसृततिलतैलं कल्कयुक्तं निहन्ति
प्रचुरतरमिदानीमिन्द्रलुप्ताख्यवातम् ॥ १४८ ॥

अथ नागबलातैलमाह—

शुद्धां पचेन्नागबलातुलान्तु जलार्मणे पादकषायसिद्धम् ।
विस्राव्य तैलाढकमत्र देयमजापयस्तैलविमिश्रितन्तु ॥ १४९ ॥
नतं सयष्टीमधुकञ्च कल्कं दत्त्वा पृथक्पञ्चपलं विपक्वम् ।
तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं वस्तिप्रदानेन हि सप्तरात्रात् ।
दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तलोत्तममश्विनोक्तम् ॥ १५० ॥

अथ जीवकाद्यमिश्रकमाह—

जीवकर्षभकौ मेदे ऋष्यप्रोक्ता शतावरी ।
मधुकं मधुपर्णी च काकोलीद्वयमेव च ॥ १५१ ॥

मुद्गमाषाख्यपर्णी च दशमूलं पुनर्नवा ।
बलाऽमृता विदारी च साश्वगन्धाऽश्मभेदकौ ॥ १५२ ॥
कुर्यात्कल्कं कषायञ्च ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् ।
लाभतश्च वसा मज्जा मांसं प्रतुदविष्किरात् ॥ १५३ ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् संसिद्धं वातशोणितम् ।
सर्वदेहाश्रितान्हन्ति व्याधीन्घोरांश्च वातजान् ॥ १५४ ॥

अथ शतपाकबलातैलमाह—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ।
शतपाकं भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ १५५ ॥
धन्यं पुंसवनञ्चैव नराणां शुक्रवर्द्धनम् ।
रेतोयोनिविकारघ्नमेतद्वातविकारनुत् ॥ १५६ ॥

अथ मधुकाद्यतैलमाह—

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ १५७ ॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याऽगुरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ १५८ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिपद्मकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ १५९ ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवेन्दुवितुन्नकैः ।
वातासृक्पित्तदाहार्त्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥ १६० ॥

अथ शतपाकमधुकतैलमाह—

मधुयष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शतं वारांस्तदेव मधुकान्वितम् ॥ १६१ ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वातास्रश्वासकासनुत् ।
धन्यं पुंसवनञ्चैव कामलादाहनाशनम् ॥ १६२ ॥

अथ सहस्रपाकबलातैलमाह—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रशतपाकं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ १६३ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ १६४ ॥

अथ पुनर्नवागुग्गुलुमाह—

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुवूकमूलञ्च तथा प्रयोज्य ।
दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शुण्ठ्याः संकुट्य सम्यग्विपचेद्घटेऽपाम् ॥१६५॥
पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत्तु ।
एरण्डतैलं कुडवञ्च दद्याद्दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि पञ्च ॥ १६६ ॥
निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्द्धपलं पलं वा ।
फलत्रयत्र्यूषणचित्रकाणि सिन्धूत्थभल्लातविडङ्गकानि ॥ १६७ ॥
कर्षं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।
चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्य शीते खादेन्नरः कर्षसमप्रमाणम् ॥ १६८ ॥
वातासृजं वृद्धिगदं च सप्त जयत्यवश्यं त्वथ गृध्रसीं च ।
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकवस्तिजं च तथाऽऽमवातं प्रबलं च हन्ति ॥१६९॥

अथ समशर्करगुग्गुलुमाह—

यावशूकसुरदारुसैन्धवं मुस्तकत्रुटिवचायमानिकाः ।
व्योषदीप्यकनिशाफलत्रिकं जीरकद्वयविडङ्गचित्रकम् ॥१७०॥
कार्षिकं सुमसृणं सुयोजितं संयुतं पुरपलैश्च पञ्चभिः ।
शर्करां पुरसमां सुपेषयेत्तप्तसर्पिषि विनिक्षिपेत्ततः ॥ १७१॥
वातरक्तमुदरं भगन्दरं प्लीहयक्ष्मविषमज्वरं गरम् ।
श्वित्रकुष्ठमखिलव्रणानयं चित्तविभ्रमगदांश्च दारुणान् ॥ १७२ ॥
गृध्रसीं च गुदजाग्निमन्दतां हन्ति कोष्ठजनितं महागदम् ।
वज्रमिन्द्रसुकरादिव च्युतं गुप्तशैलकुलमुत्तमं द्रुतम् ॥१७३॥
अन्नपानपरिहारवर्जितं सर्वकालसुखदं निरत्ययम् ।
सेव्यमानमिदमश्विनिर्मितं गुग्गुलोर्हि वटिका रसायनम् ॥ १७४ ॥
चत्वारो माषका हीने मध्यमेऽष्टौ च माषकाः ।
श्रेष्ठा द्वादशकाः प्रोक्ताः कोष्ठं विज्ञाय पाययेत् ॥ १७५ ॥
स्रंसनत्वाद् गुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १७६ ॥

अथामृतागुग्गुलुमाह—

प्रस्थमेकं गुडूच्याश्च अर्द्धप्रस्थं च गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १७७ ॥
सर्वमेकत्र संकुट्य क्राथयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पादशेषं परिस्राव्य कषायं ग्राहयेद्भिषक् ।
पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १७८ ॥
दन्तीव्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ।
ततश्चार्द्धपलं चूर्णं गृह्णीयाच्च प्रति-प्रति ॥ १७९ ॥
कर्षन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
तस्मिन्सुसिद्धं विज्ञाय कवोष्णे प्रक्षिपेद् बुधः ॥ १८० ॥
ततश्चाग्निबलं मत्वा खादेत्कर्षप्रमाणतः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १८१ ॥
दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम् ।
नाड्याढ्यवातं श्वयथुं सर्वानेतान्व्यपोहति ॥ १८२ ॥

अथ द्वितीयममृतागुग्गुलुमाह—

त्रिप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलोः ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ १८३ ॥
सर्वमेकत्र संकुट्य साधयेन्नल्वणेऽम्भसि ।
पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १८४ ॥
दन्तीचित्रकमूलानां कणाविश्वफलत्रिकम् ।
गुडूचीत्वग्विडङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलं मतम् ॥ १८५ ॥
त्रिवृताकर्षमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
सिद्धे चोष्णे क्षिपेत्तत्र अमृतागुग्गुलुं परम् ॥ १८६ ॥
अतो यथाबलं खादेदम्लपित्ती विशेषतः ।
वातरक्तं तथा कुष्ठं गुदजान्यग्निसादनम् ॥ १८७ ॥
दुष्टव्रणं प्रमेहांश्च आमवातं भगन्दरम् ।
नाड्याढ्यवातं श्वयथुं हन्यात्सर्वामयांस्तथा ॥ १८८ ॥
अश्विभ्यां निर्मितश्चायममृताऽऽख्यो हि गुग्गुलुः ॥ १८९ ॥
गुडरामठशुण्ठीनां मांसकूष्माण्डयोरपि ।
गुडूच्या गुग्गुलोश्चैव प्रस्थः षोडशभिः पलैः ॥ १९० ॥

अथ नवपुराणयोर्गुग्गुल्वोर्लक्षणमाह—

स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥ १९१ ॥
शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो न स देयस्तु रोगिणे ॥ १९२ ॥

अथ चन्द्रप्रभागुटिकामाह—

क्रिमिरिपुदहनव्योषत्रिफलाऽमरदारुचव्यभूनिम्बाः ।
मागधिमूलं मुस्तं शटीवचाधातुमाक्षिकश्चैव ।
लवणक्षारनिशायुक्कुस्तुम्बुरुगजकणाः सहातिविषाः ॥१९३॥
कर्षांशिकान्येव समानि कुर्यात्पलाष्टकं चाश्मजतु प्रदद्यात् ।
निष्पत्रशुद्धस्य पुरस्य धीमान्पलद्वयं लौहरजस्तथैव ॥१९४॥
सिताचतुष्कं पलमत्र वांश्या निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
पृथक्पलं चूर्णमथावपेच्च चन्द्रप्रभेयं गुटिका विधेया ॥ १९५ ॥
ज्वरातिसारग्रहणीविकारांश्चार्शांसि निर्णाशयते षडेव ।
भगन्दरान्कामलपाण्डुरोगान्निर्नष्टवह्नेः कुरुते च दीप्तिम् ॥१९६॥
हन्त्यामयान्पित्तकफानिलोत्थान्नाडीगते मर्मगते व्रणे च ।
क्षतक्षये गृध्रसियक्ष्मरोगे मेहे गजाख्ये प्रबले प्रयोज्य ॥१९७॥
शुक्रक्षये चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादं प्राप्त गुटी चन्द्रमसा प्रशस्ता ॥१९८॥
न पानभोज्ये परिहारवादो न शीतवातातपमैथुनेषु ।
भक्तस्य पूर्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानाऽप्यथ मस्तुपाना ॥१९९॥
अजारसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा शीतजलानुपानम्॥२००॥
शुक्रदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चापि विंशतिम्
वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ २०१ ॥
गिरिजतुगुग्गुलुलौहान्येकीकृत्याथ भावयेद्बहुशः ।
क्वाथैस्तद्व्याधिहरैस्तदनु च चूर्णीकृतं मिलितम् ।
कृमिरिप्वादिकचूर्णैर्गिरिजतुसमधान्यपटोलयूषेण ॥ २०२ ॥

अथ कैशोरगुग्गुलुमाह—

वरमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य गुग्गुलोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्य तोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥ २०३ ॥
द्वात्रिंशच्छिन्नरुहापलानि देयानि यत्नेन ।
विपचेत्तदप्रमत्तो दर्व्या संघट्टयेन्मुहुर्यावत् ॥ २०४ ॥
अर्द्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ।
अवतार्य वस्त्रपूतं पुनरपि संसाधयेदयःपात्रे ॥ २०५ ॥
सान्द्रीभूते तस्मिन्नवतार्य हिमोपलप्रख्ये ।
त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडक्षपरिमाणम् ॥ २०६ ॥
क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दन्त्योः ।
पलमेकन्तु गुडूच्या दत्त्वा संचूर्ण्य यत्नेन ॥ २०७ ॥
उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धि सलिलञ्च ।
इच्छाऽऽहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम् ॥२०८॥
तनुरोधि वातशोणितमेकद्वित्र्युल्वणं चिरोत्थमपि ।
भग्नस्रुतपरिशुष्कं स्फुटितं दीर्णमाजानु यच्चापि ॥ २०९ ॥
व्रणकासकुष्ठगुल्मश्वयथुं गरपाण्डुमेहांश्च ।
मन्दाग्निञ्च विबन्धं प्रमेहपिडकाश्च नाशयत्याशु ॥ २१० ॥
सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्धन्ति सर्वगदान् ।
अभिभूय जरादोषं करोति कैशोरिकं रूपम् ॥ २११ ॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थो जलञ्चाढकमाढकम् ।
गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ २१२ ॥

अथ त्रिफलागुग्गुलुमाह—

त्रिफलाऽतिविषादारुदार्वीमुस्तापरूपकैः ।
खदिरासननक्ताह्वगुडूचीनृपपादपैः ॥ २१३ ॥
भूनिम्बनिम्बकटुकाकलिङ्गकुलकैः समैः ।
क्वाथं कृत्वा ततः पूतं शृतमष्टगुणेऽम्भसि ॥ २१४ ॥
गुडूच्यास्तत्र सुकृतं चूर्णमर्द्धं तु वारिणि ।
क्षिप्त्वा सुनूतने भाण्डे वासयेद्रजनीगतम् ॥ २१५ ॥
सोमोपेतेन पूतेन कौशिकं परिभावयेत् ।
षड्गुणेन तु सप्ताहं शिलाजतुसमन्वितम् ॥ २१६ ॥

शुक्तस्य तु पलान्यष्टौ समादाय विचक्षणः।
तान्यचूर्णं पलञ्चैकं द्वे पले मधुसर्पिषोः॥ २१७॥
एकीकृत्य समं सर्वं लिह्याच्च त्रिफलाऽम्बुना।
तनुना मुद्गयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा॥ २१८॥
जीर्णेऽजीर्णे च भुञ्जीत पुराणं शालिषष्टिकम्॥ २१९॥
यथारोगं यथासात्म्यं रसैर्यूषैश्च संस्कृतैः।
त्रिसप्ताहप्रयोगेण वातरक्तं सुदारुणम्॥ २२०॥
निहन्ति वीर्यतः क्षिप्रं कुष्ठरोगान्व्रणानपि।
छिन्नं भिन्नञ्च सन्धत्ते त्रिफलाऽऽख्यो हि गुग्गुलुः॥२२१॥

अथ सिंहनादगुग्गुलुमाह—

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम्।
सौगन्धिकं पलञ्चैकं कौशिकस्य पलत्रयम्॥ २२२॥
कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः।
पाचयेत्पाकविद्वैद्यः पात्रे लोहमये दृढे॥ २२३॥
हन्ति वातं तथा पित्तं श्लेष्माणं खञ्जपङ्गुताम्।
श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा॥ २२४॥
कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च।
आमवातं जयत्येतदपि वैद्यविवर्जितम्॥ २२५॥
सर्वदाऽस्योपयोगेन जरापलितनाशनम्।
सर्पिस्तैलरसोपेतमश्नीयाच्छालिषष्टिकम्॥ २२६॥
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा।
वह्नेर्दीप्तिकरं पुंसां भाषितो दण्डपाणिना॥ २२७॥
अत्राहुस्त्रिफलाक्वाथं पृथक् त्रिपलसम्मितम्।
किञ्चिन्निर्याति चैरण्डस्नेहे पाकोऽधिके खरः॥ २२८॥

*त्रिफलायाः प्रत्येकं पलत्रयं कषायस्य चूर्णस्यापि। सौगन्धिकं=गन्धकम्। चित्रतैलस्य=एरण्डतैलस्य॥ २२२–२२८॥

अथ द्वितीयं सिंहनादगुग्गुलुमाह—

अष्टौ पलान्यत्र पलङ्कषायाः प्रस्थौ पृथक् शुद्धफलत्रयस्य।

दत्त्वा पचेद् द्रोणयुगे जलस्य पादावशेषं पुनरेव वैद्यः ॥२२९॥
दन्तीत्रिवृत्त्र्यूषणवारुणीनां विडङ्गमुस्तत्रिफलाऽमृतानाम् ।
कटूग्रगन्धालुकमाणकानां सगन्धकानाञ्च सपारदानाम् ॥२३०॥
पलार्द्धमानं प्रमितं सुचूर्णं दद्याद्विपक्वं पुनरेव तत्र ।
फलानि संचूर्ण्य च कानकानि सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ॥२३१॥
खादेद्धि माषत्रितयं प्रतप्तं तोयादिकं देयमतोऽनुपाने ।
आमानिलं सन्धिगतं सशूलं शिरोगतं जानुकटिस्थितञ्च ॥२३२॥
अर्शोऽतिवृत्तिं विषमज्वरार्त्तिं प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।
हन्यान्नराणामिति सिंहनादो मेदोमरुच्छ्लेष्मगदान्पुरोऽयम् ॥२३३॥

दाहोऽत्यन्तप्रवृत्तिर्वा विकारोऽन्यो न चेद्बहुः ।
तत्कृतस्तु तदा तत्र तक्रभक्तं हितं भवेत् ।
उद्वर्त्तनं शीतजलस्नानञ्च शयनं तथा ॥ २३४ ॥
विरेकातिशयं कुर्यात्सिंहनादो यतः सुधीः ।
ज्ञात्वा बलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ॥ २३५ ॥
तोयारनालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुध्यति ।
फलं कानकसंज्ञन्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ २३६ ॥

अथ तृतीयं सिंहनादगुग्गुलुमाह—

पिण्डितां गुग्गुलोर्मानीं कटुतैले पलाष्टके ।
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं सार्द्धद्रोणे जले पचेत् ॥ २३७ ॥
पादशेषं सुपूतञ्च पुनरग्नावधिश्रयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तविडङ्गामलकानि च ॥ २३८ ॥
गुडूच्यग्नित्रिवृद्दन्तीवचासूरणमानकम् ।
कस्तूरीरससूतांशं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ॥ २३९ ॥
सहस्रं कानकफलं सिद्धे संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम् ॥ २४० ॥
अग्निञ्च कुरुते शीघ्रं वडवाऽनलसन्निभम् ।
मेधावृद्धिं वयोवृद्धिं बलं सुविपुलं तथा ॥ २४१ ॥
आमवातं शिरोवातं ग्रन्थिवातं भगन्दरम् ।

जानुजङ्घाश्रितं वातं सकटीग्रहवेदनम् ॥ २४२ ॥
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रे च भग्ने च तिमिरोदरे ।
अम्लपित्तं तथा कुष्ठं प्रमेहं गुदनिर्गमम् ॥ २४३ ॥
कासं पञ्चविधं श्वासं क्षयञ्च विषमज्वरम् ।
प्लीहानं श्लीपदं गुल्मान्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ २४४ ॥
शोथान्त्रवृद्धिशूलानि गुदजानि विनाशयेत् ।
मेदःकफामसञ्जातरोगवारणदर्पहा ॥ २४५ ॥
सिंहनाद इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
भिषग्भिर्वर्जिते रोगे भाषितो दण्डपाणिना ॥ २४६ ॥

अथ योगसारामृतमाह—

शतावरी नागबला वृद्धदारकमुण्डिका ।
पुनर्नवाऽमृता कृष्णा वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ॥ २४७ ॥
पृथग्दशपलान्येषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेद् बुधः ॥ २४८ ॥
स्थापयेत्सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ।
घृतप्रस्थेन वाऽऽलोड्य त्रिसुगन्धपलेन च ॥ २४९ ॥
तं खादेदिष्टभक्ष्याशो यथावह्निबलं नरः ।
वातरक्तं क्षयं कुष्ठं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ २५० ॥
वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तत्कृतान् ।
हत्वा करोति पुरुषं हत्वा सर्वामयान् द्रुतम ॥ २५१ ॥
वलीपलितनिर्मुक्तं मेधास्मृतिविभूषितम् ।
करोति पुरुषं धन्यं पञ्चवर्षशतायुषम् ॥ २५२ ॥
योगसारामृतो नाम लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्द्धनः ॥ २५३ ॥

अथ वातरक्ते त्याज्यान्याह—

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्ललवणं रसम् ।
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि गुरु चान्यद्विवर्जयेत् ॥ २५४ ॥

इत्यष्टाविंशो वातरक्ताधिकारः समाप्तः ॥ २८ ॥

इति मध्यखण्डे द्वितीयो भागोऽपि समाप्तः ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशः

अथ मध्यखण्डम् ।

तत्र

तृतीयो भागः ।

अथैकोनत्रिंशः शूलाधिकारः ॥ २९ ॥

अथ शूलस्य संनिकृष्टं निदानमाह—

दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

*प्रभुः=कर्त्ता ॥ १ ॥

अथ वातोत्पन्नशूलस्य विप्रकृष्टनिदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥
कषायतिक्ताति विरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः ।
विट्छुक्रमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥ ३ ॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः ।
संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

*व्यायामो=मल्लयुद्धादिः । यानं=तुरगरथादि । मैथुनं=स्त्रीसेवा । प्रजागरो रात्रौ । एषामतियोगात् । शीतलजलप्रभूतपानात् । कलायः=त्रिपुटः । आढकी=तुवरी । कोरदूषः=कोद्रवः । अत्यर्थरूक्षम्=अतिरूक्षद्रव्यसेवा । अध्यशनं=भुक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो लोष्ट्रादिभिः । कषायतिक्तरससेवा, विरूढजान्नम्= विरूढ-

भङ्कुरितमन्नं कलायचणकादि, तज्जमन्नं भक्ष्यम्। वल्लूरकं=शुष्क-मांसम्। तस्य शूलस्य देशमाह—हृदादिषु। तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति॥

*अथ हृदयशूललक्षणमाह—

*कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्द्धितः।
हृदयस्थः प्रकुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकम्।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः॥ १॥

*अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह—

*कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन्।
पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाध्मानसंयुतम्॥ २॥
तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति।
निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः॥ ३॥

*अथ वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह—

*संरोधात्कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति॥ ४॥
वस्तेरध्वनि नाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते।
विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते॥ ५॥

*प्रकृतमनुसरति। जीर्णे भुक्ते। प्रदोषे=रात्र्यागमे, रात्रिभव-शीतेन वातप्रकोपात्। घनागमे=वर्षासु मेघोदये च॥ २-५॥

अथ पित्तजशूलस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः॥ ६॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याथ करोति शूलम्।
तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम्॥ ७॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च।
शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च॥ ८॥

*निष्पावो=राजमाषः। सौवीरं=सन्धानभेदः। सुराविकारैः=

*परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता।

*तस्याः प्रकारैः। रविप्रतापः=आतपः। ग्राम्यातियोगो=मैथुनाधिक्यम्। "विदाही"त्युक्त्वाऽपि "अशनैर्विदग्धैरि"ति बोधयति—

अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति। जलदात्यये=शरदि, शीतैर्वातादिभिः ॥ ६-८ ॥

अथ कफजशूलस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ९ ॥
हृल्लासकासवदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥ १० ॥

*आनूपं=बहुलजलदेशजं भक्ष्यम्। वारिजं=शालूकादि ॥

*पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका।
तक्रेण तत्कूर्चकं स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः ॥ ६ ॥

*पयोविकारः=पायसादिः। पिष्टं=माषादिः। अन्यैः=गुर्वादिभिः। स्तिमितम्=आर्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव, यत्कोष्ठं शिरश्च, तयोर्गुरुत्वैः सह। सूर्योदय इति-त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे-तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे=वसन्ते ॥ ६-१० ॥

अथ द्विदोषोत्पन्नशूलस्य लक्षणमाह—

द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् ॥ ११ ॥

अथ त्रिदोषोत्पन्नशूलस्य लक्षणमाह—

सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक्सर्वभवं हि शूलम्।
सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १२ ॥

*सर्वेषु देशेषु=हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्वभवं=त्रिदोषजम् ॥ १२ ॥

अथामोत्पन्नशूलस्य लक्षणमाह—

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १३ ॥

*कफस्य = कफशूलस्य । आमोद्भवम = आमादुद्भवो यस्य तम् । तत्रामशूले जाते पश्चाद्दोषसम्बन्धः, अत एवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । स च प्रथममामाशये भवति, पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धः ॥ १३ ॥

अथामशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह—

वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ १४ ॥

*हृत्पार्श्वकुक्षौ = हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं = कफेनाविष्टम् ॥ १४ ॥

वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः ।
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ १५ ॥

अथ तन्त्रान्तरोक्तामशूलस्य लक्षणमाह—

अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते ।
स्थिरीकृतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥
यदाऽन्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् ।
मूर्च्छाऽऽध्मानविदाहांश्च हृत्क्लेशं सविलम्बिकम् ॥१७॥
कम्पं वान्तिमतीसारं प्रमोहं जनयेदपि ।
अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥

*अविपाकोद्भवम् = आमोद्भवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ शूलोपद्रवानाह—

वेदनाऽतितृषामूर्च्छा आनाहो गौरवारुची ।
कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १९ ॥

अथ शूलस्य साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ २० ॥

अथ शूलारिष्टमाह—

वेदनाऽतितृषामूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः ॥ २१ ॥
भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च ।

उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु नास्ति सः ॥ २२ ॥

अथ शूलस्यैव भेदं परिणामशूलमाह—

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा ।
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद् बली ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ २३ ॥

*"स्वैर्निदानैरि"त्यादिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता । "भुक्ते जीर्यती"त्यादिना लक्षणमुक्तम् । समावृत्य = व्याप्य ॥ २३ ॥

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ २४ ॥
आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् ॥ २५ ॥
तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद् बुधः ॥ २६ ॥
छर्दिहृल्लाससंमोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् ॥ २७ ॥
संसृष्टलक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्यात्क्षीणमांसबलानलम् ॥ २८ ॥

अथान्नद्रवनामकशूलविशेषस्य लक्षणमाह—

जीर्णे जीर्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा ।
न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २९ ॥

*नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साऽभिधानात् ॥ २९ ॥

अथ शूलस्य चिकित्सामाह—

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।
क्षाराश्चूर्णानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये ॥ ३० ॥
विज्ञाय वातशूलन्तु स्नेहस्वेदैरुपाचरेत् ।
स्वल्पशूलाकुलस्य स्यात्स्वेद एव सुखावहः ॥ ३१ ॥

अथ मृत्तिकास्वेदमाह—

मृत्तिकां सजलां पाकाद्घनीभूतां पटे क्षिपेत् ।
कृत्वा तत्पोट्टलीं शूली यथास्वेदं विधारयेत् ॥ ३२ ॥

अथ कार्पासास्थ्यादिस्वेदमाह—

कार्पासास्थिकुलत्थकैस्तिलयवैरेरण्डमूलातसी·
वर्षाभूशणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् ।
स्वेदः स्यादथ कूर्परोदरशिरःस्फिग्जानुपादाङ्गुली·
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते निःशेषवातार्त्तिहा ॥ ३३ ॥

अथ तिलादिगुटिकामाह—

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ॥ ३४ ॥
शूलं सुदुस्तरं तेन शान्तिं गच्छति सत्वरम् ।
नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनं काञ्जिकान्वितम् ॥ ३५ ॥

*मदनं = मयनफलम् ॥ ३४–३५ ॥

विश्वमेरण्डजं मूलं क्काथयित्वा जलं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ३६ ॥

अथ वातजशूलचिकित्सामाह—

पुंसः शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ।
पायसैः कृशरैः पिण्डैः स्निग्धैर्वा पिशितोत्करैः ॥ ३७ ॥
वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं स्नेहेन युक्तस्तु कुलत्थयूषः ।
ससैन्धवव्योषयुतः सलावः सहिङ्गुसौवर्चलदाडिमाढ्यः ॥ ३८ ॥
वलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सहिङ्गुलवणोपेतं सद्यो वातरुजाऽपहम् ॥ ३९ ॥
तुम्बुरुण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
पिबेदुष्णाम्बुना वाऽपि शूलगुल्मापतन्त्रकी ॥ ४० ॥
यवानीहिङ्गुसिन्धूत्थक्षारसौवर्चलाभयाः ।
सुरामण्डेन पातव्या वातशूलनिषूदनाः ॥ ४१ ॥
सौवर्चलाम्लिकाऽजाजीमरिचैर्द्विगुणोत्तरैः ।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टा गुटिका वातशूलनुत् ॥ ४२ ॥
बीजपूरकमूलं च घृतेन सह पाययेत् ।
जयेद्वातभवं शूलं कर्षमेकं प्रमाणतः ॥ ४३ ॥

अथ पित्तजशूलचिकित्सामाह—

गुडः शालिर्यवक्षारः सर्पिष्पानं विरेचनम् ।

जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥ ४४ ॥
मणीरजतताम्राणां भाजनानि गुरूणि च ।
तोयेन परिपूर्णानि शूलस्योपरि धारयेत् ॥ ४५ ॥
विरेचनं पित्तहरं प्रशस्तं-
रसाश्च शस्ताः शशलावकानाम् ।
सगुडां घृतसंयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम् ।
प्रलिह्याच्छूलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ४६ ॥

अथ कफजशूलचिकित्सामाह—

शाल्यन्नं जाङ्गलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम् ।
मधुना जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

*अरिष्टं=भेषजवारिकाथसिद्धमद्यम् ॥ ४७ ॥

लवणत्रयसंयुक्तं पञ्चकोलं सरामठम् ।
सुखोष्णेनाम्बुना पीतं कफशूलं प्रणाशयेत् ॥ ४८ ॥

अथामशूलचिकित्सामाह—

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलप्रणाशिनी ।
सेव्यमामहरं सर्वमग्नेर्मन्दस्य वर्द्धनम् ॥ ४९ ॥
तीक्ष्णायश्चूर्णसंयुक्तं त्रिफलाचूर्णमुत्तमम् ।
प्रयोज्यं मधुसर्पिर्भ्यां सर्वशूलनिवारणम् ॥ ५० ॥

*तीक्ष्णायश्चूर्णं=राजिकाऽऽदिचूर्णम् ॥ ५० ॥

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च लिम्पेच्छूलयुतोदरम् ॥ ५१ ॥
मूलं बैल्वं तथैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥ ५२ ॥

*वातरोगान्तर्गताध्मानचिकित्सायां लिखितो नाराचनामा रसोऽन्यच्च विरेचनं शूले हितम् ॥ ५२ ॥

अथ कूष्माण्डक्षारमाह—

कूष्माण्डं तनु कृत्वा तु क्षिप्त्वा घर्मे विशोषयेत् ।
स्थाल्यां निक्षिप्य तत्सर्वं पिधानेन पिधाय च ॥ ५३ ॥

चुल्ल्यां निवेश्य वह्निञ्च ज्वालयेत्कुशलो जनः।
यथा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वङ्गारो दृढो भवेत् ॥ ५४ ॥
तदा निर्वापयेच्छीतं सर्वथा चूर्णितन्तु तत्।
माषद्वयमितं तावच्छुण्ठीचूर्णेन मिश्रितम् ॥ ५५ ॥
जलेन भक्षयेन्नित्यं महाशूलाकुलो नरः।
असाध्यमपि यच्छूलं तदप्येतेन शाम्यति ॥ ५६ ॥

अथ परिणामशूलचिकित्सामाह—

लङ्घनं प्रथमं कुर्याद्वमनं सविरेचनम्।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेर्विधिर्यथा ॥ ५७ ॥
पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठं मदनक्वाथसंयुतम्।
कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम् ॥ ५८ ॥
कषायो वाऽथ निम्बस्य कटुतुम्बीरसोऽथ वा।
यथाविधि वमेद्धीमान्पक्तिशूलार्दितो जनः ॥ ५९ ॥
त्रिवृता च तथा दन्त्या तैलेनैरण्डजेन वा।
दत्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलनिवारणम् ॥ ६० ॥

अथ विडङ्गादिमोदकमाह—

विडङ्गतण्डुलव्योषत्रिवृद्दन्ती सचित्रका:
सर्वाण्येतानि संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६१ ॥
गुडेन|मोदकान्कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा।
जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ ६२ ॥

अथ शुण्ठ्यादिकल्कमाह—

नागरतिलगुडकल्कं पयसा संपिष्य यः पुमाँल्लिह्यात्।
उग्रं परिणतिशूलं नश्येत्तस्य त्रिरात्रेण ॥ ६३ ॥
पीतं शम्बूकजं भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिजं नाशयत्येव शूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ ६४ ॥

अथ पथ्याऽऽदिलौहमाह—

लौहपथ्याकणाशुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा।
विलिहन्विनिहन्त्येव शूलं हि परिणामजम् ॥ ६५ ॥

अथ नारिकेलक्षारमाह—

नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन सु रितम् ।
मृदाऽववेष्टितं शुष्क पक्वं गोमयवह्निना ॥ ६६ ॥
पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥ ६७ ॥

अथान्नद्रवशूलचिकित्सामाह—

अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत्स्वास्थ्यमश्नुते
यावत्कटुकपित्ताम्लमन्नं न च्छर्दयेद् द्रवम् ॥ ६८ ॥
जातमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु विनाशयेत् ।
पित्तान्तं वमनं कृत्वा कफान्तञ्च विरेचनम् ॥ ६९ ॥
अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
जरत्पित्तेऽपि तत्पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत् ॥ ७० ॥
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ७१ ॥
माषेण्डरीं सलवणां सुस्विन्नां तैलपाचिताम् ।
तादृशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः ॥ ७२ ॥
धात्रीफलभवं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम् ।
यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात्क्षौद्रेण तद्गदे ॥ ७३ ॥
श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ।
प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं सहितं हितम् ॥ ७४ ॥

*अत्र प्रियङ्गुः=कङ्गुविशेषः ॥ ७४ ॥

गौडिकं शौरणं कन्दं कूष्माण्डमपि भक्षयत् ।
कलाययवशक्तून्वा शक्तून्वा लाजसम्भवान् ॥ ७५ ॥

*गौडिकं=गुडेन संस्कृतं पक्वान्नम् ॥ ७५ ॥

कुलत्थशक्तूनथ वा दध्नाऽद्याद् दाधिकं तथा ।
चणकानामथो शक्तून्कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ७६ ॥

*दाधिकं=दध्ना संस्कृतं भक्तं "महेरि" इति लोके ॥ ७६ ॥

गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।
ससितं शीतदुग्धेन मृदितं क्वथितं हितम् ॥ ७७ ॥

अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ७८ ॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निमन्दो भवेद्यतः ।
तस्मादत्रान्नपानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥ ७९ ॥
कलाययवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः ।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः कङ्गुशालयः ॥ ८० ॥
दधिलुप्तरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं समाहिषम् ।
वास्तूकं कारवेल्ली च कर्कोटकफलानि च ॥ ८१ ॥
बर्हिणो हरिणा मत्स्या रोहिताद्याः कपिञ्जलाः ।
एतस्मिन्नामये शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ॥ ८२ ॥

*दधिलुप्तरसं=दध्ना लुप्तो रसः=प्रकृतरसो यस्य तत्क्षीरं, दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः ॥ ८१-८२ ॥

अथ गुडमण्डूरमाह—

गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
त्रिपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिषा ॥ ८३ ॥
समालोड्य समश्नीयादक्षमात्रप्रमाणतः ।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥ ८४ ॥
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं सुदारुणम् ।
परिणामसमुत्थश्च शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥ ८५ ॥

अथ शूलरोगेऽपथ्यान्याह—

व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम् ।
वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवांस्त्यजेत् ॥ ८६ ॥

इत्येकोनत्रिंशः शूलाधिकारोऽथवा शूलपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्ताधिकारः समाप्तः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंश उदावर्त्तानाहाधिकारः ॥ ३० ॥

तत्रोदावर्त्तस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

वातविण्मूत्रजृम्भाऽश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥ १ ॥

*इन्द्रियमत्र शुक्रम्। अत्र तृतीया सहार्था। धृत्या=वेगविघातेन ॥ १ ॥

अथोदावर्त्तस्य सामान्यलक्षणमाह—

यत्रोर्ध्वं जायते वायोरावर्त्तः स चिकित्सकैः।
उदावर्त्त इति प्रोक्तो व्याधिस्तत्रानिलः प्रभुः ॥ २ ॥

*आवर्त्तो=भ्रमः ॥ २ ॥

अथाधोवातावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ ३ ॥

*तत्तद्वेगाभिघातभिन्नानामुदावर्त्तानां क्रमेण विशिष्टानि लक्षणान्याह। तत्रापानवातनिरोधजस्योदावर्त्तस्य लक्षणमाह—वातेति। सङ्गः=अप्रवृत्तिः। ध्मानम्=आध्मानम्। क्लमः=अनायासश्रमः। रुजा जठरे। अन्ये=तोदशूलगुल्मादयः ॥ ३ ॥

अथ पुरीषावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः।
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ४ ॥

*पुरीषवेगे धारिते सति, आटोपः=सरुग् गुडगुडाशब्दः। शूलमिति पक्वाशये। परिकर्त्तिका=गुदे कर्त्तनवत्पीडा। ऊर्ध्ववातः=उद्गारः ॥ ४ ॥

अथ मूत्रावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ५ ॥

*विनामः=व्यथया वपुषो नमनम्। वङ्क्षणानाहः=वङ्क्षणयोराकर्षणवद्व्यथा ॥ ५ ॥

अथ जृम्भाऽवरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः।
तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ६ ॥

अथ नेत्रोदकावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ७ ॥

अथ छिक्काऽवरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्द्धविभेदकौ ।
इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ८ ॥

अथोद्गारावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वाऽप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ९ ॥

*कण्ठास्यपूर्णत्वं—कवलेनेव । तोदो-हृद्यामाशये च । कूजो=ऽव्यक्तशब्दः । उदरे वायोरप्रवृत्तिः, उच्छ्वासादिनिरोधात् । पवनप्रसूताः=पवनाज्जाताः, विकाराः=हिक्काऽऽदयः ॥ ९ ॥

अथ वमनावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १० ॥

अथ वीर्यावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ ११ ॥

*तत्स्रवणं=शुक्रस्रावः । ते ते विकाराः=वातकुण्डलिकाऽऽदयः ॥ ११ ॥

अथ क्षुधाऽवरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

तन्द्राऽङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाविघातात्कृशता च दृष्टेः ॥ १२ ॥

अथ तृषाऽवरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ॥ १३ ॥

अथ श्वासावरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथ वाऽपि गुल्मः ॥ १४ ॥

अथ निद्राऽवरोधोत्पन्नोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

जृम्भाऽङ्गमर्दाक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राविघातादथ वाऽपि तन्द्रा ॥ १५ ॥

*अतिजाड्यं=गौरवम् । "शिरोगात्राक्षिगौरवमिति" तन्त्रान्तरेपाठात् ॥ १५ ॥

अथ रूक्षादिकुपितवातोत्पन्नोदावर्त्तस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ।

वातमूत्रपुरीषाश्रुकफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं न प्रवर्त्तयेत् ।
ततो हृद्बस्तिशूलार्त्तो हृल्लासारतिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १६ ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान् ।
वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् ॥ १७ ॥

*वेगावरोधजमुदावर्त्तमभिधाय रूक्षादिकुपितवातजमाह—वायुरिति । उदावर्त्तयति=वायुरूर्ध्वं भ्रमेणैव वातादिवहानि स्रोतांसि निरुणद्धि न तु विडादीनधो गमयति । मनोविभ्रमः=रज्जौ सर्पज्ञानम् । श्रवणविभ्रमः=अन्यथा श्रवणम् ॥ १६-१७ ॥

अथासाध्योदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

तृष्णाच्छर्दिपरिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।
शकृद् वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥ १८ ॥

*परिक्लिष्टं=क्लेशसंयुक्तम् ॥ १८ ॥

अथानाहस्य सामान्यलक्षणमाह—

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥

*आमम्=अपक्वमाहाररसम् । शकृत्=पुरीषं वा । क्रमेण निचितं=सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन=दुष्टवायुना, विबद्धं=व्यायामशोषितं वा, यथास्वं=पूर्ववदप्रवर्त्तमानम् । एनं विकारमानाहमाहुः॥१९॥

अथामजानाहस्य लक्षणमाह—

तस्मिन्भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥ २० ॥

*विघातनम्=अप्रवृत्तिः ॥ २० ॥

अथ मलसंचयेनोत्पन्नानाहस्य लक्षणमाह—

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतो वमिश्च ।
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥२१॥

*पक्वाशयजे=शकृत्सञ्चयजे, आनाहे । स्तम्भशब्दः=कटीपृष्ठयोः-

स्तब्धतावाची पुरीषमूत्रयोरप्रवृत्तिवाची च। अलसोक्तानि लक्षणानि =आध्मानवातावघातादीनि ॥ २१ ॥

अथोदावर्त्तानां चिकित्सामाह—

अधोवातनिरोधोत्थे उदावर्त्ते हितं मतम्।
स्नेहपानं तथा स्वेदो वर्त्तिर्वस्तिर्हितो मतः ॥ २२ ॥
विड्विघातसमुत्थे तु विड्भङ्गान्नं तथौषधम्।
वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदो वस्तिर्हितो मतः ॥ २३ ॥

*वर्त्तिः=फलवर्त्तिः ॥ २२–२३ ॥

मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवचां पिबेत्।
दुःस्पर्शास्वरसं वाऽपि कषायं ककुभस्य च ॥ २४ ॥

*दुःस्पर्शा=कण्टकारी दुरालभा च, तुल्यगुणत्वात् ॥ २४ ॥

एर्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम्।
सितामिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षां यष्टीमथापि वा।
सर्वथैव प्रयुञ्जीत मूत्रकृच्छ्राश्मरीविधिम् ॥ २५ ॥
जृम्भाऽभिघातजे स्नेहं स्वेदं वाऽपि प्रयोजयेत्।
अन्यानपि प्रयुञ्जीत समीरणहरान्विधीन् ॥ २६ ॥
नेत्रनीरावरोधोत्थे मुञ्चेद्वाऽपि दृशोर्जलम्।
स्वप्यात्सुखञ्च तस्याग्रे कथयेच्च कथाः प्रियाः ॥ २७ ॥
क्षवथोर्घातजे तीक्ष्णघ्राणनस्यार्कदर्शनैः।
प्रवर्त्तयेत्क्षुतं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ २८ ॥

*तीक्ष्णं=मरिचराजिकाऽऽदि ॥ २८ ॥

उद्गारस्यावरोधे तु स्नैहिकं धूममाचरेत्।
छर्दिनिग्रहसञ्जाते वमनं लङ्घनं हितम् ॥ २९ ॥
विरेचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यञ्जनं तथा।
वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ ३० ॥
आ वारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः।
रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ३१ ॥
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधाः।

शालिः पयोनिरूहश्च हितं मैथुनमेव च ॥ ३२ ॥
क्षुद्विघातसमुद्भूते स्निग्धमुष्णं तथा लघु ।
रुच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेव्यं सुगन्धि यत् ॥ ३३ ॥
तृषाविघातसम्भूते शीतः सर्वो विधिर्हितः ।
कर्पूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ॥ ३४ ॥
श्रमश्वासधृतौ शस्तो विश्रामः सरसौदनः ॥ ३५ ॥
निद्रावेगविघातोत्थे पिबेत्क्षीरं सितायुतम् ।
संवाहनं सुशय्याऽत्र हितः स्वप्नः प्रियाः कथाः ॥ ३६ ॥

अथ रूक्षादिहेतुकुपितवातोत्पन्नोदावर्त्तचिकित्सामाह ।

तत्र हिङ्ग्वादिफलवर्त्तिमाह—

हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पिष्टैर्वर्त्तिं विनिर्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३७ ॥

*वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकित्सामभिधाय रूक्षादिकुपितवातजनितस्योदावर्त्तस्य चिकित्सामाह—हिङ्ग्विति ॥ ३७ ॥

अथ मदनफलादिवर्त्तिमाह—

मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडक्षीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिरिहोदिता ॥ ३८ ॥

अथ नाराचचूर्णमाह—

खण्डपलं त्रिवृताऽक्षः कृष्णाकर्षो द्वयोश्चूर्णम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना बिडालपदकं नरो लिह्यात् ॥ ३९ ॥
एतद् गाढपुरीषे देयं विज्ञैरुदावर्त्ते ।
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥ ४० ॥

अथ गुडाष्टकमाह—

सव्योषपिप्पलीमूलं त्रिवृद्दन्ती च चित्रकम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ ४१ ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम्ना बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तप्लीहगुल्मशोथपाण्ड्वामयापहम् ॥ ४२ ॥

अथ शुष्कमूलकाद्यघृतमाह—

मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥ ४३ ॥

कृतमालफलं चाप्सु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
तत्पीतं शमयेत्क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥ ४४ ॥

*पञ्चमूलकमत्र बृहत् ॥ ४३-४४ ॥

अथानाहस्य चिकित्सामाह—

तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यानाहमुल्बणम् ॥ ४६ ॥

अथ त्रिकटुकाऽऽदिवर्त्तिमाह—

वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्वैर्विहिता साऽङ्गुष्ठसम्मिता विज्ञैः ॥ ४७ ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।
आनाहमुदरजार्त्तिं शमयति जठरे तथा गुल्मम् ॥ ४८ ॥

इति त्रिंश उदावर्त्तानाहाधिकारः समाप्तः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशो गुल्माधिकारः ॥ ३१ ॥

तत्र गुल्मस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टकारणपूर्वकं समान्यलक्षणमाह—

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याऽऽहारविहारतः ।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥

*दुष्टाः स्वकारणैर्मिथ्याऽऽहाराध्यशनादिभिः । मिथ्याविहारो=बलवद्विग्रहादिः । पञ्चधेति—वातपित्तकफसन्निपातरक्तजा एवं पञ्च । द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वात् पृथग् न गण्यन्ते, अर्शोवत् । कोष्ठान्तः=हृदयाद्बस्तिपर्यन्तं कोष्ठस्तस्य मध्ये, कुत्रापि ग्रन्थिरूपिणम्=गुटिकाऽऽकारम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चविधत्वं विवृणोति—

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां रक्तजश्चोपजायते ॥ २ ॥

अथार्त्तवोत्पन्नगुल्ममाह—

आर्त्तवादपि गुल्मः स्यात्स तु स्त्रीणां प्रजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवः पुंसां तथा स्त्रीणां प्रजायते ॥ ३ ॥

*आर्त्तवरूपादपि रक्ताद् गुल्मो भवतीत्याह—आर्त्तवादिति ॥३॥

अथ कोष्ठेऽपि स्थाननियममाह—

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ॥ ४ ॥

अथ गुल्मस्य सामान्यलक्षणमाह—

हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाऽचलः ।
वृत्तश्चयोपचयवान्स गुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ५ ॥

*नाभिशब्देन वस्तिर्बोध्यः, सामीप्यादेव, यथा गङ्गायां घोष इति। वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वाद्; अन्ये तु "हृद्वस्त्योरेव" पाठान्तरं पठन्ति । अन्ये तु-"वस्तौ विद्रधिः स्यान्न गुल्म" इति, तन्न वस्तेरपि गुल्मस्थानत्वात् । तथा च चरके—

*"पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः" । इति ।

*सञ्चारी = चलनशीलः। अचलः = स्थिरः। वृत्तो = वर्त्तुलः। चयोपचयवानिति—कदा चिच्चीयते = वृद्धिं गच्छति, कदा चिदपचीयते = हीनो भवति । "एतल्लक्षणं सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठत" इति जेज्जटः । गयदासस्तु सामान्यमेवाह, सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात् ॥५॥

अथ गुल्मस्य पूर्वरूपमाह—

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशूलमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६ ॥
अरुचिं कृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वं चान्त्रकूजनम् ।
आनाहं चोर्ध्ववातञ्च सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ७ ॥

अथ वातिकगुल्मनिदानमाह—

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकाभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ८ ॥

*विचेष्टनं = विरुद्धा चेष्टा बलवद्भिर्ग्रहादिः । शोकाभिघातः = शोकेन मनोऽधिष्ठानस्य हृदयस्याभिघातः । अतिमलक्षयो विरेकादिना । निरन्नता = उपवासः ॥ ८ ॥

अथ वातिकगुल्मलक्षणमाह—

यः स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥ ९ ॥

करोति जीर्णेऽप्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात्स गुल्मो न च तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ १० ॥

*श्यावारुणत्वं शरीरस्य । शिशिरज्वरं = शीतज्वरम् । जीर्णे आहारे प्रकुप्यति, भुक्ते च शान्तिं गच्छति, स वातिको गुल्मः। रूक्षः = आहारः । कषायतिक्तकटुरसाः । तत्र = तस्मिन्वातगुल्मे, नोपशेते = न सुखयति ॥ १० ॥

अथ पैत्तिकगुल्मनिदानमाह—

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमोऽभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ ११ ॥

*विदाहि = वंशकरीरादि । अतिशब्दो मद्यादिषु योज्यः । आमोऽत्र विदग्धाजीर्णबोधकः । अभिघातो लगुडादिना ॥ ११ ॥

अथ पैत्तिकगुल्मलक्षणमाह—

ज्वरः पिपासा सदनाङ्गरागौ शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १२ ॥

*अङ्गरागः = देहस्य लौहित्यम् । जीर्यति भोजने च विदाहो, व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः, पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १२ ॥

अथ श्लैष्मिकसांनिपातिकयोर्गुल्मयोः कारणमाह—

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥१३॥

*सम्पूरणम् = उदरपूरणम् । निचयात्मकस्य = सान्निपातिकस्य । सर्वो हेतुः = वातपित्तकफानां हेतुः ॥ १३ ॥

अथ श्लैष्मिकगुल्मलक्षणमाह—

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि ॥
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफकोपजाते ॥ १४ ॥

*कफस्य लिङ्गानि = वेदनाऽल्पतावह्निमान्द्यादीनि ॥ १४ ॥

अथ द्वन्द्वजगुल्मलक्षणमाह—

व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनाऽर्थम् ॥१५॥

*सान्निपातिके सर्वो हेतुरुपलक्षणम्—व्यामिश्रेति ॥ १५ ॥

अथ त्रिदोषजगुल्मलक्षणमाह—

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१६॥

*दाहपरीतं=दाहेन व्याप्तसकलदेहम् । शीघ्रविदाहि=शीघ्रविदग्धाजीर्णकरम् । दारुणं=मारकम् । मनोऽपहारिणं=मनोवैकृत्यकारकम् । शरीरापहारिणं=शरीरस्य कार्श्यकरम् ॥ १६ ॥

अथार्त्तवरूपरक्तजगुल्मलक्षणमाह—

नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १७ ॥
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणश्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१८॥

*नवप्रसूता=प्रकृताग्निबलवर्णमांसहीना, अहितभोजना । या चामगर्भं विसृजेत्=नवममासादर्वाक् प्रसूयते, साऽप्यहितभोजना । ऋतौ वा आर्त्तवप्रवृत्तिकालेऽहितभोजना । अपथ्याचरणाद्वा वायू-रक्तं परिगृह्य गुटिकाऽऽकारं गर्भाशये गुल्मं करोति । भोजनपदं विहारस्याप्युपलक्षणम् । यतश्चाह चरकः—

*"ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रिया रक्तभवोऽभ्युपैति" ॥१॥

*धातुरूपरक्तजस्यापि विप्रकृष्टनिदानानि लक्षणानि च पैत्तिकस्येव बोद्धव्यानि । परमत्राभिघातादिर्हेतुविशेषः । चिरात् स्पन्दते=चलति । नाङ्गैः=न हस्तपादाद्यैः । समगर्भलिङ्गः=अत्र समशब्दः-सर्वशब्दार्थः, तेन समानि=सर्वाणि, गर्भलिङ्गानि=आर्त्तवप्रवृत्तिकाले आर्त्तवादर्शन मुखपीतता-स्तनमुखकृष्णता-दोहदादीनि यत्र सः । एते च व्याधिप्रभावाद्, यथा यक्ष्मिणो रिरंसा । स रौधिरः=आर्त्तवरूपरक्तजः स्त्रीणां प्रजायत इति । गर्भसमानलिङ्गत्वे विशेषज्ञानार्थमाह-"मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः" । नवमदशममासयोः प्रसवकाल-त्वादित्येके; तन्न "यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैरि"त्यादिनैव संश-

यस्य निराकृतत्वात् । गर्भः प्रत्यङ्गैर्निरन्तरं निःशूलं स्पन्दते गुल्मश्चै-तद्विपरीत इति । किञ्च—"नवमे दशमे प्रसूयत" इत्युत्सर्गो न तु नि-यमः । तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनादागमाच्च । यत आह चरकः—

*"तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टं यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥२॥

*तस्माद्—"मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य" इति न संशयव्य-वच्छेदार्थं किन्तु तदा सुखेन चिकित्साऽर्थम् , यत उक्तम्—

*"रक्तगुल्मपुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् " ।

*पुराणता चास्य दशमासातिक्रमेणैव भवति । जेज्जटेनाप्युक्तम् । "दशमासोपरि पिण्डिते गुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भाश-यक्षतिमादधाति रक्तभेदनमिति ॥ १७-१८ ॥

अथासाध्यगुल्मलक्षणमाह—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १९ ॥
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ २० ॥

*महावास्तुपरिग्रहः=व्यापकतया बृहत्स्थलं गृह्णाति । युज्यते= युक्तो भवति ॥ १९-२० ॥

अपरञ्च—

गृहीत्वा सज्वरश्वासं छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ २१ ॥

*कर्षति=मारणाय कर्षति ॥ २१ ॥

अपरञ्च—

श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २२ ॥

*ग्रन्थिमूढता=ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनम् ॥ २२ ॥

अथ गुल्मचिकित्सामाह—

वातारितैलेन पयोयुतेन पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं प्रभञ्जनक्रोधकृते च गुल्मे ॥ २३ ॥
स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।

पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ २४ ॥
तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान्क्रौञ्चवर्त्तकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाऽम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं कम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

*त्रिफलाऽम्बुना = त्रिफलाक्वाथेन । कम्पिल्लकं = "कबीला" इति लोके ॥ २६ ॥

अभयां द्राक्षया खादेत्पित्तगुल्मी गुडेन वा ।
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ।
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥ २७ ॥

अथ हिङ्ग्वादिचूर्णमाह—

हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहवुषाऽजाज्यस्तदेभिः कृतं-
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्याद् बीजपूरद्रवैः ॥ २८ ॥
गुल्माध्मानगुदाङ्कुरान्ग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञं गदं-
प्रत्याध्मानगरोदराश्मरियुतांस्तूनीद्वयारोचकान् ।
ऊरुस्तम्भमतिभ्रमं च मनसो बाधिर्यमष्ठीलिकां-
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥ २९ ॥
हृत्कुक्षिवङ्क्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥ ३० ॥

इति हिङ्ग्वादिचूर्णम् ।

धीमानुपाचरेद् गुल्मं प्रत्याख्याय त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ३१ ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥ ३२ ॥

स्वर्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिकां खादेद् गुल्मामयविनाशिनीम् ॥ ३३ ॥

अथ क्षाराष्टकमाह--

पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चाऽर्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षारा ह्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
एते गुल्महराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचकाः ॥ ३४ ॥

अथ वज्रक्षारमाह—

सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारं सुवर्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारतुल्यं चूर्ण प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
वज्रीक्षीरै रविक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्ध्वा भाण्डे पुटे पचेत् ॥ ३६ ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत्पश्चात्त्र्यूषणं त्रिफला तथा ।
यवानी जीरको वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥ ३७ ॥
सर्वचूर्णसमं क्षारं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
गुल्मे शूले तथाऽजीर्णे शोथे सर्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥ ३९ ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥ ४० ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाऽजीर्णभवान्गदान् ॥ ४१ ॥

इति वज्रक्षारः ।

सुवर्चिका टङ्कमिता तत्समानाऽऽर्द्रिकाऽपि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद् गुल्मामयनिवृत्तये ॥ ४२ ॥

*सुवर्चिका="सोरा" इति लोके ॥ ४२ ॥

शुक्तिचूर्णस्य गुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ॥
गुडेन शाणमानेन तां लिहेद् गुल्मरोगवान् ॥ ४३ ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
गिलेद्व्योषाभयासिन्धुसूक्ष्मचूर्णावधूलिताम् ॥ ४४ ॥

*कुमारिका="घिवकुमारी" इति लोके ॥ ४४ ॥

अथ गुल्मरोगिस्त्याज्यपदार्थानाह—

वल्लुरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ४५ ॥

*वैदलानां निषेधेऽपि माषकुलत्थयोर्नात्र निषेध इति सुश्रुतटीका ॥ ४५ ॥

अथ रक्तगुल्मचिकित्सामाह—

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य योज्यं स्नेहविरेचनम् ।
शताह्वाचिरबिल्वत्वग्दारुभार्गीकणोद्भवः ॥ ४६ ॥
कल्कः पीतो जयेद् गुल्मं तिलक्वाथेन रक्तजम् ।
तिलक्वाथो गुडव्योषघृतभार्गीयुतो भवेत् ॥ ४७ ॥
योनिरक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पेषु योषिताम् ।
पीतो धात्रीरसो युक्तो मरिचैश्चास्रगुल्मनुत् ॥ ४८ ॥
गुण्डारोचनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितम् ।
विदधीताशु गुल्मिन्या मलसञ्चक्रमाय च ॥ ४९ ॥
विशेषमपरञ्चाशु शृणु रक्तप्रभेदनम् ।
पलाशक्षारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिबेच्च सा ॥ ५० ॥
सक्षारं त्र्यूषणं सर्पिः प्रपिबेदस्रगुल्मिनी ।
यस्मिंश्च रसक्षीरतोयसाध्यरसादिषु ॥ ५१ ॥
फेनोद्गारस्यानिष्पत्तिर्मिष्टदुग्धसमाकृतेः ।
स एव तस्य पाकस्य कालो नेतरलक्षणः ॥ ५२ ॥

इत्येकत्रिंशो गुल्माधिकारः समाप्तः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशः प्लीहयकृदधिकारः ॥ ३२ ॥

तत्र प्लीहः शरीरावयवविशेषस्य स्वरूपमाह—

शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः ।
रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ॥ १ ॥

अथ प्लीहरोगस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।

प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ तं प्लीहसंज्ञं गदमामनन्ति ॥२॥
वामे स पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः॥३॥

*विदाहि=कुलत्थमाषसर्षपशाकादि । अभिष्यन्दि=माहिषं-दध्यादि । कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुत इत्यर्थः । प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्चेति सम्प्राप्तेः, असृजः पित्तस्य च समानधर्मत्वात् ॥ २-३ ॥

अथ रक्तजप्लीहलक्षणमाह—

क्लमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।
मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम् ॥ ४ ॥

अथ पित्तजप्लीहलक्षणमाह—

सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः ।
पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ ५ ॥

अथ कफजप्लीहलक्षणमाह—

प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः ।
अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते ॥ ६ ॥

अथ वातजप्लीहलक्षणमाह—

नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः ।
वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥ ७ ॥

अथ प्लीहासाध्यलक्षणमाह—

दोषत्रितयरूपाणि प्लीह्न्यसाध्ये भवन्त्यपि ॥ ८ ॥

अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृतः स्वरूपमाह—

अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद् यकृतः स्थितिः ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥ ९ ॥

अथ यकृद्रोगमाह—

प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये ।
किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥ १० ॥

अथ प्लीहरोगचिकित्सामाह—

पातव्यो युक्तितः क्षारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।
तथा दुग्धेन पातव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥ ११ ॥

अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम् ।
निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमतिदारुणम् ॥ १२ ॥
हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारं च सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गरसोपेतं प्लीहशूलहरं भवेत् ॥ १३ ॥
पलाशक्षारतोयेन पिप्पली परिभाविता ।
प्लीहगुल्माग्निशमनी वह्निमान्द्यहरी मता ॥ १४ ॥
रसेन जम्बीरफलस्य शङ्खनाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
शाणप्रमाणं शमयेदशेषं प्लीहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १५ ॥
शरपुङ्खमूलकल्कस्तक्रेणालोडितः पीतः ।
प्लीहानं यदि न हरति शैलोऽपि तदा जले प्लवते ॥ १६ ॥
सुपक्वसहकारस्य रसः क्षौद्रसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव प्लीहानं नेह संशयः ॥ १७ ॥
सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः ।
राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत्प्लीहोपशान्तये ॥ १८ ॥
यवानिकाचित्रकयावशूकषड्ग्रन्थिदन्तीमगधोद्भवानाम् ।
चूर्ण हरेत् प्लीहगदं निपीतमुष्णाम्बुना मस्तुसुराऽऽसवैर्वा ॥१९॥

अथ यकृद्रोगचिकित्सामाह—

प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृद्रोगे समाचरेत् ।
कार्यश्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥ २० ॥
क्षारं विडङ्गकृष्णाभ्यां पूतीकस्याम्बु निःसृतम् ।
पिबेत्प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये ॥ २१ ॥

*पूतीकः = करञ्जः ॥ २१ ॥

इति द्वात्रिंशः प्लीहयकृदधिकारः समाप्तः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशो हृद्रोगाधिकारः ॥ ३३ ॥

तत्र हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

*प्रसङ्गः = सततं सेवा । संचिन्तनम् = अतिचिन्ता, राजभयादिकमिति यावत् । हृदामयः स पञ्चविधः—१वातिकः २पैत्तिकः ३श्लैष्मिकः ४सान्निपातिकः ५क्रिमिजश्चेति ॥ १ ॥

अथ हृद्रोगस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

*विगुणाः = दुष्टाः । बाधां = दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम् । "भङ्गवत्पीडामि"ति गयदासः ॥ २ ॥

अथ वातजहृद्रोगलक्षणमाह—

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा ॥ ३ ॥

*"मारुतजे हृद्रोग" इति शेषः । आयम्यते = व्यथया विस्तार्यत इव । तुद्यते = सूचीभिरिव विद्ध्यते । निर्मथ्यते-मन्थनेनेव । दीर्यते = करपत्रेण द्विधा क्रियत इव । स्फोट्यते-अस्त्रेणेव । पाट्यते = कुठारेण बहुधा क्रियत इव ॥ ३ ॥

अथ पित्तजहृद्रोगलक्षणमाह—

तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धूमायनं च मूर्च्छा च क्लेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥

*उष्मा = शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किंचिदन्तरौष्ण्यम् । दाहः = पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रस्य सन्तापः । चोषः = चूषणेनेव पीडा हृदये । क्लमः = हृदयाकुलत्वं, ग्लानिवदित्यर्थः । धूमायनम् = कण्ठाद्धूमनिर्गमः । क्लेदः = किञ्चिद्दुर्गन्धः शटित इव ॥ ४ ॥

अथ कफजहृद्रोगलक्षणमाह—

गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥

*बलासावतते = कुपितकफव्याप्ते, हृदि । गौरवं हृदयस्य । स्तम्भो = जडता । मार्दवं = जलप्लुतमिव । माधुर्यं मुखे ॥ ५ ॥

अथ त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणमाह—

विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गं हृदामयम् ॥ ६ ॥

अथ कृमिजहृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—

त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिलक्षीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ ७ ॥
मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति ।
संक्लेदात्कृमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ॥ ८ ॥

*मर्मैकदेशे=हृदयैकदेशे । संक्लेदं=शटितत्वम् , रस उपगच्छति । संक्लेदात्=रसस्य शटितत्वात्; उपहतात्मनस्तिलाद्यहिताहारेण॥७-८॥

अथ कृमिजहृद्रोगलक्षणमाह—

उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः ।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च कृमिजे भवेत् ॥ ९ ॥

*उत्क्लेदः=वमनमिवोपस्थितत्वम् । शोषो=यक्ष्मा । अत्र क्रिमयो जायन्तेऽस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः ॥ ९ ॥

अथ हृद्रोगोपद्रवानाह—

क्लोमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्रिमिजे तु क्रिमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः ॥ १० ॥

*क्लोम्नः=पिपासास्थानस्य । सादः=शोषः । शोषो मुखस्य । तेषां=हृद्रोगाणाम् । क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणां क्रिमीणां ये उपद्रवाः=हृल्लासास्यस्रवणाविपाकादयः, ते मताः ॥ १० ॥

अथ हृद्रोगचिकित्सामाह—

घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ ११ ॥
हरीतकीवचारास्नापिप्पलीनागरोद्भवम् ।
शटीपुष्करमूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥ १२ ॥
पुटदग्धहरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ १३ ॥
तैलाज्यगुडविपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थोत्थम् ।
पिबति पयोऽनुपस्य भवति गतसकलहृदामयः पुरुषः ॥ १४ ॥

*पार्थः="कौह" इति लोके ॥ १४ ॥

गोधूमककुभचूर्णं पक्वमजाक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥ १५ ॥

अथार्जुनघृतमाह—

पार्थस्य कल्केन रसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयेषु ॥१६॥

अथ बलाऽऽद्यघृतमाह—

घृतं बलानागबलाऽर्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः ।
सिद्धन्तु हन्याद्धृदयामयं हि सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥ १७ ॥

इतित्रयस्त्रिंशो हृद्रोगाधिकारः समाप्तः ॥ ३३ ॥

अथ चतुस्त्रिंशो मूत्रकृच्छ्राधिकारः ॥ ३४ ॥

तत्र मूत्रकृच्छ्रस्य विप्रकृष्टं निदानमाह—

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽष्टौ ॥१॥

*तीक्ष्णौषधं=राजिकाशूरणादिकयुक्तम् । "रूक्षे"ति मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः=सततं सेवा । नृत्यं=नर्त्तनम् । "नित्ये"ति द्वितीयः पाठः । द्रुतपृष्ठयानाद्=अश्वादिना गमनात् । आनूपमत्स्यः=प्रचुरजलदेशसम्भवमत्स्यः । अष्टौ=वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजानि ॥ १ ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथ वा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥२॥

अथ वातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

तीव्रा च रुग्वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ॥ ३ ॥

*तीव्रा=मारणात्मिका । वङ्क्षणः=ऊरुमेढ्राणामभ्यन्तरालसन्धिः ॥३॥

अथ पित्तजमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ४ ॥

*"कृच्छ्रमि"ति क्रियाविशेषणम् ॥ ४ ॥

अथ कफजमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५ ॥

*सपिच्छं=पिच्छिलम् ॥ ५ ॥

अथ सन्निपातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥६॥

अथ शल्यजनितमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ।
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ७ ॥

*मूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन = कण्टकेन । क्षतेषु = सक्षतीकृतेषु । अथ वा । अभिहतेषु = मुष्ट्यादिभिरभिहतेषु । तदाघाताद् = मूत्रमार्गाघातात् । तत्कृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं = मारकम् । तस्य = शल्यजस्य ॥ ७ ॥

अथ पुरीषजमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ८ ॥

अथ वीर्यजन्यमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गं विधाविते ।
सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्बस्तिमेहनशूलवान् ॥ ९ ॥

*उपहते = दूषिते ॥ ९ ॥

अथाश्मरीजन्यमूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह—

अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् ।
अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्तयतो मम ।
पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥

*सुश्रुते शर्कराजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमत्र तु तस्य नवमसंख्यानियमार्थमश्मरीशर्करयोः साम्यमाह-अश्मरीति । सम्भवः = कारणम् । पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः, प्रथमं पित्तेनेन्धनकर्मणा पच्यमाना पश्चाद्वातेन शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी, सैव विमुक्तकफसन्धाना = त्यक्तकफाश्लेषा सती शर्करारूपा मूत्रमार्गात् क्षरन्ती शर्करा मता, एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥ १० ॥

अथ शर्करोपद्रवानाह—

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः।
तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥ ११ ॥

अथ वातजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान्।
स्थिराऽऽदिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥१२॥
अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकः।
प्रपिवेद्वातरोगार्त्तः शूलवान्मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥

अथ पुनर्नवाऽऽद्यमिश्रकमाह—

पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरवृश्चीरबलाऽश्मभिद्भिः।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकेन यवैश्च तोयेत्कथिते कषाये ॥ १४ ॥
तैलं वराहर्क्षवसाघृतञ्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च सिद्धम्।
तन्मात्रयाऽत्र प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १५ ॥

अथ पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविकाराः।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ १६ ॥

अथ तृणपञ्चमूलमाह—

कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवम्।
पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥ १७ ॥

अथ शतावर्यादिक्वाथमाह—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकसेरुकाणाम्।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥१८॥

अथर्वारुबीजादिपानमाह—

एर्वारुबीजं मधुकञ्च दार्वीं पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन।
दार्वीं तथ चामलकीरसेन समाक्षिकं पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥ १९ ॥

अथ हरीतक्यादिक्वाथमाह—

हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानाम्।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥२०॥

अथ शतावरीघृतं क्षीरं चाह—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिकेक्षवामलकेषु सिद्धम् ।
सर्पिः पयो वा सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम्॥२१॥

अथ त्रिकण्टकाद्यघृतमाह—

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरुकर्कारुकेषु स्वरसेषु सिद्धम् ।
सर्पिर्गुडार्द्धांशयुतं प्रयोज्यं कृच्छ्राश्मरीमूत्रविघातदोषे ।
अयं विशेषेण पुनर्विधेयः सर्वाश्मरीणां प्रवरः प्रयोगः ॥ २२ ॥

अथ कफजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहः ।
तक्रञ्च तिक्तौषधसिद्धतैलान्यभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २३ ॥

मूत्रेण सुरया वाऽपि कदलीस्वरसेन वा ।
कफकृच्छ्रविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटिं पिबेत् ॥ २४ ॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य बीजं पिबेन्मूत्रविघातहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २५ ॥

त्रिकटु त्रिफला मुस्तं गुग्गुलुञ्च समाक्षिकम् ।
गोक्षुरक्वाथसंयुक्तं गुटिकां भक्षयेद् बुधः ॥ २६ ॥
प्रमेहं मूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातं तथैव च ।
अश्मरीं प्रदरञ्चैव नाशयेदविकल्पतः ॥ २७ ॥

अथ त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

सर्वत्रिदोषप्रभवे च वायोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥२८॥

बृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकलिङ्गकाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ॥ २९ ॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शर्करावातरोगनुत् ॥ ३० ॥

अथाभिघातजन्यमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

मूत्रकृच्छ्रेऽभिघातोत्थे वातकृच्छ्रक्रिया मता ॥ ३१ ॥

मद्यं पिबेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयो वाऽर्द्धसिताप्रयुक्तम् ।
धात्रीरसञ्चेक्षुरसं पिबेद्वा कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ॥ ३२ ॥

अथ पुरीषजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

स्वेदचूर्णक्रियाऽभ्यङ्गवस्तयः स्युः पुरीषजे।
क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा।
मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जन्म पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३३ ॥

अथ वीर्यजन्यमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

लेहः शुक्रविबन्धोत्थे सशिलाजतु माक्षिकम्।
एलाहिङ्गुयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिबेन्नरः ॥ ३४ ॥
मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरश्च तत्।
वृष्यैर्बृंहितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३५ ॥

अथाश्मरीजन्यमूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—

सप्तच्छदारग्वधकेवुकैला निम्बः करञ्जः कुटजो गुडूची।
साध्या जले तेन पचेद्यवागू सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥
एर्वारुबीजकल्कश्च श्लक्ष्णपिष्टोऽक्षसंमितः।
धान्याम्ललवणैः पेयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥
त्रिकण्टकारग्वधदर्भकाशदुरालभापर्वतभेदपथ्याः।
निघ्नन्ति पीता मधुनाऽश्मरीन्तु संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३८ ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रसामान्यचिकित्सामाह—

निदिग्धिकायाः स्वरसं कुडवं मधुसंयुतम्।
मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखी ॥ ३९ ॥
कषायोऽतिबलामूलसाधितोऽशेषकृच्छ्रजित्।
पीतश्च त्रपुसीबीजं सतिलाज्यपयोऽन्वितम् ॥ ४० ॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम्।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजाऽपहम् ॥ ४१ ॥
यवोरुबूकैस्तृणपञ्चमूलीपाषाणभेदैः सशतावरीभिः।
कृच्छ्रेषु गुग्गुल्वभयाविमिश्रैः कृतः कषायो गुडसंप्रयुक्तः ॥ ४२ ॥
मूलानि कुशकाशेक्षुशराणां चेक्षुबालिका।
मूत्राघाताश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली तृणात्मिका ॥ ४३ ॥
गुडमामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम्।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रसाधनः ।
द्राक्षासितोपलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥
विदारी सारिवा छागशृङ्गी वत्सादनी निशा ।
कृच्छ्रं पित्तानिलाद्धन्ति वल्लीजं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥
एलाऽश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीना-
मेर्वारुबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले लुलितानि पीत्वा
प्रत्यग्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥
अयोरजः सूक्ष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः ॥ ४८ ॥

अथ सुकुमारकुमारकपुनर्नवाऽऽद्यवलेहमाह—

पुनर्नवामूलतुलां दशमूलं शतावरीम् ।
बलां तुरङ्गगन्धां च तृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४९ ॥
विदारिकन्दनागाह्वगुडूच्यतिबलास्तथा ।
पृथग्दशपलान्भागानपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
तेन पादावशेषेण घृतस्यार्धाढकं पचेत् ।
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षां सैन्धवपिप्पलीम् ॥ ५१ ॥
द्विपलांशान्पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुडवं तथा ।
त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटिस्रस्ते तथा गाढपुरीषिणाम् ।
मेढ्रवङ्क्षणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
यथोक्तानाञ्च गुल्मानां वातशोणितिनश्च ये ॥ ५५ ॥
बल्यं रसायनं श्रीदं सुकुमारकुमारकम् ।
पुनर्नवाशते द्रोणः प्रदेयोऽन्येऽपि चापरः ॥ ५६ ॥

इति सुकुमारकुमारकपुनर्नवाऽऽद्यवलेहः ।

मूत्राघातादिविधानमप्यत्र कार्यम् ॥

इति चतुस्त्रिंशो मूत्रकृच्छ्राधिकारः समाप्तः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशो मूत्राघाताधिकारः ॥३५॥

तत्र मूत्राघातस्य कारणं भेदश्चाह—

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकाऽऽदयः ॥ १ ॥

अथ वातकुण्डलिकालक्षणमाह—

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः ।
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्त्तते ।
वातकुण्डलिकां तीव्रां व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥ ३ ॥

*रौक्ष्यात्कायस्य । वेगविघाताद् = मूत्रादिवेगनिरोधात् । आविश्य = आवृत्य, मूत्रमिति । रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च, विगुणः = दुष्टः, कुण्डलीकृतो वातावर्त्तवद् वस्तावेव भ्रमंस्तिष्ठति । कुण्डलीभूतोवायुर्वस्तौ = मूत्राशये, चरति=प्रधावति । आबद्धत्वाद् भ्रमंस्तिष्ठति ॥ २-३ ॥

अथाष्ठीलालक्षणमाह—

आध्मापयन्वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

*वातो वस्तिगुदं रुद्ध्वा-अर्थात्तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य, वस्ति गुदञ्च, आध्मापयन् = आध्मानं कुर्वन्, अष्ठीलाम्=अष्ठीलातुल्यां ग्रन्थिं कुर्यात् । चलोन्नतां = चलामुन्नताञ्च ॥ ४ ॥

अथ वातवस्तिलक्षणमाह—

वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

*अकुशलो = मूर्खः । तस्य पुरुषस्य वस्तेर्मुखं निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः । तेन = वायुना, मूत्रसङ्गो = विघातो भवति । वस्तिकुक्षिनिपीडित इति-वस्तौ कुक्षौ निपीडितः = सम्पीडितो वायुरिति सम्बन्धः । मूत्रसङ्गः = मूत्रावरोधः ॥ ५-६ ॥

अथ मूत्रातीतलक्षणमाह—

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

*मेहमानस्य = मूत्रमुत्सृजतः, मन्दम् = अल्पं वा ॥ ७ ॥

अथ मूत्रजठरलक्षणमाह—

मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम् ॥ ९ ॥

*तदुदावर्त्तहेतुक इति-मूत्रवेगधारणजनितोदावर्त्तनिदानम् , आध्मानं कुर्यात् । अधोवस्तिनिरोधजम् = वस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम् ॥ ८–९ ॥

अथ मूत्रोत्सङ्गलक्षणमाह—

वस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽपि नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥

*नाले = मेढ्रे । मणौ = मेहनग्रन्थौ । सज्जेत = निरुद्धं स्यात् । सरक्तं प्रवाहतः = कण्ठहृद्बलेन सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः प्रेरणम् = प्रवाहणं, तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादिभेदात् सरक्तं मूत्रं स्रवेदित्यर्थः ॥ १०–११ ॥

अथ मूत्रक्षयलक्षणमाह—

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

*क्लान्तदेहस्य = म्लानदेहस्य । तदाह्वयं = मूत्रक्षयसंज्ञम् ॥ १२ ॥

अथ मूत्रग्रन्थिलक्षणमाह—

अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥

*अन्तर्वस्तिमुखे = वस्त्यभ्यन्तरे । अल्पः—क्षुद्रामलकप्रमाणः । न-

न्त्रस्याश्मर्या सह को भेदः ? उच्यते-अश्मरी क्रमशः सञ्चयेन स्याद्‌यन्तु सहसा भवेदिति भेदः। अपरो भेदः—अश्मर्यां पित्ताधिक्यम् मन्यते, अत्र तु रक्तमेव। यत उक्तं तन्त्रान्तरे-

*रक्तं वातकफादुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥१॥ इति ॥१३॥

अथ मूत्रशुक्रलक्षणमाह—

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम्।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥

*मूत्रितस्य=मूत्रवेगयुक्तस्य। शुक्रं स्थानाच्च्युतं, पश्चाद्वायुना, उद्धृतम्=ऊर्ध्वं नीतं, भस्मोदकप्रतीकाशं=भस्मसहितजलसदृशम्, मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥

अथोष्णवातलक्षणमाह—

व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतम्।
वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदधः ॥ १५ ॥
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥ १६ ॥

*सरक्तम्=ईषल्लोहितम् ॥ १६ ॥

अथ मूत्रसादलक्षणमाह—

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत् ॥ १७ ॥
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥

*संहन्येते=घनीक्रियेते। शुष्कम्=अल्पम्। समस्तवर्णम्=उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ १७-१८ ॥

अथ विड्विघातलक्षणमाह—

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद्यदा ॥ १९ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः।
विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

*उदावर्त्तम्=ऊर्ध्वं नीतं विड्गन्धं वा, वा शब्दोऽत्र योजनीयः ॥ १९-२० ॥

अथ वस्तिकुण्डललक्षणमाह—

द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
शूलस्पन्दनदाहार्त्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥ २३ ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

*द्रुताध्वलङ्घनं=शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः-उत्थितः । स्पन्दनं=किञ्चिच्चलनम् । घोरं=मारकम् । शस्त्रविषोपमं=शस्त्रं=खड्गादि, तद्वच्छीघ्रं मारकम्, विषमत्र गरलस्तद्वद्विलम्ब्य मारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं विलम्बेन वा ॥ २१-२४ ॥

अथ वस्तिकुण्डलासाध्यलक्षणमाह—

श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिद्ध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ।
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

*बिलं=वस्तिमुखरन्ध्रम् । पित्तोदीर्णः=पित्तेनोद्धूतः । अविभ्रान्तबिलः=कफेनानावृतबिलः । पश्चात्कुण्डलीकृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह-तृडित्यादि । कुण्डलीभूतस्यायमर्थः—कफेन बिलावरोधात्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ मूत्राघातचिकित्सामाह—

स्नेहस्वेदोपपन्नस्य हितं स्नेहविरेचनम् ।
दद्यादुत्तरवस्तिं च मूत्राघाते सवेदने ॥ २६ ॥
नलकुशकाशेक्षुबलाक्वाथं प्रातः सुशीतलं ससितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कचः ॥ २७ ॥

गोजीनाम्नो मूलं पलमेकं क्वथितशेषितं पीतम् ।
क्षिप्त्वा मधु च सिताञ्च प्रणुदति मूत्रस्य संरोधम् ॥ २८ ॥
गोधापद्या मूलं क्वथितं घृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।
पीतं निरुद्धमचिराद्भिनत्ति मूत्रस्य संघातम् ॥ २९ ॥
पिबेच्छिलाजतु क्वाथे युक्तं वीरतरादिजे ।
क्वाथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरस्य फलस्य च ॥ ३० ॥
पिबेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्ररुजाऽपहम् ॥ ३१ ॥
घनसारस्य चूर्णेन वस्तस्यार्धाविकाम्बुना ।
गुण्डयित्वा ध्वजे क्षिप्त्वा मूत्ररोधं जहाति तम् ॥ ३२ ॥
सदाभद्राऽश्मभिन्मूलं शतावर्याः सचित्रकम् ।
रोहिणीकोकिलाक्षौ च वचाशैलत्रिकण्टकम् ॥ ३३ ॥
श्लक्ष्णपिष्टः सुरापीतो मूत्राघातप्रबाधनः ।
पिबेद्बर्हिशिखामूलं दुग्धभुक्तण्डुलाम्भसा ॥ ३४ ॥
वस्तिमुत्तरवस्तिं वा सर्वेषामेव दापयेत् ।
निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेद्वस्त्रातपरिस्रुतम् ॥ ३५ ॥
जले कुङ्कुमकल्कं वा सक्षौद्रमुषितं निशि ।
सतैलं पाटलाभस्मक्षारं बद्धा परिस्रुतम् ॥ ३६ ॥
त्रिकण्टकैरण्डशतावरीभिः सिद्धं पयो वा तृणपञ्चमूले ।
गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु शस्तमेतत् ॥ ३७ ॥
सितक्षारान्वितं मूलं वाथसीतैलकन्दयोः ।
कोशकाररसैः पीतं वस्तिकुण्डलजिद्भवेत् ॥ ३८ ॥
शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
पिबेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥ ३९ ॥

अथ शिलोद्भिदादितैलमाह—

शिलोद्भिदैरण्डसमस्थिराभिः पुनर्नवाभीरुरसेषु सिद्धम् ।
तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं कालेषु कृच्छ्रादिषु सम्प्रयोज्यम् ॥ ४० ॥

अथ धान्यगोक्षुरकघृतमाह—

धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कयुक्तं घृतं हितम् ।

मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ४१ ॥

अथ भद्रावहघृतमाह—

अम्बष्ठा पाटला चैव वर्षाभूद्वयमेव च ।
विदारीकन्दः काशश्च कुशमोरटगोक्षुराः ॥ ४२ ॥
पाषाणभेदो वाराही शालिमूलं शरस्तथा ।
भल्लातकं शिरीषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४३ ॥
समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।
पादशेषकषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
कल्कं दत्त्वाऽथ मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।
नीलोत्पलञ्च काकोलीं बीजं त्रापुषमेव च ॥ ४५ ॥
कूष्माण्डञ्च तथैर्वारुसम्भवञ्च समं भवेत् ।
उष्णवातं निहन्त्येतद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४६ ॥

अथ विदारीघृतमाह—

विदारी वृषको यूथी मातुलुङ्गी च भूस्तृणम् ।
पाषाणभेदः कस्तूरी वसुको वशिरोऽनलः ॥ ४७ ॥
पुनर्नवा वचा रास्ना बला चातिबला तथा ।
कशेरुविषशृङ्गाटतामलक्यः स्थिराऽऽदयः ॥ ४८ ॥
शरेक्षुदर्भमूलञ्च कुशः काशस्तथैव च ।
पलद्वयन्तु संहृत्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४९ ॥
पादशेषे रसे तस्मिन्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावर्यास्तथा धात्र्याः स्वरसो घृतसम्मितः ॥ ५० ॥
षट्पलं शर्करायाश्च कार्षिकाण्यपराणि च ।
यष्ट्याह्वं पिप्पलीद्राक्षाकाश्मर्यं सपरूषकम् ॥ ५१ ॥
एलाद्रालभाकौन्तीकुङ्कुमं नागकेशरम् ।
जीवनीयानि चाष्टौ च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५२ ॥
एतत्सर्पिर्विपक्वव्यं शनैर्मृद्वग्निना बुधैः ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु विशेषात्पित्तजेषु च ॥ ५३ ॥
शर्कराऽश्मरिशूलेषु शोणितप्रभवेषु च ।

हृद्रोगे पित्तगुल्मे च वातासृक्पित्तजेषु च ॥ ५४ ॥
कासश्वासक्षतोरस्कधनुःस्त्रीभारकर्षिते ।
तृष्णाच्छर्दिमनःकम्पशोणि च्छर्दने तथा ॥ ५५ ॥
रक्ते यक्ष्मण्यपस्मारे तथोन्मादे शिरोग्रहे ।
योनिदोषे रजोदोषे शुक्रदोषे स्वरामये ॥ ५६ ॥
एतत्स्मृतिकरं वृष्यं वाजीकरणमुत्तमम् ।
पुत्रदं बलवर्णाढ्यं विशेषाद्वातनाशनम् ॥ ५७ ॥
पानभोजननस्येषु न कश्चित्प्रतिहन्यते ।
विदारीघृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५८ ॥

इति विदारीघृतम्।

पिष्ट्वाऽऽखुमलमुष्णेन चारनालेन लिप्यते ।
बद्धमूत्रं निहन्त्याशु तथैव करभीभवम् ॥ ५९ ॥
स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य रिच्यते ।
मैथुनोपरमश्चास्य बृंहणीयो विधिर्हितः ॥ ६० ॥
ताम्रचूडवसातैलं हितं चोत्तरवस्तिषु ।
स्वगुप्ताफलमृद्वीकाकृष्णेक्षुरसितारजः ॥ ६१ ॥
समांशमर्धभागानि क्षीरक्षौद्रघृतानि च ।
सर्वं सम्यग्विमथ्याक्षमात्रं लीढ्वा पयः पिबेत् ।
हन्ति शुक्रक्षयोत्थांश्च दोषान्वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६२ ॥

अथ क्षौद्रार्द्धभागयोगमाह—

क्षौद्रार्द्धभागः कर्त्तव्यो भागः स्यात्क्षीरसर्पिषोः ॥ ६३ ॥
शर्करायाश्च चूर्णं च द्राक्षाचूर्णं च तत्समम् ।
स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथैवेक्षुरकस्य च ॥ ६४ ॥
पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ।
तदैकध्यं समानीय खल्लेनातिविमथ्य च ॥ ६५ ॥
तस्य पाणितलं चूर्णं लिहेत्क्षीरं ततः पिबेत् ।
एतत्सम्यक् प्रयुञ्जानो योनिदोषात्प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥

अथ वर्त्तिमाह—

कर्पूररसजा युक्ता वस्त्रवर्त्तिः शनैः शनैः ।

मेढ्रमार्गान्तरे न्यस्ता मूत्राघातं व्यपोहति ॥ ६७ ॥

अथातिदेशमाह—

मूत्रकृच्छ्रेऽश्मरीरोगे भेषजं यत्प्रकीर्त्तितम् ।

मूत्राघातेषु कृच्छ्रेषु तत्कुर्याद्देशकालवित् ॥ ६८ ॥

इति पञ्चत्रिंशो मूत्राघाताधिकारः समाप्तः ॥ ३५ ॥

अथ षट्त्रिंशोऽश्मरीरोगाधिकारः ॥ ३६ ॥

तत्राश्मरीसंख्यामाह—

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

*श्लेष्माश्रयाः=श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजां विना, शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वाद्, अन्ये तु—शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमोपमाः—चिकित्सां विना ॥ १ ॥

अथाश्मरीसम्प्राप्तिमाह—

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

*यदा पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं, सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेत्तदाऽश्मरी भवति । क्रमेण=क्रमतो बर्द्धमाना । गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ २ ॥

अथ तस्या अनेकदोषाश्रयत्वमाह—

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।

मूत्रे बस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ३ ॥

*बस्तः=छगलकः ॥ ३ ॥

अथाश्मरीसामान्यलक्षणमाह—

सामान्यलिङ्गं रुग् नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ४ ॥

तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम्।
तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत्॥ ५॥

*वस्तिमूर्द्धा=नाभेरधोदेशः। विशीर्णधारं=सविच्छेदधारम्। तया=अश्मर्या। मार्गः=मूत्रवाहि स्रोतः। तद्व्यपायात्=कदा चिद्वायुनाऽश्मर्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात्। सुखं, मेहेद्=मूत्रयेद्। गोमेदकोपमम्=गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहितस्तद्वर्णम्। तत्संक्षोभात्=तस्या अश्मर्याः सञ्चारात्। घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते, सास्रं=सरक्तं, मेहेत्। आयासात्-प्रवाहणादिजनितात्॥ ४-५॥

अथ वातोल्वणाश्मरीलक्षणमाह—

तत्र वाताद्भृशं चार्त्तो दन्तान्खादति वेपते।
मृद्नाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन्॥ ६॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति विन्दुशः।
श्यावा रूक्षाऽश्मरी सा स्यात्सञ्चिता कण्टकैरिव॥ ७॥

अथ वातोल्वणाश्मरीचिकित्सामाह—

तस्याः पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते॥ ८॥

तत्र शुण्ठ्यादिकषायमाह—

शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणशिग्रुवरुणगोक्षुरैः।
काश्मर्यारग्वधफलैः क्वाथं कृत्वा विचक्षणः॥ ९॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं दीपनं पाचनं परम्।
हन्यात्कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रजम्॥ १०॥

अथैलाऽऽदिक्वाथमाह—

एलोपकुल्य मधुकाश्मभेदकौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोरुवूकैः।
शृतं पिबेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करे चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे॥ ११॥

अथ वरुणादिकषायमाह—

वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम्।
यवक्षारगुडं दत्त्वा क्वाथयित्वा पिबेद्धिमम्।
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम्॥ १२॥

अथ पाषाणभेदाद्यघृतमाह—

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मन्तकस्तथा ।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥ १३ ॥
कपोतवङ्कार्त्तगलकाञ्चनोशीरगुन्द्रकाः ।
वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ १४ ॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च ॥ १५ ॥
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथे शृतं घृतम् ।
भिनत्ति वातसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १६ ॥

अथ वीरतरादिगणमाह—

क्षारान्यवागूः पेयाश्च कषायांश्च पयांसि च ।
भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ॥ १७ ॥
वीरवृक्षोऽग्निमन्थश्च काशवृक्षादनीकुशाः ॥
मोरटेन्दीवरीसूर्यभक्तागोक्षुरटुण्टुकाः ॥ १८ ॥
वसुको वशिरो दर्भशैरीयावश्मभेदकः ।
गुन्द्रो नलः कुरुण्टश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १९ ॥
अश्मरीशर्कराकृच्छ्रमारुतार्त्तिहरो मतः ।
बृहद्वाते वीरतरस्तदभावे मतः शरः ॥ २० ॥

अथ पित्तोल्वणाश्मरीलक्षणमाह—

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मणा ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीताऽसिताऽश्मरी ॥ २१ ॥

अथ पित्ताश्मरीचिकित्सा ।

तत्र कुशादिघृतमाह—

कुशः काशः शरो गुन्द्र इत्कटो मोरटाश्मभित् ।
दर्भो विदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥ २२ ॥
भल्लुकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्टकः ।
पुनर्नवा शिरीषश्च क्वथितास्तेषु साधितम् ॥ २३ ॥
घृतं शिलाऽऽह्वमधुकैर्बीजैरिन्दीवरस्य च ।
त्रपुसैर्वारुकादीनां बीजैश्चावापितं शुभम् ।

भिनत्ति पित्तसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ॥ २४ ॥

*बीजं=बीजसारः सरोजबीजं वा ॥ २४ ॥

क्षारान्यवागूः पेयाश्च कषायाँश्च पयांसि च ॥ २५ ॥
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्पित्तनाशने ।
शिलाजतु शिलाऽऽह्वं स्यात्पटीरो गुत्थगुन्द्रको ॥ २६ ॥
मधुकः कृतह्रस्वत्वाद्बीजैर्बीजकमुच्यते ।
कुर्यात्क्षीरादिकं क्वाथे तस्मिन्त्क्षेपमावापकैः ।
वर्गत्वेन यथालाभं परिभाषा प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

अथ कफोल्वणाश्मरीलक्षणमाह—

वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ॥ २८ ॥
एता भवन्ति बालानां तेषामेव तु भूयसा ।
आश्रयोपचयाल्पत्वाद् ग्रहणाहरणे सुखाः ॥ २९ ॥

अथ कफाश्मरीचिकित्सा ।

तत्र वरुणादिघृतमाह—

गणे वरुणकादौ तु गुग्गुल्वेलाहरेणुभिः ।
कुष्ठभद्राह्वमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ।
एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ॥ ३० ॥
भिनत्ति कफसम्भूतामश्मरीं क्षिप्रमेव च ।
शट्यादिस्तेन चात्रेष्टो गणः श्यामाऽऽदिको बुधः ॥ ३१ ॥

अथ वरुणादिगणमाह—

वरुणार्त्तगलौ शिग्रुस्तर्कारीनक्तमालकौ ।
मेरटारणिबिल्वाश्च बिम्बीवसुकचित्रकाः ॥ ३२ ॥
शैरीयो वशिरोऽक्षीवश्चाजशृङ्गी शतावरी ।
दर्भो बृहतिका व्याघ्री मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥ ३३ ॥
वरुणादिगणो ह्येष कफमेदोनिवारणः ।
विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥ ३४ ॥
क्षारान्यवागूः पेयाश्च कषायांश्च पयांसि च ।
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्कफनाशने ॥ ३५ ॥

अथ शुक्राश्मरीनिदानमाह—

शुक्राश्मरी तु महती जायते शुक्रधारणात् ॥ ३६ ॥

*अव्ययानामनेकार्थत्वात् तुशब्दोऽत्रावधारणार्थः, तेन महतामेव न तु बालानां वक्ष्यमाणसम्प्राप्तेरसम्भवान्नतु शुक्राभावो वाच्यः। शुक्रधारणात् = उपस्थितशुक्रवेगस्य मैथुनाकरणात् ॥ ३६ ॥

अथ शुक्राश्मरीसंप्राप्तिमाह—

स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः।
शोषयित्वोपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥ ३७ ॥

*अनिलो मैथुनवेगेन स्थानाच्च्युतं शुक्रं मैथुनवेगनिवारणेन धृतं शुक्रं, मुष्कयोः = मेढ्रसहितयोः, "मेढ्रवृषणयोरन्तर" इति सुश्रुतवचनात्तेन मेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य = एकीकृत्य, शोषयति। तच्छुक्राश्मरी = तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरी ॥ ३७ ॥

अथ शुक्राश्मरीलक्षणमाह—

वस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते।
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ॥ ३८ ॥

*तस्यां = शुक्राश्मर्याम्, उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथमपि विलीयते = विलयं याति, तदा शुक्रम्, एति = मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते। पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् = तुशब्दोऽवधारणे तेनास्मिन्नेव, अवकाशे = स्थाने, मेढ्रवृषणयोरन्तरे पीडिते सति, सा विलीयते = अन्तर्लीना भवति। अवस्थाभेदादश्मरी शर्करा सिकता भवतीत्याह—'अश्मर्येव च शर्करा'। चकारात् सिकता च भवति, शर्करासिकतयोश्च भेदो महत्त्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ ३८ ॥

अथ शुक्राश्मर्याः शर्करारूपत्वमाह—

सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥ ३९ ॥

*कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह—सेति। सा = अश्मरी ॥ ३९ ॥

अथ शर्करायाः पातमवरोधञ्च सहेतुकमाह—

अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते।

मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ ४० ॥

*अश्मरी तस्मिन्नाश्रये, सा = शर्करा, सक्ता = लग्ना सती उपद्रवान् कुर्यात् ॥ ४० ॥

अथाऽश्मर्य्युपद्रवानाह—

दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिरोगमथारुचिम् ।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ ४१ ॥

*उष्णवातं मूत्राघातविशेषणम् ॥ ४१ ॥

अथाऽश्मरीशर्करासिकतानामरिष्टमाह—

प्रसूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजाऽऽतुरम् ।
अश्मरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकताऽन्विता ॥ ४२ ॥

*'शर्करा-सिकते'ति नामद्वयमन्वर्थम् ॥ ४२ ॥

अथाऽश्मरीचिकित्सामाह—

शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ।
यवक्षारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥ ४३ ॥
पिबेन्मूत्रविबन्धघ्नं शर्कराऽश्मरिनाशनम् ।
तिलापामार्गकदलीपलाशयवविल्वजः ॥ ४४ ॥
क्वाथः पेयोऽविमूत्रेण शर्कराऽश्मरिनाशनः ॥ ४५ ॥
केबुकाङ्कोलकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ।
पीतमुष्णाम्बु सगुडं शर्करां पातयत्यधः ॥ ४६ ॥
पाषाणभिद्गोक्षुरकोरुबूकौ द्वे कण्टकार्यौ क्षुरकाह्वमूलम् ।
दध्ना पिबेत्क्षीरसुपिष्टमेतत्स्याद्भेदनार्थं सिकताऽश्मरीणाम् ॥४७॥
यः पिबेद्रजनीं सम्यक् सगुडां तुषवारिणा ।
तस्याशु चिरगूढाऽपि यात्यस्तं मेढ्रशर्करा ॥ ४८ ॥
पिबतः कुटजं दध्ना पथ्यमन्नञ्च खादतः ।
निपतन्त्यचिरात्तस्य नियतं मेढ्रशर्कराः ॥ ४९ ॥
त्रापुसबीजं पयसा पीतं वा नारिकेरजं कुसुमम् ।
विण्मूत्रशर्करायां भवति सुखी कतिपयैर्दिवसैः ॥ ५० ॥
श्वदंष्ट्रा वरुणः शुण्ठी क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
शर्कराऽश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ५१ ॥

कूष्माण्डकरसो हिङ्गुयवक्षारसमायुतः ।
वस्तौ मेढ्रे स शूलघ्नो मूत्रकृच्छ्रहरः परम् ॥ ५२ ॥
पुनर्नवाऽयो रजनी श्वदंष्ट्रा फला प्रवालश्च सदर्भपुष्पः ।
क्षीराम्लमद्येक्षुरसप्रपिष्टो हितो भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ५३ ॥
वरुणत्वक्छिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्यपि ॥ ५४ ॥

अथ तृणपञ्चमूलाद्यघृतमाह—

पञ्चमूल्यास्तृणाख्यायास्तथा गोक्षुरकस्य तु ।
पृथग्दशपलान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५५ ॥
चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
गुडगोक्षुरबीजञ्च कल्कं तत्र प्रदापयेत् ॥ ५६ ॥
तत्सिद्धं मूत्रदोषेषु शर्करास्वश्मरीषु च ।
स्नेहने भोजने चैव प्रयोज्यं सर्पिरुत्तमम् ॥ ५७ ॥

अथ वरुणतैलमाह—

त्वक्पत्रफलमूलस्य वरुणस्य त्रिकण्टकात् ।
कषायेण पचेत्तैलं वस्तिनाऽऽस्थापनेन च ।
शर्कराऽश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥ ५८ ॥

अथ कुशाद्यतैलमाह—

कुशाग्निमन्थशैरीयनलदर्भेक्षुगोक्षुराः ।
कपोतवङ्कावसुकवशिरेन्दीवरीशराः ॥ ५६ ॥
धातक्यरलुवन्दाकाः कर्णपूराश्मभेदकाः ।
एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥
पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।
शर्कराऽश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ६१ ॥
प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे तथैव च ।
वन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत्कुशादिकम् ॥ ६२

अथाश्मरीणां सामान्यचिकित्सामाह—

नागरवरुणगोक्षुरपाषाणभित्कपोतवङ्कजः क्वाथः ।
गुडयवशूकविमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ ६३ ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।
अविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६४ ॥
पिबेद्वरुणजं मूलं क्वाथं तत्कल्कसंयुतम् ।
क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिनाशनः ॥ ६५ ॥
शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः ।
दधिमण्डो भिनत्त्युग्रामश्मरीमाशु पानतः ॥ ६६ ॥
पाषाणभेदवरुणगोक्षुरककपोतवङ्कजः क्वाथः ।
गिरिजतुगुडप्रगाढः कर्कटिकात्रपुसबीजयुतः ॥ ६७ ॥
पेयोऽश्मरीमवश्यं दुर्भेद्यामपि भिनत्ति योगवरः ।
शिखरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६८ ॥
श्रीकरिणीफलबीजं पिष्टं मथितेन यः पुमानद्यात् ।
शाकमशितमथवाऽस्या हन्याद्रोगाश्मरीपीडाम् ॥६९॥
श्वदंष्ट्रैरण्डबीजानि नागरं वरुणत्वचः ।
एतत्क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ७० ॥
रक्तोद्भवे रूक्षमृणालतालकाशेक्षुबालेक्षुकुशोदकानि ।
पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुत्रपुसानि चैव ॥७१॥

अथ वरुणाद्यचूर्णमाह—

पलान्यष्टौ तु कुर्वीत क्षाराणां वरुणत्वचाम् ।
तदर्द्धं यावशूकन्तु ततोऽप्यर्द्धं गुडात्स्मृतम् ॥ ७२ ॥
एकीकृत्य विमृद्यैतत्खादेत्कर्षप्रमाणतः ।
घर्माम्बुपानतोऽवश्यं कृच्छ्राश्मरिविनाशनम् ॥ ७३ ॥
वरुणकभस्मपरिस्रुतसलिलं तच्चूर्णं यावशूकयुतम् ।
क्वथनीयं तत्तावद्यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७४ ॥
तद्गुडयुक्तं हन्यात्तदुदारामश्मरीं घोराम् ।
प्लीहानं गुल्मवरं श्रोण्यां कुक्षौ रुजां तीव्राम् ॥ ७५ ॥
आमचयं बस्तिगदान्कृच्छ्रं वा वातजं घोरम् ।
वह्निसदनं सुकष्टामश्ममयीमश्मरीञ्चाशु ॥ ७६ ॥

अथ वरुणकगुडमाह—

नो जग्धं कृमिभिर्घनं सुतरुणं स्निग्धं शुचिस्थानजं-

घस्रे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्त्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संगृह्याशु चतुर्गुणासु विपचेत्पादावशेषं जलं-
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत्पुनः ॥ ७७ ॥
ज्ञात्वैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेषां पलं-
शुण्ठ्येर्वारुकबीजगोक्षुरकणापाषाणभिच्छीतलाः ।
कूष्माण्डत्रपुसाक्षबीजकुनटीवास्तूकशोभाञ्जनै-
द्राक्षैलागिरिजाभयाक्रमिहृतां चूर्णीकृतानां क्षिपेत् ॥ ७८ ॥
पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममुं युञ्ज्यात्प्रमाणं नरः-
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७९ ॥

अथ कुलत्थाद्यघृतमाह—

कुलत्थसिन्धूत्थविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥ ८० ॥
दुःसाध्यसर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातञ्च समूत्रबन्धम् ।
आमूलमेतानि निहन्ति शीघ्रं प्ररूढवृक्षानिव वज्रपातः ॥ ८१ ॥

अथ शरादिपञ्चमूलाद्यघृतमाह—

शरादिपञ्चमूल्या वा कषायेण पचेद् घृतम् ।
प्रस्थं गोक्षुरकल्केन सिद्धमद्यात्सशर्करम् ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं रेतोमार्गरुजाऽपहम् ॥ ८२ ॥

अथ वरुणाद्यघृतमाह—

वरुणस्य तुलां क्षुण्णां जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादशेषं परिस्राव्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८३ ॥
वरुणं कदलीं बिल्वं तृणजं पञ्चमूलकम् ।
अमृतां चाश्मभेदञ्च बीजञ्च त्रपुसस्य च ॥ ८४ ॥
शतपर्वा तिलक्षारं पालाशक्षारमेव च ।
यूथिकायाश्च मूलानि कार्षिकाणि समावपेत् ॥ ८५ ॥
अस्य मात्रां पिबेज्जन्तुर्देशकालाद्यपेक्षया ॥ ८६ ॥
जीर्णे चास्मिन्पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णञ्च मस्तु च ।
अश्मरीं शर्कराञ्चैव मूत्रकृच्छ्रञ्च नाशयेत् ॥ ८७ ॥

अथ वीरतराद्यतैलमाह—

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्त्तितम् ।
तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्वीरतरादिना ॥ ८८ ॥
क्वाथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
एतत्तैलवरं श्रेष्ठमश्मरीणां निवारणम् ॥ ८६ ॥
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथिते तथा ।
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ९० ॥

अथापरवीरतरादितैलमाह—

वीरवृक्षाश्मभेदाग्निमन्थश्योनाकपाटलाः ।
वृक्षादनीसहैरण्डभल्लूकोशीरपद्मकम् ॥ ६१ ॥
कुशकाशशरेक्षूणामास्फोताकोकिलाक्षयोः ।
शतावरी श्वदंष्ट्रा च सेत्कटाह्वयवञ्जुलाः ॥ ९२ ॥
कपोतवङ्का श्रीपर्णीकाश्मरीमूलसंयुता ।
एतैः कषायैः कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ९३ ॥
वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्भिषग्वरः ।
शर्कराऽश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ६४ ॥

अथ पुनर्नवाऽऽद्यतैलमाह—

पुनर्नवाऽमृताभीरुसक्षारलवणत्रयैः ।
शटीकुष्ठवचामुस्तरास्नाकट्फलपौष्करैः ॥ ९५ ॥
यवानीहवुषाहिङ्गुशताह्वासाजमोदकैः ।
विडङ्गातिविषायष्टीपञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९६ ॥
एतैरक्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
गोमूत्रं द्विगुणं देयं काञ्जिकं तद्वदेव तु ॥ ९७ ॥
पुनर्नवाऽऽद्यमित्येतत्तैलं पानेन वस्तिना ।
शर्कराऽश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९८ ॥
कट्यूरुवस्तिमेढ्रस्य कुक्षिवङ्क्षणसंयुतम् ।
कफवातामशूलघ्नमन्त्रवृद्धेश्च नाशनम् ॥ ९६ ॥

अथ सैन्धवाद्यतैलवीरतरादिगणोपयोगमाह—

वृष्याधिकारनिर्दिष्टं सैन्धवाद्यमिहेष्यते ।

सर्वथैवोपयोज्यस्तु गणो वीरतरादिकः ॥ १०० ॥
घृतः शीतः कषायैश्च क्षीरैश्चोत्तरवस्तिभिः ।
बलवत्यो न शाम्यन्ति प्रत्याख्याय समुद्धरेत ॥ १०१ ॥
यदृच्छया मूत्रमार्गमायान्त्यस्त्वन्तराश्रिताः ।
स्रोतसाऽपहरेच्छित्त्वा बडिशेनाथ चोद्धरेत् ॥ १०२ ॥
इति षट्त्रिंशोऽश्मरीरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशत्तमः प्रमेहपिडिकाऽधिकारः ॥ ३७ ॥

तत्र प्रमेहस्य निदानमाह—

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥

*आस्यासुखम्=आस्या=उपविष्टिस्तया सुखम्, अव्यायाम इति यावत्। स्वप्नसुखं=दिवास्वप्नसुखम्। "दधीनी"ति बहुवचनत्वं दध्नोऽपविधानत्वाद्। ग्राम्यौदकानूपरसाः=ग्राम्याः=छागलमेषमेदःपुच्छप्रभृतयः, औदकाः=मत्स्यकूर्मादयः। आनूपाः=बहुलजलभवा हंसचक्रवाकादयः, तेषां रसाः=रस्यन्त इति रसाः। अत्र मांसानि पयांसीति बहुत्वं दधिवत्। नवान्नपानं=नवमन्नम्। पीयत इति पानं=पानीयं, तच्च नवम्। गुडवैकृतं=गुडविकाराः शर्कराऽऽदयः। गुडविकाराण्यन्यान्यपि भक्ष्याणि। अनुक्तसंग्रहार्थमाह—कफकृच्च सर्वमिति। तदा दध्यादीनां पृथङ्निर्देशो विशेषार्थः ॥ १ ॥

अथ प्रमेहाणां संप्राप्तिमाह—

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्संदूष्य मेहान्कुरुतेऽनिलश्च ॥ २ ॥

*वस्तिगतं=वस्तिप्राप्तं, कफः प्रदूष्य श्लैष्मिकान् प्रमेहान् करोति। उष्णैः=उष्णस्पर्शैर्द्रव्यैः, पित्तं शरीरजं क्लेदं=जलम्, अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते। समुदीर्णम्=उद्धतम्, तानेव=मेदोमांसशरीरजक्लेदानेव, वस्तिगतान् प्रदूष्य

पैत्तिकान् मेहान् करोति । वायुः-समानापेक्ष्यमाणदोषेषु पित्तकफेषु बहुत्वं तयोर्मेदोबाहुल्यात् , क्षीणेष्वनिलापेक्षया । धातून्=असृङ्मज्जवीर्यरूपान् , अवकृष्य=वस्तिमुखं नीत्वा, वातजान् मेहान् करोति । रसलसीकाऽसृग्वसामज्जौजःशुक्राण्यपि सर्वेष्वेव प्रमेहेषु दूष्याणि ॥ २ ॥

अथ प्रमेहाणां संख्यां साध्यत्वादिकं चाह—

साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षड् याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ३ ॥

*कफोत्था दश साध्याः, समक्रियत्वात्=कफस्य दोषस्य दूष्याणां=मेदोमांसदेहक्लेदरसशुक्रमूत्राणां, कटुतीक्ष्णोष्णादिभिरुपशमनेन तुल्यप्रतिक्रियत्वात् । अत्रायमभिप्रायः—अत्र व्याधिस्वभावात्-तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतुः । यत उक्तम्—

*ज्वरे तुल्यर्त्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

*पित्तजाः षड् याप्याः, विषमक्रियत्वात्=पित्तस्य दोषस्य दूष्याणां=मेदोमांसदेहक्लेदरसरक्तशुक्रमूत्राणां विषमोपक्रमत्वाद्, यतः पित्तहरं शीतमधुरादि, तन्मेदःप्रभृतिकरं, कटुकादि=तत् पित्तकरमिति चिकित्सायां वैषम्यम् । पवनाच्चतुष्का असाध्याः, महात्ययत्वाद्=महतां मज्जादिगम्भीरधातूनां महात्ययो नाशो येन स महात्ययः, तद्भावात् ॥ ३ ॥

अथ प्रमेहदोषदूष्यज्ञानमाह—

कफश्च पित्तं पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जारसौजःपिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

*अस्रं=रुधिरम् । अम्बु=शरीरस्थः क्लेदः । वसा=मांसस्नेहः । लसीका=उदकविशेषः ॥ ४ ॥

अथ प्रमेहपूर्वरूपमाह—

दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्रागरूपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते ॥ ५ ॥

*आदिशब्देन तात्वादिग्रहणम्, यत उक्तं सुश्रुते—

*"तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिरि"ति ।

*अत्र मलभूयस्त्वं मेदोदोषात् । हस्तपादयोः सन्तापः । चिक्कणता-देहे, मेदःकफदुष्टेः । स्वाद्वास्यं=मधुरास्यता । चकारात् सुश्रुतोक्तकेशजटिलीभावनखवृद्धी, एतच्च व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यम्, अन्यथा मेदोदुष्टेरेवं कर्त्तुमक्षमः ॥ ५ ॥

अथ प्रमेहसामान्यलक्षणमाह—

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ॥ ६ ॥
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

*ननु दोषास्त्रयः, दूष्याण्येकादश, तत्कथं विंशतिर्मेहाः ? इत्याशङ्कायामाह—दोषेति । तत्संयोगविशेषतः=तेषां दोषदूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगभेदात् । सुश्रुतोऽप्याह—"यथा पञ्चानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषदूष्यसंयोगभेदाद् मेहेषु नानाविधत्वमि"ति । पञ्चानां वर्णानां=श्वेतपीतलोहितहरितकृष्णानाम् ॥ ६-७ ॥

अथ कफजप्रमेहलक्षणान्याह—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥

*अच्छमिति—प्रमेहान्तरापेक्षया । नन्वच्छमेव प्रभूताविलमूत्रतेति सामान्यलक्षणात् ? अत एव पुनर्विशेषमाह—किञ्चिदाविलपिच्छिलमिति । मेहति=मूत्रयति ॥ ८ ॥

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ।
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद् बहुलं सितम् ॥ १० ॥

*मेहतीति शेषः । पिष्टवत्=पिष्टतण्डुलवत् । बहुलं=गाढम् । मेहतीति योजनीयम् ॥ १० ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूत्तर्यणून्सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥

*शुक्राभं=मूत्रं शुक्रवत् । मलान्=मेदःप्रभृतीन् । प्रमेहतीति विशेषः ॥ ११ ॥

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १२ ॥

*शनैः=कालविलम्बेन । मन्दं मन्दम्=अल्पमल्पम् । प्रमेहतीति शेषः ॥ १२ ॥

अथ पित्तजप्रमेहलक्षणान्याह—

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १३ ॥

*क्षारेण=क्षारमेहेण, मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् ॥ १३ ॥

नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ।
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥

*नीलाभं=नीलवर्णम् । मूत्रयेदिति योजनीयम् । दहदिति मूत्रविशेषणम् । मूत्रयेदिति योजनीयम् ॥ १४ ॥

विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

*विस्रम्=आमगन्धि । मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् ॥ १५ ॥

अथ वातजप्रमेहलक्षणान्याह—

वसामेही वसामिश्रं वसाऽऽभं मूत्रयेन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥

*वसाऽऽभं=सर्वमूत्रं वसाऽऽनुकल्पं वा । मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् ॥ १६ ॥

कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद् बुधः ।
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रवेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

*कषायं=कषायवर्णम् । अजस्रम्=अनवरतम् । अत एव मूत्रवेगविवर्जितम् । विबद्धं=घनम् ॥ १७ ॥

अथ कफजप्रमेहोपद्रवानाह—

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥

अथ पित्तजप्रमेहोपद्रवानाह—

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥१९॥

अथ वातजप्रमेहोपद्रवानाह—

वातजानामुदावर्त्तकम्पहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः श्वासः कासश्च जायते ॥ २० ॥

अथ प्रमेहारिष्टमाह—

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्नुतमेव च ।
पिडिकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥

*उक्तोपद्रवैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुतोक्तालस्योपदेहशैथिल्यकफप्रसेकमक्षिकाऽऽद्युपसर्पणादिभिर्युक्तम् । अतिप्रस्नुतम् = अतिशयबहुमूत्रस्राविणम् । पिडिकापीडितम् = वक्ष्यमाणशराविकाऽऽदिपीडितम् ॥ २१ ॥

मूर्च्छाच्छर्दिज्वरश्वासकासवीसर्पगौरवैः ।
उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्प्रतिक्रियः ॥ २२ ॥

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह—

रजः प्रवर्त्तते यस्मान्मासि मासि विशोधयेत् ।
सर्वाञ्छरीरदोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥

अथासाध्यप्रमेहलक्षणमाह—

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि के चित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्चापि वदन्त्यसाध्यान् ॥२४॥

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ २५ ॥

*सर्वेषां च प्रमेहाणामवस्थाविशेषं मधुमेहत्वमाह—सर्व इति । अप्रतिकारिणः = अप्रतिकारो येषामस्तीत्यप्रतिकारिणः, उपेक्षिता इति यावत् । कालेन = बहुभिर्दिनैः ॥ २५ ॥

मधुमेहो मधुनिभो जायते स किल द्विधा।
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथ वा ॥ २६ ॥
आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन्।
क्षणात्क्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २७ ॥

अथ मधुमेहशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह—

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २८ ॥

अथ प्रमेहोपेक्षाजनितदशपिडिकानां नामस्थानान्याह—

शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २९ ॥
विद्रधिश्चेति पिडिकाः प्रमेहोपेक्षया दश।
सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥

अथोक्तदशविधपिडिकानां लक्षणान्याह—

अन्तोन्नता च तद्रूपा निम्नमध्या शराविका।
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥ ३१ ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः।
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३२ ॥
अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा।
महती पिडिका नीला सा बुधैर्विनता स्मृता ॥ ३३ ॥
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडिकाऽपि च पुत्रिणी।
मसूरदलसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥
रक्ताऽसिता स्फोटचिता विज्ञेया त्वलजी बुधैः।
विदारीकन्दवद् वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥ ३६ ॥

अथ प्रमेहपिडिकादोषनिर्णयमाह—

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ३७ ॥

अथ प्रमेहमन्तरा पिडिकोत्पत्तिमाह—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

अथ पिडिकानामसाध्यत्वमाह—

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।
सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडिकाः परिवर्जयेत् ॥ ३९ ॥

अथ पिडिकोपद्रवानाह—

तृट्श्वासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः ।
विसर्पममसंरोधाः पिडिकानामुपद्रवाः ॥ ४० ॥

अथ प्रमेहिणां पथ्यान्याह—

श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमाश्चणकास्तथा ।
आढक्यश्च कुलत्थाश्च पुराणा मेहिनां हिताः ॥ ४१ ॥
मेहिनां तिक्तशाकानि जाङ्गला हरिणाण्डजाः ।
यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यन्ते शालिषष्टिकाः ॥ ४२ ॥

अथ प्रमेहिणामहितवस्तून्याह—

सौवीरकं सुरा तक्रं तैलं क्षीरं घृतं गुडम् ।
अम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ प्रमेहचिकित्सामाह—

तत्रादित एव प्रमेहिणमुपस्निग्धमन्यतमेन प्रियङ्ग्वादिसिद्धेन तैलेन वामयेत् प्रगाढं विरेचयेच्च । विरेचनादनन्तरं सुरसाऽऽदिकषायेणास्थापयेत् । महौषधभद्रदारुमुस्तावापेन मधुसैन्धवयुक्तेन । दह्यमानं वा न्यग्रोधादिकषायेण निस्तैलेन ।

वातोत्कटेषु मेहेषु स्नेहपानं विशेषतः ।
पारिजातजयानिम्बवह्निगायत्रीणां पृथक् ॥ ४४ ॥
पाठायाः सागुरोः पीताद्वयस्य शारदस्य च ।
जलेक्षुमद्यसिक्ताशनैर्लवणपिष्टकान् ।
सान्द्रमेहान्क्रमाद्ध्नन्ति क्वाथाश्चाष्टौ समाक्षिकाः ॥ ४५ ॥
हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्राः पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनाश्च ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कन्दं विशालाऽर्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४६ ॥
दार्वी विडङ्गः खदिरो धवश्च सुराह्वकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला वचा च पाठा च मूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा ॥४७।
वचाह्वुशीराण्यभया गुडूची वृषं शिवाचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहविघ्नैर्दशोपदिष्टा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ४८ ॥
उशीरलोध्रार्जुनचन्दनानामुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
पटोलनिम्बामलकामृतानां मुस्ताभयामुष्ककवृक्षकाणाम् ॥ ४९ ॥
लोध्राम्रकालीयकधातकीनां विश्वार्जुनैलाशिरीषोत्पलानाम् ।
शिरीषधान्यार्जुनकेशराणां प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ५० ॥
अश्वत्थपाठाऽसनवेतसानां कटङ्कटेर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
पैत्तेषु मेहेषु दशोपदिष्टाः कषाययोगा मधुसम्प्रयुक्ताः ॥ ५१ ॥

कफमेहहरक्काथसिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।
पित्तमेहघ्ननिर्यूहसिद्धं पित्तहरं घृतम् ॥ ५२ ॥

कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि वैभीतरोहीतककौटजानि ।
पटोलकालीयगदागुरूणि क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेही ॥ ५३ ॥

दूर्वाकिसेरुपूतीककुम्भीकप्लवशैवलम् ।
जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ ५४ ॥
त्रिफलाऽऽरग्वधद्राक्षाकषायो मधुसंयुतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५५ ॥
अश्वत्थाच्चतुरङ्गुल्यान्न्यग्रोधादेः फलत्रयात् ।
सरक्तसारमञ्जिष्ठाः क्वाथाः पञ्च समाक्षिकाः ॥ ५६ ॥
नीलहारिद्रफेनाख्यक्षारमाञ्जिष्ठकाह्वयान् ।
मधुना त्रिफलाचूर्णमथवाऽश्मजतूद्भवम् ।
लौहजं वाऽभयोत्थं वा लिहेन्मेहनिवृत्तये ॥ ५७ ॥
कटङ्कटेरीमधुकत्रिफलाचित्रकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनाशनः ॥ ५८ ॥

अथ फलत्रिकादिक्वाथमाह—

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां मुस्तां च निष्क्वाथ्य निशांऽशकल्कम् ।
पिबेत्कषायं मधुसम्प्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुच्छ्रितेषु ॥ ५९ ॥

इति फलत्रिकादिक्वाथः ।

गोभक्षितान्यवान्मूत्रभावितान्केवलानपि ।
चित्रकोद्भिता खादेन्निम्बमुद्गरसेन वा ॥ ६० ॥

भक्षयीताम्बुना मासं प्रमेही यवपिष्टकम् ।
मेदोघ्ना बद्धमूत्राश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।
यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विशेषतः ॥ ६१ ॥

अथ त्रिकट्वाद्यमोदकमाह—

त्रिकटु त्रिफला पाठा मूलं शोभाञ्जनस्य च ।
विडङ्गतण्डुला हिङ्गु तथा कटुकरोहिणी ॥ ६२ ॥
बृहती कण्टकारी च हरिद्रे द्वे यवानिका ।
केबुकं शालपर्णी च तथाऽतिविषचित्रकौ ॥ ६३ ॥
सौवर्चलं जीरकञ्च हपुषा धान्यमेव च ।
एषां कर्षप्रमाणञ्च श्लक्ष्णचूर्णञ्च कारयेत् ॥ ६४ ॥
यवशक्तपलानाञ्च नवतिं द्वितयाधिकाम् ।
घृततैलमधूनाञ्च प्रत्येकञ्च पलानि षट् ॥ ६५ ॥
एभिः कर्षप्रमाणञ्च प्रत्यहं मोदकं सुधीः ।
भक्षयेन्नाशयेदुग्रान्प्रमेहानतिदारुणान् ॥ ६६ ॥

अथ न्यग्रोधाद्यचूर्णमाह—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थश्योनाकारग्वधासनम् ।
आम्रं कपित्थं जम्बूश्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६७ ॥
मधूकं मधुकं लोध्रं वरुणं पारिभद्रकम् ।
पटोलं मेषशृङ्गी च दन्ती चित्रकमाढकी ॥ ६८ ॥
करञ्जत्रिफलाशक्रभल्लातकफलानि च ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६९ ॥
न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।
फलत्रयरसं चानु पिबेन्मूत्रं विशुध्यति ॥ ७० ॥
एतेन विंशतिर्मेहा मूत्रकृच्छ्राणि यानि च ।
प्रशमं यान्ति योगेन पिडिका न च जायते ॥ ७१ ॥

अथ लोध्रादिचूर्णगुडूचीस्वरसावाह—

चूर्णानि लोध्रत्रिफलासितानां क्षौद्रेण लिह्याच्च पृथक् समं वा ।
मेहान्समस्तानपि नाशयन्ति पीतः कदाचित्स्वरसो गुडूच्याः ॥७२॥

अथ त्रिकटुगुटिकामाह—

त्रिकटु त्रिफलातुल्यं गुग्गुलुञ्च समांशिकम्।
गोक्षुरक्काथसंयुक्तं गुटिकां कारयेद् बुधः ॥ ७३ ॥
दोषकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलेमिकाम्।
न चात्र परिहारोऽस्ति कर्म कुर्याद्यथेप्सितम् ॥ ७४ ॥
प्रमेहान्वातरोगांश्च वातशोणितमेव च।
मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरं चाशु नाशयेत् ॥ ७५ ॥

अथ दाडिमाद्यघृतमाह—

दाडिमस्य च बीजानि कृमिघ्नस्य च तण्डुलाः।
रजनी चविकाऽजाजी नागरं त्रिफला कणा ॥ ७६ ॥
त्रिकण्टकस्य च फलं यवानी धान्यकं तथा।
वृक्षाम्लचविकालोध्रसिन्धूद्भवसमाहितैः ॥ ७७ ॥
कल्कैरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्त्तुषु च मात्रया ॥ ७८ ॥
प्रमेहान्विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाऽश्मरीम्।
कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्यादेव न संशयः ॥ ७६ ॥
विबन्धानाहशूलघ्नं कामलाज्वरनाशनम्।
दाडिमाद्यं घृतं चैतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् ॥ ८० ॥

अथ गोक्षुरादिचूर्णगुटिके आह—

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फल्गुपल्लवाः।
दर्भाङ्कुरास्तु गण्डीरी रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ८१ ॥
काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च।
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ८२ ॥
पाठा कम्पिल्लकं भार्गी द्वे हरिद्रे निदिग्धिका।
एरण्डमूलं दन्ती च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ८३ ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत्स्याच्चाप्ययोरजः ॥ ८४ ॥
ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा।

अलाभे चापि मद्यानां प्रमेहान्हन्ति विंशतिम् ॥ ८५ ॥
श्वयथुश्च तथाऽर्शांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
उदराण्यथ शूलानि प्लीहानं चापकर्षति ॥ ८६ ॥
एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकाः कारयेद्भिषक् ।
रोगेष्वेतेषु मुख्याः स्युर्बलमांसविवर्द्धनाः ॥ ८७ ॥

अथ सिंहामृतघृतमाह—

कण्टकार्या गुडूच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् ।
संकुट्योदूखले विद्वांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ ८८ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलारास्नाविडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८९ ॥
काश्मर्याश्च मूलानि पूतीकस्य त्वगेव च ।
कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ९० ॥
अक्षमात्रां पिबेत्प्राज्ञः शालिभिः पयसा हि तैः ।
प्रमेहं मधुमेहञ्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ९१ ॥
आलस्यं चान्त्रवृद्धिञ्च कुष्ठरोगं विशेषतः ।
क्षयञ्चैव निहन्त्येतन्नाम्ना सिंहामृतं घृतम् ॥ ९२ ॥

अथ धान्वन्तरघृतमाह—

दशमूलं करञ्जौ द्वौ देवदारु हरीतकी ।
वर्षाभूर्वरुणो दन्ती चित्रकं सपुनर्नवम् ॥ ९३ ॥
सुधानीपकदम्बाश्च बिल्वं भल्लातकानि च ।
शटी पुष्करमूलं च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९४ ॥
पृथग्दशपलान्भागानेतांस्तोयेऽर्मणे पचेत् ।
यवकोलकुलत्थानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९५ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्भिषक् ।
निचुलं त्रिफला भार्गी रोहिषं गजपिप्पली ॥ ९६ ॥
शृङ्गवेरविडङ्गानि चव्यं कम्पिल्लकं तथा ।
गर्भेणानेन तत्सिद्धं पाययेत्तु यथाबलम् ॥ ९७ ॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्मांश्च श्वयथुं वातशोणितम् ॥ ९८ ॥
प्लीहोदराणि चार्शांसि विद्रधिं पिडिकाश्च याः।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ९९ ॥
पृथक्तोयेऽर्मणे ह्यत्र पचेद् द्रव्याच्छतं शतम्।
शतत्रयाधिके तोये व्युत्सर्गः क्रमतो भवेत् ॥ १०० ॥

अथार्जुनाद्यं तैलं घृतं चाह—

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसासमञ्जिष्ठैः।
भल्लातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ १०१ ॥
गोक्षुरकसोमवल्कैर्नवपटोलैर्हरिद्रया त्रिफलया।
अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव लोध्रेण ॥ १०२ ॥
मञ्जिष्ठाऽतिविषाभ्यां कल्ककषायैः पचेत्तैलम्।
कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥ १०३ ॥

अथ सारलेहमाह—

सारवर्गकषायं चतुर्थांशावशिष्टमवतार्य परिस्राव्य पुनरपनीय साधयेत्। सिध्यति चामलकलोध्रप्रियङ्गुदन्तीकृष्णायसताम्रचूर्णान्यावपेत्। तदेतदग्धं लेहीभूतमवतार्यानुगुप्तं निदध्यात्। ततो यथायोगमुपयुञ्जीत। एष लेहः सर्वमेहानपहन्ति ॥ १०४ ॥

अथ गोक्षुरकाद्यवलेहमाह—

गोकण्टकं सदलमूलफलं गृहीत्वा
सङ्कुट्टितं पलशतं क्वथितं तु तोये।
पादस्थितेन सलिलेन पलानि दत्त्वा
पञ्चाशतं तु विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०५ ॥
तस्मिन्घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
दद्यात्पलद्वयमितानि सुभाजनानि।
शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेला
जातीयकोषककुभत्रपुसीफलानि ॥ १०६ ॥
वांशीपलाष्टकमिह प्रणिधाय नित्यं
लेह्यं तु शुद्धममृतं पलसम्मितन्तु।

हन्त्याशु मूत्रपरिदाहविबन्धशुक्र-
कृच्छ्राश्मरीरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०७ ॥

अथासनादियोगमाह—

असनञ्च प्रियालञ्च शालं खदिरकं तथा ।
शालवर्गं तथा ग्राह्यं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०८ ॥
मधुमेहत्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
योगेनानेन मतिमान्प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥ १०९ ॥

अथ शिलाजतुस्वर्णमाक्षिकरौप्यमाक्षिकप्रयोगानाह—

मासि शुक्रे शुचौ वाऽपि शैलाः सूर्यांशुतापिताः ।
जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥ ११० ॥
शिलाजत्विति विख्यातं महाव्याधिनिवारणम् ।
स्वर्णादीनां तु लोहानां षण्णामन्यतमञ्च यत् ॥ १११ ॥
ज्ञेयं स्वगन्धतश्चापि षड्योनिप्रथितं क्षितौ ।
लोहाद्द्रवति तद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥ ११२ ॥
तस्य लोहस्य तद्वीर्यरसं वाऽपि बिभर्ति तत् ।
त्रपुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ ११३ ॥
यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्मृताः ।
तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ॥ ११४ ॥
कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं छेदनं तथा ।
तत्र यल्लघु कृष्णाभं स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११५ ॥
गोमूत्रगन्धि नीलं वा तत्प्रधानञ्च वद्यते ।
तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषं दिनादितः ॥ ११६ ॥
पिबेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलम् ।
जाङ्गलेन रसेनाद्यात्तस्मिञ्जीर्णे तु भोजनम् ॥ ११७ ॥
उपयुज्य तुलामेकाममृतस्यास्य जन्मतः ।
विजित्य मधुमेहाख्यमातङ्कं रोगकारकम् ॥ ११८ ॥
वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
शतं शतं तुलायां तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ ११९ ॥

भल्लातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लीपदं गरम् ॥ १२० ॥
शोषं शोफाऽर्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
व्यपोहत्यचिरात्कालाच्छिलाजतु निषेवितम् ॥ १२१ ॥
न सोऽस्ति रोगो यं वाऽपि न निहन्याच्छिलाजतु ।
शर्करां चिरसम्भूतां भिनत्ति च तथाऽश्मरीम् ॥ १२२ ॥
भावनाऽलोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥ १२३ ॥
मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रभम् ।
व्यपोहति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयान् ॥ १२४ ॥
तद्भावितान्कुलत्थांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥ १२५ ॥

अथ प्रमेहपिडिकाचिकित्सामाह—

प्रमेहपिडिकानां प्राक्कार्यं रक्तावसेचनम् ।
पाटनञ्च विपक्वानां तासां पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥
क्वाथो वानस्पतैर्वास्त्यं मूत्रं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।
पलाऽऽदिकेन कल्केन तैलं च व्रणरोपणम् ॥ १२७ ॥
आरग्वधादिना क्वाथं कुर्यादुद्वर्त्तनानि च ।
शालसारादिना सेकान्भोज्यादिञ्च कणाऽऽदिना ॥१२८॥

अथ प्रमेहनिवृत्तिलक्षणमाह—

प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥ १२९ ॥

इति सप्तत्रिंशः प्रमेहपिडिकाऽधिकारः समाप्तः ॥ ३७ ॥

अथाष्टात्रिंशत्तमः स्थौल्याधिकारः ॥ ३८ ॥

तत्र मेदोवृद्धिनिदानमाह—

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥ १ ॥

*तत्र मेदसो विप्रकृष्टं निदानमाह—अव्यायामेति । अन्नरसः=

आमरसः ॥ १ ॥

अथ मेदोवृद्धिसम्प्राप्तिमाह—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात्पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

अथ मेदोवृद्धिलक्षणमाह—

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥

*क्रथनम्=उच्छ्वासावरोधः, "कण्ठघुर्घुर" इत्यन्ये ॥ ३ ॥

अथ मेदसः स्थानमाह—

मेदस्तु सर्वभूतानामुदरे हि व्यवस्थितम् ।
अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

अथ मेदस्विनोऽग्निवृद्धौ हेतुमाह—

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन्सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारञ्चाभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमाद् ॥ ६ ॥

*सन्धुक्षयति=प्रदीपयति । सः=मेदस्वी । आहारं शीघ्रं जरयति, पुनर्भोक्तुं वा काङ्क्षति । स दीप्ताग्निः, कालव्यतिक्रमात्=भोजनकालातिक्रमात् । काँश्चिद् विकारान्=वातपित्तविकारान् । घोरान्, अश्नुते=प्राप्नोति ॥ ५-६ ॥

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानिलौ यथा ॥ ७ ॥

* "एते वातपित्ते मेदसाऽवरुद्धे विशेषादुपद्रवकरे" इत्याह—एताविति । एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात्, कोष्ठमध्ये च प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ । दहतः=नाशयेताम् ॥ ७ ॥

मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥

*मेदसोऽतिवृद्धिर्विनाशहेतुश्चेत्याह—मेदसीति । विकारान्=प्रमेहपिडिकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् ॥ ८ ॥

अथातिस्थूलस्य लक्षणमाह—

मेदोमांसातिवृद्धत्वाद् वृद्धस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

अथातिस्थूलताया वैगुण्यमाह—

स्थूले स्युर्दुस्तराः कुष्ठाः विसर्पाः सभगन्दराः ।
ज्वरातीसारमेहार्शःश्लीपदापचिकामलाः ।
मेदसः स्वेददौर्गन्ध्याज्जायन्ते जन्तवोऽणवः ॥ १० ॥

*जन्तवः = क्रिमयः ॥ १० ॥

अथ मेदोवृद्धिचिकित्सामाह—

पुराणाः शालयो मुद्गाः कुलत्थोद्दालकोद्रवाः ।
लेखना वस्तयश्चैव सेव्या मेदस्विना सदा ॥ ११ ॥
धूमपानं तथा क्रोधो रक्तमोक्षणमेव च ।
जीर्णे च भोजनं कार्यं यवगोधूमयोः सदा ॥ १२ ॥
उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।
सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्याद् युक्त्या विमुच्यते ॥ १३ ॥
श्रमचिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ।
हन्त्यवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनः ॥ १४ ॥
सचव्यजीरकव्योषहिङ्गुसौवर्चलानलाः ।
मस्तुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना वह्निदीपनाः ॥ १५ ॥
फलत्रयं त्रिकटुकं सतैलं लवणान्वितम् ।
षण्मासादुपयोगेन कफमेदोऽनिलापहम् ॥ १६ ॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
यवामलकचूर्णन्तु योगोऽतिस्थौल्यनाशनः ॥ १७ ॥
मूलं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदकम् ।
बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ॥ १८ ॥
अतिस्थौल्यहरः प्रोक्तो मण्डकः सेवितो ध्रुवम् ॥ १९ ॥
कर्कशदलवह्निसलिलं शतपुष्पाहिङ्गुसंयुक्तम् ।
पुटके निहन्ति नियतं सर्वभवां मेदसां वृद्धिम् ॥ २० ॥

क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तं मण्डसमन्वितम् ॥ २१ ॥
गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।
सक्षौद्रत्रिफलाक्काथः पीतो मेदोहरो मतः ॥ २२ ॥
गुडूचीत्रिफलाक्काथस्तथा लोहरजोऽन्वितः ।
अश्मजं महिषाक्षं वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २३ ॥
अतिमुक्तबीजमध्यं मधुलीढं हन्त्युदरवृद्धिम् ।
मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजनो भुङ्क्ते ॥ २४ ॥
यद्वोरुवूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।
तस्य सलिलस्य पानाज्जठरे वृद्धिः शमं याति ॥ २५ ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिबन्कृशतनुर्भवेत् ॥ २६ ॥
बदरीपत्रकल्केन पेया काञ्जिकसाधिता ।
स्थौल्यनुत्स्यादग्निमन्थरसक्काथः शिलाजतु ॥ २७ ॥
शैलेयकुष्ठागुरुदेवदारुकौन्तीसमुस्तान्यथ पञ्चपत्रैः ।
श्रीवासपृक्काखरपुष्पदेवपुष्पं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य ।
धत्तूरपत्रस्य रसेन गाढमुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥२८॥

अथामृताऽऽदिगुग्गुलुमाह—

अमृतात्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्याऽऽमलकानि गुग्गुलुः ।
क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिडिकास्थौल्यभगन्दराञ्जयेत् ॥ २९ ॥

अथ दशाङ्गगुग्गुलुमाह—

व्योषाग्नित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादन्सर्वाञ्जयेद् व्याधीन्मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥ ३० ॥

अथ त्र्यूषणादिगुग्गुलुमाह—

त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवचाभिर्भक्षयन्समघृतं महिषाक्षम् ।
आशु हन्ति कफमारुतमेदोदोषजान्बलवतोऽपि विकारान् ॥३१॥

अथ लोहरसायनमाह—

गुग्गुलुस्तालमूली च त्रिफला खदिरं वृषम् ।
त्रिवृताऽलम्बुषा शुण्ठी निर्गुण्डी चित्रकस्तथा ॥ ३२ ॥

एषां दशपलान्भागांस्तोये पञ्चाढके पचेत्।
पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ३३ ॥
पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहं सुचूर्णितम् ॥ ३४ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराऽष्टपलान्वितम्।
पचेत्ताम्रमये पात्रे सुशीते चावतारिते ॥ ३५ ॥
प्रस्थार्द्धं माक्षिकं देयं शिलाजतु पलद्वयम्।
एलात्वचोः पलार्द्धञ्च विडङ्गानि पलत्रयम् ॥ ३६ ॥
मरिचं चाञ्जनं कृष्णा द्विपलं त्रिफलाऽन्वितम्।
पलद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ॥ ३७ ॥
चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्।
ततः संशुद्धदेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रकम् ॥ ३८ ॥
अनुपानं पिबेत्क्षीरं जाङ्गलानां रसं तथा।
वातश्लेष्महरं श्रेष्ठं कुष्ठमेहोदरापहम् ॥ ३९ ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च श्वयथुं सभगन्दरम्।
मूर्च्छामोहविषोन्मादगराणि विषमाणि च ॥ ४० ॥
स्थूलानां कर्षणं श्रेष्ठं मेदुरे परमौषधम्।
कर्षयेच्चातिमात्रेण कुक्षिं पातालसन्निभम् ॥ ४१ ॥
बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम्।
श्रीकरं पुत्रजननं वलीपलितनाशनम् ॥ ४२ ॥
नाश्नीयात्कदलीकन्दं काञ्जिकं करमर्दकम्।
करीरं कारवेल्लञ्च ककारादिं विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥

अथ लोहारिष्टमाह—

शालसारादिनिर्यूहं चतुर्थांशावशेषितम्।
परिस्रुतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥ ४४ ॥
फाणितीभावमापन्नं गुडे शोधितमेव च।
सूक्ष्मपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ४५ ॥
ऐकध्यमावपेत्कुम्भे संस्कृते घृतभाविते।
पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४६ ॥

सूक्ष्माणि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।
खदिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद् बुधः ॥ ४७ ॥
सुपिधानं ततः कृत्वा यवपल्वे निधापयेत् ।
मासांस्त्रींश्चतुरो वाऽपि यावद्वा लोहसंक्षयात् ॥ ४८ ॥
ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथाबलम् ।
उपयुञ्ज्याद्यथायोग्यमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४९ ॥
एष स्थूलं समाकर्षेन्नष्टस्याग्नेः प्रबोधनः ।
शोथघ्नः कुष्ठमेहघ्नो गुल्मपाण्ड्वामयापहः ॥ ५० ॥
प्लीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः ।
अभिष्यन्दापहरणे लोहारिष्टो महागुणः ॥ ५१ ॥

अथ व्योषाद्यशक्तुप्रयोगमाह—

व्योषचित्रकशिग्रूणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
बृहत्यौ द्वे हरिद्रे च पाठामतिविषां स्थिराम् ॥ ५२ ॥
हिङ्गुकेवुकमूलानि यवानीं धान्यचित्रकम् ।
सौवर्चलमजाजीञ्च हपुषाञ्चेति चूर्णयेत् ॥ ५३ ॥
चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
शक्तूनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ ५४ ॥
प्रयोगादस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५५ ॥
प्लीहा पाण्ड्वामयः शोथो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥ ५६ ॥
क्रिमयो ग्रहणीदोषः श्वैत्यं स्थौल्यमतीव च ।
नराणां दीप्यते वह्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च बर्द्धते ॥ ५७ ॥

अथ त्रिफलाऽऽद्यतैलमाह—

त्रिफलाऽतिविषामूर्वात्रिवृच्चित्रकवासकैः ।
निम्बारग्वधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥ ५८ ॥
गुडूचीन्द्रासुरीकृष्णाकुष्ठसर्षपनागरैः ।
तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसाऽऽदिरसाप्लुतम् ॥ ५९ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ।
स्थूलताऽऽलस्यपाण्डुत्वादीञ्जयेत्कफकृतान्गदान् ॥ ६० ॥

अथ महासुगन्धितैलमाह—

चन्दनं कुङ्कुमोशीरप्रियङ्गुत्रुटिरोचनाः ।
तुरुष्कागुरुकस्तूरीकर्पूरा जातिपत्रिका ॥ ६१ ॥
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
नलिका नलदं कुष्ठं हरेणु तगरं प्लवम् ॥ ६२ ॥
नखव्याघ्रनखं स्पृक्का बोलं दमनकं तथा ।
स्थौणेयकं चोरकश्च शैलेयं सैलवालुकम् ॥ ६३ ॥
सरलं सप्तपर्णञ्च लाक्षा तामलकी तथा ।
लामज्जकं पद्मकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६४ ॥
प्रपौण्डरीकं कर्चूरं समांशैः शाणमात्रकैः ॥
महासुगन्धमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६५ ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ।
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६६ ॥
युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ।
सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदाशतम् ॥ ६७ ॥
वन्ध्याऽपि लभते गर्भं षण्ढोऽपि पुरुषायते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ६८ ॥

इति महासुगन्धितैलम् ।

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।
बिल्वपत्ररसो वाऽपि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६९ ॥
अलम्बुषाभवं चूर्णं पीतं काञ्जिकसंयुतम् ।
दौर्गन्ध्यं नाशयत्याशु दुष्टं मेदोभवं नृणाम् ॥ ७० ॥
बिल्वशिवा समभागा लेपाद् भुजमूलगन्धमपहरति ।
परिणतपिडिकाञ्चापि पूतीकरञ्जोत्थबीजं वा ॥ ७१ ॥
चिञ्चापत्रस्वरसं म्रक्षितकक्षादियोजितं जयति ।
दग्धहरिद्रोद्वर्त्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ७२ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रैस्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्राम्बुलोहाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥७३॥
हिलमोचिरसो युक्तश्चूर्णैरुदधिफेनजैः ।
प्रलेपेन हरत्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥ ७४ ॥
हरीतकीं तु सम्पिष्य गात्रमुद्वर्त्तयेन्नरः ।
पश्चात्स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदप्रशान्तये ॥ ७५ ॥
हरीतकी लोध्रमरिष्टपत्रं चूतत्वचो दाडिमवल्कलञ्च ।
एषोऽङ्गरागः कथितोऽङ्गनानां जङ्घाकषायस्तु नराधिपानाम् ॥७६॥
गोमूत्रपिष्टं विनिहन्ति कुष्ठं वर्णोज्ज्वलं गोपयसा च युक्तम् ।
कक्षादिदौर्गन्ध्यहरं पयोभिः शस्तं वशीकृद्व्रजनोद्वयेन ॥७७॥
बब्बूलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।
गात्रमुद्वर्त्तयेत्पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥ ७८ ॥
भूय उद्वर्त्तनं कृत्वा पश्चात्स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं ततस्त्वेवं समाचरेत् ॥ ७९ ॥
बिल्वाम्रजम्बूफलपूरकाणां पत्रैः कपित्थस्य दलानुमिश्रैः ।
आपूर्ववत्कर्मविधानयोगैर्वचा विशोध्या वरगन्धहेतोः ॥८०॥
पश्यानखीचन्दनकुष्ठसर्जैः पुनःपुनश्चागुरुशर्कराभ्याम् ।
धूपो जनानां हृदयापहारी विख्यातनामा मलयानिलोऽयम् ॥८१॥
चण्डांशुकर्तिलैर्लोध्रशिरीषोशीरकेशरैः ।
उद्वर्त्तनं भवेद् ग्रीष्मे स्वेदकर्मनिवारणम् ॥ ८२ ॥
सुरया सममभयाफलचूर्णं मधुना विलिह्य प्रत्यूषे ।
स्वेदान्हत्वा लभते पुरुषोऽप्यत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ८३ ॥
मल्लीकुसुमाभयकरिलेपो घर्मे विचर्चिकादाहे ।
विचकिलपत्रहरिद्रे पर्कटिपत्रञ्च दूर्वया सहितम् ॥ ८४ ॥
सम्पिष्य गात्रलेपाद्धर्मविचर्ची शमं याति ॥ ८५ ॥
हस्तपादस्रुतौ योज्यो गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।
अशक्तौ पञ्चतिक्ताख्यं घृतं खादेदतन्द्रितः ॥ ८६ ॥

इत्यष्टात्रिंशत्तमः स्थौल्याधिकारो वा मेदोरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ३८ ॥

अथैकोनचत्वारिंशत्तमः कार्श्याधिकारः ॥३९॥

तत्र कार्श्यस्य निदानमाह—

वातो रूक्षान्नपानानि लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियाऽतियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ १ ॥
नित्यं रोगो रतिर्नित्यं व्यायामो भोजनाल्पता ।
भीतिर्धनादिचिन्ता च कार्श्यकारणमीरितम् ॥ २ ॥

*लङ्घनम् = उपवासः । प्रमितम् = अल्पम् । क्रियाऽतियोगः = वमनविरेकाद्यतिविधानम् । वेगनिद्राविनिग्रहः = निद्रानिग्रहो विशेषाय ॥ १-२ ॥

अथ कृशलक्षणमाह—

शुष्कस्फिगुदरग्रीवाधमनीजालसन्ततिः ।
त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वाननो मतः ॥ ३ ॥

अथातिकृशस्य रोगानाह—

प्लीहकासक्षयश्वासगुल्मार्शांस्युदराणि च ।
भृशं कृशं प्रधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीमुखाः ।
कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान्दृश्यते तदा ॥ ४ ॥

अथ सत्यपि कार्श्ये बलवत्त्वकारणमाह—

आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात्स कृशोऽपि महाबलः ॥ ५ ॥

*यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति, मेदसोऽल्पता, तस्य कृशस्यापि बहुबलमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ सत्यामपि स्थूलतायां बलहीनत्वकारणमाह—

मेदसस्त्वधिको यस्य शुक्रभागोऽल्पको भवेत् ।
स स्निग्धोऽपि सुपुष्टोऽपि बलहीनो विलोक्यते ॥ ६ ॥

*कस्य चित स्थूलस्यापि तादृग्बलं न दृश्यते, तत्र हेतुमाह—मेदेति । व्याख्यानं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

अथ कार्श्यचिकित्सामाह—

रूक्षान्नादिनिमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।

बृंहणं बलकृद् वृष्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥ ७ ॥
पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाऽम्बुवृष्टिः ॥८॥

अथाश्वगन्धातैलमाह—

अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन्पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम् ॥ ९ ॥
पुष्टिकृद्बालरोगोक्तमश्वगन्धाघृतं भजेत् ।
वाजीकरोदितं तद्वदश्वगन्धाघृतादिकम् ॥ १० ॥

अथासाध्यकार्श्यमाह—

स्वभावादतिकार्श्यो यः स्वभावादल्पपावकः ।
स्वभावादबलो यश्च तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥११॥

इत्येकोनचत्वारिंशत्तमः कार्श्याधिकारः समाप्तः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशत्तम उदराधिकारः ॥ ४० ॥

अथोदरस्य निदानमाह—

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

*अग्नौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते । किन्तु—सुतराम्=अतिशयेन, उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतूनाह=अजीर्णाद् मलिनैश्चान्नैः= अत्यन्तदोषजनकैः । मलसञ्चयाद्=मलानां=दोषाणां पुरीषस्य चा- तिवृद्धेः । अत्रोदरशब्देनोदरस्थो रोग उच्यते । यत आह—

*अर्थतो धर्मतः साम्यात्तत्समीपतयाऽपि च ।
तत्साहचर्याच्छब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ॥१॥ इति ॥१॥

अथोदररोगसम्प्राप्तिमाह—

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणानपानान्संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

अथोदररोगस्य सामान्यरूपमाह—

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।

शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ३ ॥

अथोदररोगस्य सन्निकृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ४ ॥

तत्र वातोदरस्य लक्षणमाह—

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ।
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक्पर्वभेदनम् ॥ ५ ॥
शुष्ककासोऽङ्गमर्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवृद्धिमत् ॥ ६ ॥
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ॥ ७ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्छब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ८ ॥

*"पाणिपादि"त्यत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्द आर्षत्वात् । "कुक्षिपार्श्वोदरे"त्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वामदक्षिणभागद्वयवाची । सर्वतो गतिः=सकलकोष्ठे सञ्चरन् ॥ ५-८ ॥

अथ पित्तोदरलक्षणमाह—

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ ९ ॥
पीतताम्रशिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥

*हरित्=शाकवर्णात्मकम् । सोष्म=अन्तस्तापयुक्तम् । दह्यते=बहिर्दाहयुक्तं भवति । धूमायते=धूममिवोद्वमति । क्षिप्रपाकं=क्षिप्रपाकाज्जलोदरं जायते । प्रदूयते=व्यथते ॥९-१०॥

अथ कफोदरलक्षणमाह—

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं श्वयथुर्गौरवं तथा ।
तन्द्रोत्क्लेशोऽरुचिः स्वापः कासः शौक्ल्यं त्वगादिषु ॥११॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।

चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥

*गौरवमङ्गानाम् । तन्द्रा = निद्राबाहुल्यम् । उत्क्लेशो = हृल्लासः । स्वापः = स्पर्शाज्ञता । शुक्लराजीततं = शुक्लशिराव्याप्तम् ॥ ११-१२ ॥

अथ सन्निपातोदरलक्षणमाह—

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्म प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाच्च ॥१३॥
तस्याशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥
स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।
दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ १५ ॥

*"स्त्रिय" इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विड्-मार्जारादीनाम् । आर्त्तवं=रजः । अरयो वा । गरान् = संयोगजानि विषाणि । दुष्टमम्बु = सविषमत्स्यतृणपर्णादियुक्तम् । दूषीविषं = विषमेवाग्न्याद्युपघातेन स्वल्पप्रभावम् । यत उक्तम्—

*"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं च ।
स्वभावतो वा गुणविप्रयुक्तं विषं हि दूषीविषतामुपैति" ॥ २ ॥

*गुणविप्रयुक्तं=गुणवियुक्तं ॥ २ ॥

*तद् = उदरं, शीतादिषु कुप्यति, तत्र दूषीविषस्य प्रकोपात् । मूर्च्छति विषयोगात् । प्रसक्तं = निरन्तरम् । एतदेव = सन्निपातोदरं-तन्त्रान्तरे—दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथ वा—परस्परं दूषयन्ति दोषा एत्र दूष्याः, तैः कृतमुदरं दूष्योदरम् ॥ १३-१५ ॥

अथ प्लीहोदरलक्षणमाह—

बर्द्धते प्लीहवृद्ध्या यद्धियात्प्लीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे बद्धते पार्श्वे निमित्तं तत्र तस्य यत् ॥ १६ ॥
प्रवृद्धे प्लीहि लिङ्गानि यान्युक्तानि भिषग्वरैः ।
प्लीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि सर्वाणि देहिनाम् ॥
प्लीहोदरस्यैव भेदो यकृद्दाल्युदरं तथा ॥ १७ ॥
सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥१८॥

*तस्य पुनरपि विशेषत्वमित्याह—सव्येति। यकृद्दालयति=दोषैर्भिनत्तीति यकृद्दाल्युदरम्। (देव=उदरमेव ॥ १८ ॥

अथ बद्धगुदोदरलक्षणमाह—

यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्।
सञ्चीयते यस्य मलो नरस्य शनैः शनैः संकरवच्च नाड्याम् ॥१९॥
निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २० ॥

*उपलेपिभिः=शाकशालूकादिभिः। बालाश्मभिः=बालुकाभिः, शर्करैर्वा। यथावद्=यस्य यत् सम्भवति। मलः=पुरीषम्। संकरवत्=संमार्जनीक्षिप्ततृणधूल्यादिवत्। नाड्याम्=अन्त्रनाड्याम्। हृन्नाभिमध्ये=हृन्नाभ्योर्मध्ये ॥ १९–२० ॥

अथ क्षतोदरलक्षणमाह—

शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा।
तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः॥२१॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम्।
एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं क्षतोदरं कीर्त्यतो निबोध ॥ २२ ॥

*शल्यं=कण्टकशर्कराऽऽदि। अन्नोपहित भुक्तं यदन्त्रं भिनत्ति। तथा-अन्यथा आगतं=भोजनं विना आगतम्। शरादितरथाऽपि यदन्त्रं भिनत्ति तद्, उपलक्षणम्। जृम्भणमत्यशनं वा यदन्त्रं भिनत्ति। यत उक्तं चरके—

*शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयाऽत्यशनेन चेत् ॥ ३ ॥

*तस्माद्=भिन्नाद्, अन्त्रात्। गुदतस्तु भूयः=अन्त्रात् संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः। दाल्यति=विदार्येत एव। पदसिद्धिरार्षत्वात्। एतत् क्षतोदरं, तन्त्रान्तरे—परिस्राव्युदरं, प्रदिष्टं=कथितम् ॥ २१–२२ ॥

अथ दकोदरलक्षणमाह—

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ॥२३॥

स्नेहोपलिप्तेष्वथ वाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति।
स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समन्ततः पूर्णमिवाम्बुना च।
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते वाऽप्युदकोदरं तत् ॥२४॥

*स्नेहपीतः = "पीत" इत्याद्याध्यवसितादित्वात् कर्त्तरि क्तः। यद्वा स्नेहं पीत इति तत् पुनरार्षः, तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः। अनुवासितो वा = गृहीतानुवासनवस्तिः। वान्तः = अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि क्तः। तेन वान्तवानित्यर्थः। एवं विरिक्तः = विरिक्तवान्। तथा निरूढः = गृहीतनिरूढवस्तिः। स चेदाशु शीतलं जलं पिबेत्। तस्य तद्वहानि = जलवहानि स्रोतांसि दुष्यन्ति। जलवहेषु स्रोतःसु दुष्टेषु सत्सु। अन्नरस उपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृतो दकोदरमायाति। तथाऽपि जले बहिर्निःसृते दकोदरमायाति। तद् = उदरम्। परिवृत्तनाभि = गम्भीरनाभि। समन्ततो जलमपयाति सर्वतः। यथा दृतिः = चर्ममयं जलाहरणपात्रं, क्षुभ्यति = अन्तर्जलदोलनेन संचलति। कम्पते, बहिः शब्दायते = कम्पमानं सत् शब्दं करोति ॥ २३-२४ ॥

अथोदररोगस्य साध्यत्वादिकमाह—

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥

*बलिनोऽजाताम्बु नवोत्थितञ्च यत्नसाध्यमित्यन्वयः ॥ २५ ॥

पक्षाद् बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥

*शरादिना छिद्रमन्त्रं यस्य तदुदरमभावाय भवति ॥ २६ ॥

अथ जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह चरकः—

पयः पूर्णा दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं मृदु।
अप्रव्यक्तशिराशून्यं नीरार्त्तमुदरं महत् ॥ २७ ॥
आलस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं बहु शकृद् द्रुतम्।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दाग्निः पाण्डुताऽपि च ॥ २८ ॥
शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम्।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्जयेत् ॥ २९ ॥

*कुटिलोपस्थम्=वक्रमेहनम्। उपक्लिन्नतनुत्वचम्=उपरि आर्द्रा तन्वी त्वग् यस्य, तमुदरिणं विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातीसारपीडितम्।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ ३० ॥

*विरिक्तमपि पूर्यमाणं=पूर्यमाणोदरम्, उदरिणं विवर्जयेत् ॥३०॥

अथोदररोगचिकित्सामाह—

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारसो वा।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च ॥ ३१ ॥

अथ कुष्ठादिचूर्णमाह—

कुष्ठं दन्ती यवक्षारो व्योषं त्रिलवणं वचा ॥ ३२ ॥
अजाजी दीप्यकं हिङ्गु स्वर्जिकाचव्यचित्रकम्।
शुण्ठी चोष्णाम्भसा पीता वातोदररुजाऽपहा ॥ ३३ ॥

अथ लशुनतैलमाह—

लशुनस्य तुलामेकां जलद्रोणे विपाचयेत्।
त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गुसैन्धवचित्रकम् ॥ ३४ ॥
देवदारु वचा कुष्ठं मधु शिग्रुः पुनर्नवा।
सौवर्चलं विडङ्गानि दीप्यको गजपिप्पली ॥ ३५ ॥
एतेषां पलिकान्भागांस्त्रिवृतः षट् पलानि च।
पिष्ट्वा कषायेणानेन तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३६ ॥
तत्पिवेत्प्रातरुत्थाय यथाऽग्निबलमात्रया।
निहन्ति सकलान् रोगानुदराणि विशेषतः ॥ ३७ ॥
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तमन्त्रवृद्धिं गुदक्रिमीन्।
पार्श्वकुक्षिभवं शूलमामशूलमरोचकम् ॥ ३८ ॥
यकृदष्ठीलिकाऽऽनाहान्प्लीहानं चाङ्गवेदनाम्।
मासमात्रेण नश्यन्ति ह्यशीतिर्वातजा गदाः ॥ ३९ ॥

अथ पित्तोदरकफोदरयोश्चिकित्सामाह—

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत्।
पयसा च त्रिवृत्कल्कै रुवुकस्य शृतेन च ॥ ४० ॥
पिप्पल्यादिगणेनाज्यं पाचितं पाययेद्भिषक्।

नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये ॥ ४१ ॥

अथ नागरादि तैलं घृतं चाह—

नागरत्रिफलाकल्कैर्द्ध्यम्बुपरिपेषितैः ।
पाचितं तैलमाज्यं वा पिबेत्सर्वोदरेषु च ॥ ४२ ॥
शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ॥ ४३ ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नस्नेहपानानि वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
तथोम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
उदराणां मलाढ्यत्वाद्बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरमेरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वाऽसकृत् ॥ ४६ ॥
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ४७ ॥
यवानीहपुषाऽजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ४८ ॥

अथ नारायणचूर्णमाह—

यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ ४९ ॥

*उपकुञ्चिका कारवी च=बृहज्जीरकः "मंगरैला" इति लोके ॥४९॥

शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी च चित्रकम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ५० ॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्त्या भागत्रयं भवेत् ।
त्रिवृद्विशाला द्विगुणा शातला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ५१ ॥

*विशाला=इन्द्रवारुणी । शातला="सेहुण्ड" इति प्रसिद्धः ॥५१॥

एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ ५२ ॥
तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ५३ ॥

दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमाम्बुभिरर्शसि ।
परिकर्त्तिषु वृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ ५४ ॥

*परिकर्त्तिः=गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा ॥ ५४ ॥

भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुब्जे मन्देऽनले ज्वरे ॥ ५५ ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथाऽर्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ५६ ॥

अथ नाराचघृतमाह—

स्नुक्क्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्गसिंहीत्रिवृच्चित्रककर्षकर्षम् ।
घृतं विपक्वं कुडवप्रमाणं तोयेन तस्याक्षमथार्द्धकर्षम् ॥ ५७ ॥
पीत्वोष्णमम्भोऽनुपिबेद्विरेके पेयां रसं वा प्रपिबेद्विधिज्ञः ।
नाराचमेतज्जठरामयानां युक्त्योपयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ५८ ॥

अथ वज्रकल्कमाह—

वज्राण्डयाः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम् ।
निर्गिलेद्वारिणा नित्यमुदरव्याधिशान्तये ॥ ५९ ॥

*वज्राण्डीति "वनसूरण" इति लोके ॥ ५९ ॥

अथ पुनर्नवाऽऽदिक्वाथमाह—

पुनर्नवा दार्वभया सतिक्ता पटोलपथ्यापिचुमन्दमुस्ताः ।
सनागरा च्छिन्नरुहेति सर्वैः कृतः कषायो विधिना विधिज्ञैः ॥६०॥
गोमूत्रयुग्गुग्गुलुना च युक्तः पीतः प्रभाते नियतं नराणाम् ।
सर्वाङ्गशोथोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ६१ ॥

इति चत्वारिंशत्तम उदररोगाधिकारः समाप्तः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशत्तमः शोथाधिकारः ॥ ४१ ॥

तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह—

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च ॥ १ ॥
अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ २ ॥

*शुद्धिः=वमनविरेकादिः । आमयाः=पाण्डुरोगादयः । अभक्तम्=अभोजनम् । आमः=अपक्को भुक्तस्य रसः । पिष्टगरोपसृष्टान्नम्=पिष्टो यो गरः=संयोगजं विषं, तेन संसृष्टमन्नम् । वपुषो ह्यशुद्धिः=शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्मोपघातो दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकृतस्तु मर्मोपघात आगन्तुजशोथहेतुरेव । विषमा प्रसूतिः=आमगर्भपतनादिका । प्रतिकर्मणां=वमनादिपञ्चकर्मणाम् । मिथ्योपचारः=असम्यक्करणम् । श्वयथोः=शोथस्य । निजस्य=आत्मीयस्य सन्निकृष्टस्य हेतुर्वाताद्यात्मकस्योक्तः ॥ १-२ ॥

अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह—

रक्तपित्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान्बहिः शिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ।
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥ ३ ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माऽथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ४ ॥

*उत्सेधम्=उन्नतत्वम् । किंविशिष्टमुत्सेधम् ? अतः पूर्वोक्तान्निचयाद्=रक्तपित्तकफवातानां समुदायात्, संहतं=घनम् । तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः । तस्य शोथस्य किं स्याद् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—अनवस्थितत्वं स्याद्=अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः। चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः। तच्चानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् । गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च सोत्सेधं स्याद्=उन्नतत्वमप्यनवस्थितत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ३-४ ॥

अथ वातजशोथलक्षणमाह—

चरस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवाबली स्याच्छ्वयथुः समीरणात् ॥ ५ ॥

*चरः=सञ्चारी । प्रसुप्तिः=स्पर्शाज्ञता । हर्षोऽत्र "झिनिझिनी—रोमाञ्चो" वा आर्त्तिः=पीडा । एतद्युक्तः । दिवाबली=दिवाभागे बली, विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात् । अत एवोक्तं चरकेण—

*स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत स वातिकः।
यश्चाप्यरुणवर्णः स्याच्छोथो नक्तं प्रशाम्यति ॥ १ ॥ इति ॥ ५ ॥

अथ पित्तजशोथलक्षणमाह—

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः।
यस्तूष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान्स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ६ ॥

*उष्यते=सन्तप्यते। भृशदाहपाकवान्=भृशं दाहो यः पाकस्तद्युक्तः ॥ ६ ॥

अथ कफजशोथलक्षणमाह—

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्।
सकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥ ७ ॥

अथ द्विदोषजशोथलक्षणमाह—

निदानाकृतिसंसर्गाज्ज्ञेयः शोथो द्विदोषजः ॥ ८ ॥

अथ संनिपातजशोथलक्षणमाह—

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ ९ ॥

*व्यामिश्रलक्षण" इत्युक्तेः "सर्वाकृतिरिति" उक्तवातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ॥ ९ ॥

अथाभिघातजशोथलक्षणमाह—

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ १० ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ११ ॥

*छेदः—खड्गादिना। भेदः—पाषाणादिना। क्षतं—शरादिना। आदिना—व्रणादि। आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते। भल्लातजैः रसैः। कपिकच्छुजैः—शूकैः। विसर्पवान्=प्रसरणशीलः। पित्तलक्षणः=पैत्तिकशोथलक्षणः ॥ १०-११ ॥

अथ विषजशोथलक्षणमाह—

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १२ ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्तुसङ्करात्।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ।
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ १३ ॥

*परिसर्पणात्=शरीरोपरि सञ्चरणात् । दंष्ट्रा=द्विगुणीकृता दन्तावलिः "चोह" इति लोके । दन्ताः—अग्रेभवाः । अविषप्राणिनां दंष्ट्राऽऽदिविषं शोथव्यथाऽऽदिकरं भवतीति विशेषः । विण्मूत्रेत्यादि । विडाद्युपहतं मलिनञ्च यद् यद्वस्तु, तथा संकरः=सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः, तेषां सम्पर्कात् । गरयोगावचूर्णनात्=गरः=संयोगजं विषं, तस्य योगो यस्य, तेन वस्तुनाऽवधूलनात् । अवलम्बी= लम्बमानः । अयमप्यागन्तुजस्तथाऽपि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साऽभिधानात्पृथक्पठितः ॥ १२-१३ ॥

अथ यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह—

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः ॥
पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः ।
कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरन्तथा ॥ १४ ॥

*ऊर्ध्वम्= =उरःप्रभृत्यूर्ध्वम् । मध्ये=उरःपक्वाशयमध्ये । अधः=पक्वाशयादधः ॥ १४ ॥

अथ शोथोपद्रवानाह—

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथस्यैते उपद्रवाः ॥ १५ ॥

अथ शोथासाध्यतामाह—

श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनं तं विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

अथ शोथस्य कष्टसाध्यत्वादिकमाह—

यो मध्यदेशे श्वयथुः कष्टः सर्वाङ्गगश्च यः ।
अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥

*मध्यदेशे=उरःपक्वाशयमध्ये । सर्वाङ्गगः=सकलशरीरव्यापी । सर्वाङ्गज इति वा पाठः । सान्निपातिकः । अर्धाङ्गे—अर्द्धनारीश्वराकारः । यश्चोर्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयः । तथा च—

*उर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी तथा स्त्रियम् ।

उभयं वस्तिसञ्जातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २ ॥

*ऊर्ध्वगामी=मुखगामी। तथा च तन्त्रान्तरे—

*पादात्प्रवृत्तः श्वयथुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम्। इति।

*स न सिध्यतीति शेषः। अधोगामी=पादगामी। तथा च तन्त्रान्तरे—

*स्त्रीणां वक्त्रात्पदं याति वस्तिजश्च न सिध्यति ॥३॥ इति।

*उभयं=नरं नारीञ्च। इति ॥ १७ ॥

अपरञ्च—

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः।
पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो वस्तिजो द्वयम् ॥ १८ ॥

*अयमर्थः—पादसमुत्थितः=पादाभ्यामुत्थितो, मुखगामीति यावत्। शोथः पुरुषं हन्ति। स किंविशिष्टः? अनन्योपद्रवकृतः=शोथादन्ये व्याधयोऽतिसारग्रहण्यर्शःप्रभृतयस्तेषामुपद्रवैः कृतः, अन्योपद्रवकृतः=तदुपद्रवत्वेन जात इत्यर्थः। न अन्योपद्रवकृतोऽनन्योपद्रवकृतः—अर्थात् स्वहेतुभिरेव जातः। द्वयम्=पुरुषञ्च नारीञ्च, हन्ति। सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव ॥ १८ ॥

अथ शोथचिकित्सामाह—

शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलीशृतं जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥ १९ ॥
पटोलत्रिफलाऽरिष्टदार्वीक्काथः सगुग्गुलुः।
तद्वत्पित्तकृतं शोथं हन्ति श्लेष्मोद्भवं तथा ॥ २० ॥
मिश्रे मिश्रक्रमं कुर्यात्सर्वजे सर्वमेव हि।
बिल्वपत्ररसं पूतं सोषणं त्रिभवे पिबेत् ॥ २१ ॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्यात्सेकलेपादि शीतलम्।
भल्लातक्या हरेच्छोथं सतिला कृष्णमृत्तिका ॥ २२ ॥
महिषीक्षीरसं पिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः।
तिलैर्लिप्तः शमं याति शोथो भल्लातकोत्थितः ॥ २३ ॥
यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः।
शोथमारुष्करं हन्ति चूर्णैः शालदलस्य च ॥ २४ ॥

विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्सायां द्रष्टव्या ।

अथ शोथस्य सामान्यचिकित्सामाह—

महिष्या नवनीतं वा लेपाद् दुग्धतिलान्वितम् ॥ २५ ॥

*अत्र दुग्धञ्च महिष्या एव ॥ २५ ॥

अथ पथ्याऽऽदिक्वाथमाह—

पथ्यानिशाभार्ग्यमृताऽग्निदार्वीपुनर्नवादारुमहौषधानाम् ।
क्वाथः प्रसह्योदरपाणिपादमुखाश्रितं हन्त्यचिरेण शोथम् ॥ २६ ॥

अथ फलत्रिकक्वाथमाह—

फलत्रिकोद्भवं क्वाथं गोमूत्रेणैव साधितम् ।
वातश्लेष्मोद्भवं शोथं हन्याद् वृषणसम्भवम् ॥ २७ ॥

वृश्चीरदेवद्रुमनागरैर्वा दन्तीत्रिवृत् त्र्यूषणचित्रकैर्वा ।
दुग्धं सुसिद्धं विधिना निपीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥२८॥

*अत्र वृश्चीरः=श्वेतवर्षाभूः ॥ २८ ॥

सेकस्तथाऽर्कवर्षाभूनिम्बक्वाथेन शोथहृत् ।
गोमूत्रेणापि कुर्वीत सुखोष्णेनावसेचनम् ॥ २९ ॥
पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थकस्तथा ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहृत् ॥ ३० ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडाभयां वा गुडपिप्पलीं वा ।
कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मासम् ॥३१॥
शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्सश्वासकासारुचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्हन्यात्तथाऽन्यान्कफवातरोगान्॥३२॥

विश्वं गुडेन तुल्यं वृश्चीररसानुपानमभ्यस्तम् ।
विनिहन्ति सर्वशोथं घनवृन्दं चण्डवायुरिव ॥ ३३ ॥
कणानागरजं चूर्णं सगुडं शोथनाशनम् ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ३४ ॥

अथ गुडादिवटिकामाह—

गुडात्पलत्रयं ग्राह्यं शृङ्गवेरपलत्रयम् ।
शृङ्गवेरसमा कृष्णा लोहविट्तिलयोः पलम् ॥
चूर्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ३५ ॥

अथ माणकघृतमाह—

माणककाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥ ३६ ॥

अथ शुष्कमूलकतैलमाह—

शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः ।
पक्वमभ्यञ्जनं तैलं सशूलं श्वयथुं हरेत् ॥ ३७ ॥

इत्येकचत्वारिंशत्तमः शोथाधिकारः समाप्तः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशत्तमो वृद्धिब्रध्नाधिकारः ॥ ४२ ॥

तत्र वृद्ध्येर्निदानं संख्यां चाह—

दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलः ॥ १ ॥

अथ वृद्धिसम्प्राप्तिमाह—

वृद्धिं करोति कोषस्थः फलकोषाभिवाहिनीः ।
रुद्ध्वा रुद्धगतिर्वायुर्धमनीर्मुष्कगामिनीः ॥ २ ॥

अथ वातजवृद्धिलक्षणमाह—

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ ३ ॥

*अहेतुरुग्=अत्रेषदर्थे नञ् । तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात् कारणाद्रुक्=पीडा यत्र सः ॥ ३ ॥

अथ पित्तजन्यवृद्धिलक्षणमाह—

पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद् दाहोष्मपाकवान् ॥ ४ ॥

*दाहः-आभ्यन्तरः, ऊष्मा-वह्निस्तप्तता ॥ ४ ॥

अथ कफजवृद्धिमाह—

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥ ५ ॥

अथ रुधिरवृद्धिलक्षणमाह—

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ॥ ६ ॥

*कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः ॥ ६ ॥

अथ मेदोजवृद्धिलक्षणमाह—

कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ७ ॥

*नीलवर्चुलः ॥ ७ ॥

अथ मूत्रजवृद्धिलक्षणमाह—

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ् मृदुः ।
मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्यात्सञ्चलन्फलकोषयोः ॥ ८ ॥

*सञ्चलन्फलकोषयोरधो मूत्रकृच्छ्रं–मूत्रेण व्यथां, कुर्यादित्यर्थः॥८॥

अथान्त्रवृद्धिलक्षणमाह—

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथु तदा ॥ ९ ॥

*धारणम्—उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणम्=अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम् । विषमाङ्गप्रवर्त्तनं=वक्रत्वेनाङ्गमोटनम् । अन्यानि क्षोभणानि=बलवद्विग्रहकठोरधनुराकर्षणादीनि, तैः क्षोभितः=सन्दूष्य-सञ्चालितः, पवनो यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो-नयेत्, तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः सन् वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयथुं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथोपेक्षिताया अन्त्रवृद्धेरवस्थामाह—

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥१०॥

*तत्राध्मानमुदरे, रुग्वृद्धयोर्मुष्कयोः, स्तम्भो गात्रे, तद्युक्तां कुर्यादित्यर्थः । भोजोऽप्याह—

*अन्त्रं विगुणमादाय वातो नयति वङ्क्षणम् ।
वङ्क्षणात् तद्जायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते ॥ १ ॥ इति ।

*स मुष्कवृद्धिम्, अन्तः=उदरे, प्रध्मापयन्=आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन्, एति=आयाति ॥ १० ॥

अथान्त्रवृद्धेरसाध्यलक्षणमाह—

यस्यान्त्रावयवाश्लेषो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।

अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ११ ॥
*वातवृद्धिसमाकृतिरिति । योऽन्त्रवृद्धौ रोगः, सोऽसाध्यः ॥११॥

अथ ब्रध्नस्यापि वृद्धिसमीपोत्पन्नत्वादत्र सनिदानं तल्लक्षणमाह—

अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नशुष्कपूत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ।
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नेति विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥

अथ वृद्धिरोगचिकित्सामाह—

वृद्धावत्यशनं मार्गमुपवासं गुरूणि च ।
वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥ १३ ॥
वातवृद्धौ पिबेस्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनम् ।
सक्षीरञ्च पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ॥ १४ ॥
गुग्गुल्वेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १५ ॥
पित्तग्रन्थिक्रमेणैनं पित्तवृद्धिमुपाचरेत् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं वृद्धौ पित्तसमुद्भवे ॥ १६ ॥
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ।
क्षीरपिष्टं प्रलेपेन दाहशोथरुजाऽपहम् ॥ १७ ॥
त्रिकटुत्रिफलाक्वाथं सक्षारलवणं पिबेत् ।
विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफवृद्धिविनाशनम् ॥ १८ ॥
लेपनाः कटुतीक्ष्णोष्णाः स्वेदनं रूक्षमेव च ।
परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ १९ ॥
मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।
पिबेद्विरेचनं वाऽपि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥ २० ॥
शीतमालेपनं शस्तं सर्वपित्तहरं तथा ।
पित्तवृद्धिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च रक्तजे ॥ ॥ २१ ॥
स्विन्नं मेदःसमुत्थन्तु लेपयेत्सुरसाऽऽदिना ।
शिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ २२ ॥
संस्वेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।

*रक्षोघ्नः=सर्षपः ॥ २९ ॥

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३० ॥
तिक्तालाबुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्याऽन्नसेविनाम् ॥ ३१ ॥

अथामृताऽऽदितैलमाह—

तैलं पिबेच्चाऽमृतवल्लिनिम्बहिंस्राऽभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारुणा हितायनित्यं गलगण्डरोगी॥३२॥

*वृक्षकोऽत्र तुणिः । उक्तश्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा—
*"तुणिस्तुणिकपीतश्च नन्दिवृक्षश्च वृक्षकः" । इति ।
*बलाभ्यां=बलाऽतिबलाभ्याम् ॥ ३२ ॥

यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
दापयेत्प्रच्छनान्यत्र गण्डगोपालिकोद्भवः ।
प्रलेपस्त्वनुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्जनैः ॥ ३४ ॥

*प्रच्छनानि="पच्छना" इति लोके । गण्डगोपालिका "गण्ड-गुयारी"ति च प्रसिद्धा, आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषो भवति॥३४॥

लवणं जलकुम्भोत्थं कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्नीयाद्गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३५ ॥

अथ गण्डमालाचिकित्सामाह—

काञ्चनारत्वचः क्काथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः क्काथो वरुणमूलजः ॥ ३६ ॥
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ३७ ॥
पलमर्धपलञ्चापि पिष्टां तण्डुलवारिणा ।
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ॥ ३८ ॥

अथ काञ्चनारगुग्गुलुमाह—

काञ्चनारस्य गृह्णीयात्त्वचं पञ्चपलोन्मिताम् ।
नागरस्य कणायाश्च मरिचस्य पलं पलम् ॥ ३९ ॥

पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक्पृथक् ।
वरुणस्याक्षमेकं च पत्रकैलात्वचां पुनः ॥ ४० ॥
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥ ४१ ॥
संकुट्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥ ४२ ॥
गलगण्डं जयत्युग्रमपचीमर्बुदानि च ।
ग्रन्थीन्व्रणानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥ ४३ ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥ ४४ ॥

अथ चक्रमर्दतैलमाह—

चक्रमर्दकमूलस्य पलकल्के विपाचयेत् ।
केशरागरसे तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना ॥ ४५ ॥
पादांशिकं विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ४६ ॥

*केशरागो = भृङ्गराजः ॥ ४५-४६ ॥

अथ गुञ्जातैलमाह—

गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यञ्जनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥ ४७ ॥

अथापचीचिकित्सा ।

तत्र चन्दनादितैलमाह—

चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एतैस्तैलं शृतं पीत्वा समूलामपचीं हरेत् ॥ ४८ ॥

अथ व्योषादितैलमाह—

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात्सकृच्छ्रामपचीं हरेत् ॥ ४९ ॥

अथ ग्रन्थ्यर्बुदचिकित्सामाह—

स्वर्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथाऽर्बुदम् ॥ ५० ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्केन घृतेन वैद्यो व्रणेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥५१॥
ग्रन्थिमुद्धृत्य तत्रापि व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शमं प्रयुज्यते ॥ ५२ ॥

*अन्ये = आचार्याः, इति कथयन्ति ॥ ५२ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां न यतो विशेषः प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।
अतश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि विधानविद् ग्रन्थिचिकित्सितेन ॥५३॥
हरिद्रालोध्रपत्राङ्गगृहधूममनःशिलाः ।
मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥ ५४ ॥
मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ ५५ ॥
वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं बद्धं वटस्य पत्रेण ।
अध्यस्थि सप्तरात्रान्महदप्युपशान्तिमर्बुदं गच्छेत् ॥५६॥
शिग्रुमूलकयोर्बीजं रक्षोघ्नं सुरसा यवम् ।
तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्बुदशान्तये ॥ ५७ ॥

*रक्षोघ्नं = सर्षपम् । सुरसा = तुलसी । यवम् = इन्द्रयवम् । अश्वरिपुः = करवीरम् ॥ ५७ ॥

इति त्रिचत्वारिंशत्तमो गलगण्डगण्डमालाग्रन्थ्यर्बुदाधिकारः समाप्तः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमः श्लीपदाधिकारः ॥४४॥

तत्र श्लीपदस्य विप्रकृष्टकारणमाह—

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ १ ॥

*"विशेषत" इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते ॥१॥

अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह—

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥२॥

*तत्त्रिविधम्-१ वातिकं २ पैत्तिकं ३ श्लैष्मिकञ्चेति ॥ २ ॥

तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह—

वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजञ्चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥ ३ ॥
पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं भृशम् ।
श्लैष्मिकन्तु भवेत्स्निग्धं श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ४ ॥
त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
गुरुत्वञ्च महत्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥

अथ श्लीपदासाध्यतामाह—

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ।
अब्दात्मकं महत्तत्तु वर्जनीयं विशेषतः ॥ ६ ॥
यच्छ्लैष्मिकाहारविहारजातैर्जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
सास्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुकं चापि विवर्जनीयम् ॥७॥

अथ श्लीपदचिकित्सामाह—

लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारुविश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।
पुनर्नवानागरसर्षपाणां कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥ ९ ॥
*श्लीपदमिति शेषः ॥ ८ ॥
धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १० ॥
असाध्यमपि यात्यस्तं श्लीपदं चिरकालजम् ।
मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रेण लेपनात् ॥ ११ ॥
*तालस्य फलरसो ग्राह्यः ॥ ११ ॥
सप्ततताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत् ॥ १२ ॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥ १३ ॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
सक्षौद्रं श्लीपदे लिह्याच्चिरोत्थं श्लीपदं जयेत् ॥ १४ ॥
गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेन्नित्यम् ।
श्लीपदबन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ १५ ॥

*गन्धर्वतैलम् = एरण्डतैलम् । गोऽम्बु = गोमूत्रम् ॥ १५ ॥

इति चतुश्चत्वारिंशत्तमः श्लीपदाधिकारः समाप्तः ॥ ४४ ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशत्तमो विद्रध्यधिकारः ॥४५॥

तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥१॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथ वाऽऽयतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥२॥

*"अस्थिसमाश्रिता दोषा" इति वक्ष्यमाणशोथाद्विद्रधेर्भेदार्थम् । यतो व्रणशोथे दोषाणामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति । व्रण शोथं, घोरं = दारुणम् । आयतं = दीर्घम् ॥ १-२ ॥

अथ विद्रधिषड्विधत्वं विवृणोति—

पृथक् दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्ष्यते ॥ ३ ॥

अथ विशिष्टानि लक्षणानि ।

तत्र वातजविद्रधिलक्षणमाह—

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥

*विषमो भृशं = क्षणमल्पः क्षणं महान् । चिरोत्थानप्रपाकः = चिराद्विलम्बादुत्थानप्रपाकौ यस्य सः ॥ ४ ॥

अथ पित्तजविद्रधिलक्षणमाह—

पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥

अथ कफजविद्रधिलक्षणमाह—

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः॥
तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमतो मताः॥ ६॥

अथ सान्निपातिकविद्रधिलक्षणमाह—

नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान्।
विषमं पच्यते वाऽपि विद्रधिः सान्निपातिकः॥ ७॥

*नाना = अनेकविधाः, वर्णाः = कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः, रुजाः = तोददाहकण्ड्वादिरूपाः, स्रावाः = तनुपीतसिताः, यस्य सः। घाटालः = घाटा = कोटिः, साऽस्यास्तीति घाटालः = अत्युच्छ्रिताग्र इत्यर्थः। विषमः = निम्नोन्नतः। विषमं पच्यते वाऽपि = चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्ध्वानूर्ध्वभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते॥७॥

अथाभिघातजविद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणाम्।
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्॥ ८॥
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः।
आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः॥ ९॥

*तैस्तैर्भावैः = काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः, अभिहते यथा रक्तस्रावो भविष्यति, तथा क्षते कृते क्षतोष्मा। अत्र क्षतशब्देन हतमात्र उच्यते, तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विसृतः। अभिहते = अभिघातात्क्षते, रक्तत्वयात्कुपितेन वायुना प्रसृतः, ईरयेत् = कोपयेत्॥८-९॥

अथ रुधिरजन्यविद्रधिलक्षणमाह—

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते॥ १०॥

अथाधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्यन्तरविद्रधेर्लक्षणान्याह—

आभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन्परिचक्षते।
गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकाम्लभोजनैः॥ ११॥
अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः।
पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम्॥ १२॥

वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।
गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा ॥ १३ ॥
वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ ।
एषां लिङ्गानि जानीयाद् बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १४ ॥

*सम्भूय वा = मिलित्वा वा । समुन्नद्धं = समन्तादुन्नतम्॥ ११–१४॥

अथ स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह—

गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ।
नाभ्यां हिक्काजृम्भणे च कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥ १५ ॥
कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ।
वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् ॥१६॥
सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ।
श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः ॥ १७ ॥

अथ विद्रधिस्रावमार्गमाह—

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः ॥ १८ ॥

*उपरिजाः = वृक्कादिजाताः, यान्ति = स्रवन्ति । ऊर्ध्वं = मुखात् । इतरे = वस्त्यादिजाः । अधः = गुदात् । नाभिजस्तु = उभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा च हारीतः—

ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां प्रवर्त्ततेऽसृक्सहितो हि पूयः ।
अधः प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद् द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु ।१। इति॥१८॥

अथ विद्रधिसाध्यत्वादिकमाह—

अधः स्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ।
हृन्नाभिवस्तिवर्ज्येषु तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ॥
जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदा चन ॥ १९ ॥

*हृन्नाभिवस्तिवर्ज्येषु प्लीहक्लोमादिजाः, तेषु तथा भिन्नेषु न जीवेद्, हृदादीनां मर्मत्वाद् । अत एव भोजः—

*असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः ।
सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि वस्तिजः ॥ २ ॥
त्वग्जो नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः ।

अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः ॥ ३ ॥
आध्मातं बद्धनिस्यन्दं छर्दिहिक्कातृषाऽन्वितम् ।
रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥४॥ इति ॥१६॥

अथ बहिर्विद्रधिसाध्यासाध्यत्वमाह—

साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
आमपक्वविदग्धत्वं तेषां ज्ञेयञ्च शोथवत् ॥ २० ॥

*शोथवद् = वक्ष्यमाणव्रणशोथवत् ॥ २० ॥

अथ विद्रधिचिकित्सामाह—

जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रधौ ।
रेको मृदुर्लङ्घनञ्च स्वेदः पित्तोत्तरं विना ॥ २१ ॥
अपक्के विद्रधौ युञ्ज्याद् व्रणशोथवदौषधम् ।
वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतान्वितैः ॥ २२ ॥
सुखोष्णैर्बहुलैर्लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ।
यवगोधूममुद्गैश्च पिष्टैराज्येन लेपयेत् ॥ २३ ॥
विलीयते क्षणेनैव ह्यविपक्वस्तु विद्रधिः ॥ २४ ॥
पैत्तिकं विद्रधिं वैद्यः प्रदिह्यात्सर्पिषा युतैः ।
पयस्योशीरमधुकचन्दनैर्दुग्धपेषितैः ॥ २५ ॥

*पयस्या = अनेकार्थत्वादत्र "क्षीरकाकोली" गुणाधिक्याच्च स्या-अलाभे "अश्वगन्धा" ग्राह्या ॥ २५ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रेण लेपयेत् ।
पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्काक्षसंयुतम् ॥ २६ ॥
इष्टिका सिकता लोहकिट्टं गोशकृता सह ।
मूत्रैः सुखोष्णैर्लेपेन स्वेदयेच्छ्लेष्मविद्रधिम् ॥ २७ ॥
दशमूलीकषायेण सस्नेहेन रसेन वा ।
शोथव्रणं वा कोष्णेन सशूलं परिषेचयेद् ॥ २८ ॥
पित्तविद्रधिवत्सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।
विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥ २९ ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठानिशामधुकगैरिकैः ।

क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्तागन्तुनिमित्तके ॥ ३० ॥
पीता ह्येते निहन्त्याशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ।
कृष्णाऽजाजी विशाला च धामार्गवफलं तथा ॥ ३१ ॥

*धामार्गवफलं = कोशातकीफलम् ॥ ३१ ॥

श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वा वरुणस्य च ।
जलेन क्वथितं पीतमन्तर्विद्रधिहृत्परम् ॥ ३२ ॥
गायत्रीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोंऽशाः पृथक्पृथक् ॥ ३३ ॥
मसूरान्निस्तुषान्दद्यादेष क्वाथो व्रणाश्रयेत् ।
गुल्मविद्रधिवीसर्पदाहमोहज्वरापहः ॥ ३४ ॥
तृण्मूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृग्दुष्टकामलाः ।
शिग्रुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ३५ ॥
शोभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
हन्त्यन्तर्विद्रधिं शीघ्रं प्रातः प्रातर्विशेषतः ॥ ३६ ॥

इति पञ्चचत्वारिंशत्तमो विद्रध्यधिकारः समाप्तः ॥ ४५ ॥

अथ षट्चत्वारिंशत्तमो व्रणशोथाधिकारः ॥ ४६ ॥

तत्र व्रणशोथस्य संख्याविवरणपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—

पृथक्समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा ।
व्रणशोथाः षडेते स्युः संयुक्ताः शोथलक्षणैः ॥ १ ॥

*शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः ॥ १ ॥

अथ व्रणशोथस्य विशिष्टरूपमाह—

विषमं पच्यते वातात्पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् ।
कफजः पित्तवच्छोथौ रक्तागन्तुसमुद्भवौ ॥ २ ॥

अथापक्वव्रणशोथलक्षणमाह—

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।
मन्दवेदनता चापि शोथस्यामस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

अथ पच्यमानव्रणशोथलक्षणमाह—

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव प्रपच्यते।
पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा॥ ४॥
भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते॥ ५॥
सोषचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावपीड्यते।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत्॥ ६॥
न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत्।
ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैतत्पच्यमानस्य लक्षणम्॥ ७॥

*छिद्यते=छिधा क्रियत इव। भिद्यते=विदार्यत इव। ऊषो=दाहः, चोषः=पार्श्वस्थाग्निनेव सन्तापः, ताभ्यां युक्तः। आततः=त्वक्सङ्कोचरहितः। वस्तिः=मूत्राशयश्चर्मपुटो वा॥ ४-७॥

अथ पक्वव्रणशोथलक्षणमाह—

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः।
प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः॥ ८॥
उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम्।
वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते॥ ९॥
पूयश्च पीडयेदेकमन्तमन्ते च पीडिते।
बुभुक्षा व्रणशोथस्य भवेत्पक्वस्य लक्षणम्॥ १०॥

*वेदनोपशमः=दाहादिदुःखोपशमः। अल्पो लोहित इत्यन्वयः। न चोन्नतः पच्यमानापेक्षया। उपद्रवाणां=ज्वरादीनाम्। निम्नता=स्वरूपतोऽङ्गुलिपीडनाद्वा अवनतत्वम्। स्फुटनं=किंचिद्विदारणम्। वस्ताविवेत्यादि-शोथेऽङ्गुलिपीडिते सति, अङ्गुलिपीडिताद्देशादन्यदेशेऽम्बुसञ्चारः। वस्तौ=चर्मपुटके। एवमन्ते=एकदेशे पीडिते, एकमन्तम्=अपरमन्तम्, आपूर्य पीडयति॥ ८-१०॥

अथैकदोषजोऽपि शोथः पाककाले सकलैर्दोषैः सम्बध्यत इत्याह—

ऋतेऽनिलाद्रुङ् न विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः।
तस्माद्धि सर्वे परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रिभिरेव दोषैः॥ ११॥

*एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसम्बन्धमाह—ऋत इति। पचन्ति=पाकं प्राप्नुवन्ति। एवशब्दोऽत्राप्यर्थः, अव्ययानामनेकार्थत्वात्॥ ११॥

अथ शोथपाके मतान्तरमाह—

कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य।
पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः॥ १२॥

*वशे कृत्वा=हीनीकृत्य, शोणितं—कर्म। पूर्वत्र कफात्पूयोऽत्र शोणितात्पूय इति भेदः॥ १२॥

अथ गम्भीरपाकलक्षणमाह—

कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक्।
पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छोथशीतता।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्॥ १३॥

*गम्भीरपाके शोथे पाकज्ञानार्थं लक्षणान्तरमाह सुश्रुतः—कफजेष्विति। कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक्पाकमेति। तत्र कथं पाकज्ञानम्? इत्याह—तत्र ततः=कारणात्, पक्वलिङ्गं स्पष्टम्, यतः पच्यमानावस्थाऽन्तर्गतरागदाहव्यथाघनान्तरशोथशीतताऽऽदयो भवन्ति। घनस्पर्शत्वं=स्पर्शेऽव्यथत्वम्॥ १३॥

अथ पक्वव्रणशोथात्पूयानिःसृतौ दोषमाह—

कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वातेरितः संदहति प्रसह्य।
तथैव पूयो ह्यविनिःसृतस्तु मांसं शिराः स्नायुमपीह खादेत्॥ १४॥

*कक्षं=तृणवनम्॥ १४॥

अथ व्रणशोथस्य पक्वापक्वज्ञानाज्ञाने वैद्यगुणदोषावाह—

आमं विदह्यमानञ्च सम्यक्पक्वन्तु यो भिषक्।
जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः॥ १५॥

विदह्यमानं=विपच्यमानम्। तस्करवृत्तयः=तेषां तस्कराणामिव द्रव्यलाभमात्रप्रयोजनं भवति न तु धर्मयशोमैत्रीलाभः॥ १५॥

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते।
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ॥ १६॥

अथ व्रणशोथचिकित्सामाह—

आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम् ।
विम्लापनमसृङ्मोक्षस्ततः स्यादुपनाहनम् ॥ १७ ॥
पाचनं भेदनं पश्चात्पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ॥ १८ ॥

*अत्र क्रमाः=चिकित्साः । सुश्रुते व्रणस्य षष्टिरूपका लिखिताः सन्ति ते सर्वेऽत्र विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ १७—१८ ॥

अथ शोथनाशकलेपमाह—

यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिषेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजः ॥ १९ ॥
बीजपूरजटाहिंस्रा देवदारु महौषधम् ।
रास्नाऽग्निमन्थौ लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ २० ॥
कल्कः काञ्जिकसम्पिष्टः स्निग्धो मधुकचन्दनैः ।
दूर्वा च नलमूलञ्च पद्मकाष्ठञ्च केशरम् ॥ २१ ॥
उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ॥ २२ ॥
ससर्पिष्कैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ।
आगन्तुजे रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ॥ २३ ॥
अजगन्धाऽजश्रृङ्गी च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैषिकाऽश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥ २४ ॥

*अजश्रृङ्गी=[मेढाशिंगी] । ऐकैषिका=श्यामपनिलर निशोथः ॥ २४ ॥

कृष्णा पुराणपिण्याकं शिग्रुत्वक् सिकता शिवा ।
मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ २५ ॥
न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥ २६ ॥

*दत्तमेव पुनर्न दद्यात्। पतितं=दीयमानं सद् गदाङ्गात् पतितम्। पर्युषितं=लेपनद्रव्यं कल्कीकृतं यत् पर्युषितम् ॥ २६ ॥

अथ रात्रिलेपनिषेधे हेतुमाह—

तमसा पिहितोऽप्युष्मा रोमकूपमुखोत्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेद्तः ॥ २७ ॥

अथ रात्रिलेपनिषेधाविषयमाह—

रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥ २८ ॥

अथ शोथोपरि क्वाथादिपरिषेचनमाह—

यथाऽम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥ २९ ॥
वातघ्नौषधनिष्क्वाथैस्तैलैर्मांसरसैर्घृतैः ।
उष्णैः संसेचयेच्छोथं वातिकं काञ्जिकेन च ॥ ३० ॥
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिञ्चेत्सुशीतलैः ।
क्षीराज्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरैः शृतैः ॥ ३१ ॥
कफघ्नौषधनिष्क्वाथैः शीतैस्तु परिषेचयेत् ।
तैलक्षाराम्बुमूत्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ३२ ॥

अथ विम्लापनमाह—

जातस्य कठिनस्यास्य कार्यं विम्लापनं शनैः ॥ ३३ ॥

अथ शोथस्य विम्लापनस्य विधिमाह सुश्रुतः—

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः ।
विमर्दयेद्भिषङ्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥ ३४ ॥

*वेणुनाड्या = वंशनलिकया । स्वेदयित्वा = उष्णस्वेदं कृत्वा ॥ ३४ ॥

अथ रक्तमोक्षणमाह—

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणं चरेत् ॥ ३५ ॥

*चरेत् = कुर्यात् ॥ ३५ ॥

एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक् ॥ ३६ ॥
विवर्णः कठिनः श्यावो व्रणो यश्चाल्पवेदनः ।
विषार्णैश्च विशेषेण जलौकाभिः पदैरपि ॥ ३७ ॥

*शोणितस्रावणं चरेदित्यनेनान्वयः ॥ ३६-३७ ॥

अथोपनाहमाह—

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ३८ ॥

*उपनाहः स्वेदस्तस्य विधिर्भेषजसाधनप्रकरणे कथित एवाऽस्ति । शोथानां=सामान्यानाम् । व्रणाः=व्रणशोथाः, तेषामपि स्वेदनं कार्यम् ॥ ३८ ॥

शोथयोरुपनाहश्च दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पक्वतां व्रजेत् ॥ ३९ ॥

*आमविदग्धौ=अपक्वपाकोन्मुखौ ॥ ३९ ॥

यथा—

दशमूली बला रास्ना वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं वातरिपोः सिन्धुर्वारिपूर्णे घटे क्षिपेत् ॥ ४० ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्वभेषजम् ।
शणकार्पासयोर्बीजमतसी च कुलत्थिका ॥ ४१ ॥
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठेरो मूलकं मिसिः ।
यथाप्राप्तैरमीभिश्च द्रव्यैरम्लेन संयुतैः ॥ ४२ ॥
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदयेद्विधिवच्छनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥ ४३ ॥

*कुठेरः="कृष्णबर्बरी" । इति दशमूल्यादिरुपनाहः ॥ ४०-४३ ॥

अथ पुनर्नवाऽद्युपनाहमाह—

पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥ ४४ ॥

अथ शोथपाचनमाह—

न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ४५ ॥

अथ पाचनद्रव्याण्याह—

शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।

अतसी शक्तवः किण्वमुष्णद्रव्यञ्च पाचनम् ॥ ४६ ॥

*शणफलादीनामतस्यन्तानां शक्तवः कर्त्तव्याः। किण्वं=सुराबीजम्। यवगोधूमधान्यादिप्रकारोऽन्यच्चोष्णं द्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ ४६ ॥

अथ शोथभेदनमाह—

अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथा चोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं सम्प्रयुज्यते ॥ ४७ ॥

*उत्सङ्गवत्सु=कोटरवत्सु। गतिमत्सु=नाडीव्रणेषु। भेदनम्=शस्त्रमौषधकर्म च ॥ ४७ ॥

अथ शस्त्रसाध्यं भेदनमाह—

रोगे व्यधेन साध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दोषांस्तु स्रावयेत्कथितं यथा ॥ ४८ ॥

अथ व्रणविशेषे शस्त्रनिषेधापवादमाह—

बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥ ४९ ॥

अथ भेदनद्रव्यमाह—

चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकाकगृध्राणां मललेपेन भेदनम् ॥ ५० ॥

अथ दारणमाह—

क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः ।
हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रप्रलेपितः ।
अत्यर्थं कठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥ ५१ ॥

*क्षारद्रव्यम्=अपामार्गादि, क्षारः=स्वर्जिकायवक्षारादिः ॥५१॥

अथ शोथपीडनमाह—

द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥ ५२ ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि मुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ५३ ॥

*पीडनं प्रति=पीडनद्रव्यलेपं प्रति, पीडनद्रव्यलेपं शुष्यन्त-

मपि, धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य मुखलेपं विना प्रस्रवति ५२-५३

अथ व्रणशोधनमाह—

व्रणस्य तु विशुद्धस्य क्काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रोत्थः सर्वत्रैव प्रयुज्यते ॥ ५४ ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे ।
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः ॥ ५५ ॥
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटवेतसजं शृतम् ।
व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात्स्मृतम् ॥ ५६ ॥
तिलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्घृतयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ५७ ॥
एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ॥ ५८ ॥
निम्बपत्रं तिला दन्ती त्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ५९ ॥

*शोधनकेशरी=शोधनश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्दिमन्दाग्निपित्तश्लेष्मकृमीन्हरेत् ।
व्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मान् हि सन्धिमर्मजान् ॥ ६० ॥
अभयात्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ६१ ॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुतैः ।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद् व्रणम् ॥६२॥

अथ व्रणरोपणमाह—

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ।
कल्कस्तु रोपणो देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥ ६३ ॥
अश्वगन्धा रुहा लोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ६४ ॥

*रुहा=रोहिणी ॥ ६४ ॥

मधुयुक्ता सुरा पुंसां सर्वव्रणरोपणी कथिता ।
सुषवीपत्रधत्तूरबलामोटाकुठेरकाः ।

पृथगेतैः प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपणम् ॥ ६५ ॥

*सुषवीपत्रं=मगरैलापत्रम् । बलामोटा—अस्माच्चदेव नाम पुस्तकधृतम् । कुठेरकः=कृष्णबर्वरी ॥ ६५ ॥

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकफललोध्रजैः ।
त्वक्चूर्णैर्धूलिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणा ध्रुवम् ॥६६॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पं यष्टीमधुजतूनि च ।
सूक्ष्मचूर्णीकृतानि स्यू रोपणान्यवधूलनात् । ६७ ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ६८ ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद् व्रणक्रिमीन् ।
लशुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽथवा ॥ ६९ ॥

*अरिष्टः=निम्बः ॥ ६९ ॥

निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्षपैः ।
धूपनं स्याद् व्रणे रूक्षकृमिकण्डूरुजाऽपहम् ॥ ७० ॥

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो व्रणाश्चिरोत्थाः सतताश्च शोथाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलाश्रृतेन ॥७१॥
पटोलनिम्बासनसारधात्रीपथ्याऽक्षनिर्यूहमहर्मुखेषु ।
पिबेद्युतं गुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टव्रणशान्तिमिच्छन् ॥७२॥

अथ सवर्णताकारकलेपमाह—

मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वचः सावर्ण्यकृत्स्मृतः ॥ ७३ ॥

अथ व्रणरोगिभोजनमाह—

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवान्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ ७४ ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तुकसुनिषण्णकैः ।
बालमूलकवार्त्ताकुपटोलैः कारवेल्लकैः ॥ ७५ ॥
सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवंगुणैर्वाऽपि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ ७६ ॥

*एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं व्रणमपोहतीत्यन्वयः ॥ ७४-७६ ॥

अम्लं दधि च शाकञ्च मांसमानूपमौदकम्।
क्षीरं गुरूणि चान्नानि व्रणे च परिवर्जयेत् ॥ ७७ ॥

अथ व्रणे अमादिनोपद्रवानाह—

व्रणे श्वयथुरायासात्स च रागश्च जागरात्।
तौ च रुक्च दिवास्वापात्ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ ७८ ॥

अथागन्तुकव्रणचिकित्सामाह—

क्रुद्धे सद्योव्रणे कुर्यादूर्ध्वं चाधश्च शोधनम्।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥ ७९ ॥
लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चान्नमोक्षणम्।
घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥ ८० ॥
छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वाऽसृगतिस्रवेत्।
रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ८१ ॥
परिषेकं स्नेहपानं लेपं तत्रोपनाहनम्।
कुर्वन्ति स्नेहवस्तिञ्च रुजाघ्नं चौषधं पृथक् ॥ ८२ ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्काले पूरितो व्रणः।
गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥ ८३ ॥

*गाङ्गेरुकी=नागबला, "गुलसकरी"ति लोके ॥ ८३ ॥

कषाया मधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयोजयेत्।
सद्योव्रणानां सप्ताहात्पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ८४ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः।
तस्मिन्पक्वाशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ८५ ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राऽश्मभिदा कृतः।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ८६ ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च।
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुतम् ॥ ८७ ॥

अथ जात्यादिघृतमाह—

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्वीनिशासारिवा-
मञ्जिष्ठाऽभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः स्राविणो-
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥८८॥
वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
जातीघृते तु संसिद्धे देतव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ८९ ॥

अथ जात्यादितैलमाह—

जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थकं मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥ ९० ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोध्रत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
सारिवा तुत्थकश्चापि नक्तमालफलं तथा ॥ ९१ ॥
एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
तिलतैलं पचेत्सम्यग्वैद्यः पाकविचक्षणः ॥ ९२ ॥
विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कुष्ठरोगिणि ।
दद्रुवीसर्परोगेषु कीटदष्टेषु सर्वथा ॥ ९३ ॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेण दग्धविद्धेषु चैव हि ।
नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ॥ ९४ ॥
म्रक्षणेन हितं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।
तैलं जात्यादिनाम्नैतत्प्रसिद्धं भिषगाद्धृतम् ॥ ९५ ॥

अथ विपरीतमल्लतैलमाह—

चित्रकरसोनरामठशरपुङ्खालाङ्गलीकसिन्दूरैः ।
सविषैस्तथा सकुष्ठैः कटुतैलं साधु सम्पक्वम् ॥ ९६ ॥
विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडीम् ।
बहुभेषजैरसाध्यामपथ्यभोक्तुश्च निस्तुदति ॥ ९७ ॥

अथामृताऽऽदिगुग्गुलुमाह—

अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकक्रमिघ्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ९८ ॥

प्रतिवासरमेकैकां गुटिकां खादेदिहापि परिमाणाम् ।
जेतुं व्रणवातासृग्गुल्मोदरशोथवातरोगांश्च ॥ ९९ ॥

अथाग्निदग्धचिकित्सामाह—

प्लुष्टस्याग्निपु तपनं कार्यमुष्णं तथौषधम् ।
सम्यक् स्विन्ने शरीरे तु स्विन्नं भवति शोभनम् ॥ १०० ॥
प्रकृत्या सलिलं शीतं स्कन्दयत्यतिशोणितम् ।
तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कदा चन ॥ १०१ ॥
*स्कन्दयति = शोषयति ॥ १०१ ॥
शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ।
घृतलेपप्रदेहांश्च शीतानेवास्य कारयेत ॥ १०२ ॥
सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् ।
ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ॥ १०३ ॥
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ।
क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥ १०४ ॥
तिन्दुक्याश्च कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥ १०५ ॥

अथ सिक्थकादिघृतमाह—

सिक्थककर्दमजीरकमधुपथ्यासर्वमिश्रितं लेपात् ।
गव्यं घृतमपहरति विपाकजनितं व्रणं सद्यः ॥ १०६ ॥

अथ पटोलादितैलमाह—

सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुजास्रावदाहविस्फोटनाशनम् ॥ १०७ ॥

अथ व्रणग्रन्थिचिकित्सामाह—

वातास्रमस्रुतं दुष्टं सशोथं ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात्सदाहं कण्डूवाढ्यं व्रणग्रन्थिस्तु स स्मृतः ॥१०८॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वचं दार्व्यास्तथैव च ।
पिष्ट्वा तैलं पचेत्तत्तु व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ १०९ ॥
इति षट्चत्वारिंशत्तमो व्रणशोथाधिकारो वा व्रणशोथागन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणाधिकारः समाप्तः ॥४६॥

अथ सप्तचत्वारिंशत्तमो भग्नाधिकारः ॥ ४७ ॥

तत्र भग्नस्य भेदमाह—

भग्नं समासाद् द्विविधं हुताश ! काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितानि तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च भग्नम् ॥ १ ॥

*अत्र भावेऽर्थे क्तप्रत्ययस्तेन, भग्नं=भङ्गः, स चात्र विश्लेषोऽभिप्रेतः । तेन भग्नमत्रास्थिविश्लेषलक्षणम् । समासात्=सङ्क्षेपात् । हुताश!=हे अग्निवेश !, यतश्चरकेऽग्निवेशस्य हुताशेति नामान्तरमुक्तम् । काण्डे=सन्धिपर्यन्ते एकखण्डे । अस्थिसन्धौ=द्वयोरस्थ्नोः-सन्धाने । तत्र=सन्धौ । उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारकं भग्नं भवति । स्वल्पवक्तव्यत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विवरणम् । उत्पिष्टेत्यादि । अधः=अधोभग्नम् ॥ १ ॥

अथ सन्धिभग्नस्य सामान्यलक्षणमुत्पिष्टविश्लिष्टकयोर्विशिष्टलक्षणं चाह—

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथोः समन्तात् ।
विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम् ॥२॥

*वर्त्तनम्=परिवर्त्तनम् । उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेः= उत्पिष्टः=द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः, सन्धिर्यस्य, तस्य समन्तादुभयभागयोः शोथो भवति । विश्लिष्टमाह—विश्लिष्ट इत्यादि । तौ उभयतः शोथौ, रात्रिरुजा च नित्यम् । सदा रुजाऽधिका भवतीत्युत्पिष्टभेदः ॥ २ ॥

अथ विवर्त्तितादिलक्षणमाह—

विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।
क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं रुजश्च क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेः ॥३॥

*विवर्त्तिते=सन्धौवमुक्ते अस्थिद्वये परिवर्त्तिते, पार्श्वरुजः= सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो रुजः, तिर्य्यग्गते=एकस्मिन्नस्थिन सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्य्यग्गते । क्षिप्ते=सक्थ्यूरुसन्ध्योरेकस्मिन्न-

ऽस्थिन परस्मादस्थ्न उपरिगते, अस्थ्नोऽतिशूलम् । तत्र विषमं = कदाचिदधिकं कदा चिन्न्यूनम् । अधःक्षिप्ते सन्धिगते = एकस्मिन्नस्थ्नि अधोगते, रुक्सन्धिविघट्टनञ्च ॥ ३ ॥

अथ काण्डभग्नद्वादशभेदानाह—

भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ४ ॥

*भग्नं—काण्डे = काण्डविषये, बहुधा = बहुभिः प्रकारैः, प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभग्नस्य पृथग् लक्षणं नोक्तं, किन्तु नामभिरेव तुल्यम् । कर्कटकादिनामानुरूपमेव लक्षणं बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

अथ तान्प्रकारानाह—

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णौ विचूर्णितं पिच्चितमस्थिखल्लितम् ।
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च मज्जागतं विस्फुटितञ्च वक्रम् ॥५॥
छिन्नं द्विधा द्वादशधाऽपि काण्डे सामान्यमग्ने किल तस्य लिङ्गम्॥६॥

*अतः सन्धिभग्नानन्तरं काण्डे काण्डभग्नं, तदाह-कर्कटकः = अस्थिविश्लेषपूर्वको मध्ये प्रोन्नतः पार्श्वयोरवनतः कर्कटकतुल्यरूपत्वात्कर्कटकः । अश्वकर्णः = अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः । विचूर्णितम् = चूर्णितमस्थि, तच्च शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिच्चितं = नियन्त्रितं बहुशोथम् । खल्लितं = विश्लिष्टमस्थि निस्रवम् । काण्डेषु भग्नम् = काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्वमेव काण्डभग्नन्तथाऽपि इयं काण्डभग्नसंज्ञा विशिष्टा । अत्र भग्नं = भङ्क्त्वा त्रुटितं तेन सर्वथा त्रुटितम् = पृथग्भूतं त्वचि स्थितं यत्तत् काण्डभग्नम् । अतिपातितम् = अशेषेण छित्त्वा पातितमस्थि । मज्जागतम् = अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जां गतम् । विस्फुटितं = स्तोकंबहुधा विदीर्णम्, शूकपूर्ण इव वेदनावत् । वक्रं = स्थानं त्यक्त्वा कुब्जीभूतम् । छिन्नं द्विधा = एकं विदीर्णं संलग्नम्, अपरं विदीर्णंद्विधाभूतम्, द्वादशधा च काण्डे इति = कर्कटकादिकाण्डे काण्डे च भग्नं द्वादशधेत्यन्वयः । तच्चोक्तमेव ॥ ५–६ ॥

अथ कर्कटकादिकाण्डभग्नलक्षणमाह—

स्रस्ताङ्गता शोथरुजाऽतिवृद्धिस्तथा व्यथावृद्धिरतीव नित्यम् ।

सम्पीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः ।
सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥७॥

*"स्पर्शासहमि"ति काण्डभग्नस्य विशेषणम् । स्पन्दनं=नाडीनां स्फुरणम् । तोदः=शूलेनेव च व्यथा । रुजा=सामान्यपीडा । सर्वास्ववस्थासु=शयनादिषु ॥ ७ ॥

अथ भग्नस्य कष्टसाध्यतामाह—

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ८ ॥

*अनात्मवतः=रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य । वातात्मकस्य=वातप्रकृतेः । उपद्रवैः=ज्वराध्मानमोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभिः ॥ ८ ॥

अथ भग्नस्यासाध्यतामाह—

भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु चिकित्सकः ॥ ९ ॥

*कपालम्=जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवङ्क्षणशिरोऽस्थीनि कपालानि । तथा च्युतम्=अधः क्षिप्तम् । प्रतिपिष्टम्=उत्पिष्टम् ॥९॥

अथ पुनस्तदसाध्यतामाह—

असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
भग्नं स्तने गुदे पृष्ठे शङ्खे मूर्द्धनि वर्जयेत् ॥ १० ॥

*"असंश्लिष्टकपालमि"ति भग्नविशेषणम् । स्तने=स्तनयोरन्तरे । मूर्द्धनि=चूडास्थाने ॥ १० ॥

अथापरां तदसाध्यतामाह—

सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुष्टबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

*सम्यक्संहितमपि=सम्यग् योजितमपि । अस्थि । दुर्न्यासाद्=दुःस्थापनात् । सुन्यस्तमपि, दुष्टबन्धनात् । सुबद्धमपि, संक्षोभाद्=अभिघातादिना सञ्चलनात् । विक्रियां गच्छेद्=विकृतं भवति । तद् वर्जयेत् ॥ ११ ॥

अथास्थिविश्लेषेण भग्नविशेषमाह—

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

*तरुणास्थीनि = घ्राणकर्णाक्षिपुटेषु कोमलास्थीनि। नम्यन्ते = वक्रीभवन्ति। तेनात्र वक्रतालक्षणं भग्नम्। नलकानि = नलादीनि नाडीवत्सरन्ध्राण्यस्थिपर्वाणि। भिद्यन्ते = अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्विदार्यन्ते। कपालानि = जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खवङ्क्षणशिरोऽस्थीनि विभज्यन्ते। स्फुटन्ति = त्रुट्यन्ति। रुचकाः = दन्ताः, स्फुटन्ति। अस्थीनि च तरुणनलककपालरुचकवलयभेदात्पञ्चविधानि। तत्र रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि त्रुट्यन्तीति बोद्धव्यम् ॥ १२ ॥

पाण्योः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु।
पादयोरपि चास्थीनि वलयानि बभाषिरे ॥ १३ ॥

अथ भग्नचिकित्सामाह—

आदौ भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलाम्बुना।
पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनञ्च कुशान्वितम् ॥ १४ ॥
अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत्।
आञ्छेदतिक्षिप्तमधो गतं चोपरि वर्त्तयेत् ॥ १५ ॥
मधुकोदुम्बराश्वत्थकदम्बनिचुलत्वचः।
वंशसर्जार्जुनानाञ्च कुशार्थमुपसंहरेत् ॥ १६ ॥
पटस्योपरि बध्नीयान्न गाढं शिथिलं न च।
सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुञ्चेत्त्र्यहात्त्र्यहात् ॥ १७ ॥
मासान्ते पञ्चपञ्चाहाद्भग्नदोषवशेन वा।
आलेपनार्थं मञ्जिष्ठामधूकं चाम्लपेषितम्।
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १८ ॥
सद्योऽभिघातजनिता आगन्तुश्वयथवः प्रशाम्यन्ति।
पिष्टकलवणालेपादम्लीकाफलरसाभ्यां वा ॥ १९ ॥
आम्रातकजटाऽम्लीकाफलं पत्राणि शिग्रुजम् ॥ २० ॥
मूलं पौनर्नवं बर्द्धमानस्यापि च केम्बुकात्।
सर्वं संक्षुद्य तक्रेण काञ्जिकेन तथैव च ॥ २१ ॥
पाचयित्वा चरेच्छ्रेष्ठं तेन पीडा प्रणश्यति।

शोथश्चास्थि च शीघ्रेण सन्धानं याति वै ध्रुवम् ॥ २२ ॥
न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिषेचने ।
पञ्चमूलीकषायं सक्षीरं दद्यात्सवेदने ॥ २३ ॥
सुखोष्णमवचार्यं वा चक्रतैलं विजानता ।
अविदाहिभिरन्नैश्च पिष्टकैः समुपाचरेत् ॥ २४ ॥
ग्लानिर्हि निहता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ।
मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ॥ २५ ॥
बृंहणञ्चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ।
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ २६ ॥
शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ।
सघृतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ॥ २७ ॥
सन्धिमुक्तेऽस्थिसम्भग्ने पिबेत्क्षीरेण वा पुनः ।
रसोनमधुलाक्षाऽऽज्यसिताकल्कं समश्नताम् ॥ २८ ॥
छिन्नभिन्नच्युतास्थीनां सन्धानमचिराद्भवेत् ।
चूर्णं पुरेण संयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ॥ २९ ॥
भग्नः सन्धानमायाति लीढं क्षीरघृताशिना ।
मूलं शृगालविन्नायाः पीत्वा मांसरसेन तु ॥ ३० ॥
चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहादस्थिभग्नमपोहति ।
आभाचूर्णं मधुयुतमस्थिभग्नस्त्र्यहं पिबेत् ।
पीते चास्थि भवेत्सम्यग्वज्रसारनिभं दृढम् ॥ ३१ ॥
अम्लीकाफलकल्कैः सौवीरैस्तैलमिश्रितैः स्वेदात् ।
भग्नाभिहतरुजाघ्नैरथ वौषधसाधितं श्वयथौ ॥ ३२ ॥

अथाभागुग्गुलुमाह—

आभाफलत्रिकव्योषैः सर्वैरेतैः समांशकैः ।
तुल्यं गुग्गुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ३३ ॥

अथ लाक्षाऽऽद्यगुग्गुलुमाह—

लाक्षाऽस्थिसंहृत्ककुभोऽश्वगन्धा चूर्णीकृता नागबला पुरश्च ।
संभग्नमुक्तास्थिरुजं निहन्यादङ्गानि कुर्यात्कुलिशोपमानि ॥३४॥

अथ गन्धतैलमाह—

रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासयेदस्थिरे जले।
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत्॥ ३५॥
तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुकाम्बुना।
ततः क्षीरं पुनः पातान्शुष्कान्सूक्ष्मान्विचूर्णयेत्॥ ३६॥
काकोल्यादिं सयष्ट्याह्वां मञ्जिष्ठां सारिवां तथा॥ ३७॥
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम्।
शतपुष्पाञ्च सञ्चूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत्॥ ३८॥
पीडनार्थं तु कर्त्तव्यं सर्वगन्धैः शृतं पयः।
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत्पुनः॥ ३९॥
यष्टीमंशुमतीपत्रं जीवन्तीं तुरगं तथा।
रोध्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिवाम्॥ ४०॥
शैलेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम्।
पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव प्रागुक्तान्यौषधानि च॥ ४१॥
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाऽग्निना।
एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु॥ ४२॥
आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथाऽर्दिते।
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे॥ ४३॥
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयङ्गताः।
पथ्यं पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने॥ ४४॥
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरेतेनैव प्रजायते।
मुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम्॥ ४५॥
राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः।
तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते॥ ४६॥

अथावस्थानुसारेण भग्नोपशान्तिमाह—

पूर्वे वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत्।
अल्पदोषस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले॥ ४७॥
प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिः स्थिरो भवेत्।

मध्यमे द्विगुणात्कालादन्तिमे त्रिगुणास्तथा ॥ ४८ ॥

अथ भग्नस्य विशेषरक्षामाह—

नैति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रक्षयेत् ।
पक्वमांसशिरास्नायु तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४६ ॥

अथ भग्नविशेषोपदेशमाह—

पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
शीतान्सेकान्प्रदेहांश्च भिषकस्यावचारयेत् ॥ ५० ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ।
प्रतिसार्य कषायैश्च शेषं भग्नवदाचरेत् ।
वातव्याधिविनिर्दिष्टान्स्नेहांस्तत्रापि योजयेत् ॥ ५१ ॥

अथ भग्नापथ्यमाह—

लवणं कटुकक्षारमम्लमायासमैथुनम् ।
व्यायामञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ ५२ ॥

अथ भग्नारोग्यलक्षणमाह—

भग्नसन्धिमनाविद्धमहीनाङ्गमनुल्बणम् ।
सुखचेष्टाप्रचारञ्च सम्यक्सन्धितमादिशेत् ॥ ५३ ॥

इति सप्तचत्वारिंशत्तमो भग्नाधिकारः समाप्तः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे मध्यखण्डे तृतीयो भागः समाप्तः ॥३॥

•

॥ श्रीः ॥

भावप्रकाशः

अथ मध्यखण्डम् ।

तत्र

चतुर्थो भागः ।

अथाष्टचत्वारिंशत्तमो नाडीव्रणाधिकारः ॥ ४८ ॥

तत्र नाडीव्रणस्य सम्प्राप्तिपूर्विकां निरुक्तिमाह—

यः शोथमाममिति पक्कमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीव यद्वहति तेन मता च नाडी ॥ १ ॥

*उपेक्षते=तस्य शोथस्य मुखं न कारयति । यो वा "अयमाम" इति मत्वा पक्कं व्रणं चोपेक्षते=शोधनैर्न शोधयति । प्रचुरपूयमिति शोथस्य व्रणस्यापि विशेषणम् । असाधुवृत्तः=अहिताहारविहारः । सः=पूयः । ततः=तदनन्तरम् । तस्य पूर्वविहितानि स्थानानि=सुश्रुतोक्तानि त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि । प्रविदार्य=सच्छिद्राणि कृत्वा । अभ्यन्तरं प्रविशति । तस्य=पूयस्य । अतिमात्रगमनात्=अभ्यन्तरे दूरप्रवेशात् । गतिरिष्यते=सर्वदा स्राव इष्यते । इति सम्प्राप्तिः । अथ निरुक्तिः—अयं व्रणो नाडीवत्सरन्ध्रनलादिनाडीव यद्धेतोर्वहति तेन नाडी मता ॥ १ ॥

अथास्या दोषानुबन्धेन संख्यामाह—

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
सम्मूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ २ ॥

अथ वातजनाडीव्रणलक्षणमाह—

तत्रानिलात्परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ॥ ३ ॥

अथ पित्तजनाडीव्रणलक्षणमाह—

पित्तात्तु तृड्ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ४ ॥

अथ कफजनाडीव्रणलक्षणमाह—

ज्ञेया कफाद्बहुघना सितपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥ ५ ॥

*सितपिच्छिलास्रा = अस्रं = रक्तं, तच्चापलक्षणं पूयादिश्च बोद्धव्यः। सकण्डुररुजा = कण्डूप्रधानवेदनायुक्ता ॥ ५ ॥

अथ त्रिदोषजनाडीव्रणमाह—

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा-
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि।
तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्-
घोरां गतिं त्वसुहरामिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥

*कालरात्रिं = यमरात्रिमिव। असुहरां = मारिकाम् ॥ ६ ॥

अथ शल्यनिमित्तजनाडीव्रणलक्षणमाह—

नष्टं कथञ्चिदणुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति।
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं-
स्रावं करोति सहसा सरुजञ्च नित्यम् ॥ ७ ॥

*उदीरितेषु स्थानेषु = त्वङ्मांसादिषु, कथञ्चिन्नष्टम् = अदृश्यमानं, शल्यम् किंविशिष्टम्? अणुमार्गम्, अत एवादृश्यमानम्। गतिम्, अचिरेण = शीघ्रं, स्रावं, करोति। सा = शल्यनिमित्ता नाडी। मथितं = मथितमिव, स्रावं करोति। स्रावश्च प्रसारणाकुञ्चनादौ शल्यसञ्चलनेन भवति ॥ ७ ॥

अथ नाडीव्रणस्यासाध्यत्वं कष्टसाध्यत्वं चाह—

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येदन्याश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ८ ॥

अथ नाडीव्रणचिकित्सा।

तत्र वातजनाडीव्रणचिकित्सामाह—

तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्य।
तिलऽपामार्गफलैः सुपिष्टैः ससैन्धवैः सम्परिपूर्य बन्धेत्।
प्रक्षालने वाऽपि सदा व्रणस्य ग्राह्यं महद्यत्खलु पञ्चमूलम्॥ ९॥

अथ हिंस्राऽऽद्यतैलमाह—

हिंस्रां हरिद्रां कटुकां बलाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सबिल्वमूलाम्।
संहृत्य तैलं विपचेद् व्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च॥ १०॥

अथ पित्तजनाडीव्रणचिकित्सामाह—

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धीमानुत्कारिकाभिः सपयोघृताभिः।
निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्तीयष्ट्याह्वकल्कैः परिपूरयेच्च।
प्रक्षालने चापि ससोमनिम्बा निशा प्रयोज्या कुशलेन नित्यम्॥११॥

अथ श्यामाघृतमाह—

श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासुसिद्धं हरिद्रया तिल्वककल्कलेण।
घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्गतिं कोष्ठगताऽपि या स्यात्॥१२॥

अथ कफजनाडीव्रणचिकित्सामाह—

नाडीं कफोत्थामुपनाह्य पूर्वं कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुकिण्वैः।
मृदूगतामेष्यगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि॥१३॥
दद्याद् व्रणे निम्बतिलाग्निदन्तीसुराष्ट्रजाः सैन्धवसम्प्रयुक्ताः।
प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्बजात्यर्कपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः॥१४॥

अथ स्वर्जिकाऽऽद्यतैलमाह—

स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्नियूथिका जलनीलिका।
खरमञ्जरिबीजेषु तैलं गोमूत्रसाधितम्।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम्॥ १५॥

अथ सैन्धवाद्यतैलमाह—

सैन्धवार्कमरिचज्वलनाख्यैर्मार्कवेण रजनीद्वयसिद्धम्।
तैलमेतदचिरेण निहन्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम्॥ १६॥

अथ शल्यजनाडीव्रणचिकित्सामाह—

नाडीं तु शल्यप्रभवां विदार्य निष्कास्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम्।

संशोधयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैस्तिलैस्ततो रोपणमस्य कुर्यात् ॥ १७ ॥

अथ कुम्भीकाद्यतैलमाह—

कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गं ।
कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य मुस्तं सरलां प्रियङ्गुम् ॥१८॥
सौगन्धिकं मोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्त्वा खलु धातकीञ्च ।
एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहेद् व्रणो वा सुखमाशु चैव ॥१९॥

इति कुम्भीपाकाद्यतैलम् ।

स्नुह्यर्कदुग्धदार्वीणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।
एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात्प्रयोगराट् ॥ २० ॥
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता ।
सूत्रवर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥
वर्त्तीकृतं माक्षिकसम्प्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।
दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥
जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्तीसिन्धूत्थसौवर्चलयावशूकैः ।
वर्त्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाडीं स्नुक्क्षीरपिष्टा तु सचित्रकेण॥२३॥
विभीतकाम्रास्थिवटप्रवालहरेणुकाशङ्खिनिबीजमिश्रा ।
वाराहविट्सूक्ष्ममसी प्रदेया नाडीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ॥२४॥
मेषरोममसीतुम्ब्या कटुतैलं विपाचितम् ।
नाडीव्रणं चिरोद्भूतं जयेत्तु तूलसङ्गमात् ॥ २५ ॥

अथ कर्चूरतैलमाह—

कर्चूरकस्य स्वरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।
सिन्दूरकल्कितं नाडीदुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २६ ॥
कर्चूरकरसे तैलं पुरसिन्दूरकल्कितम् ।
पामादुष्टव्रणं नाडीं हन्यात्सर्वव्रणान्तकृत् ॥ ॥ २७ ॥

अथ भल्लातकाद्यतैलमाह—

भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥ २८ ॥

अथ स्वर्जिकाऽऽद्यतैलमाह—

स्वर्जिका सैन्धवं दन्ती नीलीमूलं फलं तथा।
मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम्।
सर्वो व्रणक्रमः कार्यः शोधनारोपणादिकः॥ २९॥

अथ सप्ताङ्गगुग्गुलुमाह—

गुग्गुलुत्रिफलाव्योपैः समांशैराज्ययोजितैः।
अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः॥ ३०॥
नाडीं दुष्टव्रणं शूलमुदावर्त्तं भगन्दरम्।
गुल्मञ्च गुदजान्हन्यात्पक्षिराट् पन्नगानिव॥ ३१॥

इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः।

या द्विव्रणीये विहितास्तु वर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात्॥ ३२॥
कृशदुर्बलभीरूणां नाडीं मर्माश्रितामपि।
क्षारसूत्रेण तां छिन्द्यान्न शस्त्रेण कदा चन॥ ३३॥
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम्।
सूचीं निदध्याद्गत्यन्ते प्रोन्नम्याशु विनिर्हरेत्॥ ३४॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं वन्धनमाचरेत्।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत्॥ ३५॥
क्षाराक्तं मतिमान्वैद्यो यावन्न च्छिद्यते गतिः।
भगन्दरेष्वेष विधिः कार्यो वैद्येन जानता॥ ३६॥
अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत्।
सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद् व्रणम्॥ ३७॥

इत्यष्टचत्वारिंशत्तमो नाडीव्रणाधिकारः समाप्तः॥ ४८॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमो भगन्दराधिकारः॥ ४९॥

तत्र भगन्दरस्य पूर्वरूपसहितं स्वरूपमाह—

कटीकपालनिस्तोददाहकण्डूरुजाऽऽदयः।
भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे॥ १॥

गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकाऽऽर्त्तिकृत् ।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥ २ ॥

*आर्त्तिकृत् = पीडाकृत् । पञ्चविधः = वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजभेदैः ॥ २ ॥

अथ भगन्दरशब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः—

भगं परिसमन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च ।
भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्मादेष भगन्दरः ॥ ३ ॥

*भजन्त्यनेनेति भगो = मेहनम् । भजन्त्यस्मिन्निति भगं = योनिः। अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते । भगवद् = योनिवत् ॥ ३ ॥

अथ वातजशतपोनकभगन्दरलक्षणमाह—

कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी ।
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥

*दारुणम् = अतिदारुणम् । व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः । शतपोनकं = शतपोनकः = चालनी, तत्तुल्यम् ॥ ४ ॥

अथ पैत्तिकोष्ट्रग्रीवभगन्दरलक्षणमाह—

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदे गताम् ।
तदाशुपाकाऽहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥५॥

*आशुपाकां = शीघ्रपाकाम् , अहिमपूतिवाहिनीम् = उष्णदुर्गन्धवाहिनीं च । तदा भगन्दरमुष्ट्रशिरोधरं वदेत् । उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडका गलेन वक्रतयोष्ट्रग्रीवाऽऽकारत्वेन ॥ ५ ॥

अथ श्लैष्मिकपरिस्राविभगन्दरलक्षणमाह—

कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥

*कठिनः—पिडकाऽवस्थायाम् । परिस्रावी = निरन्तरस्रावशीलः ॥ ६ ॥

अथ त्रिदोषजन्यशम्बूकावर्त्तभगन्दरलक्षणमाह—

बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।

शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ७ ॥

*बहुवर्णरुजास्रावा=बहुशब्दो वर्णादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते। गतिः=स्रावमार्गः ॥ ७ ॥

अथ शल्यादिक्षतजन्योन्मार्गिभगन्दरलक्षणमाह—

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्स्युः क्रमयो विदार्य ते।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्यैस्तमुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

*क्षतात्=कण्टकादिना नखेन कण्डूयनादिना वाऽभिघातात्। गतिः=स्रावः। उन्मार्गिभगन्दरम्—एतस्य तिर्यक्कृतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुन्मार्गिसंज्ञा ॥ ८ ॥

अथ भगन्दरस्य कष्टसाध्यत्वमसाध्यत्वं चाह—

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रश्च क्रमयस्तथा।
भगन्दरात्स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

अथ भगन्दरचिकित्सामाह—

अथास्य पिडकामेव तथा यत्नादुपाचरेत्।
शुद्ध्यस्रस्रुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥
वटपत्रेष्टकाशुण्ठीसगुडूचीपुनर्नवाः।
सुपिष्टः पिडकाऽवस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥
पिडकानामपक्कानामपतर्पणपूर्वकम्।
कर्म कुर्याद्विरेकान्तं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥
एषणीपाटनक्षारवह्निदाहादिकं क्रमम्।
विधाय व्रणवत्कार्यं यथादोषं यथाक्रमम् ॥ १४ ॥
पयःपिष्टैस्तिलारिष्टमधुकैश्च सुशीतलैः।
भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥
सुमना वटपत्राणि गुडूची विश्वभेषजम्।
ससैन्धवस्तक्रपिष्टो लेपो हन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥
त्रिवृत्तिला नागदन्ती मञ्जिष्ठा सह सर्पिषा।

उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥
खदिराम्बुरतो भूत्वा कषायं त्रैफलं पिबेत् ।
महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥
शम्बूकमांसं भुञ्जीत प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।
अजीर्णवर्जी मासेन मुच्यते तु भगन्दरात् ॥ १९ ॥
न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु हितः शोधनरोपणः ।
तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥
तिला ज्योतिष्मती कुष्ठं लाङ्गली गिरिकर्णिका ।
शताह्वात्रिवृतादन्त्यः शोधनाश्च भगन्दरे ॥ २१ ॥
तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं निशे बला लोध्रमगारधूमम् ।
भगन्दरे चाप्युपदंशजे च दुष्टव्रणे रोपणशोधनाय ॥२२॥
स्नुह्यर्कदुग्धदार्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।
भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः ॥ २३ ॥
एषा सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यान्न संशयः ।
त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ॥ २४ ॥
भगन्दरं निहन्त्याशु दुष्टव्रणहरं परम् ।
त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥ २५ ॥
ज्योतिष्मती लाङ्गलकी श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिलाः ।
कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ २६ ॥
कासीसकाञ्चनक्षीर्यौ वर्गः शोधन इष्यते ॥ २७ ॥
मधुतैलयुता विडङ्गसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।
कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेहक्षयनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

अथ विष्यन्दनतैलमाह—

चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलयूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलकीं हरितालं सुवर्चिकाम् ॥ २९ ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संहृत्य तैलं धीमान्विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।
शोधनं रोपणञ्चैव सवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

अथ निशाऽऽद्यतैलमाह—

निशाऽर्कक्षीरसिन्धूत्थपुराश्वहरवत्सकैः ।
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

अथ करवीरादितैलमाह—

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
मातुलुङ्गकवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

अथ नवकार्षिकगुग्गुलुमाह—

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।
गुटिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

अथ भगन्दरशस्त्रक्रियाकर्त्तव्यतामाह—

नाड्यन्तरे व्रणान्कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके ।
ततस्तेष्ववरूढेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥ ३४ ॥
व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा तु विजानता ।
अर्द्धलाङ्गलकच्छेदः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा ॥ ३५ ॥
सर्वतोभद्रको वाऽपि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥ ३६ ॥

अथ लाङ्गलकादिच्छेदलक्षणान्याह—

द्वाभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलको मतः ।
ह्रस्वमेकतरं यत्तु सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥ ३७ ॥
सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्द्धा दारिते गुदे ।
सर्वतोभद्रकं छेदमाहुश्छेदविदो जनाः ।
पार्श्वादागतशस्त्रेण च्छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥
सर्वानास्रावमार्गांस्तु दहेद्वैद्यस्तथाऽग्निना ।
अथोष्ट्रग्रीवमेषिण्या छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ॥ ३९ ॥
उत्कृत्यास्रावमार्गन्तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ॥ ४० ॥
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्धुतवहेन वा ।
गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात्खर्जूरपत्रकम् ॥ ४१ ॥
चन्द्रार्द्धं चन्द्रचक्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ।
छित्त्वाऽग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥ ४२ ॥
एषां तु शस्त्रपतनाद्वेदना यत्र जायते ।

तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
आगन्तुजे भिषङ् नाडीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः ॥ ४४ ॥
जम्ब्वोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ।
दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुसमाहितः ॥ ४५ ॥

अथ व्रणिनोऽपथ्यान्याह—

व्यायामं मैथुनं युद्धं पृष्ठयानं गुरूणि च ।
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ ४६ ॥

इत्येकोनपञ्चाशत्तमो भगन्दराधिकारः समाप्तः ॥ ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तम उपदंशाधिकारः ॥ ५० ॥

अथोपदंशनिदानमाह—

हस्ताभिघातान्नखदन्तघातादधावनादत्युपसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

*हस्ताभिघाताद् = हस्तेन मैथुनात् । नखदन्तघाताद् = नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्तघातो बलवदनुरागोदयाद् । उक्तञ्च कामशास्त्रे—

*शास्त्रस्य विषयस्तावद् यावन्मन्दरसो नरः ।
रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः ॥ १ ॥

*कलहे तु दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः । उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति, ताभिर्वा मेहने दन्तघातः । योनिप्रदोषाद् = दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगाद्, योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा वातादिकृताद्वा, योनिनिषेवणात् । विविधापचारैः = दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । पञ्चोपदंशाः = १ वातिकः २ पैत्तिकः ३ श्लैष्मिकः ४ सान्निपातिकः ५ आगन्तुजश्चेति ॥ १ ॥

अथ पञ्चोपदंशानां पृथक्त्वेन लक्षणान्याह—

सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः ॥ २ ॥
स्फोटैः सकृष्णे रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।
सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ।

नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥ ३ ॥

अथोपदंशासाध्यतामाह—

प्रशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जनीयम् ॥ ४ ॥

*प्रशीर्णमांसं = गलितमांसम्। प्रजग्धं = खादितम्। मुष्कावशेषं = विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टं फलकोषमात्रम् ॥ ४ ॥

अथोपदंशोपेक्षाफलमाह—

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैः प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

अथोपदंशचिकित्सामाह—

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः।
मेढ्रमध्ये शिरां विध्येत्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ६ ॥
हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान्।
सद्यो निर्हृतदोषस्य रुक्शोथावुपशाम्यतः ॥ ७ ॥
यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तविरेचनः।
निरूहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान्।
पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्नक्षयकरो हि सः ॥ ८ ॥
प्रपौण्डरीकयष्ट्याह्वसरलागुरुदारुभिः।
सरास्नाकुष्ठपृथ्वीकैर्वातिके लेपसेचने ॥ ९ ॥
निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः।
एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ॥ १० ॥
गैरिकाञ्जनमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः।
सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ ११ ॥
पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः।
सर्पिःस्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥ १२ ॥
सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः।
अथवाऽपि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥ १३ ॥
शालाजकर्णाश्वकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम्।
सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १४ ॥

*अजकर्णः = शालभेदः। अश्वकर्णो = गजहडः ॥ १४ ॥

आरग्वधादिक्काथेन परिषेकश्च दापयेत् ॥ १५ ॥
निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशालजम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।
प्रक्षालनालेपकृतानि कुर्याच्चूर्णं सपित्तास्रभवोपदंशे ॥१६॥
त्वचो दारुहरिद्रायाः शङ्खनाभी रसाञ्जनम् ।
लाक्षागोमयनिर्यासस्तैलं क्षौद्रं घृतं पयः ॥ १७ ॥
एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांशैरुपदंशं प्रलेपयेत् ।
व्रणाश्च तेन शाम्यन्ति श्वयथुर्दाह एव च ॥ १८ ॥
उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ।
तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ १९ ॥
शस्त्रेणोल्लेखयेत्क्वापि पाकमागतमाशु वै ।
तमपोह्य तिलैः सर्पिःक्षौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २० ॥
वटप्ररोहार्जुनजम्बुपथ्या लोध्रं हरिद्रा च हिताः प्रलेपे ।
तथोपदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णश्च कार्यं विमलाञ्जनेन ॥ २१ ॥
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कार्यमुपदंशप्रशान्तये ॥ २२ ॥
जयाजपाऽश्वमाराऽर्कशम्पाकानां दलैः क्रमात् ।
कृतं प्रक्षालनं क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
शम्पाकनिम्बत्रिफलाकिरातक्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ २४ ॥
नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।
उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेहोऽयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥
बन्धूकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्भवोऽथवा ।
गुण्डनं वृषणे शस्तं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥
सौराष्ट्री गैरिकं तुत्थं पुष्पकासीससैन्धवम् ।
लोध्रं रसाञ्जनञ्चापि हरितालं मनःशिला ॥ २७ ॥
हरेणुकैले तु तथा समं संहृत्य चूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं क्षौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ॥ २८ ॥
पुटदग्धं कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।

उपदंशविसर्पाणामेतद्धानिकरं परम् ॥ २९ ॥
दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मसीं मधुसैन्धवम् ।
उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयति व्रणम् ॥ ३० ॥
तिरीटाञ्जनवञ्जाक्षकोविदारेभकेशरैः ।
लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥
रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया वा समन्वितम् ।
सक्षौद्रं लेपनं योज्यं सर्वाङ्गगदापहम् ॥ ३२ ॥
भार्गीसम्भवशिखरिजमूलं भद्रश्रियं सुसम्पिष्टम् ।
मनःशिला वै मधुना शमयत्युपदं शमचिरेण ॥ ३३ ॥
शतधौतं प्रयत्नेन लिङ्गोत्थमवचूर्णयेत् ।
रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥
करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्याऽपि व्रजन्त्यस्तं लिङ्गोत्था रुक्प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

अथ वराऽऽदिगुग्गुलुमाह—

वरानिम्बार्जुनाश्वत्थखदिरासनवासकैः ।
चूर्णितैर्गुग्गुलुसमैर्वटका अक्षसंमिताः ॥ ३६ ॥
कर्त्तव्या नाशयन्त्याशु सर्वाँल्लिङ्गसमुत्थितान् ।
उपदंशानसृग्दोषांस्तथा दुष्टव्रणानपि ॥ ३७ ॥

अथ करञ्जाद्यघृतमाह—

करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धम् ।
सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकस्रुतिरागयुक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ भूनिम्बाद्यघृतमाह—

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।
सतोयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥ ३९ ॥

अथातिदेशमाह—

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।
उपदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ४० ॥

अथागारधूमाद्यतैलमाह—

अगारधूमो रजनी सुराकिट्टं च तैस्त्रिभिः ।

यथोक्तरैः पचेत्तैलं कण्डूशोथरुजाऽपहम् ॥
शोधनं रोपणं चैव ह्युपदंशहरं परम् ॥ ४१ ॥

अथ गोजीतैलमाह—

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत्सर्वोपदंशेषु तैलं रोपणमिष्यते ॥ ४२ ॥

अथ जम्ब्वाद्यतैलमाह—

जम्बूवेतसपत्राणि धात्रीपत्रं तथैव च ।
नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४३ ॥
एला चातिविषाऽऽम्रास्थि मधुकश्च प्रियङ्गवः ।
लाक्षा कालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिवृताह्वया ॥ ४४ ॥
एतान्येकीकृतान्येव बस्तमूत्रेण पेषयेत् ।
अक्षमात्रैरिभैर्द्रव्यैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४५ ॥
सर्वव्रणहरं तैलमेतत्सिद्धं न संशयः ।
उपदंशहरं श्रेष्ठं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥ ४६ ॥

अथ कोशातकीतैलमाह—

यस्य लिङ्गस्य मांसं तु शीर्यते शुष्कशेषतः ॥ ४७ ॥
तिक्तकोशातकीलम्बावीजं नागरसाधितम् ।
तैलं हन्त्यविशेषेण व्रणं दुष्टमनेकधा ॥ ४८ ॥

अथोपदंशे पथ्यमाह—

सेवेन्नित्यं यवाद्यश्च पानीयं कौपमेव च ।
अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

इति पञ्चाशत्तम उपदंशाधिकारः समाप्तः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तमो लिङ्गार्शोऽधिकारः ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गार्शोलक्षणमाह—

अङ्कुरैरिव सञ्जातैरुपर्युपरि संस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ १ ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगताऽपि वा ।

लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्शं इति चापरे ।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥ २ ॥

*कोषस्याभ्यन्तरे = अण्डकोषस्याभ्यन्तरे । सन्धौ = लिङ्गरन्ध्र-सन्धौ । पर्वसन्धिगता = मणिपर्वणः सन्धिगता ॥ २ ॥

अथ लिङ्गार्शश्चिकित्सामाह—

क्षारेण प्रदहेच्छित्त्वा लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
व्रणवच्चाचरेत्सम्यक् समं चूर्णमुपद्रवान् ॥ ३ ॥
स्वर्जिकातुत्थशैलेयमञ्जनं सरसाञ्जनम् ।
मनःशिलाऽऽले च समं चूर्णं मांसाङ्कुरापहम् ॥ ४ ॥
हरति घृतकुमारीपत्रमावेष्टनेन
ग्रथनविधिविशेषांश्चर्मकीलांस्तृतीये ।
अहनि गुरुतरानप्यङ्गलब्धप्रतिष्ठान्
विधिरिव विपरीतः पौरुषस्य प्रकारान् ॥ ५ ॥
शुभे तु चारटीमूलं वृषमूत्रेण पेषयेत् ।
चर्मकीलान्निहन्त्याशु प्रलेपात्साधलोद्भवान् ॥ ६ ॥

इत्येकपञ्चाशत्तमो लिङ्गार्शोऽधिकारः समाप्तः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तमः शूकदोषाधिकारः ॥ ५२ ॥

तत्र शूकदोषनिदानमाह—

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

*अक्रमात् = अनुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिर्भूरिवि-कारजनकस्य योगेन । शूकजाः = शूको = जलशूकः सविषो जलजन्तु-विशेषः, स तु जलमलोद्भवोऽलपडुण्डुभ इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो-लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते । यथा—

*भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्र—
मन्तर्विदाह्य मतिमान्सह सैन्धवेन ।

एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्ट-
मालेपितं महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे ॥ १ ॥
स्थूलं महत्तरतुरङ्गमलिङ्गतुल्यं
शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽत्र ॥ २ ॥

*इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितमश्वगन्धाऽऽदितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्द्धनम् । यथा—

*अथाश्वगन्धाऽऽदितैलमाह—

*अश्वगन्धावरीकुष्ठं मांसीसिंहीफलान्वितम् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ।
तत्तैलं मेढ्रवक्षोजकर्णपालिविवर्द्धनम् ॥ ३ ॥ इति ॥ १ ॥

शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति ।

१ तत्रादौ सर्षपिकालक्षणमाह—

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥ २ ॥

*शूकदुर्भगहेतुका=शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च ॥ २ ॥

२ अथाष्ठीलिकालक्षणमाह—

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत् ॥ ३ ॥

*अष्ठीला लौहकारस्य डाण्डीविशेषः "निहाए" इति लोके । ततः कठिनेत्यष्ठीलिका '। 'विषमैर्भुग्नैरि"ति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विषमैः=ह्रस्वदीर्घैः । भुग्नैः=वक्रैः ॥ ३ ॥

३ अथ ग्रथितलक्षणमाह—

शूकैर्यत्पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत्कफात् ॥ ४ ॥

*यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद् ग्रथितत्वाद् ग्रथितम् ॥ ४ ॥

४ अथ कुम्भीकालक्षणमाह—

कुम्भीका रक्तपित्तात्स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता ॥ ५ ॥

*कुम्भीका कुम्भीफलतुल्यत्वात् ॥ ५ ॥

५ अथालजीलक्षणमाह—

अलजी स्यात्तथा याद्रूक्प्रमेहपिडका तथा ।
सा च रक्ताऽसिता स्फोटचिता च कथिता बुधैः ॥ ६ ॥

*अलजी रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ॥ ६ ॥

६ अथ मृदितलक्षणमाह—

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥ ७ ॥

*शूकदोषे जाते पीडितं यत् तत् संरब्धं=सशोथं भवति, तल्लिङ्गं मृदितमुच्यते ॥ ७ ॥

७ अथ संमूढपिडकालक्षणमाह—

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ८ ॥

*शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्छिते लिङ्गे। अत्रापि "वातकोपत" इत्यनुवर्त्तनं ॥ ८ ॥

८ अथावमन्थलक्षणमाह—

दीर्घा बह्वयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः।
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ९ ॥

*दीर्घाः=दीर्घाङ्कुराः ॥ ९ ॥

९ अथ पुष्करिकालक्षणमाह—

पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥ १० ॥

*पिडकाव्याप्ता=पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अत एव पद्मकर्णिकसंस्थाना ॥ १० ॥

१० अथ स्पर्शहानिलक्षणमाह—

स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ११ ॥

*अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम् ॥ ११ ॥

११ अथोत्तमालक्षणमाह—

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या।
एषोत्तमाऽऽख्यपिडका शूकाजीर्णनमुद्भवा ॥ १२ ॥

१२ अथ शतपोनकलक्षणमाह—

छिद्रैरणुभिर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥ १३ ॥

*शतपोनकः=चालनी, तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः ॥ १३ ॥

१३ अथ त्वक्पाकलक्षणमाह—

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १४ ॥

१४ अथ शोणितार्बुदलक्षणमाह—

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् ।
लिङ्गं वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ १५ ॥

*वास्तुरुजः = स्फोटपिडकाऽधिष्ठानवेदनाः ॥ १५ ॥

१५ अथ मांसार्बुदलक्षणमाह—

मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम् ॥ १६ ॥

१६ अथ मांसपाकलक्षणमाह—

शीर्यन्ते यस्य मांसानि य य सर्वाश्च वेदनाः ।
विद्यात् तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १७ ॥

*शीर्यन्ते = गलन्ति । सर्वाश्च वेदनाः = वातपित्तकफजाः ॥ १७ ॥

१७ अथ विद्रधिलक्षणमाह—

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥

*उक्तसान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ॥ १८ ॥

१८ अथ तिलकालकलक्षणमाह—

कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि सविषाणि तु ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांश्च तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १९ ॥

*चित्राणि = नानावर्णानि । शुक्लानि = शुक्लवर्णानि । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । सविषाणि = सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात् । सविषाणीति । शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । शीर्यन्ते = गलन्ति । कालानीति-कृष्णानि, कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः ॥ १९ ॥

अथ शूकदोषासाध्यलक्षणमाह—

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।
विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ २० ॥

अथ शूकदोषचिकित्सामाह—

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ।
जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचनं लघु भोजयेत् ॥
गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्काथसंयुतम् ।

क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव हि कारयेत् ॥ २१ ॥

अथ दार्वीतैलमाह—

दार्वीसुरसयष्ट्याह्वैगृहधूमनिशायुतैः ।
सम्पक्वं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्ररोगं हि नाशयेत् ॥ २२ ॥

*सुरसः=तुलसी ॥ २२ ॥

अथ रसाञ्जनलेपमाह—

रसाञ्जनं साह्वयमेकमेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।
सपूतिपूयव्रणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ २३ ॥

*साह्वयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्गरोगस्य नामापि दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति द्विपञ्चाशत्तमः शूकदोषाधिकारः समाप्तः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तमः कुष्ठरोगाधिकारः ॥ ५३ ॥

तत्र कुष्ठस्य निदानं संख्यां चाह—

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
व्यायाममग्निसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान्क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥ २ ॥
घर्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बु सेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनां चापि पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ३ ॥
नवान्नदधिमत्स्यादिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने दिवानिद्रां निषेविणाम् ।
विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥
वातादयस्त्रयो दोषास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तधैकादशैव च ॥ ६ ॥

*विरोधीन्यन्नपानानि=क्षीरमत्स्यादीनि दधिदुग्धादीनि । व्या-

याममित्यादि । अतिभुक्त्वा व्यायामम् । अग्निसन्तापम् = अग्निरुपलक्षणः, सूर्यादिसन्तापश्च । निषेविणामिति । कृदन्तस्य योगे षष्ठी प्राप्ता, द्वितीया तु मुनिवचनात् । एवमग्रेऽपि "शीतोष्णलङ्घनाहारानि"त्यादिष्वपि द्वितीया । अत्र-क्रमं = विधिम् । घर्मेत्यादि । घर्मार्त्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य पाने स्नाने शीताम्बु सेविनाम् । अजीर्णाध्यशिनां = भुक्तेऽजीर्णे भुक्तानाम् । पञ्चकर्मापचारिणां = पञ्चकर्माणि = वमनविरेकनस्यनिरूहानुवासनानि, तेषु कृतेष्वपचारिणाम् । नवान्नदधिमत्स्याद्याहारादिसेविनाम् । व्यवायमित्यादि । अन्ने, अजीर्णे = विदग्धादिरूपे सति, व्यवायं = मैथुनं, निषेविणाम् । "दिवानिद्रां निषेविणामि"ति भिन्नो हेतुः । धर्षयताम् = अभिभवताम् । दोषदूष्यसंग्रहार्थमाह–वातादय इत्यादिशब्देन त्रिष्वपि प्रतीतेषु "त्रय" इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वग् = रसः । अम्बु = लसीका । अथ संख्यामाह–अतः कुष्ठानीत्यादि । अतः = पूर्वोक्तदोषदूष्यसमुदायात् । सप्तधैकादशधेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति ॥ १-६ ॥

अथ सप्तमहाकुष्ठनामान्याह—

पूर्वं त्रिकं तथा सिध्मं ततः काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्क्षजिह्वके महाकुष्ठानि सप्त च ॥ ७ ॥

*पूर्वं त्रिकं = कपालोदुम्बरमण्डलाख्यम् । सिध्मशब्दोऽकारान्तो-नपुंसकः । ननु कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना ? सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषूक्तत्वात् ।

*धातुप्रविष्टं सिध्मं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च ।"

*एवं विधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाकुष्ठत्वञ्च शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनाद्, उल्वणदोषजन्यत्वाच्चिकित्साबाहुल्याच्च ॥ ७ ॥

अथैकादशक्षुद्रकुष्ठनामान्याह—

एककुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् ।
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥ ८ ॥

विपादिकाऽभिधा सैव पामा कच्छूस्ततः परम्।
दद्रूविस्फोटकिटिमालसकानि च वेष्टिनम्॥ ९॥
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः॥ १०॥

*ननु दद्रुरोगस्य कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात्। उच्यते–असिताऽवगाढमूला दद्रुः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्ता। असितेतराऽनवगाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव। एवं द्विधा दद्रुश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठमेव क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात्॥ ८–१०॥

अथ कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकस्याऽपि दोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह—

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः।
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः॥ ११॥

*सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशरूपं यद्धिकत्वं, ततः कुष्ठानि सप्तधा कैर्दोषैः कथम्भूतैः? पृथग्द्वन्द्वैः, समागतैः=सङ्गतैः, सम्मिलितैरिति यावत्। अस्यायमर्थः–१ किमपि कुष्ठं वातोल्वणं, २ किमपि पित्तोल्वणं ३ किमपि कफोल्वणं, ४ किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं, ५ किमपि वातपित्तोल्वणं, ६ किमपि वातश्लेष्मोल्वणं, ७ किमपि त्रिदोषोल्वणमिति॥ ११॥

अथ कुष्ठपूर्वरूपमाह—

अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता।
दाहः कण्डूस्त्वच स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः॥ १२॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम्।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्॥ १३॥

*अतिश्लक्ष्णः=अतिमृदुः। अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः। त्वचि स्वापः=स्पर्शाज्ञता। शीघ्रोत्पत्तिर्व्रणानाम्॥१२–१३॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चलत्वादितस्ततः।
त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तम्॥ १४॥

अथ येनोल्वणेन यत् कुष्ठमुत्पद्यते तन्नामान्याह—

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनादुम्बरं कफात्।
मण्डलाख्यं विचर्चीं च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः॥ १५॥

चर्मैककुष्ठकिटिमसिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफाद्दद्रुशतारुषी ॥ १६ ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ।
सर्वैरेवोल्बणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः ॥ १७ ॥

*विचर्ची च कफादित्यन्वयः। पुण्डरीकं च विस्फोटः पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः ॥ १५-१७ ॥

१ अथ महाकुष्ठानां मध्ये प्रथमं कापालस्य लक्षणमाह—

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १८ ॥

*किञ्चित् कृष्णाः किञ्चिदरुणाः, ये कपालाः=स्फुटितमृत्पात्रखण्डाः "खर्परा" इति यावत् । तद्वर्णम् । परुषं=खरस्पर्शम् । तनु=तनुत्वक् । कापालं=कापालसंज्ञं, विषमं=दुश्चिकित्स्यम् ॥ १८ ॥

२ अथौदुम्बरकुष्ठलक्षणमाह—

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ।
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥ १९ ॥

*उदुम्बरफलाकारम् ॥ १९ ॥

३ अथ मण्डलकुष्ठलक्षणमाह—

श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योऽन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ २० ॥

*श्वेतरक्तं=किञ्चिच्छ्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं=चिकित्सां विनाऽविनाशि । स्त्यानम्=आर्द्रम् । स्निग्धं=सस्वेदम् । उत्सन्नमण्डलम्=उद्गतमण्डलम् । कृच्छ्रं=कष्टसाध्यम् । अन्योऽन्यसंसक्तं=परस्परमिलितम् ॥ २० ॥

४ अथ सिध्मकुष्ठलक्षणमाह—

श्वेतताम्रञ्च तनु यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायेणोरसि तत्सिध्मलाबुकुसुमोपमम् ॥ २१ ॥

*श्वेतताम्रं=श्वेतं ताम्रम् । तनु=तनुत्वक् । प्रायेणोरसि=प्रायःशब्दादन्यत्रापि बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥

५ अथ काकणकुष्ठलक्षणमाह—

यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ २२ ॥

*काकणं—काकणन्ती = गुञ्जा, गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम् । अथवा मध्ये रक्तमन्ते कृष्णम् । अपाकं स्वभावात् । त्रिदोषलिङ्गम = सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि; उल्वणदोषत्रयलिङ्गम् ॥ २२ ॥

६ अथ पुण्डरीककुष्ठलक्षणमाह—

तच्छ्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम् ॥२३॥

*पुण्डरीकदलोपमं = पुण्डरीकं = श्वेतकमलं, तत्पत्रोपमम् । सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं रक्तपर्यन्तम् = अन्ते रक्तम् । सरागमिति–अन्ते लोहिताधिक्यबोधनार्थम् । सोत्सेधम् = उन्नतम् ॥ २३ ॥

७ अथर्क्षजिह्वककुष्ठलक्षणमाह—

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृक्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्वं तदुच्यते ॥ २४ ॥

*रक्तपर्यन्तम = अन्ते रक्तम् । अन्तः श्यावं = मध्ये धूम्रवर्णम् । ऋक्षजिह्वासंस्थानम् = ऋक्षो भल्लूकस्तस्य जिह्वाऽऽकृति ॥ २४ ॥

८-९ अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठगजचर्मणोर्लक्षणमाह—

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं चर्माख्यं बहलं गजचर्मवत् ॥ २५ ॥

*महावस्तु = महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमम = अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते, तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति-क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । चर्माख्यं = गजचर्माख्यम् । बहलं = स्थूलम् । गजचर्मवद् = रूक्षं कृष्णं च ॥ २५ ॥

१० अथ चर्मदलनामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

रक्तं सशूलं कण्डूमत्सस्फोटं दलयत्यपि ।
तच्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत् ॥ २६ ॥

*दलयत्यपि = विदारयत्यपि । चर्मेति शेषः ॥ २६ ॥

११ अथ विचर्चिकानामकक्षुद्रकुष्ठमाह—

सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥२७॥

*पिडका=क्षुद्रपिडका ॥२७॥

अथ विपादिकानामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २८ ॥

*ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं ? विपादिकाया द्वादशत्वसम्भवात् । उच्यते-विचर्चिकेव पादयोर्भवतीति विपादिका, तेन न संख्याऽतिरेकः । अत एवाह भोजः—

*दोषाः प्रदूष्य त्वङ्मांसं पाणिपादसमाश्रिताः ।
पिडकां जनयन्त्याशु दाहकण्डूसमन्विताम् ॥ १ ॥
दाल्यते त्वक खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका ॥ २ ॥

*दाल्यते=विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । पाणिपादस्फुटनं=पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं=विदारणं येन तत् ॥२८॥

१२ अथ पामालक्षणमाह—

सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः-
पामेत्युक्ताः पिडकाः कण्डुमत्यः ॥ २९ ॥

*पिडकाः=पीडयन्तीति पिडका इति क्षिपकादित्वान्निपात्यते ॥२९॥

१३ अथ कच्छूनामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च ॥३०॥

*सैव=पामा । स्फोटैर्महद्भिः । स्फिचोः=प्रोथयोः ॥३०॥

१४ अथ दद्रूनामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम ॥ ३१ ॥

*दद्रूर्मण्डलरूपेणोत्पतितम । उद्गतम्=उच्छूनम् ॥ ३१ ॥

१५ अथ विस्फोटनामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥३२॥

१६ अथ किटिमकुष्ठलक्षणमाह—

श्यामं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

*किणखरस्पर्शम्=किणः=शुष्कव्रणस्थानं, तद्वत्कर्कशस्पर्शम् ।

परुषं = रूक्षम् ॥ ३३ ॥

१७ अथालसकनामकक्षुद्रकुष्ठलक्षणमाह—

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ३४ ॥

*गण्डैः = महापिडकाभिः । चितं = वेष्टितम् ॥ ३४ ॥

१८ अथ शताख्यकुष्ठलक्षणमाह—

रक्तश्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम् ॥ ३५ ॥

अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणानि ।

तत्र रसगतकुष्ठलक्षणमाह—

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ ३६ ॥

*त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थत्वाच्च । त्वक्स्वापः = स्पर्शाज्ञत्वम् । "त्वक्स्वाप" इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ ३६ ॥

अथ रुधिरगतकुष्ठलक्षणमाह—

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे ॥ ३७ ॥

*विपूयकः = विशेषेण पूयः ॥ ३७ ॥

अथ मांसगतकुष्ठलक्षणमाह—

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३८ ॥

*बाहुल्यं = कुष्ठस्य पुष्टिः । पिडकोद्गमः = क्षुद्रपिडकोद्भवः । स्फोटः = बृहत्पिडका । स्थिरत्वम् = असञ्चारित्वम् ॥ ३८ ॥

अथ मेदोगतकुष्ठलक्षणमाह—

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३९ ॥

*कौण्यं = हस्तनाशः । अङ्गानां सम्भेदः = अङ्गभङ्गः । क्षतसर्पणं = क्षतप्रसरणम् । पूर्वोक्तानि = रक्तमांसगतलिङ्गानि ॥ ३९ ॥

अथास्थिमज्जगतकुष्ठलक्षणमाह—

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः ।

स्वरोपघातः पीडा च भवेत्कुष्ठेऽस्थिमज्जगे ॥ ४० ॥

अथ शुक्रगतकुष्ठलक्षणमाह—

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ४१ ॥

*ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवः । दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः ? यत आह सुश्रुतः—

*कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्याः स जातो बाल उच्यते ॥ ३ ॥

*अथान्यच्च—वातादिदुष्टरेतसोऽपत्योत्पादने न समर्था इति । उच्यते-गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः । अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति । गतकर्णान्धबधिरादीनां सम्भवात् । शोणितम्=आर्त्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति, तारकादित्वादितच् । "शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते" इति तात्पर्यम् ॥ ४१ ॥

अथ कुष्ठेषूल्वणवातादिदोषलिङ्गमाह—

खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
पित्तात्प्रकुथितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ॥
कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४२ ॥

*खरं=कर्कशम् । श्यावारुणं=श्यावं वा, अरुणं वा । प्रकुथितं=पूतिक्लेदबहलम । क्लेदि=आर्द्रतायुक्तम् । घनं=पुष्टम् ॥ ४२ ॥

अथ कुष्ठस्य साध्यत्वादिकमाह—

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ।
कृमितृड् दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम् ॥ ४३ ॥

*वातश्लेमाधिकञ्च यद्=एतेन सिध्मैककुष्ठगजचर्मविपादिका-किटिमालसकानि साध्यानि । मज्जागतं शुक्रगतमप्यसाध्यम् । कृमि-र्वाह्योऽपि वर्ज्यं इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

अथ कुष्ठारिष्टमाह—

प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ४४ ॥

*प्रभिन्नं=विदीर्णम् । हतस्वरं=घर्घरस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतम्=असञ्जातवमनादिपञ्चकर्मगुणम् ॥ ४४ ॥

अथ त्वग्दुष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चात्रैव श्वित्रं सभेदमाह—

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत् ।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधात्वुद्भवसंश्रयम् ॥ ४५ ॥

*कुष्ठैकसम्भवं=कुष्ठेन सह सम्भवो=निदानं यस्य तत् । अथ श्वित्रस्य भेदमाह—किलासं चारुणं भवेत्=श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेदः ? इत्यत आह—निर्दिष्टमपरिस्रावीति । श्वित्रमपरिस्रावि भवति, कुष्ठन्तु स्रावि । अथ च त्रिधात्वुद्भवसंश्रयमिति । श्वित्रम्, त्रयो धातवो=वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तद् । अथवा त्रयो धातवो=रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु सान्निपातिकं=सर्वधातुगतं भवतीति भेदः ॥ ४५ ॥

अथ दोषभेदेन लक्षणभेदानाह—

वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४६ ॥

*अरुणम्=ईषल्लोहितम् । "कमलपत्रवदि"त्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं=पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः—

*अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलं गते ।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परापरम् ॥ ४ ॥ इति ॥

*उभयं=द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेनेदृगेव । अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविधं—दोषजं व्रणजञ्च । तथा च भोजः—

*"श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" ॥५॥ इति ॥४६॥

अथ श्वित्रस्य साध्यासाध्यत्वमाह—

अशुक्लरोमाबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ ४७ ॥

*अबहुलं = तनु ॥ ४७ ॥

अन्यच्च—

गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४८ ॥

*गुह्यं = मेहनम्भगश्च । तलमत्र पदतलम् । जातं सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अप्यचिरन्तनम् = नवमपि ॥ ४८ ॥

अथ कुष्ठादिरोगाणां संसर्गजत्वमाह—

प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् ।
एकशय्याऽऽसनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
कण्डूकुष्ठोपदंशाश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४९ ॥

*प्रसङ्गो = मैथुनम् ॥ ४९ ॥

म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् ।
अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥ ५० ॥

*एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न तूपेक्षणीयम् ॥५०॥

अथ कुष्ठचिकित्सामाह—

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु लेपः सेको रक्तस्य मोचनं श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

अथ पथ्याऽऽदिलेपमाह—

पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशाऽवल्गुजसैन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत् ॥ ५२ ॥

*अवल्गुजः = "बाकुची"ति लोके ॥ ५२ ॥

अथ सोमराज्युद्वर्त्तनमाह—

सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गबेरसमन्वितम् ।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठमुग्रं कृतास्पदम् ॥ ५३ ॥

*सोमराजी="बाकुची"ति लोके ॥ ५३ ॥

अथ पञ्चनिम्बकावलेहमाह—

रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत्प्रयुक्तं महर्षिभिः॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥५४॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्राऽरुष्कराग्नयः ॥५५॥
विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णानि नाः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकं व्याधिघातः सशर्करः ॥५६॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषां तु संयुतम्।
खदिरासननिम्बानां च क्वाथेन भावयेत् ॥ ५७ ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बं तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धीमान्त्रयत्नः शुभे दिने ॥ ५८ ॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वाऽपि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्।
जीर्णे तस्मिन्समश्नीयात्स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥ ५९ ॥

विचर्चिकौदुम्बरपुण्डरीककापालदद्रूकिटिममण्डलादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥६०॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्तजडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्वान्प्रमेहान्प्रदरांश्च सर्वान्दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥ ६१ ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनः प्रयोगात्।
सदोपयोगादपि ये दशन्ति सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥६२॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥६३॥

*अस्यायमर्थः—निम्बस्य पुष्पफलत्वङ्मूलानि सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजरसेन सप्तवारान्भावयेत्। त्रिफलाऽऽदानि पाठाऽन्तानि—समुदितानि एकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बक्वाथेन भावयेत्। ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिनाऽवलिह्यात् ॥ ५४-६३ ॥

अथ स्वायंभुवगुग्गुलुमाह—

शशिलेखा पञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोस्तु दश ।
ताप्यस्य पलं त्रितयं द्वे लोहस्नावणीकयोश्च पले ॥ ६४ ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीत्रिवृद्दन्त्यः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वङ्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥ ६५ ॥
एत रचितां वटिकां मधुसंमिश्रां गिलेत्प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदत्यसृग्वातमचिरेण ॥ ६६ ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति बलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना ॥ ६७ ॥

*शशिलेखा=सोमराजी । गिरिजस्य=शिलाजतुनः । ताप्यस्य=सुवर्णमाक्षिकस्य । स्नावणीका="मुण्डी" इति लोके ॥६४-६७॥

अथैकविंशतिकगुग्गुलुमाह—

चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषाकुष्ठं चव्यैला च यवासकम् ॥ ६८ ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मानन्तु गुग्गुलोः ॥ ६९ ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥ ७० ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥ ७१ ॥
गृध्रसीमथ भग्नञ्च गुल्मं चापि नियच्छति ।
व्याधीन्कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥ ७२ ॥

अथ कैशोरगुग्गुलुप्रयोगमाह—

वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशनं परमौषधम् ॥ ७३ ॥

अथामृतभल्लातकावलेहमाह—

भल्लातकप्रस्थयुगं छित्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥ ७४ ॥
चतुर्थांशावशेषं तु कषायमवतारयेत् ।

वस्त्रपूते कषाये तु वक्ष्यमाणं विनिक्षिपेत् ॥ ७५ ॥
शरावमात्रकं सर्पिर्दुग्धं स्यादाढकं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात्प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥ ७६ ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥ ७७ ॥
तत्र देयानि चूर्णानि ब्रूमो विल्वविषामृताः ।
वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्दो हरीतकी ॥ ७८ ॥
अक्षो धात्री च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥ ७९ ॥
पर्पटं पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्पूरो रक्तचन्दनम् ॥ ८० ॥
पृथक्पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥ ८१ ॥
नाशयेदवलेहोऽयं पथ्यान्यन्नानि खादतः ।
कुष्ठानि वातरक्तानि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥ ८२ ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाऽध्वानं नरो भल्लातकी त्यजेत् ॥ ८३ ॥

अथ महाभल्लातकावलेहमाह—

निम्बगोपाऽरुणाः कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्तावचाखदिरचन्दनम् ॥ ८४ ॥
पाठाशुण्ठीशटीभार्गीवासाभूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणीमूर्वाविडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥ ८५ ॥
हस्तिकर्णामृताद्रेकापटोलरजनीद्वयम् ।
कणाऽऽरग्वधसप्ताह्वत्रिवृद्वेत्राम्लटाफलम् ॥ ८६ ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।
दन्तीबीजकसारञ्च भृङ्गराजं कुरण्टकम् ॥ ८७ ॥
अङ्कोटकञ्च शाखोटं द्विपलांशं पृथक्पृथक् ।
गृहीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ ८८ ॥

अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ ८६ ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा तु द्व्यर्मणाम्भसि ।
पचेदष्टावशेषं तत्कषायमवतारयेत् ॥ ६० ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडं शतपलं दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ ९१ ॥
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥ ६२ ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामेन जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥ ६३ ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रुमृक्षजिह्वन्तु काकणम् ।
पुण्डरीकं सचर्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ ९४ ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षडर्शांसि पाण्डुरोगव्रणान्क्रिमीन् ॥ ९५ ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाऽभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥ ६६ ॥
निर्यन्त्रणस्तु कथितो बहाराहारमैथुने ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥ ६७ ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः ॥ ६८ ॥

*गोपा = "श्वेतसारिवा" इति लोके । अरुणा = अतिविषा । अवल्गुजः = "सोमराजी" (बाकुची) । अनन्ता = दुरालभा । चन्दनं = श्वेतम् । भार्ग्या अलाभे कण्टकारीमूलं गृह्णीयात् । श्यामा = कृष्णसारिवा । हस्तिकर्णः = हस्तिकन्दः । द्रेका = "बकाइन" इति लोके । सप्ताह्वा = छातिम् । वेत्रं = कृष्णवेत्रं जलवेतसश्च । उच्चटाफलं = श्वेतगुञ्जाफलम् । कुरण्टकः = पीतझिण्टी (कटसरैया) । अङ्कोटकः = (ढेला) अङ्कोल इति लोके । शाखोटं = "सहोर" इति लोके । दीप्यकं = यवानी ॥ ८४–९८ ॥

अथ लघुमञ्जिष्ठाऽऽदिक्वाथमाह—

मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारुनिशाऽमृताः।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्वकुष्ठं विनाशयेत् ॥ ९९ ॥
वातरक्तं तथा कण्डूं पामानं रक्तमण्डलम्।
दद्रूं विसर्पं विस्फोटं पानाभ्यासेन नाशयेत् ॥ १०० ॥

अथ मध्यमञ्जिष्ठाऽऽदिक्वाथमाह—

मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकः।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥ १०१ ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च।
पटोलस्य लताशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥ १०२ ॥
मञ्जिष्ठाऽऽदिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलनाशनः ॥ १०३ ॥

अथ बृहन्मञ्जिष्ठाऽऽदिक्वाथमाह—

मञ्जिष्ठाकुटजामृताघनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलतिक्तकटुका भार्गीविडङ्गाम्लिकम्।
मूर्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी-
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधाः ॥ १०४ ॥
श्यामाऽवल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्तीकशाखोटकं-
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषाऽनन्ता विशाला जलम्।
मञ्जिष्ठाप्रथमं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषाः सुचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥१०५॥
नाशं गच्छति वातरक्तमखिला नश्यन्ति रक्तामया-
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च ॥१०६॥

*अरिष्टं = निम्बः। कलिङ्गः = इन्द्रयवः। भृङ्गः "भंगरैया" इति। वरी = शतावरी। गायत्री = खदिरः। असनं = विजयसारः। श्यामा = प्रियङ्गुः। चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम्। सारिवा = [साइं]। अनन्ता = दुरालभा। विशाला = इन्द्रवारुणी। जलम् = [नेत्रवाला] ॥१०४–१०६॥

अथ लघुमरिचादितैलमाह—

मरिचं त्रिवृता मुस्तं हरितालं मनःशिला।

देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ १०७ ॥
विशाला करवीरश्च चीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात्प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥ १०८ ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥ १०९ ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात्कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ॥ ११० ॥
तैलमेतज्जयेत्कण्डूं पामां सिध्मविचर्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रूं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥ १११ ॥

अथ महामरिचाद्यतैलमाह—

मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥ ११२ ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्तं विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥ ११३ ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
श्यामाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥ ११४ ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ ११५ ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मुनिभिरीरितम् ॥ ११६ ॥
भिषगेतेन तैलेन म्रक्षयेत्कौष्ठिकान्व्रणान् ।
पामाविचर्चिकादद्रूकण्डूविस्फोटकानि च ॥ ११७ ॥
वलयः पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ॥ ११८ ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां स्खलितौ स्तनौ ॥ ११९ ॥
बलीवर्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः ॥ १२० ॥

*ज्योतिष्मती="मालकांगुनी"ति लोके ॥ ११२-१२० ॥

अथ तालकेश्वररसमाह—

तालताप्यशिलासूतटङ्कणाः सिन्धुसंयुताः ।
गन्धको द्विगुणः सूताच्छङ्खचूर्णञ्च तत्समम् ॥ १२१ ॥
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्ट्वा त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥ १२२ ॥
मध्वाज्यैर्बाकुचीबीजकर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामाऽयं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥ १२३ ॥

अथ गलितकुष्ठारिरसमाह—

रसो बलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकश्च
वरा च तुल्यं गगनश्च सर्वैः करञ्जबीजं सचतुष्टयञ्च ॥ १२४ ॥
संमर्द्य सर्वं मधुना घृतेन घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत्प्रत्यहमस्य पथ्यं शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥ १२५ ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो जलौदनं तत्र नियद्धमूले ॥ १२६ ॥

*ताम्रम्, अयो-मारितम् । पुरो=गुग्गुलुः । अग्निः=चित्रकम् । विषतिन्दुकः=[कुचिला] । वरा=त्रिफला । रसादि त्रिफलाऽन्तं सर्वं तुल्यम् । गगनम्=अभ्रकम् । करञ्जबीजं च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र-कुष्ठे, बद्धमूले सति । जलौदनमेव पथ्यम् ॥ १२४-१२६ ॥

अथ सिध्मचिकित्सामाह—

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत्केशरषष्ठं निहन्ति चिरकालजं सिध्मम् ॥ १२७ ॥

इति केशरषट्कम् ।

शिखरीरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १२८ ॥
दार्वीमूलकबीजानि तालकं सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्षिकाणि पृथक्पृथक् ॥ १२९ ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणं स्यात्सर्वाण्येकत्र वारिणा ।
प्रलेपयेत्प्रलेपोऽयं सिध्मनाशन उत्तमः ॥ १३० ॥

अथ चर्मदलचिकित्सामाह—

सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्मदलापहा ॥ १३१ ॥

*आम्रपेशी="आमचूर" इति लोके ॥ १३१ ॥

सलिलेन तु शुष्काणि घृष्ट्वा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्मदलान्वितः ॥ १३२ ॥

अथ पामाचिकित्सामाह ।

तत्र जीरकाद्यतैलमाह—

जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सर्वपामाहरं परम् ॥ १३३ ॥

अथादित्यपाकतैलमाह—

मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम् ॥ १३४ ॥

अथ सैन्धवादिलेपमाह—

सैन्धवं चक्रमर्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामाकण्डूहराः पराः ॥ १३५ ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

तत्रार्कतैलमाह—

अर्कपत्ररसे पक्कं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत्सार्षपं तैलं पामाकच्छूविचर्चिकाः ॥ १३६ ॥

अथ कच्छूराक्षसतैलमाह——

मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्म सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥ १३७ ॥
लाङ्गली करवीरश्च दद्रुघ्नः क्रिमिहाऽनलः ।
दन्ती निम्बदलं चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥ १३८ ॥
कल्कीकृत्य पचेत्तैलं कटु प्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसेहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥ १३९ ॥
गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत्कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥ १४० ॥

पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिरुधिरामयान्।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥ १४१ ॥

अथ कृतमालादिकल्कमाह—

कृतमालस्य पत्राणि नक्तमालदलानि च।
द्रोणपुष्पीपलाशानि सर्षपा राजिका निशा ॥ १४२ ॥
कुटजो मधुकं मुस्तं नागरं रक्तचन्दनम्।
धात्री यवानिका दारु कल्क एष प्रकल्पितः ॥ १४३ ॥
उद्वर्त्तनादयं कल्कः कटुतैलसमन्वितः।
कच्छूं पामां हरत्येव शीतपित्तादिकान्गदान् ॥ १४४ ॥

अथ दद्रुचिकित्सामाह—

कुष्ठं क्रिमिघ्नो दद्रुघ्नः निशासैन्धवसर्षपाः।
अम्लपिष्टः प्रलेपोऽयं दद्रूकुष्ठनिषूदनः ॥ १४५ ॥
दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दकुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रूञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥ १४६ ॥
*कुठेरकः "बावुइ तुलसी" इति लोके ॥ १४६ ॥
गण्डिलकाख्यं तृणमपि सिद्धार्थकश्च स्नुहीपत्रम्।
त्रयमपि समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ॥ १४७ ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रकृतानि सन्दध्यात्।
दिवसत्रितयादूर्ध्वं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ॥ १४८ ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा च दद्रूमालेपयेत्तेन।
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रूमचिराद्विनाशयति ॥ १४९ ॥

अथ श्वित्रकुष्ठचिकित्सामाह—

विभीतकत्वङ्मलयूजटानां क्वाथेन पीतं गुडसंयुतेन।
आवल्गुजं बीजमपाकरोति श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम् ॥ १५० ॥
*मूलयूः=काकोदुम्बरिका। अवल्गुजः=सोमराजी ॥ १५० ॥
कुडवमवल्गुजबीजं हरितालचतुर्थभागसम्मिश्रम् ॥ १५१ ॥
मनःशिलां तालकार्द्धं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च।
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रे ॥ १५२ ॥
श्वेतं कुष्ठं व्रजत्यस्तं पक्षार्द्धेनाधिकेन वा।

गिरिकर्ण्यास्तु कृष्णाया मूलेन परिलेपितम् ॥ १५३ ॥

*गिरिकर्णी = नीला अपराजिता ॥ १५३ ॥

क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हरेत् ॥ १५४ ॥

मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुम्बर्यवल्गुजम् ।

तैलाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृद्भवेत् ॥ १५५ ॥

*मथितं = निर्जलं विलोडितं दधि । तक्रं = चतुर्थांशजलयुतं व-स्त्रपूतं दधि ॥ १५५ ॥

अथ सोमराजीघृतमाह—

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ।

पटोलमूलं त्रिफला त्रायमाणा दुरालभा ॥ १५६ ॥

कल्कार्थं कटुकं चापि कार्षिकान्सूक्ष्मपेषितान् ।

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ॥ १५७ ॥

सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ।

अष्टादशानां कुष्ठानां परमं चैतदौषधम् ॥ १५८ ॥

सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।

लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥ १५९ ॥

इति त्रिपञ्चाशत्तमः कुष्ठाधिकारः समाप्तः ॥ ५३ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमः शीतपित्तोदर्दकोठोत्कोठाधिकारः ॥ ५४ ॥

तत्र शीतपित्तादीनां विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

शीतमारुतसम्पर्कात्प्रवृद्धौ कफमारुतौ ।

पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

*शीतमारुतसम्पर्कात् पित्तेन स्वहेतुदुष्टेन, सम्भूय = सङ्गम्य बहिः = त्वचि, अन्तः रुधिरादौ । विसर्पतः = प्रसरतः ॥ १ ॥

अथ शीतपित्तादीनां पूर्वरूपमाह—

पिपासाऽरुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

अथ शीतपित्तलक्षणमाह—

वरटीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः ।
सकण्डूतोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥
वाताधिकतमं विद्याच्छीतपित्तमिमं भिषक् ॥ ३ ॥

अथोदर्दलक्षणमाह—

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः श्लेष्मबहुल उदर्द इति कीर्त्तितः ॥ ४ ॥

*सोत्सङ्गैः = मध्यनिम्नैः । शैशिरः = शिशिरर्त्तुभवः ॥ ४ ॥

अथ कोठोत्कोठयोर्लक्षणमाह—

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ॥ ५ ॥
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
सानुबन्धस्तु स प्राज्ञैरुत्कोठ इति कथ्यते ॥ ६ ॥

*सः = कोठः ॥ ५-६ ॥

अथ शीतपित्तोदर्दकोठोत्कोठचिकित्सामाह—

शीतपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकश्च प्रशस्यते ॥ ७ ॥
अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णेन वारिणा ।
त्रिफलां क्षौद्रसंयुक्तां खादेच्च नवकार्षिकम् ॥ ८ ॥

नवकार्षिको यथा—

त्रिफलापुरकृष्णानां त्रिपञ्चैकांशयोजिता ।
गुटिका शीतपित्तार्शोभगन्दरवतां हिता ॥ ९ ॥

इति नवकार्षिकः ।

सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुडमामलकैः सह ।
यवानीं खादयेच्चापि सव्योषक्षारसंयुताम् ॥ १० ॥
आर्द्रकस्य रसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।
शीतपित्तापहः श्रेष्ठो वह्निमान्द्यविनाशनः ॥ ११ ॥
सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सह ।
कटुतैलेन सम्मिश्रमेतदुद्वर्त्तनं हितम् ॥ १२ ॥

सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुङ् नरः ।
तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्दः सर्वदेहजः ॥ १३ ॥
घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत्तथा ।
स्निग्धस्विन्नस्य संशुद्धिमादौ कोठे समाचरेत् ॥
उत्कोठे शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ॥ १४ ॥
निम्बस्य पत्राणि सदा घृतेन धात्रीविमिश्राणि नरः प्रयुञ्ज्यात् ।
विस्फोटकण्डूक्रिमिशीतपित्तमुदर्दकोठौ च कफञ्च हन्यात् ॥ १५ ।

अथार्द्रकखण्डमाह—

आर्द्रकं प्रस्थमेकं स्याद् गोघृतं कुडवद्वयम् ।
गोदुग्धं प्रस्थयुगलं तदर्द्धं शर्करा मता ॥ १६ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
चित्रकञ्च विडङ्गञ्च मुस्तकं नागकेशरम् ॥ १७ ॥
त्वगेलापत्रकर्चूरं प्रत्येकं पलमात्रकम् ।
विधाय पाकं विधिवत्खादेत्तत्पलसम्मितम् ॥ १८ ॥
इदमार्द्रकखण्डं हि प्रातर्भुक्तं व्यपोहति ।
शीतपित्तमुदर्दञ्च कोठमुत्कोठमेव च ॥ १९ ॥
यक्ष्माणं रक्तपित्तञ्च कासं श्वासमरोचकम् ।
वातगुल्ममुदावर्त्तं शोथं कण्डूं क्रिमीनपि ॥ २० ॥
दीपयेदुदरे वह्निं बलं वीर्यञ्च वर्द्धयेत् ।
वपुः पुष्टं प्रकुरुते तस्मात्सेव्यामिदं सदा ॥ २१ ॥

इति चतुष्पञ्चाशत्तमः शीतपित्तोदर्दकोठोत्कोठाधिकारः समाप्तः ॥ ५४ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमो विसर्पाधिकारः ॥ ५५ ॥

तत्र विसर्पस्य विप्रकृष्टनिदानं संख्यां निरुक्तिं चाह—

लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

*आदिशब्दाच्चरकोक्तहरितशाकशिण्डाकीप्रभृतीनां ग्रहणम् ॥१॥

अथ विसर्पस्य सप्तधात्वं विवृणोति—

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥ २ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

अथ विसर्पस्य दोषदूष्याण्याह—

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्तधातवः ॥ ४ ॥

*त्रयो मलाः=वातपित्तकफाः, दोषाः=दूषका इत्यर्थः । अन्यथा "दोषाः=मलाः", इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो लगिष्यते ॥ ४ ॥

अथ वातजविसर्पलक्षणमाह—

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥ ५ ॥

*परीसर्पो=विसर्पः । वातज्वरसमव्यथः=शिरोहृद्गात्रोदरशूलादियुक्तः । भेदः=विदारणेनेव व्यथा । आयामः=आकर्षणेनेव व्यथा ॥ ५ ॥

अथ पित्तजविसर्पलक्षणमाह—

पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ६ ॥

*द्रुतगतिः=शीघ्रप्रसरणशीलः ॥ ६ ॥

अथ कफजविसर्पलक्षणमाह—

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ७ ॥

अथ सान्निपातिकविसर्पलक्षणमाह—

सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः ॥ ८ ॥

अथ वातपित्तजाग्निविसर्पलक्षणमाह—

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृड्भ्रमैः ।
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।
करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ॥ ९ ॥
शीताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशुप्रचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतश्च सः ॥ १० ॥
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ।
व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥ ११ ॥
हिध्माञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ।
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्याऽऽसनादिषु ॥ १२ ॥
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निर्वीसर्प उच्यते ॥ १३ ॥

*"स्फोटैरुपचीयत" इत्यन्वयः । मर्मानुसारी=उदरहृदयानुसारी । "हरेद्विसर्प" इत्यन्वयः । हिध्मां=हिक्काम् । ईरयेद्=उपर्युपरि प्रेरयेत् । मनोदेहसमुद्भवां निद्रां=मरणरूपाम् । अश्नुते=प्राप्नोति ॥ ९-१३ ॥

अथ वातकफजग्रन्थिविसर्पलक्षणमाह—

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥
दूषयित्वा तु दीर्घाणां वृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥ १५ ॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाऽङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥ १६ ॥

*कफेन स्वहेतुदुष्टेन । पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः । तेनायं वातश्लैष्मिकः । ' =कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः । "त्वगादिकमि"ति रक्तस्य विशेषणम् ॥ १४-१६ ॥

अथ कफपित्तजकर्दमाख्यविसर्पलक्षणमाह—

कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलेपारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥
मूर्च्छाऽग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
सामोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ १८ ॥
प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।

पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरः ॥ १९ ॥
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान्गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ २० ॥
पङ्कत्वक् शीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः ।
शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥

* स च सर्पति, एकदेशमित्यन्वयः । पिडकैः=पिडकाभिः, अवकीर्णः=व्याप्तः । असितः=कृष्णः । मेचकः=रूक्षकृष्णः । प्राज्योष्मा =प्रचुरोष्मा । स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते=स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति, विदीर्यते । पङ्कत्वक्=कर्दमवर्णा त्वग् यत्र सः । शीर्णमांसः=गलितमांसः । अत एव स्पष्टस्नायुशिरागणः ॥ १७–२१ ॥

अथ सान्निपातिकविसर्पलक्षणमाह—

सन्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥ २२ ॥

अथ क्षतागन्तुनिमित्तकाष्टमवीसर्पलक्षणमाह—

बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥ २३ ॥

*बाह्यहेतोः=शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । श्यावशोणितं=कृष्णवर्णरक्तम् ॥ २३ ॥

अथ विसर्पोपद्रवानाह—

ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः ।
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥

अथ विसर्पस्य साध्यत्वादिकमाह—

सिद्ध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २५ ॥

*पित्तात्मकोऽञ्जनवपुः=पित्तजः स च कज्जलवर्णः । सर्व एव=साध्या अपि ॥ २५ ॥

अथ विसर्पचिकित्सामाह—

विरेकवमनालेपसेचनास्रविमोक्षणैः ।
उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥
रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
घृतक्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २७ ॥

*चन्दनमत्र रक्तं प्रयोज्यम् ॥ २७ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रैः सशैवलैः सोत्पलकर्दमैश्च ।
वस्त्रान्तरैः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ॥ २८ ॥
त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पके ॥ २९ ॥

*समङ्गा=लज्जालुः ॥ २९ ॥

वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पणे हितम् ॥ ३० ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनं हितं कर्दमसंज्ञके ।
त्रिदोषजे क्रियां कुर्याद्विसर्पे त्रितयापहाम् ॥ ३१ ॥

अथ दशाङ्गलेपमाह—

शिरीषयष्टीनतचन्दनैलामांसीहरिद्राद्वयकुष्ठबालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥३२॥

*नतं=तगरम् । चन्दनं=रक्तं ग्राह्यम् । इति दशाङ्गो लेपः ॥३२॥

परिषेकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
पद्मकोशीरमधुकैश्चन्दनैर्वा विसर्पणे ॥ ३३ ॥
भूनिम्बवासाकटुकापटोलीफलत्रयीचन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरशोथकण्डूविस्फोटतृष्णावमिहृत्कषायः ॥ ३४ ॥
कुष्ठेषु यानि सर्पींषि व्रणेषु विविधेषु च ।
विसर्पे तानि योज्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥ ३५ ॥

अथ करञ्जतैलमाह—

करञ्जसप्तच्छदलाङ्गलीकस्नुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
तैलं निशामूत्रविषैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥३६॥

कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तचिकित्सयाऽप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
सर्वान्विपक्कान्परिशोध्य धीमान्व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ३७ ॥

इति पञ्चपञ्चाशत्तमो वीसर्पाधिकारः समाप्तः ॥ ५५ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्तमः स्नायुरोगाधिकारः ॥ ५६ ॥

तत्र स्नायुरोगस्य निदानं लक्षणं चाह—

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।
भित्त्वैव तं क्षते तत्र सोष्म मांसं विशोष्य च ॥ १ ॥
कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्पिण्डैस्तक्रशक्तुजैः ।
शनैः शनैः क्षताद्याति च्छेदात्तत्कोपमावहेत् ॥ २ ॥
तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।
स स्नायुरिति विख्यातः क्रियोक्ताऽत्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥
बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि ।
संकोचं खञ्जतां चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ ॥ ४ ॥

अथ स्नायुरोगचिकित्सामाह—

स्नेहस्वेदप्रलेपादि कर्म कुर्याद्यथोचितम् ।
रामठं शीततोयेन पीतं स्नायुकरोगनुत् ॥ ५ ॥
स्वेदात्स्नायुकमत्युग्रं भेकः काञ्जिकसाधितः ।
तद्वद् बब्बूलजं बीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ६ ॥
गव्यं सर्पिस्त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहम् ।
पिबेत्स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ७ ॥

मूलं सुषव्या हि रवारिपिष्टं पानादिदं तन्तुकरोगमुग्रम् ।
शान्तिं नयेत्सव्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन घृतेन पीत्वा ॥ ८ ॥

*गन्धर्वगन्धेन = गन्धर्वगन्धोऽस्यास्तीति स गन्धर्वगन्धः = अश्वगन्धस्तेन ॥ ८ ॥

अतिविषमुस्तकभार्गीविश्वौषधपिप्पलीविभीतकयः ।
चूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ ९ ॥
शिग्रुमूलदलैः पिष्टैः काञ्जिकेन ससैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमं मतम् ॥ १० ॥
अहिंस्रमूलकल्केन तोयपिष्टेन यत्नतः ।
लेपसम्बन्धनात्तन्तुर्निःसरेन्नैव संशयः ॥ ११ ॥

इति षट्पञ्चाशत्तमः स्नायुरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमो विस्फोटकाधिकारः ॥ ५७ ॥

तत्र विस्फोटकस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान्कुर्वन्ति विस्फोटान्सर्वाञ्ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

*ऋतुदोषेण = ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेण = ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य = त्वचि, विस्फोटान्कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् = ज्वरपूर्वान् ॥ १–२ ॥

अथ विस्फोटकसामान्यलक्षणमाह—

अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥

*रक्तपित्तजाः—एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम्, यथा शूलेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः—

*यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
अग्निदग्धनिभान्स्फोटान्कुरुतः सर्वदेहगान् ॥१॥इति ॥३॥

अथ वातजविस्फोटकलक्षणमाह—

शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट् पर्वभेदनम् ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥

*शूलं = तोदरूपम् ॥ ४ ॥

अथ पित्तजविस्फोटकलक्षणमाह—

ज्वरदाहरुजापाकस्रावतृष्णासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथ कफजविस्फोटकलक्षणमाह—

छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः।
यस्मिन्न रुक्चिरात्पाकः स विस्फोटः कफात्मकः ॥६॥

*जाड्यम्=जडत्वम्=अज्ञानम् ॥ ६ ॥

अथ कफपित्तजविस्फोटकलक्षणमाह—

कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैश्च कफपैत्तिकः ॥ ७ ॥

अथ वातपित्तजविस्फोटकलक्षणमाह—

वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना ॥ ८ ॥

अथ त्रिदोषजविस्फोटकलक्षणमाह—

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ ९ ॥

अथ त्रिदोषजविस्फोटकलक्षणमाह—

मध्यनिम्नोन्नतान्तश्च कठिनः स्वल्पपाकवान्।
दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः।
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥ १० ॥

*मोहो=विपरीतं ज्ञानम्। मूर्च्छा=सर्वथा ज्ञानशून्यता ॥ १० ॥

अथ रुधिरजन्यविस्फोटकलक्षणमाह—

वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना।
गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः।
न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ॥ ११ ॥

*पैत्तिकेन हेतुना=पित्तस्य हेतुना कट्वादिना, रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात्। सिद्धैर्योगशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति ॥ ११ ॥

अथ विस्फोटकभेदानाह—

एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम्।
तस्मिन्नन्तर्व्यथा तीव्रा ज्वरयुक्ताऽभिजायते ॥ १२ ॥
यस्मिन्बहिर्गते स्वास्थ्यं न वा तस्य बहिर्गतिः।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता ॥ १३ ॥

अथ विस्फोटकोपद्रवानाह—

तृट्श्वासमांससङ्कोथदाहहिक्कामदज्वराः।
विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः ॥ १४ ॥

*मांससंकोथः = मांसस्य शटितत्वम्। मर्मसंरोधो = मर्मव्यथा॥१४॥

तेषां विस्फोटानामुपद्रवाणां लक्षणान्तरं केचित्पठन्ति ।

तद्यथा—

हिक्का श्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
विसर्पज्वरहृल्लासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ १५ ॥

अथ विस्फोटकस्य साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १६ ॥

अथ विस्फोटकचिकित्सामाह—

विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषबलं वीक्ष्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १७ ॥
जीर्णशालियवा मुद्गा मसूराश्चाढकी तथा ।
एतान्यन्नानि विस्फोटे हितानि मुनयोऽब्रुवन् ॥ १८ ॥
द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च दार्व्युशीरं दुरालभा ।
गुडूची धान्यकं मुस्तमेषां क्वाथं पिबेन्नरः ।
विस्फोटान्नाशयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥ १९ ॥
द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूरपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालाजदुःस्पर्शैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ २० ॥
भूनिम्बसवचावासात्रिफलेन्द्रजवत्सकैः ।
पिचुमर्दपटोलाभ्यां कफजे मधुयुक्शृतम् ॥ २१ ॥

अथ किराततिक्तकादिद्वादशाङ्गक्वाथमाह—

किराततिक्तकारिष्टयष्ट्याह्वाम्बुदवासकैः ।
पटोलपर्पटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितैः ।
क्वथितैर्द्वादशाङ्गन्तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २२ ॥

इति द्वादशाङ्गक्वाथः ।

विस्फोटव्याधिनाशाय तण्डुलाम्बुप्रपेषितैः ।
बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विजानता ॥ २३ ॥
छिन्नापटोलभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो हन्ति विस्फोटकज्वरम् ॥ २४ ॥

चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
शिरीषवल्कलं जातीलेपः स्याद्दाहनाशनः ॥ २५ ॥
उत्पलं चन्दनं लोध्रमुशीरं सारिवाद्वयम् ।
जलपिष्टेन लेपेन स्फोटदाहार्त्तिनाशनम् ॥ २६ ॥
पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
कालस्फोटं विस्फोटं च सद्यो हन्ति सवेदनम् ॥ २७ ॥
कक्षग्रन्थिं गलग्रन्थिं कर्णग्रन्थिञ्च नाशयेत् ।
हन्याच्च स्फोटकं नाम्रं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥ २८ ॥

इति सप्तपञ्चाशत्तमो विस्फोटकाधिकारः समाप्तः ॥ ५७ ॥

अथाष्टपञ्चाशत्तमः फिरङ्गरोगाधिकारः ॥ ५८ ॥

तत्र फिरङ्गशब्दस्य निरुक्तिमाह—

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात्फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ॥ १ ॥

अथ फिरङ्गस्य विप्रकृष्टनिदानमाह—

गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात्फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥ २ ॥
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्तं लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥ ३ ॥
*फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ २-३ ॥

अथ फिरङ्गरोगरूपमाह—

फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥ ४ ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः ॥ ५ ॥
सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोथञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥ ६ ॥

अथ फिरङ्गस्योपद्रवानाह—

कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता ।

अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥

अथ फिरङ्गस्य साध्यत्वादिकमाह—

बहिर्भवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥ ८ ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ॥ ९ ॥

अथ फिरङ्गरोगस्य चिकित्सा ।

तत्र कर्पूररसमाह—

फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेदेतदूचुः पूर्वचिकित्सकाः ॥ १० ॥
लिख्यते रसकर्पूरप्राशने विधिरुत्तमः ।
अनेन विधिना खादेन्मुखे शोथं न विन्दति ॥ ११ ॥
गोधूमचूर्णं सन्नीय विदध्यात्सूक्ष्मकूपिकाम् ।
तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं चतुर्गुञ्जामितं भिषक् ॥ १२ ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्याद्यथा न दृश्यते बहिः ।
सूक्ष्मचूर्णे लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत् ॥ १३ ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत्पश्चाच्छाकाम्ललवणांस्त्यजेत् ।
श्रममातपमध्वानं विशेषात्स्त्रीनिषेवणम् ॥ १४ ॥

अथ सप्तसालिवटीमाह—

पारदष्टङ्कमानः स्यात्खदिरष्टङ्कसंमितः ।
आकारकरभश्चापि ग्राह्यष्टङ्कद्वयोन्मितः ॥ १५ ॥
टङ्कत्रयोन्मितं क्षौद्रं खल्वे सर्वं विनिक्षिपेत् ।
संमर्द्य तस्य सर्वस्य कुर्यात्सप्तवटीर्भिषक् ॥ १६ ॥
स रोगी भक्षयेत्प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेदम्ललवणं फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥ १७ ॥

अथ धूमप्रयोगमाह—

पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावानेव हि गन्धकः ।
तण्डुलाश्चाक्षमात्राः स्युरेषां कुर्वीत कज्जलीम् ॥ १८ ॥

तस्याः सप्तवटीः कुर्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात्फिरङ्गान्तो न संशयः ॥ १९ ॥

इति धूमप्रयोगः ।

पीतपुष्पबलापत्ररसैर्घृङ्कुमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावद्यावत्सुतो न दृश्यते ॥ २० ॥
ततः संस्वेदयेद्धस्तावेवं वासरसप्तकम् ।
त्यजेल्लवणमम्लञ्च फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥ २१ ॥
चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्या निम्बाष्टमांशिका ।
धात्री च तावती रात्रिर्निम्बषोडशभागिका ॥ २२ ॥
शाणमानमिदं चूर्णमश्नीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ २३ ॥
चोपचीनीभवं चूर्णं शाणमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गव्याधिनाशाय भक्षयेल्लवणं त्यजेत् ॥ २४ ॥
लवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति यदा जनः ।
सैन्धवं स हि भुञ्जीत मधुरं परमं हितम् ॥ २५ ॥
पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावन्मात्रं तु गन्धकम् ।
तावन्मात्रस्तु खदिरस्तेषां कुर्यात्तु कज्जलीम् ॥ २६ ॥
रजनी केशरं त्रुट्यौ जीरयुग्मं यवानिका ।
चन्दनद्वितयं कृष्णा ब्राह्मी मांसी च पद्मकम् ॥ २७ ॥
अर्द्धकर्षमितं सर्वं चूर्णयित्वा च निक्षिपेत् ।
तत्सर्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक्पृथक् ॥ २८ ॥
मर्दयेदथ तत्खादेदर्द्धकर्षमितं नरः ।
व्रणः फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावश्यं विनश्यति ॥ २९ ॥
अन्योऽपि चिरजातोऽपि प्रशाम्यति महाव्रणः ।
एतद्भक्षयतः शोथो मुखस्यान्तर्न जायते ॥ ३० ॥
वर्जयेदत्र लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ३१ ॥

इत्यष्टपञ्चाशत्तमः फिरङ्गरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ५८ ॥

अथैकोनषष्टितमो मसूरिकाशीतलाऽधिकारः ॥५९॥

तत्र मसूरिकाणां विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन्दुष्टरक्तेन सङ्गताः ।
मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकास्ता मसूरिकाः ॥ २ ॥

क्षारो=यवक्षारादिः । विरुद्धाध्यशनाशनैः=कट्वम्लादिविरुद्धान्नाशनैः । अथ च—अध्यशनाशनम्=अधिकमशनमध्यशनम् । दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः=दुष्टैः, निष्पावशाकम्, आद्यशब्दान्मध्वालुकादि, तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः—सविषकुसुमादिसंसर्गात् । क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे=देशे क्रूरग्रहा राहुशनैश्चरादयस्तेषामीक्षणाद्=दृष्टेः, यस्मिन्देशे क्रूरग्रहदृष्टिस्तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः । मसूराकृतिसंस्थानाः=मसूरस्य या आकृतिस्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासां ताः ॥ १-२ ॥

अथ मसूरिकापूर्वरूपमाह—

तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥

अथ वातजमसूरिकालक्षणमाह—

स्फोटाः कृष्णारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः ।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥

अथ पित्तजमसूरिकालक्षणमाह—

सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः ।
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता ॥ ५ ॥
रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥

अथ रुधिरजन्यमसूरिकालक्षणमाह—

विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा ॥ ७ ॥
मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

रक्तजासु भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

अथ कफजमसूरिकालक्षणमाह—

कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम् ।
हृल्लासः सारुचिर्निद्रातन्द्राऽऽलस्यसमन्विताः ॥ ९ ॥
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोद्भूताश्चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १० ॥

अथ त्रिदोषजमसूरिकालक्षणमाह—

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः ।
पूतिस्रावाश्चिरात्पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥

अथ सप्तधातुगतमसूरिकाणां पृथक् पृथग् लक्षणानि ।

तत्र रसगतमसूरिकालक्षणमाह—

मसूरिकास्त्वचं प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभाः ।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १२ ॥

*त्वचं प्राप्ताः=त्वक्छब्देनात्र रस उच्यते, रसाश्रयत्वात् ॥१२॥

अथ रक्तजमसूरिकालक्षणमाह—

रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥

*साध्या रक्तस्था इत्यर्थः । नात्यर्थदुष्टास्तु=अत्यर्थं दुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः ॥ १३ ॥

अथ मांसगतमसूरिकालक्षणमाह—

मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः ।
गात्रशूलतृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १४ ॥

अथ मेदोगतमसूरिकालक्षणमाह—

मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ।
सम्मोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १५ ॥

अथास्थिमज्जगतमसूरिकालक्षणमाह—

क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ।
मज्जोत्था भृशसम्मोहा वेदनाऽरतिसंयुताः ॥ १६ ॥

भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ।
छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ॥ १७ ॥

*गात्रसमाः=गात्रतुल्यवर्णाः । चिपिटाः=चिपिटाकाराः । मज्जाग्रहणेनास्थ्नोऽपि ग्रहणं तदाधारत्वात् । अत एवाग्रे "भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वत" इति। मर्मधामानि=मर्मस्थानानि ।१६-१७॥

अथ शुक्रगतमसूरिकालक्षणमाह—

पक्काभाः पिडकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः ।
स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः ॥ १८ ॥
शुक्रजायां मसूर्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ १९ ॥
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनं न तु दृश्यते ।
दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २० ॥

*पक्काभाः=पक्काकारा न तु पक्काः ।श्लक्ष्णाः=कोमलाः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं, न त्वस्याश्चिकित्सा युक्ता, यतो जीवनं न दृश्यते । सप्ताप्येता दोषहेतुं विना न भवन्ति, दोषमन्तरेण रसादिदुष्टेरसम्भवादित्यत आह—"दोषमिश्रा" इति ॥ १८-२० ॥

अथ चर्मजामसूरिकालक्षणमाह—

कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ २१ ॥

अथ रोमान्तिकामसूरिकालक्षणमाह—

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ २२ ॥

अथ मसूरिकायाः सुखसाध्यतामाह—

त्वग्गता रक्तगाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
एता विनाऽपि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २३ ॥

*त्वग्गताः=रसगताः ॥ २३ ॥

अथ मसूरिकायाः कष्टसाध्यतामाह—

वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः ।

कष्टसाध्यतमास्तस्माद् यत्नात्ता उपाचरेत् ॥ २४ ॥

अथ मसूरिकाणामसाध्यतामाह—

असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
प्रवालसदृशाः काश्चित्काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ॥ २५ ॥
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः ।
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥

*प्रवालसदृशा इत्यादि-आसां प्रवालजम्बूफललोहगुटिकाऽतसीफलसादृश्यं वर्णेन । अनुक्तवर्णग्रहणार्थमाह-आसां बहुविधा वर्णा इति ॥ २५-२६ ॥

अथास्या अपरामसाध्यतामाह—

कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापारतिमूर्च्छाश्च तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥ २७ ॥

*दाहस्थाने "दौर्गन्ध्य" इति च पाठः । अतिघूर्णता = अतिनिद्रा ॥ २७ ॥

मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम् ॥ २८ ॥
मसूरिकाऽभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न देयं तस्य भेषजम् ॥ २९ ॥

अथ मसूरिकाऽरिष्टमाह—

मसूरिकाऽभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणांस्तृष्णावान्वायुदूषितः ॥ ३० ॥

*वायुदूषितः = अपतानकादिवातव्याधिदूषितः ॥ ३० ॥

अथ मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह—

मसूरिकाऽन्ते शोथः स्यात्कूर्परे मणिबन्धके ।
तथांऽसफलके वाऽपि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

*दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः = दुश्चिकित्स्यः = कष्टसाध्यः । "दुःशब्दोऽत्र निषेधार्थस्तेनासाध्य" इत्येके ॥ ३१ ॥

काश्चिद्विनाऽपि यत्नेन सिध्यन्त्याशु मसूरिकाः ॥ ३२ ॥
दुष्टाः कृच्छ्रतराः काश्चित्काश्चित्सिद्ध्यन्ति वा न वा ।

काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥

अथ मसूरिकाचिकित्सामाह—

मसूरिकायां कुष्ठेषु लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
श्वेतचन्दनकल्कोत्थं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पिबेन्मसूरिकाऽऽरम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥ ३५ ॥
*हिलमोचिका=शाकविशेषः "हुरहुरे"ति लोके ॥ ३५ ॥
द्वौ पञ्चमूल्यौ रास्ना च धान्युशीरं दुरालभा ।
सामृता धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ३६ ॥
मञ्जिष्ठाबहुपात्प्लक्षशिरीषोदुम्बरत्वचः ।
वातजायां मसूर्यां स्यात्प्रलेपः सर्वतो हितः ॥ ३७ ॥
*बहुपाद्=वटः ॥ ३७ ॥
गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ।
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ॥ ३८ ॥
*मोरटम्=ऐक्षवं मूलम् ॥ ३८ ॥
मसूरिकासु भुञ्जीत शालीन्मुद्गमसूरकान् ॥ ३९ ॥
रसं मधुरमेवाद्यात्सैन्धवं चाल्पमात्रकम् ।
पटोलमूलं क्वथितं मोरटस्वरसं तथा ॥ ४० ॥
*"पटोलमूलं क्वथितमि"त्यत्र "पटोलं क्वथितं चैव" वा पाठः॥४०॥
आदावेव मसूर्यां तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बः पर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥ ४१ ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एषां पानं शृतं शीतमुत्तमं शर्कराऽन्वितम् ॥ ४२ ॥
मसूर्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विजानता ।
दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च ॥ ४३ ॥
मसूर्यो रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणैः ।
वासामुस्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवासकम् ॥ ४४ ॥

*इन्द्रः=इन्द्रयवः ॥ ४४ ॥

पटोलारिष्टकं चापि क्वाथयित्वा समाक्षिकम् ।
पिबेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥ ४५ ॥
शिरीषोदुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैर्दलैः ।
कफोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितासु च ॥ ४६ ॥

अथ निम्बादिक्वाथमाह—

निम्बः पर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्दने द्वे उशीरञ्च धात्री वासा दुरालभा ॥ ४७ ॥
एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयाऽन्वितः ।
मसूरीं सर्वजां हन्ति विसर्पज्वरसंयुताम् ॥ ४८ ॥

इति निम्बादिक्वाथः ।

उत्थिता प्रविशेद्या च तां पुनर्बाह्यतो नयेत् ।
काञ्चनारत्वचः क्वाथस्तार्क्ष्यचूर्णावचूर्णितः ॥ ४९ ॥

*तार्क्ष्यं=सुवर्णमाक्षिकम् ॥ ४९ ॥

धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ।
मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते ।
अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥ ५० ॥

*गवेधु=गवेधुका "गडगडिया" इति लोके ॥ ५० ॥

मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
उशीरलोध्रमञ्जिष्ठाः प्रलेपाश्च्योतने हिताः ॥ ५१ ॥
नश्यन्त्यनेन दृग्जाता मसूर्यो न भवन्ति च ।
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद् वहुवारस्य वल्कलैः ॥ ५२ ॥
पञ्चवल्कलचूर्णेन क्लेदिनीमवधूलयेत् ।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्गोमयरेणुना ॥ ५३ ॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमान्तीज्वरवीसर्पव्रणानां शान्तये पिबेत् ॥ ५४ ॥

इति मसूरिकाऽधिकारः ।

अथ मसूरिकाभेदशीतलाऽधिकारः ।

तत्र शीतलायाः स्वरूपं भेदं भेषजं चाह—

देव्या शीतलयाऽऽक्रान्ता मसूर्येव हि शीतला ।
ज्वरयेच्च यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ ५५ ॥
सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान्प्रचक्ष्महे ।
ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् ॥ ५६ ॥
सप्ताहान्निःसरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् ।
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ॥ ५७ ॥
तासां मध्ये यदा का चित्पाकं गत्वा स्फुटेत्स्रवेत् ।
तत्रावधूलनं कुर्याद्वनगोमयभस्मना ॥ ५८ ॥
निम्बसत्पत्रशाखाभिर्मक्षिकामपसारयेत् ।
जलञ्च शीतलं दद्याज्ज्वरेऽपि न तु तत्पचेत् ॥५९॥
स्थापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीतले ।
नाशुचिः संस्पृशेत्तन्तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ॥६०॥
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ।
के चित्प्रयोजयन्त्येव मतं तेषामथ ब्रुवे ॥ ६१ ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिष्य सम्यङ्-
निम्बाक्षबीजसहितां रजनीं पिबन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदा चिदपीह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिकाविकाराः ॥ ६२ ॥
मोचारसेन सहितं सितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन चाथ ।
आदौ पिबन्ति सुमनास्वरसेन मिश्रं-
ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥ ६३ ॥

*मोचारसेन=कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन चाथ=अथवा मधुना । आदौ=पूर्वरूपे ज्वरागमनमात्रे । सुमनास्वरसेन=जातीपत्रस्वरसेन ॥ ६३ ॥

शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।

बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥ ६४ ॥
कदा चिदपि नो कार्यमुच्छिष्टस्य प्रवेशनम् ॥ ६५ ॥
स्फोटेष्वपि सदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ।
तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ॥ ६६ ॥

*रक्षारेणूत्करः=शुष्कगोमयभस्मचूर्णप्रक्षेपः ॥ ६६ ॥

चन्दनं वासको मुस्तं गुडूची द्राक्षया सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः ॥ ६७ ॥

*शीतकषायः=हिमः ॥ ६७ ॥

जपहोमोपहारैश्च दानस्वस्त्ययनार्चनैः ।
विप्रगोशम्भुगौरीणां पूजनस्ताः शमं नयेत् ॥६८॥
स्तोत्रञ्च शीतलादेव्याः पठेच्छीतलिकाऽन्तिके ।
ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तेन शाम्यन्ति शीतलाः ॥ ६९ ॥

अथ शीतलास्तोत्रमाह—

अस्य श्रीशीतलास्तोत्रस्य महादेव ऋषिरनुष्टुप् छन्दः शीतला देवता शीतलोपद्रवशान्त्यर्थं जपे विनियोगः ॥

स्कन्द उवाच—

भगवन्देवदेवेश ! शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥ ७० ॥

ईश्वर उवाच—

वन्देऽहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बराम् ।
यामासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटकभयं महत् ॥ ७१ ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्दाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥ ७२ ॥
यस्त्वामुदकमध्ये तु ध्यात्वा सम्पूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥ ७३ ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवितौषधम् ॥ ७४ ॥
नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बराम् ।
मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥ ७५ ॥

शीतले ! तनुजान्रोगान्नृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकाऽमृतवर्षिणी ॥ ७६ ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम् ।
त्वदनुध्यानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥ ७७ ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित्पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले ! धात्री नान्यां पश्यामि देवताम् ॥ ७८ ॥
मृणालतन्तुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थिताम् ।
यस्त्वां सञ्चिन्तयेद्देवि तस्य मृत्युर्न जायते ॥ ७९ ॥
अष्टकं शीतलादेव्या यः पठेन्मानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥ ८० ॥
श्रोतव्यं पठितव्यञ्च नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ८१ ॥
शीतलाऽष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्य चित् ।
किन्तु तस्मै प्रदातव्यं भक्तिश्रद्धाऽन्वितो हि यः ॥ ८२ ॥

इति श्रीकाशीखण्डे, शीतलाऽष्टकस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

अथ शीतलाया भेदाः ।

तत्र शीतलाया द्वितीयं भेदमाह—

वातश्लेष्मसमुद्भूता कोद्रवा कोद्रवाकृतिः ।
तां कश्चित्प्राह पक्वेति सा तु पाकं न गच्छति ॥ ८३ ॥
जलशूकवदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः ।
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधम् ॥ ८४ ॥
यदि वा भेषजं दद्यात्खदिराष्टकनिर्मितम् ।
कषायं हि तदा दद्यात्कोद्रवायाः प्रशान्तये ॥ ८५ ॥

*कोद्रवा "कोदवा" इति लोके ॥ ८३—८५ ॥

अथ शीतलायास्तृतीयं भेदमाह—

ऊष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रिया ।
नाम्ना पाणिसहा ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयम् ॥८६॥

*ऊष्मजारूपा=यदूष्मजा राजिकाऽऽकृतिः । "अभौरी" इति

लोके वदन्ति, तद्रूपा । पाणिसहा="पानिसहा" इति लोके ॥ ८६ ॥

अथ शीतलायाश्चतुर्थं भेदमाह—

चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी ।
नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अथ शीतलायाः पञ्चमं भेदमाह—

किञ्चिदूष्मनिमित्तेन जायते राजिकाऽऽकृतिः ।
एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥ ८८ ॥

*एषा="दुःखकोद्रवा" इति लोके ख्याता ॥ ८८ ॥

अथ शीतलायाः षष्ठं भेदमाह—

कोद्रवज्जायते षष्ठी लोहितोन्नतमण्डला ।
ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम् ॥ ८९ ॥

*एषा मगधदेशे="दाम" इति प्रसिद्धा ॥ ८९ ॥

अथ शीतलायाः सप्तमं भेदमाह—

स्फोटानां मेलनादेषा बहुस्फोटाऽपि दृश्यते ।
एकस्फोटे च कृष्णा च ग्राह्या चर्मजाऽऽभिधा ॥ ९० ॥

*चर्मजाऽभिधा="चमरगोटी" इति लोके ॥ ९० ॥

अथ शीतलासप्तकस्य सामान्यचिकित्सामाह—

एताः सप्तापि बोद्धव्याः शीतलादेव्यधिष्ठिताः ।
शीतलोचितमाचारमासु सर्वासु वा चरेत् ॥ ९१ ॥

अथ शीतलायाः साध्यत्वादिकमाह—

काश्चिद्विनाऽपि यत्नेन सुखं सिद्ध्यन्ति शीतलाः ।
दुष्टाः कष्टतराः काश्चित्काश्चित्सिध्यन्ति वा न वा ।
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ॥ ९२ ॥

इत्येकोनषष्टितमः शीतलामसूरिकाऽविकारः समाप्तः ॥ ५९ ॥

अथ षष्टितमः क्षुद्ररोगाविकारः ॥ ६० ॥

तत्र पलितरोगस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान्पचति पलितं तेन जायते ॥ १ ॥

*शरीरोष्मा=देहाग्निः। पित्तश्च=भ्राजकाख्यं, तच्च शिरोगतं क्रोधात्कुपितं पित्तं पचति। शोकेन श्रमेण च कुपितो वायुः शरीरोष्माणं शिरो नयति।

*'एकः प्रकुपितो दोष इतरानपि कोपयेद्'।

*इति वचनाद्वातपित्ताभ्यां श्लेष्मा च कोपितः, स एव केशानां शौक्ल्यं करोति। एवं त्रयोऽपि दोषाः पलितस्य हेतवः। पलितं=केशस्य शुक्लता॥ १॥

अथ पलितचिकित्सामाह—

लोहचूर्णस्य कर्षं तु दशार्द्धं चूतमज्जतः।
धात्रीपलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम्॥ २॥
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत्।
लेपोऽयमचिराद्धन्ति पलितं नात्र संशयः॥ ३॥

*दशार्द्धं=पञ्चकर्षाणि॥ २-३॥

काश्मर्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं
लौहं चूर्णं सभृङ्गं त्रिफलपलयुतं तैलमेभिः पचेद्यः।
कृत्वा लौहस्य भाण्डे क्षितितलनिहितं स्थापयेन्मासमेकं
केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति॥४
त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः।
अविमूत्रेण सम्पिष्टं लेपात्कृष्णीकरं परम्॥ ५॥

अथेन्द्रलुप्तस्य निदानपूर्वकसम्प्राप्तिलक्षणमाह—

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः॥ ६॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं "रुह्ये"ति च विभावयेत्॥ ७॥

अथेन्द्रलुप्तचिकित्सामाह—

तिक्तपटोलीपत्रस्वरसैर्घृष्ट्वा शमं याति।
चिरकालजाऽपि रुह्या नियतं दिवसत्रयेणापि॥ ८॥
गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी।

शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ ९ ॥
हस्तिदन्तमसीं कृत्वा छागीदुग्धं रसाञ्जनम् ।
लोमान्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥ १० ॥
यष्टीन्दीवरमृद्वीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशाः स्युश्च घना दृढाः ॥ ११ ॥
जातीकरञ्जवरुणकरवीराग्निराचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनाद्धन्यादिन्द्रलुप्तं न संशयः ॥ १२ ॥

अथ स्नुहीदुग्धादितैलमाह—

स्नुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गली मार्कवो विषम् ।
अजामूत्रं सगोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥ १३ ॥
सिद्धार्थकस्तीक्ष्णगन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
तैलं भवति नियमात्खालित्यव्याधिनाशनम् ॥ १४ ॥

अथ दारुणकलक्षणमाह—

दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
मारुतश्लेष्मकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥ १५ ॥
*दारुणा=कर्कशा । दारुणकं=लोके 'रूसीति" ख्यातम् ॥१५॥

अथ दारुणकचिकित्सामाह—

कार्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुसंयुतः ।
प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससैन्धवैः ॥ १६ ॥
आम्रबीजं तथा पथ्या द्वयं स्यान्मात्रया समम् ।
दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ।
दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् ॥ १७ ॥

अथ गुञ्जाऽऽदितैलमाह—

गुञ्जाफलैः शृतं तैलम्भृङ्गराजरसेन च ।
कण्डूदारुणहृत्कुष्ठकापालव्याधिनाशनम् ॥ १८ ॥

अथारूंषिकालक्षणमाह—

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि ।
कफासृक्क्रिमिकोपेन तानि विद्यादरूंषिकाम् ॥ १९ ॥

अथारूंषिकाचिकित्सामाह—

नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः ।
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपाद्धन्यादरूंषिकाम् ॥ २० ॥

अथ त्रिफलाऽऽद्यतैलमाह—

त्रिफलाऽयोरजोयष्टीमार्कवोत्पलसारिवाः ।
सैन्धवं पक्कमेतैस्तु तैलं हन्यादरूंषिकाम् ॥ २१ ॥

अथेरिवेल्लिकालक्षणमाह—

पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ २२ ॥

अथेरिवेल्लिकाचिकित्सामाह—

पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्त्तिता ।
तयैव भिषगेताञ्च चिकित्सेदिरिवेल्लिकाम् ॥ २३ ॥

अथ पनसिकालक्षणमाह—

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ २४ ॥

अथ पनसिकाचिकित्सामाह—

भिषक् पनसिकां पूर्वं स्वेदयेदथ लेपयेत् ॥ २५ ॥
कल्कैर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालकदारुभिः ।
पक्कां विज्ञाय तां भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरेत् ॥ २६ ॥

अथ पाषाणगर्दभलक्षणमाह—

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ २७ ॥

*स्थिरः = कठिनः ॥ २७ ॥

अथ पाषाणगर्दभचिकित्सामाह—

पाषाणगर्दभं पूर्वं स्वेदयेत्कुशलो भिषक् ।
ततः पनसिकाप्रोक्तैः कल्कैरुष्णैः प्रलेपयेत् ॥ २८ ॥
वातश्लैष्मिकशोथघ्नैः कल्कैरन्यैश्च लेपयेत् ।
परिपाकगतं भित्त्वा व्रणवच्चमुपाचरेत् ॥ २९ ॥
जलौकोभिर्हृते रक्ते स शाम्यति विनौषधम् ।

एतत्स्थलेषु बहुषु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥ ३० ॥

अथ मुखदूषिकालक्षणमाह—

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः ।
जायन्ते पिडका यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥ ३१ ॥

*प्रख्याः = सदृशाः । एता यूनामेव मुखे भवन्ति स्वभावात् ॥ ३१ ॥

अथ मुखदूषिकाचिकित्सा ।

तत्र मुखलेपमानमाह—

अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपो विधीयते ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥ ३२ ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥ ३३ ॥

अथ मुखलेपानाह—

लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिडकाऽपहः ।
तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपितम् ॥ ३४ ॥
सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिडकां यौवनोद्भवाम् ॥ ३५ ॥

अथ मुखकान्तिकरलेपमाह—

कोलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ।
आलिप्तं त्र्यहमेतेन भवेत्पद्मोपमं मुखम् ॥ ३६ ॥

अथ व्यङ्गलक्षणमाह—

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
मुखमागत्य सहसा मण्डलं प्रसृजत्यतः ।
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ३७ ॥

*व्यङ्गम् = "झाई" इति लोके ॥ ३७ ॥

अथ नीलिकालक्षणमाह—

कृष्णमेवंगुणं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ॥ ३८ ॥

*एवंगुणम् = नीरुजं तनुकं मण्डलम् ॥ ३८ ॥

अथ व्यङ्गनीलिकयोश्चिकित्सामाह—

शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाऽभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।

व्यङ्गं च नीलिकां वाऽपि न्यच्छञ्च तिलकालकम् ॥ ३९ ॥
वटाङ्कुरा मसूराश्च प्रलेपाद्व्यङ्गनाशनम् ।
व्यङ्गे माञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥ ४० ॥
अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरेण च ।
व्यङ्गहृद्वरुणत्वकस्यादजामूत्रेण पेषिता ॥ ४१ ॥
जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्व्यङ्गञ्च नीलिकाम् ।
अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ॥ ४२ ॥
मुखकार्ण्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।
मसूरैः क्षीरसम्पिष्टैर्लिप्तमास्यं घृतान्वितैः ॥ ४३ ॥
सप्तरात्राद्भवेत्सत्यं पुण्डरीकदलोपमम् ।
वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ॥ ४४ ॥
कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ।
युवानपिडकानां तु व्यङ्गानां तु विनाशनम् ॥
स्यादेतेन मुखञ्चापि वर्जितं नीलिकाऽऽदिभिः ॥ ४५ ॥

*कालीयकं="कदम्बक" इति लोके । युवानपिडका=यूनामानने यत्पिडका पृषोदरादित्वान्नकारलोपः ॥ ४५ ॥

अथ कुङ्कुमाद्यतैलमाह—

कुङ्कुमं चन्दनं लोध्रं पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।
कालीयकमुशीरञ्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥ ४६ ॥
पत्रकं पद्मकं पद्मं कुष्ठं गोरोचना निशा ।
लाक्षा दारुहरिद्रा च गैरिकं नागकेशरम् ॥ ४७ ॥
पलाशकुसुमञ्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः ।
मालती च मधूच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा ॥ ४८ ॥
चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक् ।
पचेन्मन्दाग्निना वैद्यस्तैलं प्रस्थद्वयोन्मितम् ॥ ४९ ॥
वदनाभ्यञ्जनादेतद्व्यङ्गं नीलिकया सह ।
तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदूषिकाम् ॥ ५० ॥
पद्मिनीकण्टकञ्चापि हरेज्जतुमणिं तथा ।

विदध्याद्वदनं पूर्णचन्द्रमण्डलसुन्दरम् ॥ ५१ ॥

*पतङ्गं = "बकम्" इति लोके । कालीयकं = कदम्बकम् । सुरभि-वचा "महाभरी" इति लोके ॥ ४९-५१ ॥

अथ वल्मीकलक्षणमाह—

ग्रीवांऽसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ ५२ ॥
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ ५३ ॥

*ग्रीवा = कृकाटिका । अंसः = स्कन्धः । कक्षा = बाहुमूलम् । "वल्मीकवदि"त्यनेन प्रचुरशिखरत्वमुच्चत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते । निष्प्रत्यनीकम् = उपचारायोग्यम् ॥ ५२-५३ ॥

अथासाध्यवल्मीकलक्षणमाह—

वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ॥ ५४ ॥
पाणिपादोपरिष्टात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ।
वल्मीकं यत्सशोफं स्याद्वर्ज्यं तद्धि विजानता ॥ ५५ ॥

अथ वल्मीकचिकित्सामाह—

शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ ५६ ॥
वल्मीकं तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्मजम् ।
तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद्भिषक् ॥ ५७ ॥
कुलत्थकानां मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ।
आरेवतस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ ५८ ॥
श्यामामूलैः सपललैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ ५९ ॥
पक्वं तद्वा विजानीयाद्गतिः सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतिं छित्त्वा प्रदिह्यान्मतिमान्भिषक् ॥ ६० ॥
संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान्भिषक् ॥ ६१ ॥

अथ मनःशिलाऽऽद्यतैलमाह—

मनःशिलाऽऽलभल्लातमूदमैलाऽगुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतकैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ ६२ ॥

अथ कक्षागन्ध (नाम्न्योः) मालयोर्लक्षणमाह—

बाहुकक्षांऽसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षां तामिति निर्दिशेत् ॥ ६३ ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्ध(नाम्नीं)मालां प्रचक्षते ॥ ६४ ॥
*तादृशीं=बाह्वादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च ॥ ६३-६४ ॥

अथ कक्षागन्ध (नाम्न्योः) मालयोश्चिकित्सामाह—

कक्षाञ्च गन्ध(नाम्नीं)मालाञ्च चिकित्सेच्च चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥ ६५ ॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह—

कक्षाभागेषु विस्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ ६६ ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकीम् ॥ ६७ ॥
*"सप्ताहादि"ति वातपित्तकफापेक्षया वोद्धव्यम् । "घ्नन्ती"त्यनुपक्रान्ताः, उपक्रान्तास्तु साध्या एव, चरकेणाग्निरोहिण्यां चिकित्साया उक्तत्वात् ॥ ६६-६७ ॥

अथाग्निरोहिणीचिकित्सामाह—

पित्तवीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षणरूक्षणम् ।
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु बृद्धां परित्यजेत् ॥ ६८ ॥

अथ विदारिकालक्षणमाह—

विदारीकन्दवद् वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु ।
रक्तां विदारिकां विद्यात्सर्वजां सर्वलक्षणाम् ॥ ६९ ॥
*अत्र "पिडकामि"ति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् ॥ ६९ ॥

अथ विदारिकाचिकित्सामाह—

विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्कायां ततो व्रणविधिः स्मृतः॥ ७० ॥

अथ चिप्पलक्षणमाह—

नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥ ७१॥

*चिप्पं "थेडचा" इति लोके॥ ७१॥

अथ कुनखस्य निदानं लक्षणं चाह—

अभिघातात्प्रदुष्टो यो नखो रूक्षः सितः खरः।
भवेत्तं कुनखं विद्यात्कुलीनं चाऽभिधानतः॥ ७२॥

*अभिधानतः=नामतः॥ ७२॥

अथ चिप्पकुनखयोश्चिकित्सामाह—

चिप्पं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत्।
गतोष्माणमथैनन्तु सेचयेदुष्णवारिणा॥ ७३॥
शस्त्रेणापि यथायोग्यमनुच्छिद्य स्रावयेत्ततः।
व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः॥ ७४॥
स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वाऽऽयसेऽभयाम्।
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्पं पुनःपुनः॥ ७५॥
काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः।
अङ्गुलीवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति॥ ७६॥
श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत्॥ ७७॥
नखकोटिप्रविष्टेन टङ्कणेन न शाम्यति।
कुनखश्चेत्तदा शैलः सलिले प्लवनेऽपि च॥ ७८॥

अथ परिवर्त्तिकाया निदानं लक्षणञ्चाह—

मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि तथैवाप्यभिघाततः।
मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन्॥ ७९॥
तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म परिवर्त्तते।
सवेदनं सदाहं च पाकञ्च व्रजति क्वचित्॥ ८०॥

मणेरधस्तात्कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
सरुजां वातसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ।
सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥ ८१ ॥

*अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो बोद्धव्यो दाहपाकभावात् । कोषः=चर्मकोषः ॥ ७९–८१ ॥

अथ परिवर्त्तिकाचिकित्सामाह—

परिवर्त्तिं घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रञ्च वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥ ८२ ॥
ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म पाटयेत्पीडयेन्मणिम् ।
प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनैः ॥ ८३ ॥
दद्याद्वातहरान्वस्तीन्स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ ८४ ॥

अथावपाटिकाया निदानं लक्षणं चाह—

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बालां गच्छेत्स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ॥ ८५ ॥
मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि शुक्रवेगाभिघाततः ।
यस्यावपाट्यते चर्म तं विद्यादवपाटिकाम् ॥ ८६ ॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा कृष्णा रुगन्विता ।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता ।
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डूमत्स्वल्पवेदना ॥ ८७ ॥

*अल्पीयः=अल्पतरं, खं=योनिच्छिद्रं, यस्यास्ताम् । अवपाट्यते=विदीर्यते ॥ ८५–८७ ॥

अथावपाटिकाचिकित्सामाह—

स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ ८८ ॥

अथ निरुद्धप्रकशलक्षणमाह—

वातोपसृष्टे मेढ्रे तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ ८९ ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ॥ ९० ॥

निरुद्धप्रकशं विद्यात्सरुजं वातसम्भवम् ॥ ६१ ॥

*"निरुद्धप्रकाश"इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपदमार्षत्वात् ॥९१॥

अथ निरुद्धप्रकशचिकित्सामाह—

निरुद्धप्रकशे नाडीं लोहीमुभयतोमुखीम् ।
दारवीं जतुकृतां वा घृताक्तां सम्प्रवेशयेत् ॥ ६२ ॥
परिषिञ्चेद्वसां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ ९३ ॥
त्र्यहात्स्थूलतरां सम्यङ् नाडीं मार्गे प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नश्च भोजयेत् ।
भित्त्वा वा सेवनीं मुक्त्वा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ ६४ ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य निदानं लक्षणं चाह—

वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ९५ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात्सुदुस्तरम् ॥ ९६ ॥

अथ सन्निरुद्धगुदचिकित्सामाह—

सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः ।
तथा निरुद्धप्रकशक्रियाऽपि कथिताऽथवा ॥ ९७ ॥

अथ वृषणकच्छ्वा निदानं लक्षणं चाह—

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषजसंस्थितः ।
प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात्कण्डूं जनयते तदा ॥ ९८ ॥
ततः कण्डूयनात्क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ६६ ॥

*उत्सादनम् = उद्वर्त्तनम् । मलः = "मैलि" इति लोके । प्रक्लिद्यते = आर्द्रो भवति ॥ ६८-६६ ॥

अथ वृषणकच्छूचिकित्सामाह—

सर्जाह्वकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणस्य कण्डूतिम् ॥ १०० ॥
भिषग्वृषणकच्छूं तु चिकित्सेत्पामरोगवत् ।

अहिपूतननिर्दिष्टक्रियया्ऽपि च तां हरेत् ॥ १०१ ॥

अथाहिपूतनस्य निदानं लक्षणं चाह—

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ १०२ ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ १०३ ॥

अथाहिपूतनचिकित्सामाह—

तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
त्रिफलाखदिरक्वाथैर्व्रणानां क्षालनं हितम् ।
शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपः कार्योऽहिपूतने ॥ १०४ ॥

अथ गुदभ्रंशस्य निदानं लक्षणं चाह—

प्रवाहिकाऽतिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १०५ ॥

अथ गुदभ्रंशचिकित्सामाह—

गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्व्यसच्छिद्रचर्मणा ॥ १०६ ॥
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्कराऽन्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १०७ ॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुस्विन्नं मूषिकामांसेनाथ वा स्वेदयेद् गुदम् ॥ १०८ ॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुभ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥ १०९ ॥

अथ मूषकतैलमाह—

मूषका दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥ ११० ॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथाऽनेन गुदशूलं भगन्दरम् ॥ १११ ॥

अथ शूकरदंष्ट्रकलक्षणमाह—

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः ।

कण्डूमाञ्ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ११२ ॥

*सः = गुदभ्रंशः ॥ ११२ ॥

अथ शूकरदंष्ट्रकचिकित्सामाह—

भृङ्गराजकमूलस्य रजन्या सहितस्य च ।
चूर्णन्तु सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम् ॥ ११३ ॥
राजीवमूलकल्कः पीतो गव्येन सर्पिषा नरैः ।
शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतं ज्वरं घोरम् ॥ ११४ ॥
रजनी मार्कवं मूलं पिष्टं शीतेन वारिणा ।
तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाह्वयम् ॥ ११५ ॥

अथानुशयीलक्षणमाह—

गम्भीरामल्पशोथां च सवर्णामुपरि स्थिताम् ।
पाकस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ ११६ ॥

*अत्र "पिडकामि"ति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् । गम्भीरा— अन्तःपाकेन ॥ ११६ ॥

अथानुशयीचिकित्सामाह—

हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः ॥ ११७ ॥

अथालसलक्षणमाह—

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहसमन्वितौ ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ ११८ ॥

*अलसं = "कन्दई" इति लोके ॥ ११८ ॥

अथालसचिकित्सामाह—

पादौ सिक्त्वाऽऽरनालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्तिलैः ॥ ११९ ॥
क्षुद्रास्वरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत् ॥ १२० ॥

*विचूर्णयेद् = अवधूलयेत् ॥ १२० ॥

करञ्जबीजं रजनी कासीसं पद्मकं मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः ॥ १२१ ॥

अथ दारीलक्षणमाह—

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ १२२ ॥

*दारी="बिवाई" इति लोके ॥ १२२ ॥

अथ दारीचिकित्सामाह—

पाददार्यां शिरां प्राज्ञो मोचयेत्तलशोधिनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।
मधूच्छिष्टवसामज्जाघृतैः क्षारविमिश्रितैः ॥ १२३ ॥

*वसा मज्जा च सामान्यतश्छागादीनां, विशेषानभिधानतः । उक्तञ्च मदनपाले—

*मेदो मज्जा वसा ज्ञेया ग्राम्यानूपौदकोद्भवा ।
स्नेहोऽस्थनः शुचिरेव स्यात्स मज्जा कथितो बुधैः ॥ १ ॥

*वसा=शुद्धमांसभवः स्नेहः ॥ १ ॥

*क्षारो=यवक्षारः ॥ १२३ ॥

सर्जाह्वसिन्धूद्भवयोश्चूर्णं घृतमधुप्लुतम् ।
निर्मथ्य कटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जने ॥ १२४ ॥
मधुसिक्थकगैरिकघृतगुडमहिषाक्षशालनिर्यासैः ।
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ १२५ ॥

*मधुसिक्थकं="मोम" इति लोके । प्रथमं गैरिकं=शिलाजतु, द्वितीयं गैरिकं="गेरू" इति लोके । शालनिर्यासः="राल" इति लोके ॥ १२४–१२५ ॥

अथोन्मत्ततैलमाह—

उन्मत्तकस्य बीजेन मानकक्षारवारिणा ।
विपक्वं कटुतैलन्तु हन्याद्दारीं न संशयः ॥ १२६ ॥

अथ कदरलक्षणमाह—

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरस्तु सः ॥ १२७ ॥

*शर्कराऽत्र बालुका । कोलवत्=क्षुद्रबदरवत् । उत्सन्नः= उद्गतः ॥ १२७ ॥

अथ कदरचिकित्सामाह—

दहेत्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ॥ १२८ ॥

अथ तिलकालकलक्षणमाह—

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।

वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १२९ ॥

*समानि = अनुन्नतानि । अयं "तिल" इति लोके ॥ १२९ ॥

अथ मशकलक्षणमाह—

अवेदनं स्थिरञ्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ॥ १३० ॥

*स्थिरम् = अचलम् । अवेदनं = वेदनारहितं, "मशक" इति लोके १३०

अथ श्यावपिण्डिकलक्षणमाह—

विल्वचस्तनवः स्फोटाः सूक्ष्माग्राः श्यावपिण्डिकाः ।

भवन्ति कफपित्ताभ्यां क्षिप्रं नाशं प्रयान्ति च ॥ १३१ ॥

अथ जतुमणिलक्षणमाह—

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः ॥ १३२

कृष्णः स्निग्धो जतुमणिर्ज्ञेयः श्लेष्मोत्तरैस्त्रिभिः ।

अरुजं त्वपरे रक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषग्वराः ॥ १३३ ॥

*समं = मसृणम् । उत्सन्नं = किञ्चिदुन्नतम् । सहजं = शरीरेण सह जातम् । एवंविधं यन्मण्डलं स जतुमणिर्लक्ष्यः । लक्ष्म चैकेषामिति । एकेषामाचार्याणां मते तन्मण्डलं लक्ष्मसंज्ञञ्च । लक्ष्म = "लशुन" इति लोके । अपरे पुनर्जतुमणिलक्ष्मणोर्भेदकं लक्षणमाहुः—"कृष्ण" इत्यादि ॥ १३२-१३३ ॥

अथ तिलकालकमशकजतुमणिचिकित्सामाह—

चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ १३४ ॥

अथ न्यच्छलक्षणमाह—

महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छं तदभिधीयते ॥ १३५ ॥

अथ न्यच्छचिकित्सामाह—

शिरावेधैः प्रलेपैश्च तथाऽभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।
न्यच्छं लिम्पेत्पयःपिष्टैः कल्कैः क्षीरतरूद्भवैः ॥ १३६ ॥
त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्थविरस्य शिशिपा चैभिः ।
उद्वर्त्तनं विरचितं न्यच्छुव्यङ्गापहं सिद्धम् ॥ १३७ ॥

*स्थविरस्य=वृद्धदारस्य ॥ १३६-१३७ ॥

अथ पद्मिनीकण्टकलक्षणमाह—

कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डु मण्डलम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥ १३८ ॥

*आचितं=व्याप्तम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः=पद्मिनीनालकण्टकसदृशैः । तदाख्यं=पद्मिनीकण्टकनामैव ॥ १३८ ॥

अथ पद्मिनीकण्टकचिकित्सामाह—

पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा ।
तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥ १३९ ॥
निम्बारग्वधकल्कैर्वा मुहुरुद्वर्त्तनं हितम् ॥ १४० ॥

अथ निम्बादिघृतमाह—

चतुर्गुणेन निम्बोत्थपत्रक्वाथेन गोघृतम् ।
पचेत्ततस्तु निम्बस्य कृतमालस्य पत्रजैः ॥ १४१ ॥
कल्कैर्भूयः पचेत्सिद्धं तत्पिबेत्पलसम्मितम् ।
पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥ १४२ ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह—

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ १४३ ॥

*ग्रथिता=गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा=मुद्गाकृतिः ॥ १४३ ॥

अथाजगल्लिकाचिकित्सामाह—

तत्राजगल्लिकां सामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ।
कठिनां क्षारयोगेण द्रावयेदजगल्लिकाम् ॥ १४४ ॥

अथ यवप्रख्यालक्षणमाह—

यवाकारा प्रकठिना ग्रथिता मांससंश्रया ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ १४५ ॥

*यवाकारा = मध्ये स्थूला प्रान्ते कृशा ॥ १४५ ॥

अथान्धालजीलक्षणमाह—

घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।

अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १४६ ॥

*घनां = कठिनाम् । परिमण्डलाम् = वर्त्तुलाम् ॥ १४६ ॥

अथ यवप्रख्याऽन्धालजीचिकित्सामाह—

अन्धालजीयवप्रख्ये पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।

मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।

पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ १४७ ॥

अथ विवृतालक्षणमाह—

विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।

विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ १४८

*परिमण्डलाम् = परितः शोथवतीम् ॥ १४८ ॥

अथेन्द्रविद्धालक्षणमाह—

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकां पिडकाचिताम् ।

इन्द्रविद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ १४९ ॥

*पद्मकर्णिकवत् = पद्मफलाकारोपमाम् । पिडकाचितां = क्षिद्रकवल्लघुपिडकाचिताम् ॥ १४९ ॥

अथ गर्दभिकालक्षणमाह—

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम् ।

रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ १५० ॥

अथ जालगर्दभलक्षणमाह—

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।

दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १५१ ॥

*अपाकवान् = ईषत्पाकवान् । पित्तकृतत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमग्निवात इति ख्यातः ॥ १५१ ॥

अथ विवृतेन्द्रविद्धागर्दभिकाजालगर्दभानां चिकित्सामाह—

विवृतामिन्द्रविद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥ १५२ ॥

अथ कच्छपिकालक्षणमाह—

ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः ।
कफानिलाभ्यां पिडकाः सा स्मृता कच्छपी बुधैः ॥ १५३ ॥

*कच्छपोन्नताः=मध्ये प्रोन्नताः प्रान्ते नताः ॥ १५३ ॥

अथ कच्छपिकाचिकित्सामाह—

कच्छपीं स्वेदयेत्पूर्वं तत एव प्रलेपयेत् ॥ १५४ ॥
कल्कीकृतैर्निशाकुष्ठसितातालकदारुभिः ।
तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सया ॥ १५५ ॥

अथ शर्कराऽर्बुदलक्षणमाह—

प्राप्य मांसशिरास्नायुमेदः श्लेष्मा तथाऽनिलः ।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥ १५६ ॥
स्रवति स्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ।
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयत्यतः ॥ १५७ ॥
दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः शिराः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्कराऽर्बुदम् ॥ १५८ ॥

*शर्करा=वालुकातुल्या ॥ १५६–१५८ ॥

अथ शर्कराऽर्बुदचिकित्सामाह—

मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्कराऽर्बुदम् ॥ १५९ ॥

अथ सहेतुकान् सलक्षणान् कतिचिदालस्यादिक्षुद्रविकारानाह—

शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते ।
अस्वास्थ्यं चिन्तयाऽत्यर्थमरतिः कथ्यते बुधैः ॥ १६० ॥
उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकः ष्ठीवनेरितम् ।
हृदयं पीडयते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ १६१ ॥
वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ।
न चान्नं रोचते यस्मै ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

ग्लानिरोजःक्षयाद् दुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत्।
उदानकोपादाहारमुक्तिश्चितत्वाच्च यद्भवेत्।
पवनस्योर्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते॥ १६३॥
आटोपो गुडगुडाशब्दः प्रोक्तो जठरसम्भवः।
तमःस्थस्येव यज्ज्ञानं तत्तमः कथ्यते बुधैः॥ १६४॥

इति षष्टितमः क्षुद्ररोगाधिकारः समाप्तः॥ ६०॥

अथैकषष्टितमः शिरोरोगाधिकारः॥ ६१॥

तत्र शिरोरोगस्य निदानं संख्यां चाह—

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा॥ १॥
सूर्यावर्त्तानन्तवातशङ्खकार्द्धावभेदकाः।
एकादशविधस्यास्य लक्षणानि प्रचक्षते॥ २॥

*शिरोरोगाः=अत्र शिरोगता शूलरूपा रुगभिधीयते। वातपित्तकफैस्त्रिभिः। ननु "वातपित्तकफैरि"त्युक्ते त्रित्वबोधः। किमर्थं त्रिभिरिति पदम्? उच्यते—सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वख्यापनार्थम्, वातपित्तकफानां पृथक्कारणत्वं चोत्कर्षात्। क्षयेण=रसादिक्षयेण॥ १-२॥

१ तत्र वातजशिरोरोगलक्षणमाह—

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्।
बन्धोपतापैः प्रशमो भवेच्च शिरोऽभितापः स समीरणेन॥ ३॥

*भवेदिति शेषः। अनिमित्तम्=अतर्कितविप्रकृष्टनिमित्तम्। निशि चातिमात्रं—रात्रौ शैत्येन वायोराधिक्यात्। उपतापः=स्वेदनम्। शिरोऽभितापः=शिरःपीडा॥ ३॥

२ अथ पित्तजशिरोरोगलक्षणमाह—

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो दह्यति चाक्षिनासम्।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्॥४॥

*दह्यतीत्यार्षत्वात्॥ ४॥

३ अथ कफजशिरोरोगलक्षणमाह—

शिरो भवेद् यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च ।
शूनाक्षिकूटं वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥५॥
*कफोपदिग्धम् = अन्तःकफलिप्तम् । प्रतिष्टब्धं तच्च शिरः ॥ ५ ॥

४ अथ सन्निपातजशिरोरोगलक्षणमाह—

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ॥६॥

५ अथ रुधिरजन्यशिरोरोगलक्षणमाह—

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ७ ॥
*पैत्तिकाद्भेदमाह—शिरसः स्पर्शासहत्वमिति ॥ ७ ॥

६ अथ रसादिधातुक्षयजन्यशिरोरोगलक्षणमाह—

वसावलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामतिसङ्क्षयेण ।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ।
संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ८ ॥
*क्षतसम्भवं = रुधिरम् । कष्टः = कष्टसाध्यः ॥ ८ ॥

अङ्गं भ्रमति तुद्येत शिरोविभ्रान्तनेत्रता ।
मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके ॥ ९ ॥

७ अथ कृमिजशिरोरोगलक्षणमाह—

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
घ्राणाच्च गच्छेद्रुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः ॥१०॥
*सम्भक्ष्यमाणम् । क्रिमिभिरिति शेषः । घ्राणाच्चेति चकारेण क्रिमिनिर्गमोऽपि बोद्धव्यः ॥ १० ॥

८ अथ सूर्यावर्त्तलक्षणमाह—

सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवौ रुक् समुपैति गाढम् ।
विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ ११ ॥
शीतेन शान्तिं लभते कदा चिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥
*सूर्योदयं प्रति लक्ष्यीकृत्य = आरभ्येति यावत् । सूर्यस्यापवृत्तौ = सूर्यस्याधोगतौ ॥ ११-१२ ॥

९ अथानन्तवातलक्षणमाह—

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य गाढं स्वरुजां सुतीव्राम् ।
कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥१३॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्चिकारान् ।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ १४ ॥

*एवशब्दोऽत्राप्यर्थः, अव्ययानामनेकार्थत्वात् । स्वरुजां=स्व-स्वरूपां रुजां व्यथादाहगौरवादिरूपान् । दोषाः कुर्वन्ति । अयमनन्ते वातसमः, अनन्तवातः । अक्ष्यादिषु स्थितिं करोति । विशेषतः गण्डपार्श्वे स्थितिं करोति । पीडायाः स्थितिं कृत्वा कम्पादींश्च करोति ॥ १३-१४ ॥

१० अथ शङ्खकलक्षणमाह—

पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १५ ॥
स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहं जीवति भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ॥ १६ ॥

*पित्तरक्तानिलाः-अत्र कफोऽपि योज्यः । "कृतानुतापः कफपित्तरक्तैः" इति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः=प्रवृद्धाः । सः=शङ्खकः । त्रिरात्रात्=त्रिरात्रिमध्ये, मारयतीति यावत् ॥ १५-१६ ॥

११ अथार्द्धावभेदकस्य निदानं लक्षणं चाह—

रूक्षाशनाद्यध्यशनप्राग्वातावश्यमैथुनैः ।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १७ ॥
केवलः स कफो वाऽर्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेषु वेदनाम् ॥ १८ ॥
शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।
नयनं वाऽथ वा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १९ ॥

*अवश्यः=अवश्यायः । आयासः=अतिचलनभारोद्वहनादिः । व्यायामः=मल्लश्रमः । शस्त्राशनिनिभां=शस्त्रघातेनेव वज्रपातेनेव वेदनाम् ॥ १७-१९ ॥

अथ शिरोरोगचिकित्सामाह—

वातजातशिरोरोगे स्नेहस्वेदं विघर्षणम् ।
पानाहारोपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ २० ॥
कुष्ठमेरण्डमूलञ्च नागरं तक्रपेषितम् ।
कदुष्णं शिरसः पीडां भाले लेपनतो हरेत् ॥ २१ ॥
रसः श्वासकुठारो यस्तस्य नस्यं विशेषतः ।
शिरःशूलं हरत्येव विधेयो नात्र संशयः ॥ २२ ॥

अथ शिरोवस्तिविधिमाह—

आ शिरो व्यायतं चर्म षोडशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ।
तेनावेष्ट्य शिरोऽधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् ॥ २३ ॥
निश्चलस्योपविष्टस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् ।
धारयेद्वा रुजः शान्तेर्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २४ ॥
शिरोवस्तिर्हरत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।
हनुमन्याऽक्षिकर्णार्त्तिमर्दितं मूर्द्धकम्पनम् ॥ २५ ॥
विना भोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ।
दिनानि पञ्च वा सप्त रुचितोऽग्रे ततोऽपि च ॥ २६ ॥
ततोऽपनीतस्नेहस्तु मोचयेद्वस्तिबन्धनम् ।
शिरोललाटवदनं ग्रीवांऽसादीन्विमर्दयेत् ॥ २७ ॥
सुखोष्णेनाम्भसा गात्रं प्रक्षाल्याश्नाति यद्धितम् ।
आमिषं जाङ्गलं पथ्यं तत्र शाल्यादयोऽपि च ॥ २८ ॥
मुद्गमाषान्कुलत्थांश्च खादेद्वा निशि केवलान् ।
कटुकोष्णान्ससर्पिष्कानुष्णं क्षीरं पिबेत्तथा ॥ २९ ॥
पित्तात्मके शिरोरोगे शीतानां चन्दनाम्भसा ।
कुमुदोत्पलपद्मानां स्पर्शाः सेव्याश्च मारुताः ॥ ३० ॥
सर्पिषः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ।
रसः श्वासकुठारोऽल्पः कर्पूरः कुङ्कुमं नवम् ॥ ३१ ॥
सिता छागीपयः सर्वं चन्दनेनानुघर्षयेत् ।
तस्य नस्यं भिषग्दद्यात्पित्तजायां शिरोरुजि ॥ ३२ ॥

किन्तु मस्तकशूलेषु सर्वेष्वेवं हितं मतम्।
गुडनागरकल्कस्य नस्यं मस्तकशूलनुत्॥ ३३॥
रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम्।
शीतोष्णयोश्च विन्यस्य विशेषो रक्तमोक्षणम्॥ ३४॥
कफजे लङ्घनं स्वेदो रूक्षोष्णैः पावकात्मकैः।
सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहरी क्रिया।
पुराणसर्पिषः पानं विशेषेण दिशन्ति हि॥ ३५॥

अथ षड्बिन्दुतैलमाह—

एरण्डमूलं तगरं शताह्वा जीवन्तिका रास्निकसैन्धवं च।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम्॥३६॥
अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणं भृङ्गरसे विपक्वम्।
षड्बिन्दवो नासिकया प्रदेयाः सर्वान्निहन्युः शिरसो विकारान्॥३७॥
च्युतांश्च केशान्पलितांश्च दन्तान्निर्बन्धमूलान्सुदृढीकरोति।
सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः कुर्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च॥३८॥
*जीवन्तिकाऽत्र हरीतकी शाकविशेषश्च॥ ३६–३८॥

क्षयजे क्षयनाशाय कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः।
पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम्॥ ३९॥
क्रिमिजे व्योषनक्ताह्वशिग्रुबीजैश्च नावनम्।
अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं कृमिनुत्परम्॥ ४०॥
सूर्यावर्त्ते विधातव्यं नस्यकर्मादि भेषजम्॥ ४१॥

अथ कुमारीतैलमाह—

कुमार्याः स्वरसप्रस्थे धत्तूरस्य रसे तथा।
भृङ्गराजस्य च रसे प्रस्थद्वयसमन्विते॥ ४२॥
चतुःप्रस्थमिते क्षीरे तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
कल्कैर्मधुकह्रीबेरमञ्जिष्ठाभद्रमुस्तकैः॥ ॥ ४३॥
नखकर्पूरभृङ्गैलाजीवन्तीपद्मकुष्ठकैः।
मार्कवासकतालीससजनिर्यासपत्रकैः॥ ४४॥
विडङ्गशतपुष्पाऽश्वगन्धागन्धर्वहस्तकैः।
शोथघ्ननारिकेलाभ्यां कर्षमानैर्विपाचिते॥ ४५॥

उत्तार्य वस्त्रपूतं तु शुभे भाण्डे सुधूपिते ।
त्रिरात्रमथ गुप्तञ्च धारयेद्विधिवद्भिषक् ॥ ४६ ॥
ततस्तु तैलमभ्यङ्गे मूर्ध्नि क्षेपे नियोजयेत् ।
शमयेदर्दितं गाढमन्यास्तम्भशिरोगदान् ।
तालुनासाऽक्षिजातन्तु शोषमूर्च्छाहलीमकम् ॥ ४७ ॥
हनुग्रहगदार्त्तिं वा बाधिर्यं कर्णवेदनाम् ॥ ४८ ॥

इति कुमारीतैलम् ।

योजयेत्सगुडं सर्पिर्घृतपूरांश्च भक्षयेत् ।
नावनं क्षीरसर्पिर्भ्यां पानञ्च क्षीरसर्पिषोः ॥ ४९ ॥
क्षीरपिष्टैस्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते ।
भृङ्गराजरसश्छागीक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ॥ ५० ॥
सूर्यावर्त्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोगराट् ।
अर्द्धावभेदके पूर्वं स्नेहस्वेदौ हि भेषजम् ॥ ५१ ॥
विरेकः कायशुद्धिश्च धूपः स्निग्धोष्णभोजनम् ।
विडङ्गानि तिलान्कृष्णान्समान्पिष्टान्विलेपयेत् ॥ ५२ ॥
नस्यञ्चाप्याचरेत्तस्मादर्द्धभेदो व्यपोहति ।
पिबेत्सशर्करं क्षीरं नीरं वा नारिकेलजम् ।
सुशीतं वाऽपि पानीयं सर्पिर्वा नस्यतस्तयोः ॥ ५३ ॥

*नस्यतः=नासिकया, पिबेदित्यन्वयः । तयोः=सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोः ॥ ५३ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्तहितो विधिः ।
शिरावेधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ ५४ ॥
आहारश्च प्रदातव्यो वातपित्तविनाशनः ।
मधुमस्तकसंयावो घृतपूपो विशेषतः ॥ ५५ ॥

*संयावः=पक्वान्नविशेषः"पेरकिया" इति लोके । स च मधुमस्तकः=मधुनोपलितः । घृतपूपः="पुआ"इति लोके ॥ ५५ ॥

अथ पथ्याऽऽदिक्वाथमाह—

पथ्याऽक्षधात्रीरजनीगुडूचीभूनिम्बनिम्बैः सगुडः कषायः ।

भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोऽर्द्धशूलं निहन्ति नासानिहितः क्षणेन ॥ ५६ ॥

दार्वी हरिद्रा मञ्जिष्ठा सनिम्बोशीरपद्मकम् ।
एतत्प्रलेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशान्तये ॥ ५७ ॥
शीततोयाभिषेकश्च शीतलक्षीरसेचनम् ।
कल्कैश्च क्षीरवृक्षाणां शङ्खके लेपनं हितम् ॥ ५८ ॥

अथ सर्वशिरोरोगाणां सामान्यचिकित्सामाह—

यष्टीमधुकसारः स्यात्तुर्यांशं तु विषं भवेत् ।
तयोश्चूर्णं सुसूक्ष्मं स्यात्तच्चूर्णं सर्षपोन्मितम् ॥ ५९ ॥
नासिकाऽभ्यन्तरे न्यस्तं सर्वां शीर्षव्यथां हरेत् ।
दृष्टप्रयोगो योगोऽयमनुभाविभिरादृतः ॥ ६० ॥
आर्द्रं यच्छुक्तिकाचूर्णं चूर्णितं नवसादरम् ।
उभयं योजितं तस्य गन्धान्नश्यति शीर्षरुक् ॥ ६१ ॥

इत्येकषष्टितमः शिरोरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६१ ॥

अथ द्विषष्टितमो नेत्ररोगाधिकारः ॥ ६२ ॥

तत्र नेत्रस्य प्रमाणमाह—

विद्याद् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् ।
द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ् नयनमण्डलम् ॥ १ ॥

*द्व्यङ्गुलबाहुल्यं = द्व्यङ्गुलप्रमाणं स्थौल्यं यस्य तत् । अङ्गुलीनां स्थौल्यस्य वैषम्यात्पुनराह-स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितं, द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं-दैर्घ्येण ॥ १ ॥

अथ नेत्रस्याङ्गान्याह—

पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्चत्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ २ ॥

*ते = पक्ष्मादयो दृष्ट्यन्ताः। अनुपूर्वं = यथापूर्वम्। मध्याश्चत्वारः = कृष्णादयः, यथोत्तरमन्त्याः ॥ २ ॥

अथ नेत्रमण्डलोत्पन्नाष्टसप्तति (७८) रोगानाह—

द्वादश व्याधयो दृष्टौ तत्रवान्यौ गदावुभौ ।

कृष्णमार्गे तु चत्वारो दशैकः शुक्लभागजाः ॥ ३ ॥
वर्त्मन्येको विंशतिश्च पक्ष्मजौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ ।
नव सन्धिषु सर्वस्मिन्नेत्रे सप्तदशोदिताः ।
एवं नेत्रे समस्ताः स्युरष्टसप्ततिरामयाः ॥ ४ ॥

*तत्र = दृष्टौ । अन्यौ = चरकोक्तौ सुश्रुतोक्तषट्सप्ततिसंख्येभ्योऽधिकौ ॥ ३-४ ॥

अथ सुश्रुतोक्तषट्सप्तति (७६) सङ्ख्यामाह—

वाताद्दश तथा पित्तात्कफाच्चैव त्रयोदश ॥ ५ ॥
रक्तात्षोडश विज्ञेयाः सर्वजाः पञ्चविंशतिः ।
बाह्यौ पुनर्द्वौ नयने रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ॥ ६ ॥

अथ सामान्यरीत्या नेत्ररोगाणां विप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानमाह—

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद् दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्दिर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥ ७ ॥
शुक्तारनालाम्बुकुलत्थमाषाद्विण्मूत्रवातागमनिग्रहाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोकतापाच्छिरोऽभिघातादतिशीघ्रयानात् ॥ ८ ॥
तथा ऋतूनाञ्च विपर्ययेण क्लेशाभितापादतिमैथुनाच्च ।
बाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारं जनयन्ति दोषाः ॥ ९ ॥

*उष्णाभितप्तस्य, जलप्रवेशाद् = आतपादिजनितोष्मणा सह बहिर्भूतस्य नयनतेजसो जलावगाहनेनाभिभवाद् । दूरेक्षणाद् = दूरस्थद्रव्यदर्शनात् । स्वेदात् = स्विद्यतेऽनेनेति स्वेदोऽग्न्यादिस्तस्मात् । रजोधूमनिषेवणान्नेत्रेण । शोकतापाद् = शोकजनितात्सन्तापात् । शिरोऽभिघाताद् = शिरसि प्रहारात् । ऋतूनां विपर्ययेण = ऋतुकचर्याविपरीताचरणेन । क्लेशाभितापात् = क्लिश्यतेऽनेनेति क्लेशः = कामक्रोधादिदुःखं, तेनाभितापः = पीडा, ततः । बाष्पग्रहाद् = अश्रुवेगविघातात् ॥ ७-९ ॥

अथ नेत्ररोगसम्प्राप्तिमाह—

शिराऽनुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः ।
जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥ १० ॥

*नेत्रभागेषु=नेत्रस्य दृष्ट्याद्यवयवेषु ॥ १० ॥

आदौ दृष्टिरोगानाह ।

तत्र नेत्रदृष्टिलक्षणमाह—

मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम् ।
खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ ११ ॥
आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्बाह्येन विवराकृतिम् ।
शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ १२ ॥

*मसूरदलमात्रां = नेत्रगतकृष्णमण्डलमध्यस्थमसूरद्विदलप्रमाणाम् । पञ्चभूतप्रसादजाम् = प्रसन्नपञ्चभूतात्मिकाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां = निमेषैः कदा चित्खद्योताभां खद्योतवद्, निमेषाभावे विद्योतमानत्वाद्विस्फुलिङ्गवत् । अव्ययैः = चिरस्थायिभिः । तेजोभिः, सिद्धाम् = उत्पन्नाम् । विवराकृतिं = सच्छिद्राम् । अक्ष्णोर्बाह्येन पटलेन = रसरक्ताधारभूतेन, आवृताम् ॥ ११–१२ ॥

तत्र चत्वारि पटलान्याह—

तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत्पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ १३ ॥

*तत्र तेजो=रक्तम्, जलं=रसः, तेन रसरक्ताधारमित्यर्थः । पटलं=त्वक् । अपरं=चतुर्थम् । दृष्टेः=स्वाङ्गुष्ठोदरस्थूलस्य नेत्रस्य । पञ्चमांशसमं, तेषां चतुर्णां पटलानां मिलितानां बाहुल्यं=स्थौल्यमिष्यते ॥ १३ ॥

अथ प्रथमपटलगतदोषस्वभावमाह—

प्रथमे पटले यस्य दोषो दृष्टेर्व्यवस्थितः ।
अव्यक्तानि स्वरूपाणि कदा चिदथ पश्यति ॥ १४ ॥
*प्रथमे पटले=पूर्वाभ्यन्तरे न तु बाह्ये ।
*दृष्टेरभ्यन्तरे दोषाः पटले समधिष्ठिताः ।
एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात्पटलान्तरम् ॥ १ ॥
*इति विदेहवचनात् । व्यवस्थितः=स्थितः । अव्यक्तानि=ईष-

ह्यक्तानि । अथ कदाचित्पश्यति । व्यक्तान्येवेति शेषः । दोषाल्पतया ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयपटलगतदोषस्वभावमाह—

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीये पटले गते ।
मक्षिकामशकान् केशाञ्जालकानीव पश्यति ॥ १५ ॥
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीन्कुण्डलानि च ।
परिप्लवांश्च विविधान्वर्षमभ्रं तमांसि च ॥ १६ ॥
दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते च समीपतः ।
समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ १७ ॥
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीछिद्रं न पश्यति ॥ १८ ॥

*विह्वलति = रूपं सम्यक् कृत्वा ग्रहीतुं न शक्नोति । विह्वलत्वमेव विवृणोति—मक्षिकाऽऽदीन्, जालकानीव = मर्कटरचितजालानीव पश्यति । मण्डलादीन्यसन्त्यपि सन्तीव पश्यति । कुण्डलानि = कुण्डलानीव विद्योतमानानि । किञ्चित्पश्यति । परिप्लवांश्च विविधान् = प्रतिच्छायाऽऽदीनां सञ्चारादूर्ध्वाधस्तिर्यग्गतान्नानाविधान्पश्यति । वर्षं = वृष्टिम् । अभ्रं = मेघम् । वर्षाऽऽदीन्यसन्त्यपि सन्तीव पश्यति । गोचरविभ्रमाद् = गोचरोऽत्र रूपम्, तत्र भ्रमः = अयथाग्रहणं, तस्मात् ॥ १५-१८ ॥

अथ तृतीयपटलगतदोषस्वभावमाह—

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।
सुमहान्त्यपि रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ॥ १९ ॥
कर्णनासाऽऽदिरूपाणि विकृतानि च पश्यति ।
यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ २० ॥
अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरि स्थिते ।
पार्श्वस्थिते पुनर्दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥ २१ ॥
समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ।
दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति ॥ २२ ॥
दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यगेकं वा मन्यते द्विधा ।

द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते ॥ २३ ॥

*ऊर्ध्वं पश्यति-उर्ध्वमपि यादृक् पश्यति तादृगाह-सुमहान्तीत्यादि। अम्बरैः=वस्त्रैः। अधःस्थे तु समीपस्थं न पश्यतीत्यन्वयः। तथा—उपरि स्थिते दोषे दूरस्थं न पश्यति। समन्ततः=उपर्यधःपार्श्वेषु। सङ्कुलानि=भिन्नान्यपि रूपाणि मिश्रितानीव, पश्यति। अनवस्थिते=अनियतावस्थाने। बहुधा=बहूनि, पश्येत् ॥ १९-२३ ॥

अथ चतुर्थपटलगतदोषस्वभावमाह—

तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गतः।
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥ २४ ॥
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे।
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २५ ॥
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति।
स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ २६ ॥

*यो दोषः=दोषोऽत्र रोगः। चतुर्थं पटलं=बाह्यं पटलं, गतः। स=तिमिराख्यः, तिमिरदर्शनेन, तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः, अर्शादित्वादच्। तस्य लक्षणमाह-रुणद्धीत्यादि। सर्वतः=सर्वत्र, लिङ्गनाश इति क्वचित्=तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः। तस्य निरुक्तिश्च—लिङ्ग्यते=ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं=दृष्टितेजः, तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः। अस्मिन्नपि=तिमिरेऽपि, तमोभूते=तमस्तुल्ये। अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थः। "भूतं,प्राप्यतीते समे त्रिषु" इत्यमरात्। नातिरूढे=अप्रौढे नवे। चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे, अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभवात्। तेजांसि-अग्न्यादेः। भ्राजिष्णूनि=रत्नसुवर्णादीनि। अस्मिन् प्रौढे=चिरजे, चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः। नीलिकाकाचसंज्ञितः=नीलिका काचश्चेति नामान्तराभ्यां युक्तः ॥ २४-२६ ॥

अथ दृष्टिरोगाणां नामानि संख्यां चाह—

दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव रोगाः षड् लिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र।
वातेन पित्तेन कफेन सर्वैं रक्तात्परिम्लाय्यभिधश्च षष्ठः ॥ २७ ॥

*दृष्ट्याश्रया रोगाः षट् षट्=द्वादशेत्यर्थः। तत्र लिङ्गनाशाः षट्। तान्विवृणोति—वातेनेत्यादि ॥ २७ ॥

तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन वाऽन्यस्त्वथ धूमदर्शी।
यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्ध्यसंज्ञो गम्भीरसंज्ञश्च तथैव दृष्टिः ॥२८॥

*पित्तविदग्धदृष्ट्यादयश्च षट्। एवं दृष्ट्याश्रया द्वादश रोगाः। तत्र द्वावन्यौ चाह-तत्रैवान्यौ चरकोक्तगदौ वक्ष्यौ सनिमित्तकानिमित्तकौ ॥ २८ ॥

तत्र वातजलिङ्गनाशस्य लक्षणमाह—

वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति।
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ॥ २९ ॥

*आविलानि=कलुषाणि। अरुणाभानि=अव्यक्तलौहित्ययुक्तानि ॥ २९ ॥

अथ पित्तजलिङ्गनाशलक्षणमाह—

पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान्।
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥ ३० ॥

*आदित्यादीनां गुणान्=रूपाणि ॥ ३० ॥

अथ कफजलिङ्गनाशलक्षणमाह—

गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च।
पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रे चैवाभ्रसंप्लवम् ॥ ३१ ॥
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च।
सलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ ३२ ॥

अथ सन्निपातजलिङ्गनाशलक्षणमाह—

सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति।
बहुधाऽपि द्विधा वाऽपि सर्वाण्येव समन्ततः।
हीनाधिकाङ्गान्यथ वा ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥३३॥

*चित्राणि=नानावर्णानि। विप्लुतानि=विपरीतानि। वैपरीत्यं विवृणोति—"बहुधे"त्यादि ॥ ३३ ॥

अथ रक्तजन्यलिङ्गनाशलक्षणमाह—

पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च।
हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ ३४ ॥

अथ परिम्लायिलिङ्गनाशलक्षणमाह—

रक्तेन मूर्च्छितं पित्तं परिम्लायिनमाचरेत् ॥ ३५ ॥
तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ।
विकीर्यमाणान्खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव हि ॥ ३६ ॥

*विकीर्यमाणान्=व्याप्यमानान् । तेजोभिः=अग्न्यादिभिरिव ॥ ३५-३६ ॥

अथ वातादिजनेत्रवर्णेन लिङ्गनाशस्य षड्विधत्वमाह—

वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि च षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादिजो यथा ॥ ३७ ॥
रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफात्सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥३८॥

अथ वातादिजनिते रोगे नेत्रमण्डलरूपविशेषमाह—

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥ ३९ ॥

*श्वेतं पोतं वा कथमेतद् ? व्याधिप्रभावात् ॥ ३९ ॥

श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ४० ॥

*बहलं=स्थूलम् ॥ ४० ॥

चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ।
मृद्यमाने तु नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ४१ ॥
मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ ४२ ॥

*चित्रं=वातादिवर्णम् ॥ ४२ ॥

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।
परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लानं नीलमथापि वा ।
दोषक्षयात्स्वयं तत्र कदा चित्स्यात्तु दर्शनम् ॥ ४३ ॥

*रक्तजं=पित्तानुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारुणप्रभं=स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तद्, एतेन स्थौल्यमरुणत्वं च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि । तत्र=परिम्लायिनि, कालान्तरेण दोषक्षयात् कदाचित्स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ ४३ ॥

अथ लिङ्गनाशेऽनुक्तदाहादिदोषलिङ्गमाह—

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ४४ ॥

*अनुक्तव्यथादाहगौरवादिदोषलिङ्गसङ्ग्रहार्थमाह-यथा स्वमिति॥४४

अथ पित्तविदग्धदृष्टिलक्षणमाह—

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ ४५ ॥

*पित्तेन गतेन दृष्टिं=दृष्टावपि प्रथमद्वितीयपटलगतेनेति बोद्धव्यम् । तेन=व्याधिना ॥ ४५ ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात्सकलानि पश्येत्॥४६॥

*तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयपटलं गते विशेषरूपमाह—प्राप्त इति । दोषेऽत्र पित्ते ॥ ४६ ॥

अथ कफविदग्धदृष्टिलक्षणमाह—

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य ।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥४७॥

*तत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्यैतल्लिङ्गं बोद्धव्यम् । स एव श्लेष्मा दृष्टौ पटलत्रयं गतो नक्तान्ध्यं करोतीत्याह—त्रिष्विति । दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वाद्, नक्तान्ध्यस्य श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वान्न पृथग्गणना ॥ ४७ ॥

अथ धूमदर्शिलक्षणमाह—

शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूमांस्तु यः पश्यति सर्वभावान्स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥४८॥

*शिरोऽभितापः=शिरसि घर्मादीनां सन्तापः । एतस्य पित्तदोषो बोद्धव्यः ॥ ४८ ॥

अथ ह्रस्वजात्यलक्षणमाह—

यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥४९॥

अथ नकुलान्ध्यलक्षणमाह—

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत्।
चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत्स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः॥५०॥

अथ गम्भीरिकालक्षणमाह—

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कोचमभ्यन्तरतः प्रयाति।
रुजाऽवगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीराः॥५१॥

*विरूपा=विकृता। श्वसनोपसृष्टा=वातोपहता। रुजाऽवगाढा=गम्भीरवेदनाऽन्विता॥ ५१॥

अथ सनिमित्तलिङ्गनाशस्य निदानं लक्षणं चाह—

बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च।
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनैः सः॥५२॥

*बाह्यौ=सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ। तत्र निमित्तजमाह—शिरोऽभितापाद्=शिरोऽभितप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनस्पर्शेन शिरोऽभितापस्तस्माद्। अभिष्यन्दनिदर्शनैः="रक्ताभिष्यन्दलिङ्गैरि"ति गदाधरः। "सन्निपाताभिष्यन्दलिङ्गैरि"ति कार्त्तिकः॥ ५२॥

अथानिमित्तलिङ्गनाशस्य निदानं लक्षणं चाह—

सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य।
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः॥५३॥
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः।
विदीर्यते सीदति हीयते वा नृणामभीघातहता तु दृष्टिः॥ ५४॥

*अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां निमित्तमप्यनिमित्तं मन्यते। विस्पष्टं=ज्योतिर्युक्तम्। वैदूर्यवर्णा=श्यामा। विमला=निर्मला॥५४॥

इति दृष्टिगतरोगाः।

अथ कृष्णमण्डलजा रोगाः।

अथ तेषां नामानि संख्यां चाह—

सत्रणं शुक्रमथाव्रणञ्च पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव।
चत्वार एते नयनामयास्तु कृष्णप्रदेशे नियता भवन्ति॥ ५५॥

१ तत्र सव्रणशुक्रलक्षणमाह—

निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै।

स्रावं स्रवेदुष्णमतीव चापि तत्सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति ॥ ५६ ॥

*"निमग्नरूपमि"ति शुक्लविशेषणम्। "सूच्येव विद्धमि"ति शुक्लस्य वर्त्तुलत्वं व्यथायुक्तत्वञ्च बोधयति। "स्रवेदि"त्यनेनैव स्रावो बोधितः स्रावपदान्निरन्तरं स्रावः ॥ ५६ ॥

अथ सव्रणशुक्लस्य साध्यासाध्यलक्षणान्याह—

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्यत्।
अवेदनं यन्न च युग्मशुक्लं तत्सिद्धिमायाति कदा चिदेव ॥५७॥

*न चावगाढम्=एकत्वग्गतं, न च संस्रवेत्=किंचिदेव स्रवेदित्यर्थः। अवेदनम्=ईषद्वेदनम्। न च युग्मशुक्लम्=अयुग्मशुक्लमेकमित्यर्थः। एवंविधं कदा चित्सिध्यति, एतद्विपरीतं न सिध्यति ॥५७॥

२ अथाव्रणशुक्ललक्षणमाह—

स्यन्दात्मकं कृष्णगतन्तु शुक्लं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम्।
वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ ५८ ॥

*स्यन्दात्मकम्=अभिष्यन्दहेतुकं, सर्वेषामक्षिरोगाणामभिष्यन्दहेतुकत्वे, अस्य नियमबोधनार्थं स्यन्दात्मकमिति। शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासं=शङ्खेन्दुकुन्दसदृशमवभासते। एतेन शुक्लत्वं बोध्यते। वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशम्=आकाशस्थमेघवत्तनु यथा स्यादेवं प्रकाशते यत् ॥ ५८ ॥

अथाव्रणशुक्लस्य साध्यत्वेऽप्यवस्थाभेदेन कष्टसाध्यतामाह—

गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥५९॥

*गम्भीरजातं=द्वित्रित्वग्गतम्, बहलं=पुष्टम् ॥ ५९ ॥

अथाव्रणशुक्लस्यासाध्यतां चाह—

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतञ्च चलं शिरासूतमदृष्टिकृच्च।
द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् ॥६०॥

*विच्छिन्नमध्यं=विशीर्णमांसत्वान्निम्नमध्यम्। शिरासूतं=शिरायां जातम्। अदृष्टिकृद्=दर्शनाभावकृत्। द्वित्वग्गतं=पटलद्वयगतम्। एतद्विच्छिन्नमध्यत्वादिलिङ्गसहितमसाध्यं न तु केवलं गम्भीरजातस्य कष्टसाध्यत्वाभिधानाद्। एवं चिरोत्थितमपि ॥ ६० ॥

अथाव्रणशुक्लस्यापरमप्यसाध्यलक्षणमाह—

उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभश्च शुक्रम्।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यं तु नत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥६१॥

*मुद्गनिभश्च शुक्रमाकारेण। तद् = नेत्रम्। तित्तिरिपक्षतुल्यं = त्तित्तिरिपक्षवच्छुदनम् ॥ ६१ ॥

३ अथाक्षिपाकात्ययलक्षणमाह—

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं तु।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोपं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ ६२ ॥

*यः श्वेतः, दोषेण कृत इति शेषः। तमक्षिकोपमक्षिपाकात्ययमाहुः। अत्र पाकोऽपि स्यादत एव सुश्रुतः—"शोकाश्रुपाकात्तियुते च नेत्रे" इति ॥ ६२ ॥

४ अथाजकाजातलक्षणमाह—

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्रुः।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत्॥६३॥

*यः प्रचयः = उच्छ्रायः, स च मेदसो बोद्धव्यः, यत एतस्योत्पत्तिर्विदेहेन तृतीयपटले कथिता। सलोहितः = ईषल्लोहितः। विगृह्य कृष्णमभ्युपैति = महत्त्वेन समस्तं कृष्णभागं ग्राहयित्वा आयाति। व्यवस्येद् = जानीयात् ॥ ६३ ॥

इति कृष्णमण्डलजा रोगाः।

अथ नेत्रशुक्लभागजा रोगाः।

अथ तेषां नामानि संख्यां चाह—

प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांसस्नाय्वर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः।
स्याच्छुक्तिका चार्जुनपिष्टकौ च जालं शिराणां पिडकाश्च याः स्युः।
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे ॥ ६४ ॥

१ तेषु प्रस्तार्यर्मलक्षणमाह—

प्रस्तार्यर्म तनु स्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सितम् ॥ ६५ ॥

*तनु = पत्तलम्, स्तीर्णं = विस्तीर्णम्, श्यावं रक्तनिभमित्यत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ६५ ॥

२ अथ शुक्लार्मलक्षणमाह—

सुश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्द्धते चिरात् ॥ ६६ ॥

३ अथ रक्तार्मलक्षणमाह—

पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ॥ ६७ ॥

*पद्माभं=वर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते=उपचीयते ॥ ६७ ॥

४ अथाधिमांसार्मलक्षणमाह—

पृथु मृद्वधिमांसार्म बहलञ्च यकृन्निभम् ॥ ६८ ॥

*पृथु=विस्तीर्णम्, बहलं=पुष्टम्, यकृन्निभम्=ईषत्कृष्णलोहितम् ॥ ६८ ॥

५ अथ स्नाय्वर्मलक्षणमाह—

स्थिरं प्रसारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ॥ ६९ ॥

*स्थिरं=कठिनम्, शुष्कं=स्रावरहितम् ॥ ६९ ॥

६ अथ शुक्तिलक्षणमाह—

श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये

शुक्लाभाः सितनिचिताः स शुक्तिसंज्ञः ॥ ७० ॥

*श्यावा इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः ॥ ७० ॥

७ अथार्जुनलक्षणमाह—

एको यः शशरुधिरप्रभस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ७१ ॥

८ अथ पिष्टकलक्षणमाह—

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत्पिष्टकं विद्धि मलाकादर्शसन्निभम् ॥ ७२ ॥

*पिष्टवत्=श्वेतम् ॥ ७२ ॥

९ अथ शिराजाललक्षणमाह—

जालाभः कठिनशिरोऽरुणः शिराणां

सन्तानो भवति शिराऽऽदिजालसंज्ञः ॥ ७३ ॥

*शिराजालसंज्ञः ॥ ७३ ॥

१० अथ शिराजपिडकालक्षणमाह—

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिरावृता या-

स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ ७४ ॥

११ अथ बलासग्रथितलक्षणमाह—

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः॥ ७५॥

*कांस्याभः=श्वेत इत्यर्थः। अमृदुः=कठिनः। वारिबिन्दुकल्पः एतेन मनागुन्नतत्वं बोध्यते। बलाससंज्ञः=बलासग्रथितसंज्ञः, क्वचिदेकदेशेनापि समुदायावगमात्, यथा भीमो=भीमसेन इति। अत एव सुश्रुते नामसंग्रहे बलासग्रथितपदं निर्दिष्टम्॥ ७५॥

इति शुक्लभागजा रोगाः।

अथ वर्त्मजा रोगाः।

अथ तत्रत्यानां रोगाणां नामानि संख्यां चाह—

उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथकी वर्त्मशर्करा।
तथाऽर्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जनदूषिका॥
बहलं वर्त्म यच्चापि तथाऽन्यो वर्त्मबन्धकः।
क्लिष्टवर्त्म तथा वर्त्मकर्दमः श्याववर्त्म च॥
प्रक्लिन्नवर्त्म चाक्लिन्नवर्त्म वातहतश्च तत्।
वर्त्मार्बुदं निमेषश्च शोणितार्शस्तथत्र च।
लगणो विषवर्त्मापि कुञ्चनं नाम तत्परम्।
एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः॥ ७६॥

*तत्र वर्त्मनी द्वे, यत आह—"वर्त्मनी नयनच्छदावि"ति॥ ७६॥

१ तत्रोत्सङ्गिनीलक्षणमाह—

अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मसंश्रया।
सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥ ७७॥

*अभ्यन्तरमुखी=वर्त्मनोऽभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा। वर्त्मनो बाह्यतस्ताम्रा। सोत्सङ्गा=अन्तःपूया। उत्सङ्गपिडका=उत्सङ्गे=क्रोडे बह्व्यः पिडका यस्याः सा। स्थूलकण्डुरा=स्थूला कण्डुरा चेति कर्मधारयः। एषा "अधरवर्त्मजा" बोद्धव्या। "वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तोरि"ति विदेहवचनात्॥ ७७॥

२ अथ कुम्भीकालक्षणमाह—

वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च।
कुम्भीकाबीजसदृशाः कुम्भीकाः सन्निपातजाः॥ ७८॥

*कुम्भीकाबीजसदृशाः=कुम्भीका="कठोरदेशे दाडिमाकारफला लता, तद्बीजतुल्या ॥ ७८ ॥

३ अथ पोथकीलक्षणमाह—

स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः।
रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ७९ ॥

४ अथ वर्त्मशर्करालक्षणमाह—

पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभि वृता।
पिडका या खरा स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा ॥ ८० ॥

५ अथार्शोवर्त्मलक्षणमाह—

एर्वारुबीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ८१ ॥

*एर्वारुः=कर्कटी। खराः=तीक्ष्णाग्राः ॥ ८१ ॥

६ अथ शुष्कार्शोलक्षणमाह—

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः।
व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः ॥ ८२ ॥

७ अथाञ्जनदूषिकालक्षणमाह—

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा।
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जनदूषिका ॥ ८३ ॥

८ अथ बहलवर्त्मलक्षणमाह—

वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः।
सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म तत् ॥ ८४ ॥

९ अथ वर्त्मबन्धकलक्षणमाह—

कण्डूरेणाल्पतोदेन वर्त्मशोफेन मानवः।
न समं छादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ ८५ ॥

१० अथ क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह——

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च।
अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥ ८६ ॥

*५तत्कफदुष्टरक्तजम् ॥ ८६ ॥

११ अथ वर्त्मकर्दमलक्षणमाह—

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा।
तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ ८७ ॥

*क्लिन्नत्वम्=आर्द्रत्वम् ॥ ८७ ॥

१२ अथ श्याववर्त्मलक्षणमाह—

यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम्।
सकण्डूकं परिक्लेदि श्याववर्त्मेति तन्मतम् ॥ ८८ ॥

१३ अथ प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—

अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि।
प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात्क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ८९ ॥

*अरुजम्=ईषद्व्यथम् ॥ ८९ ॥

१४ अथाक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—

यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः।
वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ९० ॥

१५ अथ वातहतवर्त्मलक्षणमाह—

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते।
एतद्वातहतं विद्यात्सरुजं यदि वाऽरुजम् ॥ ९१ ॥

*विमुक्तसन्धि=स्वस्थानच्युतसन्धि। निश्चेष्टम्=निमेषोन्मेषादिरहितम् ॥ ९१ ॥

१६ अथ वर्त्मार्बुदलक्षणमाह—

वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्।
आचक्षीतार्बुदमिति सरक्तमवलम्बि च ॥ ९२ ॥

*विषमम्=अवर्त्तुलं, ग्रन्थिभूतं=कठिनम्, अवेदनम्=ईषद्वेदनम्, सरक्तम्=ईषल्लोहितम्। अवलम्बि=अस्रस्तम् ॥ ९२ ॥

१७ अथ निमेषलक्षणमाह—

निमेषिणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
सञ्चालयति वर्त्मानि निमेषः स न सिध्यति ॥ ९३ ॥

१८ अथ शोणितार्शोलक्षणमाह—

वर्त्मस्थो यो विवर्द्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः।

तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं चाऽपि विवर्द्धते ॥ ९४ ॥

१९ अथ नगणलक्षणमाह—

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिवर्त्मभवोऽरुजः ।
सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो नगणः स्मृतः ॥ ९५ ॥

२० अथ विसवर्त्मलक्षणमाह—

त्रयो दोषा बहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।
प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्म तत् ॥ ९६ ॥

*छिद्राणि = अन्तश्छिद्राणि च कुर्युरित्यन्वयः । विसवद् बहुच्छिद्रत्वात् ॥ ९६ ॥

२१ अथ कुञ्चनलक्षणमाह—

वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९७ ॥

इति वर्त्मजा रोगाः ।

अथ पक्ष्मरोगाः ।

अथ तत्रस्थयो रोगयोर्नामन्याह—

पक्ष्मकोपः पक्ष्मशातो रोगौ द्वौ पक्ष्मसंश्रयौ ॥ ९८ ॥

अथ पक्ष्मकोपलक्षणमाह—

प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।
घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥
असिते सितभागे च मूलकोशात्पतन्त्यपि ।
पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ९९ ॥

*पक्ष्माणि = अक्षिलोमानि । संरम्भं = शोथम् ॥ ९९ ॥

अथान्यग्रन्थोक्तपक्ष्मकोपलक्षणमाह—

यत्पक्ष्मदेहलीं मुक्त्वा वर्त्मनोऽन्तः प्रजायते ।
घर्षेत्पक्ष्मासिते श्वेते पक्ष्मकोपः स उच्यते ॥ १०० ॥

अथ पक्ष्मशातलक्षणमाह—

वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं लोमानि शातयेत् ।
कण्डूं दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ १०१ ॥

*शातयेत् = स्खलयेत् ॥ १०१ ॥

इति पक्ष्मरोगाः ।

अथ सन्धिजा रोगाः ।

तत्र सन्धीनाह—

पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
शुक्लकृष्णगतश्चान्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपि च ।
मतः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गसंश्रितः ॥ १०२ ॥

अथ तत्रत्यानां रोगाणां संख्यामाह—

पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च ।
पर्वणिकाऽलजी जन्तुग्रन्थिः सन्धौ नवामयाः ॥ १०३ ॥

१ अथ पूयालसलक्षणमाह—

पक्वः शोथः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसाख्यः ॥१०४॥

*सन्धिजः = कनीनकसन्धिजो बोद्धव्यः ।

"पूयालसन्तु तं विद्यात्सन्धौ कानीनके नृणाम्" इति वचनात् ॥१०४॥

२ अथोपनाहलक्षणमाह—

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजश्चोपनाहः ॥१०५॥

*नाल्पः = महान् । अपाकी = ईषत्पाकी । नीरुजः = ईषद्वेदनः ।

*"अरुणं कठिनं ग्रन्थिं जनयत्यल्पवेदनम्" ॥ २ ॥

*इति विदेहवचनात् ॥ १०५ ॥

३ अथ स्रावाणां सम्प्राप्तिमाह—

गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावाँल्लक्षणैः स्वैरुपेतान् ।
तं हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्द्धा ॥१०६॥

*"सन्धीनि"ति बहुवचनेन सर्व एव सन्धयो गृह्यन्ते । एके वद-
न्तीति शेषः । वातिकस्रावो न भवति, केवलेन वातेन तदसम्भ-
वात् ॥ १०६ ॥

४ अथ पित्तजस्रावलक्षणमाह—

हारिद्राभं पीतमुष्णं जलं वा पित्तस्रावः संस्रवेत्सन्धिमध्यात् ॥१०७॥

*हारिद्राभं = पीतरक्तम् । परतः पीतशब्दप्रयोगाद् । जलं वेति—
वाशब्दो हरिद्राऽऽभं पीतं वेत्यत्र सम्बध्यते । पित्तस्रावः = पित्ता-

स्रावः। एवं श्लेष्मस्रावादयः ॥ १०७ ॥

५ अथ कफजस्रावलक्षणमाह—

श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मस्रावोऽसौ विकारः प्रदिष्टः ॥१०८॥

६ अथ सन्निपातजस्रावलक्षणमाह—

शोथः सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पक्वः पूयं स्रावः सर्वजः सम्मतः स्यात् ॥१०६॥

अथ रुधिरजन्यस्रावलक्षणमाह—

रक्तास्रावः शोणिताद्यो विकारो गच्छेत्दुष्णं तत्र रक्तं प्रभूतम् ॥११०॥

७ अथ पर्वण्यलज्योर्लक्षणमाह—

ताम्रा तन्वी दाहपाकोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोफा।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेव व्याहृता पूर्वलिङ्गैः ११११॥

*अलजीमाह—"अलजी स्यादि"त्यादि। तस्मिन्नेव = कृष्णशुक्लयोरेव सन्धौ। भेदार्थमाह—पूर्वलिङ्गैः = प्रमेहाधिकारलिखितैः।

*रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ॥३॥ इति ॥१११॥

८ अथ जन्तुग्रन्थिलक्षणमाह—

जन्तुग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युर्जन्तवः सन्धिजाताः।
नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ गच्छन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ११२ ॥

*वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिजाता इत्यन्वयः॥ ११२ ॥

इति सन्धिजा रोगाः।

अथ समस्तनेत्रजा रोगाः।

तेषां नामानि संख्यां चाह—

स्यन्दाश्चतुष्का इह सम्प्रदिष्टाश्चत्वार एवेह तथाऽधिमन्थाः।
पाकः सशोथः स च शोथहीनो हताधिमन्थोऽनिलपर्ययश्च ॥११३॥
शुष्काक्षिपाकस्त्विह कीर्त्तितश्च तथाऽन्यतोवात उदीरितश्च।
दृष्टिस्तथाऽम्लाध्युषिता शिराणामुत्पातहर्षौ च समस्तनेत्रे ॥११४॥

एवं समस्तनेत्रे स्युरामया दश सप्त च।
तेषामिह पृथग्वक्ष्ये यथावल्लक्षणान्यपि ॥ ११५ ॥

अथ चत्वार्यभिष्यन्दनामान्याह—

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ११६ ॥

१ अथ वाताभिष्यन्दलक्षणमाह—

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥११७॥

*संघर्षः=करकटिका। शिरोऽभितापः=शिरसो व्यथा। विशुष्कभावः=दूषिकाराहित्यम्। वाताभिपन्ने=वातेनोपद्रुते ॥ ११७ ॥

२ अथ पित्ताभिष्यन्दलक्षणमाह—

दाहः प्रपाकः शिशिराभिनन्दा धूमायनं बाष्पसमुद्भवश्च।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ११८ ॥

*शिशिराभिनन्दा=शीतलेच्छा। धूमायनं=नेत्राद् धूमोद्गम इव। बाष्पसमुद्भवः=अश्रुस्रावः ॥ ११८ ॥

३ अथ कफाभिष्यन्दलक्षणमाह—

उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति॥११९॥

*उपदेहः=दूषिकया लिप्तता ॥ ११९ ॥

४ अथ रक्ताभिष्यन्दलक्षणमाह—

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥१२०॥

*अनुक्तसंग्रहार्थमाह—पित्तस्य लिङ्गानि=पित्ताभिष्यन्दलिङ्गानि ॥ १२० ॥

अथाधिमन्थानामभिष्यन्दजत्वमाह—

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ १२१ ॥

५—८ अथाधिमन्थानां लक्षणान्याह—

उत्पाट्यत इवात्यर्थं तथा निर्मथ्यतेऽपि च।
शिरसोऽर्द्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १२२ ॥

*स्वलक्षणैः=यथोक्तवातादिकृताभिष्यन्दलक्षणैः। अधिमन्थं विद्यात्। अभिष्यन्देभ्योऽधिमन्थानां भेदार्थमाह—"शिरसोऽर्द्धमुत्पाट्यत इव तथा निर्मथ्यतेऽपि चे"ति चतुर्ष्वधिमन्थेषु बोध्यम्।

शिरसोऽर्द्धवेदना व्याधिप्रभावात् ॥ १२२ ॥
हन्याद् दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्राद्योऽधीमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यान्मिथ्याऽऽचारात्पैत्तिकः सद्य एव॥१२३॥

*स चाधिमन्थो यदात्मको यावता कालेन मिथ्याऽऽचाराद् दृष्टिं हन्ति, तमाह—हन्यादिति । अत्र सद्यःशब्देन त्रिरात्रमुच्यते, तन्त्रान्तरे त्रिरात्रवचनात् ॥ १२३ ॥

९-१० अथ सशोथशोथहीनाक्षिपाकयोर्लक्षणमाह—

कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः ।
संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः सशोथकः ।
शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १२४ ॥

*पक्वोदुम्बरसन्निभो लोहितत्वात् ॥ १२४ ॥

११ अथ हताधिमन्थलक्षणमाह—

उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो वाताधिकः शोषयति प्रसह्य ।
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥१२५॥

*शोषयति=शोषयित्वा नाशयति । अत एवाह विदेहः—
*"तत्पक्वमिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् ॥" इति ॥ १२५ ॥

१२ अथ वातपर्ययलक्षणमाह—

वारंवारञ्च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।
रुजाश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १२६ ॥

*पर्येति=पर्यायेण याति, कदा चिद् भ्रुवौ कदा चिन्नेत्रे ॥१२६॥

१३ अथ शुष्काक्षिपाकलक्षणमाह—

यत्कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत् ।
सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १२७ ॥

*कूणितं=सङ्कोचितं, मुद्रितमिति यावत् । दारुणरूक्षवर्त्म=दारुणं=विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । इदमक्ष्णोर्विशेषणम् । सन्दह्यते=सदाहं भवति । आविलदर्शनम्=आविलस्य=अनच्छस्य दर्शनं येन तत् । यत्प्रतिबोधने=उद्घाटने, सुदारुणम्=अतिशयेन विकृतम् ॥ १२७ ॥

१४ अथान्यतोवातलक्षणमाह—

यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा।
कुर्याद्रुजोऽति भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥१२८॥

*अवटूः="घाट" इति मैथिलादिलोकाः। अन्यतो वा=पृष्ठादिदेशश्चागतः। अन्यतोवातः=अन्यत्र स्थितोऽन्यत्र रुजं करोतीत्यन्यतोवातः। विदेहेनाप्युक्तम्—

*मन्यानामन्तरे वायुरुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा ॥ ४ ॥
करोति भेदं निस्तोदं शङ्खे चाऽक्ष्णोर्भ्रुवस्तथा।
तमाहुरन्यतोवातं रोगं दृष्टिविदो जनाः ॥ ५ ॥ इति ॥१२८॥

१५ अथाम्लाध्युषितलक्षणमाह—

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वमक्षि प्रपच्यते।
सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १२९ ॥

*अम्लतः=अम्लभोजनात्। तथा च सुश्रुतः-"अम्लेन भुक्तेन" त्यादि ॥ १२९ ॥

१६ अथ शिरोत्पातलक्षणमाह—

अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः।
मुहुर्विरज्यन्ति च याः समन्ताद्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥१३०॥

*अक्षिराज्यः=अक्षिशिराः। विरज्यन्ति=विकृतवर्णा भवन्ति॥१३०॥

१७ अथ शिराहर्षलक्षणमाह—

मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगः स शिराप्रहर्षः।
ताम्राक्षिता स्रावयति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥१३१॥

अथ नेत्रस्य सामतालक्षणमाह—

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम्।
घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १३२ ॥

*उदीर्णवेदनम्=उद्भटवेदनम्। घर्षः=करकटिका, एतल्लक्षणं लङ्घनादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थं चोक्तम्। तथा च तन्त्रान्तरे—

*स्वेदोदितानि चत्वारि लङ्घनं भोजने रसः।
स्वादुतिक्तश्च लेपश्च वाष्पस्वेदनमेव च।
एतानि नेत्ररोगाणां सामान्याचरणानि हि ॥ ६ ॥

अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् ।
नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानञ्च परिवर्जयेत् ॥७॥ ॥ इति ॥१३२॥

अथ नेत्रस्य निरामतालक्षणमाह—

मन्दवेदनताकण्डूसंरम्भाश्रुप्रशान्तताः ।
प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोर्निरामेक्षणलक्षणम् ॥ १३३ ॥

*संरम्भः = शोथः ॥ १३३ ॥

इति समस्तनेत्रजा रोगाः ।

अथ नेत्ररोगचिकित्सामाह—

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्षणोत्सादनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ १३४ ॥

*प्रोक्षणं = सेचनम् । उत्सादनम् = उद्वर्त्तनम् ॥ १३४ ॥

मलोष्मसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ १३५ ॥

*मलं = धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टास्ताः = शिराः, नयनानि दूषयन्त इत्यन्वयः ॥ १३५ ॥

अथ नेत्ररोगिणां हिताहितपदार्थानाह—

चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलम् ।
पक्षिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकम् ।
पटोलकर्कोटककारवेल्लफलानि सर्पिःपरिपाचितानि ।
तथैव वार्त्ताकफलं नवीनमक्ष्णोर्हितः स्वादुरथापि तिक्तः ।
कट्वम्लगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्पावमैथुनम् ।
मद्यवल्लूरपिण्याकमत्स्यशाकविरूढजम् ।
विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणे ।
सेक आश्च्योतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।
पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥ १३६ ॥

अथ सेकविधिमाह—

सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलः ॥ १३७ ॥
स चापि स्नेहनो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।

लेखनस्तु कफे कार्यस्तस्य मात्राऽभिधीयते ॥ १३८ ॥
षड्भिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लोचने कार्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥ १३९ ॥
निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या *छोटिकाऽथवा ।
गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ॥ १४० ॥
*छोटिका="चुटकी" इति लोके ॥ १४० ॥
सेकस्तु दिवसे कार्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे ॥ १४१ ॥

स यथा—

एरण्डदलमूलत्वक्शृतमाजं पयो हितम् ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिष्यन्दनाशनम् ।
पथ्याऽक्षामलखाखसवल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
कृत्वा पोटलिकां तामहिफेनोन्थद्रवेण संयुक्ताम् ॥ १४२ ॥
निदधीत लोचने स्यात्सर्वाभिष्यन्दसंक्षयः शीघ्रम् ।
योगोऽयमृषिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥ १४३ ॥
भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ १४४ ॥
स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम् ।
आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिबलावहम् ॥ १४५ ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगजित् ।
कवलान्मुखरोगघ्नः पानतः कामलाऽपहः ॥ १४६ ॥

अथाश्च्योतनविधिमाह—

क्वाथक्षीरद्रवस्नेहबिन्दूनां यत्तु पातनम् ।
द्व्यङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमाश्च्योतनं हि तत् ॥ १४७ ॥
बिन्दवोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दश बिन्दवः ।
स्नेहने द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ॥ १४८ ॥
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलम् ॥ १४९ ॥
कफे तिक्तोष्णरूक्षं स्यात्क्रमादाश्च्योतनं हितम् ।

आश्च्योतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्छतोन्मिता ॥ १५० ॥
ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय त्रयो मताः ।
आश्च्योतनं न कर्त्तव्यं निशायां केन चित्क चित् ॥ १५१ ॥

तद् यथा—

बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः ।
क्वाथ आश्च्योतने कोष्णो वाताभिष्यन्दनाशनः ।
त्रिफलाऽऽश्च्योतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ १५२ ॥

अथ पिण्डीविधिमाह—

उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन सम्बद्धाऽभिष्यन्दव्रणनाशिनी ॥ १५३ ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयम् ॥ १५४ ॥

स यथा—

एरण्डपत्रमूलत्वङ्निर्मिता वातनाशिनी ।
धात्रीविरचिता पित्ते शिग्रुपत्रकृता कफे ॥ १५५ ॥
निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरो भवेत् ।
शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥ १५६ ॥
धार्या नेत्रेऽनिलकफे शोथकण्डूव्यथाहरी ।
त्रिफलापिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥ १५७ ॥
पथ्याऽक्षामलखाखसवल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी शमयति सकलानभिष्यन्दान् ॥१५८॥

अथ विडालकविधिमाह—

विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥ १५९ ॥

मुखालेपो यथा—

अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥ १६० ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत्कल्को न शुष्यति ।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥ १६१ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः ।
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ १६२ ॥
*तार्क्ष्य=रसाञ्जनम् ॥ १६२ ॥
रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि ।
वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः ॥ १६३ ॥

अथ तर्पणविधिमाह—

वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः ।
आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥ १६४ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
पूरयेद् घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः ॥ १६५ ॥
सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा ।
निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि ॥ १६६ ॥
पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ।
भिषग्भिरेष कथितः पुराणैस्तर्पणो विधिः ॥ १६७ ॥
यद्रूक्षं परिशुष्कञ्च नेत्रं कुटिलमाविलम् ।
शीर्णपक्ष्मशिरोत्पातकृच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ॥ १६८ ॥
तिमिरार्जुनशुष्काद्यैरभिष्यन्दाधिमन्थकैः ।
शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं पवनपर्ययैः ॥ १६९ ॥
तन्नेत्रं तर्पयेत्सम्यङ् नेत्ररोगविशारदः ।
तर्पणं धारयेद्वर्त्मरोगे वाचां शतं बुधः ॥ १७० ॥
स्वस्थे कफे सन्धिरोगे वाचां पञ्चशतानि च ।
षट्शतानि कफे कृष्णरोगे सप्तशतानि हि ॥ १७१ ॥
दृष्टिरोगे च शतान्यष्टावधिमन्थे सहस्रकम् ।
सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥ १७२ ॥
ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्रावयित्वाऽक्षि शोधयेत् ।
स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्येरितं ततः ॥ १७३ ॥
यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विरेचयेत् ।
एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं वाऽपि तर्पयेत् ॥ १७४ ॥

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्यैतानि लक्षयेत् ॥ १७५ ॥
सुखसुप्तावबोधत्वं वैशद्यं दृष्टिपाटवम् ।
निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ १७६ ॥

*क्रियालाघवं = नेत्रस्य क्रियायां निमेषोन्मेषादौ लघुताम् १७५-१७६

गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्रुकण्डूपदेहवत् ।
घर्षतोदयुतं नेत्रमतितर्पितमादिशेत् ॥ १७७ ॥
आस्रावशोफरोगाढ्यमसहं रूपदर्शने ।
आविलं परुषं रूक्षं नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ॥ १७८ ॥
अनयोर्दोषबाहुल्यात् प्रयत्नेन चिकित्सिते ।
रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामनयोः स्यात्प्रतिक्रिया ॥ १७९ ॥

*अनयोः = अतितर्पितहीनतर्पितयोः ॥ १७९ ॥

अथ तर्पणनिषेधविषयानाह—

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां सम्भ्रमेषु च ।
अशान्तोपद्रवे वाऽक्ष्णि तर्पणं न प्रशस्यते ॥ १८० ॥

*सम्भ्रमोऽत्र भयम् ॥ १८० ॥

अथ पुटपाकविधिमाह—

द्व बिल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यपलं मतम् ।
द्रव्यस्य कुडवोन्मानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥ १८१ ॥
तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
पुटपाकविधानेन तत्पक्त्वा तद्रसं बुधः ॥ १८२ ॥
तर्पणोक्तेन विधिना यथावद्विनियोजयेत् ।
दृष्टिमध्ये निषेक्तव्यो नित्यमुत्तानशायिनः ॥ १८३ ॥
तेजांस्यनिलमाकाशमातपं भास्करस्य च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् ॥ १८४ ॥

अथाञ्जनविधिमाह—

अथ सम्प दोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते येन तद् द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ १८५ ॥

तद् यथा—

वटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि हि ।

कुर्याच्छलाकयाऽङ्गुल्या हीनानि स्युर्यथोत्तरम् ॥ १८६ ॥
स्नेहनं रोपणं चापि लेखनं तत्त्रिधा पृथक् ।
मधुरं स्नेहसम्पन्नमञ्जनं स्वेदनं मतम् ॥ १८७ ॥

*तत्त्रिधा पृथगिति=तद्वटिकारसचूर्णरूपं पृथक् प्रत्येकं त्रिधा. स्नेहनं रोपणं लङ्घनं चेति ॥ १८७ ॥

कषायतिक्तरसयुक्तस्नेहं रोपणं स्मृतम् ।
अञ्जनं क्षारतिक्ताम्लरसैर्लेखनमुच्यते ॥ १८८ ॥
हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्तिं तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।
प्रमाणं मध्यमे सार्द्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ १८९ ॥
रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता मता ।
मध्यमा द्विविडङ्गा सा हीना त्वेकविडङ्गिका ॥ १९० ॥
शलाकाः स्नेहने चूर्णे चतस्रः प्राहुरञ्जने ।
रोपणे तासु तिस्रः स्युस्ते उभे लेखने स्मृते ॥ १९१ ॥
मुखयोः कुञ्चिता श्लक्ष्णा शलाकाऽष्टाङ्गुलोन्मिता ।
अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमण्डला ॥ १९२ ॥

*अग्रे कलायवत्परिवर्त्तुला ॥ १९२ ॥

सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने स्मृता ।
ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता ।
अङ्गुली तु मृदुत्वेन रोपणे कथिता बुधैः ॥ १९३ ॥

अथाञ्जने केवलमपि शलाकाविशेषमाह ।

तत्र दृष्टिप्रसादनीं शलाकामाह—

त्रिफलाभृङ्गशुण्ठीनां रसैः शुद्धश्च सर्पिषा ॥ १९४ ॥
गोमूत्रमध्वजाक्षीरैः सिक्तो नागः प्रतापितः ।
तच्छलाका हरत्येव सकलान्नेत्रजान्गदान् ॥ १९५ ॥

अथाञ्जनकरणविधिमाह—

कृष्णभागादधः कुर्याद्यावन्नयनमञ्जनम् ।
हेमन्ते शिशिरे चापि मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ॥ १९६ ॥
पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

वर्षास्वनभ्रे नात्युष्णे वसन्ते तु सदैव हि ॥ १९७ ॥
प्रातः सायन्तु तत्कुर्यान्न च कुर्यात्सदैव हि ॥ १९८ ॥

अथाञ्जननिषेधविषयानाह—

श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमद्ये नवज्वरे ।
अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं सम्प्रशस्यते ॥ १९९ ॥

अथ स्नेहनीं वटिकामाह—

पथ्याऽक्षधात्रीबीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ।
पिष्ट्वाऽम्बुना वटीं कुर्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ।
नेत्रस्रावं हरत्याशु वातरक्तरुजं तथा ॥ २०० ॥

अथ रोपणीं वटीमाह—

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीनिम्बपल्लवाः ।
गोशकृद्रससंयुक्ता वटी नक्तान्ध्यनाशिनी ।
एतस्याश्चाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्द्धहरेणुका ॥ २०१ ॥

अथ लेखनीं चन्द्रोदयां वटिकामाह—

शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ।
पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम् ॥ २०२ ॥
छागीक्षीरेण संपिष्य वटीं कुर्याद्यवोन्मिताम् ।
हरेणुमात्रं संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ॥ २०३ ॥
तिमिरं मांसवृद्धिश्च काचं पटलमर्बुदम् ।
रात्र्यन्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वटी चन्द्रोदया जयेत् ॥ २०४ ॥

अथ पुष्पहरीं वर्त्तिमाह—

पलाशपुष्पस्वरसैर्बहुशः परिभावितम् ।
करञ्जबीजं तद्वर्त्तिर्दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् ॥ २०५ ॥

अथ स्नेहनीं रसक्रियामाह—

कटकस्य फलं घृष्ट्वा मधुना नेत्रमञ्जयेत् ।
ईषत्कर्पूरसहितं तत्स्यान्नेत्रप्रसादनम् ॥ २०६ ॥

अथ रोपणीं रसक्रियामाह—

रसाञ्जनं सर्जरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।
समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचं तथा ॥ २०७ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्टं प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।
अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पक्ष्मणाञ्च प्ररोहणम् ॥२०८॥
दुग्धेन कण्डूं क्षौद्रेण नेत्रस्रावञ्च सर्पिषा ।
पुष्पं तैलेन तिमिरं काञ्जिकेन निशाऽन्धताम् ॥२०९॥
पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २१० ॥
बब्बूलदलनिकाथो लेहीभूतस्तदञ्जनात् ।
नेत्रस्रावो व्रजेच्छोपं मधुयुक्तान्न संशयः ॥ २११ ॥

अथ लेखनीं रसक्रियामाह—

वटक्षीरेण संयुक्तं मुख्यकर्पूरजं रजः ।
क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति कुसुमं तु द्विमासिकम् ॥ २१२ ॥
क्षौद्राश्वलालासंघृष्टैर्मरिचैर्नेत्रमञ्जयेत् ।
अतिनिद्रा शमं याति तमः सूर्योदयादिव ॥ २१३ ॥

अथ स्नेहनं चूर्णमाह—

अग्नितप्तं हि सौवीरं निषिञ्चेत्त्रिफलारसैः ।
सप्तवेलं तथा स्तन्यैः स्त्रीणां सिक्तं विचूर्णितम् ॥ २१४ ॥
अञ्जयेत्तेन नयने प्रत्यहं चक्षुषोर्हितम् ।
सर्वानक्षिविकारांस्तु हन्यादेतन्न संशयः ॥ २१५ ॥

अथ रोपणं चूर्णमाह—

शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा ।
गृह्णीयात्तज्जलं सर्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥ २१६ ॥
शुष्कञ्च तज्जलं सर्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
विचूर्ण्य भावयेत्सम्यक्त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥ २१७ ॥
कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदा ॥ २१८ ॥

अथ लेखनं चूर्णमाह—

द्राक्षाण्डत्वक्छिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः ।
चूर्णितैरञ्जनं प्रोक्तं पुष्पादीनां निकृन्तनम् ॥ २१९ ॥

अथ सामान्यान्यञ्जनानि ।

तत्र मुक्ताऽऽदिमहाञ्जनमाह—

मुक्ताकर्पूरकाचागुरुमरिचकणासैन्धवं सैलवालं-
शुण्ठीकक्कोलकांस्यत्रपुरजनिशिलाशङ्खनाभ्यभ्रतुत्थम् ।
दक्षाण्डत्वक्च साक्षं क्षतजमथ शिवा क्लीतकं राजवर्त्तं-
जातीपुष्पं तुलस्याः कुसुममभिनवं बीजकं स्यात्तथैव ॥२२०॥
पूतीकनिम्बार्जुनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।
प्रत्येकमेषां खलु माषकैकं यत्नेन पिष्येन्मधुनाऽतिसूक्ष्मम् ॥२२१॥
भवन्ति रोगा नयनाश्रिता ये नितान्तमात्रोपचिताश्च तेषाम् ।
विधीयते शान्तिरवश्यमेव मुक्ताऽऽदिनाऽनेन महाञ्जनेन ॥२२२॥

*एलवालम्=एलवालुकनाम्ना प्रसिद्धम् । कक्कोलं=सुगन्धद्रव्यं "सुगन्धकोकिले"ति प्रसिद्धा, तदलाभे "जातीपुष्पं" ग्राह्यम्, तस्याप्यलाभे लवङ्गम् । कांस्यं=तच्च मारितं ग्राह्यम् । त्रपु= "रङ्गं" तच्च मारितं ग्राह्यम् । शिला=मनःशिला । अभ्रम्=अभ्रकं, तच्च मारितं ग्राह्यम् । दक्षाण्डत्वक्=दक्षः=कुक्कुटः, तस्याण्डत्वक् । अक्षं=विभीतकफलम् । क्षतजमत्र कुङ्कुमम् । शिवा=हरीतकी । क्लीतकं=यष्टीमधु । राजवर्त्तं="रावटी" इति लोके । पूतीकः= "घोराकरञ्ज" इति लोके । अञ्जनं="सुरमा" इति लोके । भद्रमुस्तं=नागरमुस्तम् । ताम्रं सारञ्च मारितं ग्राह्यम् । रसगर्भं=रसाञ्जनम् ॥ २२०-२२२ ॥

अथ नयनशोणाञ्जनमाह—

कणा सलवणोषणा सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्नवासम्भवा ।
रजन्यरुणचन्दनं मधुकतुत्थपथ्याशिला
ह्यरिष्टदलशाबरस्फटिकशङ्खनाभीन्द्रवः ॥ २२३ ॥
इमानि तु विचूर्णयेन्निबिडवाससा शोधये-
त्तथाऽयसि विमर्दयेत्समधु ताम्रखण्डेन तत् ।
इदं मुनिभिरीरितं नयनशोणनामाञ्जनं-

करोति तिमिरक्षयं पटलपुष्पनाशं बलात् ॥ २२४ ॥

*लवणं=सैन्धवम् । अञ्जनं=सुरमा । सरित्पतिकफः=समुद्रफेनः । शिला=मनःशिला । शाबरो=लोध्रः । स्फटिकः=[फट्किरी] । इन्दुः=कर्पूरः । तिमिरे नूतनकुसुमे नूतनपटले च ॥ २२३-२२४ ॥

अथ चन्द्रोदयां वटीमाह—

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।
विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ २२५ ॥
सर्वमेतत्समं कृत्वा गव्यक्षीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डूपटलान्यर्बुदानि च ॥ २२६ ॥
अपि त्रिवार्षिकं शुक्लं मासेनैकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्र्यन्धत्वमेव च ॥ २२७ ॥

*इति चन्द्रोदया वटी । पुष्पे तिमिरे च ॥ २२५-२२७ ॥

अथ चन्द्रप्रभां वर्तिमाह—

रजनी निम्बपत्राणि पिप्पली मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रमुस्तं च सप्तमी त्वभया स्मृता ॥ २२८ ॥
अजामूत्रेण संपिष्य छायायां शोषयेद्वटीम् ।
वारिणा तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिट्टकम् ॥ २२९ ॥
मधुना पटलं हन्ति नारीक्षीरेण पुष्पकम् ।
एषा चन्द्रप्रभा वर्त्तिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ॥ २३० ॥

अथ कणामरिचयोः प्रयोगमाह—

कणा छागयकृन्मध्ये पक्त्वा तद्रसपेषिता ।
अचिराद्धन्ति नक्तान्ध्यं तद्वत्सक्षौद्रमूषणम् ॥ २३१ ॥

अथ महात्रिफलाऽऽद्यं घृतमाह—

त्रिफलाया रसं प्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरजस्य च ।
वृषस्य च रसं प्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् ॥ २३२ ॥
गुडूच्या आमलक्याश्च रसं छागीपयस्तथा ।
प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ २३३ ॥
कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।
मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ॥ २३४ ॥

तत्साधु सिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ।
ऊर्द्धं पानमधः पानं मध्ये पानं च शस्यते ॥ २३५ ॥
यावन्तो नेत्ररोगाः स्युस्तान्पानादपकर्षति ।
सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते वा विस्रुते तथा ॥ २३६ ॥
नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ २३७ ॥
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयकृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं त्रिफलाऽऽद्यं महाघृतम् ॥ २३८ ॥

*भृङ्गरजः=भृङ्गराजः । क्षीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् । मधुपर्णी=अत्र यष्टीमधु चक्षुष्यत्वात्तदलाभे सामान्यं यष्टीमधु तुल्यगुणत्वात् ॥ २३२–२३८ ॥

अथ द्वितीयं त्रिफलाऽऽद्यघृतमाह—

शतमेकं हरीतक्या द्विगुणञ्च विभीतकम् ।
चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥ २३९ ॥
चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
भागं चतुर्थं संरक्ष्य क्वाथं तमवतारयेत् ॥ २४० ॥
शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टी निदिग्धिका ।
काकोली क्षीरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥ २४१ ॥
पिप्पली चन्दनं मुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।
घृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैः शनैः पचेत् ॥ २४२ ॥
हन्यात्सतिमिरं काचं नक्तान्ध्यं शुक्लमेव च ।
तथा स्रावं च कण्डूञ्च श्वयथुं च कषायताम् ॥ २४३ ॥
कलुषत्वं च नेत्रस्य बिन्दुर्मपटलानि च ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वान्नेत्रामयान्हरेत् ॥ २४४ ॥
यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रपश्यतः ।
तस्यैतद्भेषजं प्रोक्तं मुनिभिः परमं हितम् ॥ २४५ ॥
मार्जितं दर्पणं यद्वत्परां निर्मलतां व्रजेत् ।
तद्वदेतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ।

वारिद्रोणद्वयं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ॥ २४६ ॥

*काकोलीयुगलालाभेऽश्वगन्धामूलं द्विगुणं ग्राह्यम् ॥२३९-२४६॥

अथ वासकादिक्वाथमाह—

वासाविश्वाऽमृतादार्वीरक्तचन्दनचित्रकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलाऽम्बुदैः ॥ २४७ ॥
निशाकलिङ्गकुटजैः क्वाथः सर्वाक्षिरोगहा ।
वैस्वर्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥ २४८ ॥

इति द्विषष्टितमो नेत्ररोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिषष्टितमः कर्णरोगाधिकारः ॥ ६३ ॥

तत्र कर्णरोगाणां नामानि संख्याञ्चाह—

कर्णशूलः कर्णनादो बाधिर्यं क्ष्वेड एव च ।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥ १ ॥
प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्द्विविधस्तथा ।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधः ॥ २ ॥
तथाऽर्बुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥ ३ ॥

१ अथ कर्णशूलस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः॥४॥

*अन्यथा चरन् समन्ततः=प्रतिलोमं चरन् । दोषैः=पित्तकफरक्तैः । रक्तस्यापि रुजाऽऽदिकर्तृत्वेन दोषसाम्याद्दोषत्वमत्र, यथास्वम्=आत्मीयनिदानकुपितैः, अथवा-"यथास्वमि"ति शूलविशेषणम् । दुराचरः=दुरुपचारः ४ ॥

अथ कर्णशूलस्योपद्रवांस्तदसाध्यतां चाह—

मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासः श्वासोऽथ वमथुस्तथा ।
उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः ॥ ५ ॥

२ अथ कर्णनादलक्षणमाह—

कर्णश्रोत्रस्थिते वाते शृणोति विविधान्स्वनान् ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ ६ ॥

*भेरीमृदङ्गशङ्खानामित्युपलक्षणं, तेन भृङ्गादिकृतशब्दानां ग्रहणम्॥६॥

३ अथ बाधिर्यलक्षणमाह—

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ७ ॥

अथ बाधिर्यासाध्यतामाह—

बाधिर्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ ८ ॥

४ अथ कर्णक्ष्वेडलक्षणमाह—

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमं स्वनम् ।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ९ ॥

*क्ष्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति—वेणुघोषसमं स्वनमिति । यत उक्तम्—"क्ष्वेडनं वेणुघोषवदि"ति । ननु कर्णनादकर्णक्ष्वेडयोः को भेदः? उच्यते—कर्णनादः=केवलेन वातेन जायते, तत्र नानाशब्दांश्च शृणोति । कर्णक्ष्वेडस्तु=पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते, तत्र नियमेन वेणुघोषमेव शृणोतीति भेदः ॥ ९ ॥

५ अथ कर्णस्रावलक्षणमाह—

शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो जले प्रपातादथ वाऽपि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः ॥१०॥

*"पूयमि"त्युपलक्षणम् । जलं रसश्च स्रवेत् । श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ १० ॥

६ अथ कर्णकण्डूलक्षणमाह—

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि ॥ ११ ॥

७ अथ कर्णगूथलक्षणमाह—

पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ १२ ॥

*कर्णे गूथयते यस्मात्स कर्णगूथो व्याधिः ॥ १२ ॥

८ अथ कर्णप्रतिनाहलक्षणमाह—

स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत् ॥ १३ ॥

*घ्राणञ्च मुखञ्च घ्राणमुखम्, एकत्वं द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकृ-

त्=अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत् ॥ १३ ॥

९ अथ कृमिकर्णकलक्षणमाह—

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवा तु जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथ वाऽपि मक्षिकाः ।
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणे निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥१४॥

*तदञ्जनत्वात्=कृमिलक्षणत्वात् । श्रवणे क्रिमकर्णको गदो निरुच्यत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

अथ पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह—

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि ।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ।
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा च फर्फरायते ।
कीटे चरति रुक्तीव्रा निस्पन्दे मन्दवेदना ॥ १५ ॥

*निस्पन्दः=निश्चलः ॥ १५ ॥

१०-११ अथ द्विविधकर्णविद्रधिलक्षणमाह—

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ १६ ॥

*क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च, तयोर्द्वयोरप्यागन्तुजत्वादैक्यम् । अस्रम्=आस्रावमित्यर्थः ॥ १६ ॥

१२ अथ कर्णपाकलक्षणमाह—

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ॥ १७ ॥

*कोथः=पूतीभावः । विक्लेदः=आर्द्रता ॥ १७ ॥

१३ अथ पूतिकर्णकलक्षणमाह—

कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात् ।
पूयं स्रवति यः पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥ १८ ॥

*कर्णस्रावाद्भेदार्थमाह—"पूती"ति । नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥ १८ ॥

१४-२८ अथ कर्णशोथकर्णार्बुदकर्णार्शोलक्षणान्याह—

कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १९ ॥

*कर्णशोथाश्च चत्वारो=वातपित्तकफरक्तजाः । एवमर्शोऽपि चतुर्विधम् । अन्येषां शोथानामर्शसां चासम्भवः, आधारप्रभावात् ।

अर्बुदं सप्तविधं=वातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिराजम्। एते कर्ण-रोगा अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ताः॥ १८॥

इति सुश्रुतोक्ताः कर्णरोगाः।

अथेदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह—

१ तत्र वातजकर्णरोगलक्षणमाह—

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोथः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात्॥२०॥

२ अथ पित्तजकर्णरोगलक्षणमाह—

शोथः सरागो दरणं विदाहः सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात्॥२१॥

३ अथ कफजकर्णरोगलक्षणमाह—

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्ला स्निग्धा स्रुतिः स्वल्परुजा कफाच्च॥२२॥

*वैश्रुत्यम्=अन्यथा श्रवणम्॥ २२॥

४ अथ सन्निपातजकर्णरोगलक्षणमाह—

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः॥२३॥

अथ कर्णपालीरोगाः।

तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह—

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्धिते।
कर्णे शोथो भवेत्पाल्यां सरुजः परिपोटवान्।
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात्परिपोटकः॥ २४॥

*कर्णपाल्याः कर्णावयवत्वात्, तद्विकारमप्यत्रवाह। परिपोट-वान्=मनाग्विदारणवान्॥ २४॥

अथोत्पातलक्षणमाह—

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्धर्षणादपि।
शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजाऽन्वितः।
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः॥ २५॥

अथोन्मन्थकलक्षणमाह—

कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति।
कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम्।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः॥ २६॥

*अवेदनम्=ईषद्वेदनम् ॥ २६ ॥

अथ दुःखवर्द्धनलक्षणमाह—

संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहरुजाऽन्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ २७ ॥

*संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे । कर्णं इति शेषः ॥ २७ ॥

अथ परिलेहिलक्षणमाह—

कफासृक्कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः ।
कुर्वन्ति पिडकां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।
लिह्यात्सशष्कुलीं पालीं परिलेही च स स्मृतः ॥ २८ ॥

*सः=पिडकाऽऽत्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः । लिह्याद्=निर्मांसां कुर्यात् ॥ २८ ॥

अथ कर्णरोगचिकित्सामाह—

कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च ।
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
शृङ्गवेरं सहमधु सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्धार्यमेतत्स्याद्वेदनाऽपहम् ॥ २९ ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ ३० ॥

*वारुणी=वरुणः ॥ ३० ॥

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान्सतैललवणान्वितान् ।
संनिदध्यात्सुधाकाण्डे कोरिते मृत्स्नयाऽऽवृते ॥ ३१ ॥
पुटपाकक्रमात्स्विन्नं पीडयेद्रसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥
अर्कस्य पत्रं परिणामपीतमाज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।
आपीड्य तस्याम्बु सुखोष्णमेव कर्णे निषिक्तं हरते हि शूलम् ॥ ३३ ॥
तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३४ ॥
तैलं श्वेतार्कमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना कृतम् ।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ३५ ॥

हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ३६ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्ये क्ष्वेड एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ३७ ॥
शिखरिक्षारजं वारि तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ ३८ ॥

*शिखरी=अपामार्गः ॥ ३८ ॥

अथ बिल्वतैलमाह—

गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्यहरं परम् ॥ ३९ ॥

*क्षीरं गव्यमेव ग्राह्यम् ॥ ३९ ॥

इति बिल्वतैलम् ।

कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान्वैशेषिकानपि ॥ ४० ॥
स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजो दाहास्ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४१ ॥
आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ ४२ ॥
जातीपत्ररसैस्तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ।
पिष्टं रसाञ्जनं नार्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत्स्रावके पूतिकर्णके ॥ ४३ ॥

अथ कुष्ठादितैलमाह—

कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण साधितम् ॥ ४४ ॥
शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ४५ ॥
चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन मुष्टयंशकेन कटुतैलपलाष्टकन्तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ४६ ॥

*मुष्टिः=पलम् ॥ ४६ ॥

क्रिमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपः स्नेह एव च ॥ ४७ ॥
पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४८ ॥
चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि ।
कर्णार्बुदानां कुर्वीत शोथार्शोऽर्बुदवत्क्रियाम् ॥ ४९ ॥

अथ कर्णपालीरोगचिकित्सामाह—

पालीसंशोषणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाः ।
स्वेदयेद्यत्नतस्तां च स्विन्नां सम्वर्णयेत्तिलैः ॥ ५० ॥

अथ शतावरीतैलमाह—

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत्सुखम् ॥ ५१ ॥

*पयस्याऽत्र क्षीरकाकोली ॥ ५१ ॥

जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेत्तेन तैलेन हृतास्रं परिपोटकम् ॥ ५२ ॥
शीतलेपैर्जलौकोभिरुत्पातं समुपाचरेत् ।
हलिनीसुरसाभ्यां च गोधाकङ्कवसाऽन्वितम् ॥ ५३ ॥
तैलञ्च पक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद् ध्रुवम् ।
दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्रबिल्वपत्रजैः ॥ ५४ ॥
क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूलयेत् ।
बहुशो गोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेहितम् ।
घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः ॥ ५५ ॥

इति त्रिषष्टितमः कर्णरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःषष्टितमो नासारोगाधिकारः ॥ ६४ ॥

तत्र नासारोगाणां नामानि संख्यां चाह—

आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम् ।
नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च ॥ १ ॥

क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तिः प्रतीनाहः परिस्रवः ।
नासाशोषः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्तार्बुदानि च ॥ २ ॥
चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोथाश्चत्वारि तानि च ।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्गदाः स्मृताः ॥ ३ ॥

१ तत्र पीनसलक्षणमाह—

आनह्यते शुष्यति यस्य नासा प्रक्लेदमायाति तु धूप्यते च ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येदिह पीनसेन ॥ ४ ॥
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ५ ॥

*आनह्यते=श्वासशोषितकफेन बध्यते, अवरुध्यत इति यावत् । प्रक्लेदम्=आर्द्रताम् । आयाति=गच्छतीति यावत् । धूप्यते=सन्ताप्यते । गन्धरसान्=गन्धान्सुरभीनसुरभींश्च, न वेत्ति, नासाया आनद्धत्वं तत्र हेतुः, तथा रसान्=मधुरादींश्च, न वेत्ति, नासारोगारम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टिः । व्यवस्येद्=जानीयात् । अपीनसपीनसौ द्वावपि शब्दौ स्तः, "अवाप्योस्तनसनद्धादिषु वे"ति सूत्रेण विकल्पेनाकारलोपात् । तं विकारं=पीनसम् । प्रतिश्यायसमानलिङ्गं=वातश्लैष्मिकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम् ॥ ४-५ ॥

२ अथ पूतिनस्यलक्षणमाह—

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले सन्दूषितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ६ ॥

*दोषैः=पित्तकफरक्तैः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं, दोषसाहचर्यात् । विदग्धैः=दुष्टैः । सन्दूषितः=पूतिभावं नीतः । पूतिनस्यं=नासायां भवो नस्यो=वायुः, पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ॥६॥

३ अथ नासापाकलक्षणमाह—

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन्विकारे बलवांश्च पाकः ।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवाऽपि यत्र ॥ ७ ॥

*विक्लेदः=आर्द्रता । कोथः=पूतीभावः ॥ ७ ॥

४ अथ पूयरक्तलक्षणमाह—

दोषैर्विदग्धैरथवाऽपि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
नासा स्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ८ ॥

५ अथ दोषजक्षवथुलक्षणमाह—

घ्राणाश्रिते मर्मणि सम्प्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं गदज्ञाः॥ ९॥

*घ्राणाश्रिते मर्मणि=शृङ्गाटके॥ ९॥

अथागन्तुजक्षवथुलक्षणमाह—

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान्कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घट्टितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति॥१०॥

*तीक्ष्णोपयोगाद्=राजिकाऽऽदिभक्षणात्। अर्कनिरीक्षणात्=सूर्यदर्शनात्, तेन कफविलयनात्। तरुणास्थिमर्मणि=नासावंशास्थिमर्मणि। तरुणास्थ्नि च मर्मणि च=शृङ्गाटके, द्वन्द्वैकत्वं वा। अन्यः=आगन्तुजः॥ १०॥

६ अथ भ्रंशथुलक्षणमाह—

प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु।
प्राक्सञ्चितो मूर्द्धनि पित्ततप्ते तं भ्रंशथुं व्याधिमुदाहरन्ति॥ ११॥

७ अथ दीप्तिलक्षणमाह—

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद् धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तिमुदाहरन्ति॥१२

*प्रदीप्तेव=प्रज्वलितेव॥ १२॥

८ अथ प्रतीनाहलक्षणमाह—

उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम्॥१३॥

९ अथ स्रावलक्षणमाह—

घ्राणाद्घनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत्स्रावमुदाहरेत्तम्॥ १४॥

१० अथ नासाशोषलक्षणमाह—

घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च।
कृच्छ्राच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन्स नासापरिशोष उक्तः॥१५॥

अथ प्रतिश्यायस्य सद्योजनकनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतावश्यायकैर्मैथुनबाष्पसेकैः॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु॥१६॥

*अथ प्रतिश्यायमाह—तस्य निदानं द्विविधम्, एकं सद्योजनकं, तत्प्रबलत्वेनापेक्षते न क्रमम्, यत उक्तम्—

*न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्।
अन्यदाऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात्॥ १॥

*हेतुबाहुल्यतोरणाद्=हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात्॥ १॥

*अपरश्च चयादिक्रमेण जनकं, चयादिक्रमोत्पन्नश्च दोषो गरीयान् सकलशरीरसम्भावनया बद्धमूलत्वात्। चयादिक्रमो यथा—निदानात्सञ्चयः, सञ्चयात्प्रकोपः, प्रकोपात्प्रसरः, प्रसरात्स्थानसंश्रयः, ततो व्यक्तिः, ततो भेद इति। तत्र सद्योजातमाह—सन्धारणेति। संधारणं=मूत्रपुरीषवेगधारणम्। रजो=धूलिः, तच्च नासाप्रविष्टं हेतुः। ऋतुवैषम्यम्=ऋतुचर्याविपरीताचरणम्। शिरोऽभितापः=शिरसोऽभितापो येन धूपादिना सः। अवश्यायः=तुषारः। वाष्पसेको=रोदनम्। संस्त्यानदोषे शिरसि=संहतकफे॥१६॥

अथ प्रतिश्यायस्य चयादिक्रमजनकनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

चयं गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम्।
प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि॥१७॥

अथ प्रतिश्यायपूर्वरूपमाह—

क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः॥१८॥

*शिरसोऽभिपूर्णता=शिरसो भारेणेव व्याप्तिः। अपरे पृथग्विधाः=घ्राणधूमायनतालुविदाहनासामुखस्रावादयो विदेहोक्ता बोद्धव्याः॥ १८॥

११ अथ वातजप्रतिश्यायलक्षणमाह—

आनद्धाऽपिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा।
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च।
भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके॥ १९॥

*आनद्धा=स्तब्धा। अपिहिता=न पिहिता। अत एव तनुस्रावप्रसेकिनी॥ १९॥

१२ अथ पित्तजप्रतिश्यायलक्षणमाह—

उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात्स्रवति पैत्तिके।
कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः।
नासया तु सधूमाग्निं वमतीव स मानवः॥ २०॥

*सपीतकः=ईषत्पीतकः॥ २०॥

१३ अथ कफजप्रतिश्यायलक्षणमाह—

घ्राणात्कफकृते श्वेतः कफः शीतः स्रवेद् बहुः॥ २१॥
शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद् गुरुशिरा नरः।
गलताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरतिपीडितः॥ २२॥

१४ अथ त्रिदोषजप्रतिश्यायलक्षणमाह—

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात्संनिवर्त्तते।
सम्पक्को वाऽप्यपक्को वा स च सर्वभवः स्मृतः॥ २३॥

*अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथाऽपि तानि ज्ञेयानि। त्रिदोषजत्वादयमसाध्यः। अत एवाह—

*नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिद्ध्यति॥ इति॥ २३॥

अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह—

प्रक्लिद्यते मुहुर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।
पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विव्रियते तथा॥ २४॥
निश्वासो वाऽपि दुर्गन्धो नरो गन्धान्न वेत्ति च।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम्॥ २५॥

*आनह्यते=विबद्धा भवति। विव्रियते=अविबद्धा स्यात्। क्लेदशोषविबन्धाविवृतत्वानि नैककालं भवन्ति, किन्तु यदा यदा यद्यद्दोषाधिक्यं भवति, तदा तदा तत्तद्दोषकृतः स स बोद्धव्यः, इति न विरोधः। कृच्छ्रसाधनमसाध्यश्च॥ २४-२५॥

१५ अथ रक्तजप्रतिश्यायलक्षणमाह—

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्त्तते।
पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः॥ २६॥
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः।

दुर्गन्धोच्छ्वासवक्त्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २७ ॥

*उरोघातप्रपीडितः=उरोघातेनेव प्रपीडितः ॥ २६–२७ ॥

अथ चिकित्सामन्तरा सर्वप्रतिश्यायाः कालान्तरेणासाध्या भवन्तीत्याह—

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति च ॥ २८ ॥

*अप्रतीकारेण कालान्तरे एव सर्वे प्रतिश्याया असाध्या भवन्तीत्याह-सर्व इति ॥ २८ ॥

अथ प्रतिश्यायदुष्टौ कृम्युत्पत्तितल्लक्षणं चाह—

मूर्च्छन्ति कृमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः ।
कृमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनात्र लक्षणम् ॥ २९ ॥

*अत्र=एषु प्रतिश्यायेषु । कफजा एव कृमयो भवन्तीति श्वेताः स्निग्धाश्च ॥ २९ ॥

अथ वृद्धाः प्रतिश्याया अपरानपि विकारान् कुर्वन्तीत्याह—

बाधिर्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
शोषाग्निमान्द्यकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ३० ॥

*"घोरांश्च नयनामयान्"इति वचनेऽप्यान्ध्यग्रहणं पुनर्विशेषार्थं । अघ्रत्वं=न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भावोऽघ्रत्वम् ॥ ३० ॥

अथ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरणायाह—

अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ३१ ॥

*अर्बुदानि सप्त=वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोजानि । शोथाश्चत्वारो=वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजाः । अर्शांसि चत्वारि=वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि=वातपित्तश्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि घ्राणेऽपि भवन्ति ॥३१॥

अथ चिकित्साभेदादामपीनसलक्षणमाह—

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुः स्वरः ।
क्षामः ष्ठीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ ३२ ॥

*नासास्रावस्तनुस्वरः क्षाम इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

अथ पक्वपीनसलक्षणमाह—

आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥ ३३ ॥

*आमलिङ्गान्वितः=आमलिङ्गैः=शिरोगुरुत्वादिभिर्युक्तः, श्लेष्मा। पश्चाद्, घनः=निबिडः। अथवा-खेषु=नासारन्ध्रेषु। निमज्जति=सक्तो भवति। वर्णविशुद्धिः=श्लेष्मणः प्रकृतवर्णता ॥ ३३ ॥

अथ नासारोगचिकित्सामाह—

सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ ३४ ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रकजैः रसैः ॥ ३५ ॥
पीनसे स्वरभेदे च तमके च हलीमके ।
सन्निपाते कफे कासे ज्वरे श्वासे च शस्यते ॥ ३६ ॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षासुरसकट्फलैः ।
कुष्ठोग्राशिग्रुजन्तुघ्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥ ३७ ॥

*पीनसादिषु ॥ ३७ ॥

अथ व्योषादिवटीमाह—

व्योषचित्रकतालीसतिन्तिडीकाम्लवेतसम् ।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वकपत्रपादिकम् ॥ ३८ ॥
व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥ ३९ ॥

अथ व्याघ्रीतैलमाह—

व्याघ्रीदन्तीवचाशिग्रुसुरसाव्योषसिन्धुजैः ।
सिद्धं तैलं नसि क्षिप्तं पूतिनासागदापहम् ॥ ४० ॥

अथ शिग्रुतैलमाह—

शिग्रुसिंहीनिकुम्भानां बीजैः सव्योषसैन्धवैः ।
बिल्वपत्ररसैः सिद्धं तैलं स्यात्पूतिनस्यनुत् ॥ ४१ ॥

*निकुम्भो=दन्ती। पूतिनस्यनुद्—नस्यात् ॥ ४१ ॥

घृतगुग्गुलुमिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।

धूमं क्षवथुरोगघ्नं भ्रंशथुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥
शुण्ठीकुष्ठकणाबिल्वद्राक्षाकल्ककषायवत् ।
तैलं पक्वमथाज्यं वा नस्यात्क्षवथुनाशनम् ॥ ४३ ॥
नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दीप्ते शिरःस्वेदनमल्पशस्तु ।
नस्ये कृते क्षीरजलावसेकाञ्छंसन्ति भुञ्जीत च मुद्गयूषैः ॥४४॥
नासास्रावे घ्राणयोश्चूर्णमुक्तं नाड्या देयं येऽवपीडाश्च पथ्याः ।
तीक्ष्णान्धूमान्देवदार्वग्निकाभ्यां मांसं त्वाजं पथ्यमत्रादिशन्ति।४५॥
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् ।
वस्त्रेण गुरुणा तेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ४६ ॥
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु गुग्गुलुः समनःशिलः ।
वचैतच्चूर्णमाघ्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।
घृततैलसमायुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥ ४७ ॥
सधूमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः ।
प्रतिश्याये पिबेद्धूमं सर्वगन्धसमायुतम् ॥ ४८ ॥
चातुर्जातकचूर्णं वा घ्रेयं वा कृष्णजीरकम् ॥ ४९ ॥
*कृष्णजीरकमत्र कलौञ्जी ॥ ४९ ॥

पुटपक्वं जयापत्रं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ५० ॥
*जया = विजया, "भङ्गे"ति यावत् । शीलितं = भुक्तम् ॥ ५० ॥
पिप्पल्यः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥ ५१ ॥
शिरसोऽभ्यञ्जनैः स्वेदैर्नस्यैर्मन्दोष्णभोजनैः ।
वमनैर्घृतपानैश्च तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ ५२ ॥
क्रिमिघ्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान्वै क्रिमिषु योजयेत् ।
नावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ५३ ॥
रक्तपित्तानि शोथांश्च तथाऽर्शांस्यर्बुदानि च ।
नासिकायां स्युरेतेषां स्वं स्वं कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ५४ ॥
गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः ।

सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासाऽर्शसां हितम् ॥ ५५ ॥

इति चतुःषष्टितमो नासारोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमो मुखरोगाधिकारः ॥ ६५ ॥

तत्र मुखस्य स्वरूपमाह—

ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो मुखादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ॥ १ ॥

अथ मुखरोगसंख्यामाह—

स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा ।
दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥ २ ॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वेषु च स्मृताः ।
एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः ॥ ३ ॥

अथ मुखरोगनिदानमाह—

आनूपपिशितक्षारदधिमाषादिसेवनात् ।
मुखमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ ४ ॥

अथौष्ठरोगाणां निदानपूर्विकां संख्यामाह—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥ ५ ॥

१ अथ वातजौष्ठरोगलक्षणमाह—

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥ ६ ॥

*परुषौ=रूक्षौ । दाल्येते=विदार्येते । परिपाट्येते=किञ्चिद्विदीर्णत्वचौ क्रियेते ॥ ६ ॥

२ अथ पित्तजौष्ठरोगलक्षणमाह—

चीयते पिडकाभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः ।
सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ७ ॥

*सरुजाभिः=पैत्तिकरुगन्विताभिः ॥ ७ ॥

३ अथ कफजौष्ठरोगलक्षणमाह—

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

कण्डूमन्तौ कफाच्छ्वेतौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू ॥ ८॥

४ अथ त्रिदोषजौष्ठरोगलक्षणमाह—

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाऽन्वितौ ॥ ९ ॥

५ अथ रक्तजौष्ठरोगलक्षणमाह—

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥ १० ॥

६ अथ मांसजौष्ठरोगलक्षणमाह—

मांसदुष्टौ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ११ ॥

*जन्तवः = कृमयः । मूर्च्छन्ति = बर्द्धन्ते । मुखादुभयतः = सृक्किण्योः ॥ ११ ॥

७ अथ मेदोजौष्ठरोगलक्षणमाह—

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ मृदू ।
स्वच्छस्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ १२ ॥

८ अथाभिघातजौष्ठरोगलक्षणमाह—

क्षतजाभौ विदीर्येते पीड्येते चाभिघाततः ।
मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥ १३ ॥

*मथितौ = मृदिताविव । अत एव क्षतजाभौ = रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ १३ ॥

अथौष्ठरोगचिकित्सामाह—

गलदन्तमूलदशनच्छदेषु रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मादेतेष्वसकृद्रुधिरं विस्रावयेदुष्णम् ॥ १४ ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

*चतुर्विधेन स्नेहेन = तैलघृतवसामज्जरूपेण ॥ १५ ॥

वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥ १६ ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।

हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥ १७ ॥
मेदोजे शोधिते स्विन्ने स्वेदिते कवलो हितः।
प्रियङ्गुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ १८ ॥

अथ प्रतिसारणविधिमाह—

दन्तजिह्वामुखानां यच्चूर्णकल्कावलेहकैः।
शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥ १९ ॥
ओष्ठरोगेष्वशेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत्।
तेषु व्रणत्वं जातेषु व्रणवत्समुपाचरेत् ॥ २० ॥

अथ दन्तवेष्टजरोगाणां नामानि संख्यां चाह—

शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा।
दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च ॥ २१ ॥
ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खल्लीवर्द्धन एव च ॥ २२ ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥ २३ ॥

१ अथ शीतादलक्षणमाह—

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्त्तते।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ २४ ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥ २५ ॥

*दन्तवेष्टेभ्यः=दन्तवेष्टनमांसेभ्यः। अकस्मात्=अभिघातं विना। शीर्यन्ते=पतन्ति। पचन्ति च परस्परं=पाकोष्मणा मांसानि शोणितं पचन्ति ॥ २४-२५ ॥

२ अथ दन्तपुप्पुटकलक्षणमाह—

दन्तयोस्त्रिषु वाऽप्यत्र श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ २६ ॥

३ अथ दन्तवेष्टलक्षणमाह—

स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ २७ ॥

*अत्र "दन्तमूलानी"ति कर्तृपदमध्याहरणीयम् ॥ २७ ॥

४ अथ सौषिरलक्षणमाह—

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफवातजः ।
लालास्रावी च कण्डूरः स ज्ञेयः सौषिरो गदः ॥ २८ ॥

५ अथ महासौषिरलक्षणमाह—

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपच्यते ।
यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महासौषिरसंज्ञकः ॥ २९ ॥

*तालु चाप्यवदीर्यते-चकाराद्दन्तवेष्टश्चाप्यवदीर्यते, सप्तरात्रा-न्मारकश्चायम् । यत आह भोजः—

*"महासौषिर इत्येष सप्तरात्रान्निहन्त्यसून्" ॥ इति ॥ २९ ॥

६ अथ परिदरलक्षणमाह—

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन्ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३० ॥

७ अथोपकुशलक्षणमाह—

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥ ३१ ॥
आध्मायन्तेऽस्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तसमुद्भवः ॥ ३२ ॥

*आघट्टिताः=घृष्टाः ॥ ३१-३२ ॥

८ अथ वैदर्भलक्षणमाह—

घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च रदा यस्मिन्स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ ३३ ॥

*संरम्भः=शोथः । "चलन्ति चे"ति चकाराद्वेदनादाहपाकाः॥३३॥

९ अथ खल्लीवर्द्धनलक्षणमाह—

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक्प्रशाम्यति ॥ ३४ ॥

*सञ्जाते दन्ते ॥ ३४ ॥

१० अथाधिमांसलक्षणमाह—

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः।
लालास्रावो कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः॥ ३५॥

*हानव्ये=हनुभवे, पश्चिमे दन्ते=अन्त्यजे॥ ३५॥

११-१५ अथ पञ्चविधदन्तनाडीलक्षणमाह—

दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः॥ ३६॥

*यथा नाडीव्रणे वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्च नाड्यः कथितास्तथाऽत्रापीत्यर्थः॥ ३६॥

१६ अथ दन्तविद्रधिलक्षणमाह—

दन्तमांसमलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्महान्।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥ ३७॥

*दन्तमांसमलैः=दन्तवेष्टगतदोषैः। सास्रैः=सरक्तैर्हेतुभिः॥ ३७॥

अथ दन्तवेष्टरोगचिकित्सामाह—

शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान्।
निक्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्याद्गण्डूषधारणम्॥ ३८॥
कासीसलोध्रकृष्णामनःशिलाप्रियङ्गुतेजोह्वाः।
एषां चूर्णं मधुयुक्शीतादे पूतिमांसहरम्॥ ३९॥

*तेजोह्वा="तेजवल्कल" इति लोके॥ ३९॥

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे सम्प्रशस्यते।
दन्तपुप्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम्॥ ४०॥
सपञ्चलवणक्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम्।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भोजनम्॥ ४१॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणन्तु प्रतिसारयेत्।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः॥ ४२॥

*प्रतिसारयेद्=अङ्गुल्या घर्षयेत्। पत्तङ्गः="चोक" इति लोके॥ ४२॥

गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः।
चलदन्तस्थिरकरं कार्यं बकुलचर्वणम्॥ ४३॥

अथ मुस्ताऽऽदिवर्टिकामाह—

भद्रमुस्ताऽभयाव्योषविडङ्गारिष्टपल्लवैः।

गोमूत्रपिष्टैर्गुटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥
तां निधाय मुखे स्वप्याच्चलदन्तातुरो नरः ।
नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥ ४५ ॥

अथ सहचराद्यतैलमाह—

तुलाधृतं नीलसहाचरन्तु द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
ततश्चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥ ४६ ॥
कल्कैरनन्ताखदिरेरिमेदजम्ब्वाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाज्यञ्च घृतं मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥४७॥

*नीलसहाचरः=(नीलपुष्पकटसरैया) । अनन्ता=अनन्तमूलं (दुरालभा), तदलाभे "यवासो" ग्राह्यः । इरिमेदो=दुर्गन्धखदिरः ॥ ४६-४७ ॥

सौषिरे हृतरक्ते तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥ ४८ ॥
क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥ ४९ ॥
काष्ठोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्रावयेद्भिषक् ।
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सव्योषैः प्रतिसारयेत् ॥ ५० ॥
शस्त्रेणोद्धृत्य वैदर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षीरं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥ ५१ ॥
उद्धृत्याधिकदन्तं तु ततोऽग्निमवचारयेत् ।
कृमिदन्तकवच्चात्र विधिः कार्यो विजानता ॥ ५२ ॥

*इयं खलीवर्धनस्य चिकित्सा ॥ ५२ ॥

छित्त्वाऽधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशूकजैः ॥ ५३ ॥

*तेजोवती=तेजोवल्कलः—स्वर्णजीवन्ती च ॥ ५३ ॥

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कवले चात्र कीर्त्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ ५४ ॥
नाडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।

यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥ ५५ ॥
क्षिप्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ५६ ॥
भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुमस्थिगतिर्ध्रुवम् ।
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ५७ ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रस्रवेदति ।
रक्ताभिषेकात्पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥ ५८ ॥
काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद्भिषक् ।
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ॥ ५९ ॥

*कषायैरिति शेषः ॥ ५९ ॥

अथ जात्यादितैलमाह—

कषायैर्जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः ॥ ६० ॥
मञ्जिष्ठालोध्रखदिरयष्ट्याह्वैश्चापि यत्कृतम् ।
तैलं यत्साधितं तत्तु हन्याद्दन्तगतां गतिम् ॥ ६१ ॥

*जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिष्ठाऽऽदिचतुष्टयस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत् । जाती="चमेली" इति लोके, तस्याः पत्रं ग्राह्यम् । मदनो=धत्तूरस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् । कण्टकी=(बडीकटैया), तस्या मूलं ग्राह्यम् । स्वादुकण्टको=गोक्षुरस्तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ॥ ६०–६१ ॥

विद्रध्युक्तं विधिं युक्तं विदध्याद्दन्तविद्रधौ ।
शस्त्रकर्म नरस्तत्र कुशलो नैव कारयेत् ॥ ६२ ॥

अथ दन्तरोगाणां नामानि संख्यां चाह—

दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥ ६३ ॥
कपालिकाऽत्र कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६४ ॥

१ अथ दालनलक्षणमाह—

दीर्यमाणेष्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ६५ ॥

२ अथ कृमिदन्तकलक्षणमाह—

कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वातात्स ज्ञेयः कृमिदन्तकः ॥ ६६ ॥

*ससंरम्भः=दन्तमूलशोथयुक्तः, तत्रैव स्रावो बोद्धव्यः । अनिमित्तरुजः=अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजावान् ॥ ६६ ॥

३ अथ भञ्जनकलक्षणमाह—

वक्त्रं वक्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञकः ॥ ६७ ॥

४ अथ दन्तहर्षलक्षणमाह—

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।
तत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥६८ ॥

५ अथ दन्तशर्करालक्षणमाह—

मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलशोषितः ।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ ६९ ॥

*शर्करा=सिकता ॥ ६९ ॥

६ अथ कपालिकालक्षणमाह—

कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छिद्दन्तशर्करा ॥ ७० ॥

*कपालानि=मृन्मयघटादिखण्डानि, तेष्विव । समलेषु दन्तेषु=मलसहितदन्तावयवेषु । दीर्यत्सु सत्सु । या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया । सा कपालिका, दन्तच्छिद्=दन्तनाशिनी ॥ ७० ॥

७ अथ श्यावदन्तकलक्षणमाह—

योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावतां नीलतां वाऽपि गतः स श्यावदन्तकः ॥ ७१ ॥

*दग्धः=दग्ध इव ॥ ७१ ॥

८ अथ कराललक्षणमाह—

शनैः शनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः।
करालान्विकटान्दन्तान्स करालो न सिध्यति ॥ ७२ ॥

*करालान्=भयानकान्। अयं सुश्रुतेनोक्तः, संग्रहकारेण संगृहीतः ॥ ७२ ॥

अथ दन्तरोगचिकित्सा।

तत्र लाक्षाऽऽद्यतैलमाह—

तैलं लाक्षारसं क्षारं पृथक्प्रस्थमितं पचेत्।
द्रव्यैः पलमितैरेतैः क्वाथैश्चापि चतुर्गुणैः ॥ ७३ ॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदने धृतम् ॥ ७४ ॥
दालनं दन्तचालं च दन्तमोक्षं कपालिकाम्।
शीतादं पूतिवक्त्रश्च विरुचिं विरसास्यताम् ॥ ७५ ॥
हन्यादाशु गदानेतान्कुर्याद्दन्तानपि स्थिरान्।
लाक्षाऽऽदिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ७६ ॥
जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम्।
तथाऽवपीडैर्वातघ्नैः स्नेहगण्डूपधारणैः ॥ ७७ ॥
भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
कृमिदन्तापहं कोष्णं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥ ७८ ॥
बृहतीभूमिकदम्बपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाक्वाथः।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ७९ ॥
नीलीवायसजङ्घाकटुतुम्बीमूलमेकैकम्।
सञ्चूर्ण्य दशनविधृतं दशनक्रिमिनाशनं प्राहुः ॥ ८० ॥
स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य च।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥ ८१ ॥

*त्रैवृतस्य सर्पिषः=त्रिवृतापक्कस्य सर्पिषः, कवल इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च।
पेया रसा यवाग्वश्च क्षीरसन्तानिकाघृतम्।

शिरोवस्तिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥ ८२ ॥

*अत्र = दन्तहर्षे ॥ ८२ ॥

अच्छिन्दन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ८३ ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया मता ॥ ८४ ॥

*एषा क्रिया = दन्तहर्षक्रिया ॥ ८४ ॥

अथ दन्तरोगिणोऽपथ्यान्याह—

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम् ।
तथाऽतिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी न भक्षयेत् ॥ ८५ ॥

अथ जिह्वारोगाणां निदानं नामानि संख्यां चाह—

वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः ॥ ८६ ॥

१ अथ वातजजिह्वारोगलक्षणमाह—

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ॥८७॥

*स्फुटिता = मनाग्विदीर्णा । प्रसुप्ता = रसानामनभिज्ञतया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा = शाको = मरुभूमिजद्रुमस्तच्छदकण्टकाचिता, अयं लोके "जली" इति ख्यातः ॥ ८७ ॥

२ अथ पित्तजजिह्वारोगलक्षणमाह—

पित्तात्सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च ॥ ८८ ॥

३ अथ कफजजिह्वारोगलक्षणमाह—

कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥८९॥

*बहुला = स्थूला । मांसोच्छ्रयैः = मांसजकण्टकैः ॥ ८९ ॥

४ अथालासलक्षणमाह—

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकात् ॥९०॥

*प्रगाढः = प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्त्तिः = कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य सः, कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशं पाकेन पित्तञ्च, अतस्त्रिदोषजोऽयम्, असाध्यत्वञ्चास्य ॥९०॥

५ अथोपजिह्विकालक्षणमाह—

जिह्वाऽग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥ ९१ ॥

*जिह्वाऽग्ररूपः = जिह्वाऽग्राकृतिः ॥ ९१ ॥

अथ जिह्वारोगचिकित्सामाह—

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ।
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ ९२ ॥
पित्तजे परिघृष्टे तु निःसृते दुष्टशोणिते ।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यञ्च मधुरं हितम् ॥ ९३ ॥
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ ९४ ॥
उपजिह्वां तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत् ॥ ९५ ॥
व्योषक्षाराभयावह्निचूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत् ॥ ९६ ॥

अथ तालुरोगाणां नामानि संख्यां चाह—

गलशुण्डी तुण्डिकेर्यध्रूषः कच्छप एव च ।
ताल्वर्बुदश्च कथितो मांससङ्घात एव च ॥ ९७ ॥
तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैव च ।
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव ॥ ९८ ॥

१ अथ गलशुण्डीलक्षणमाह—

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः ।
तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥९९॥

*ध्मातवस्तिप्रकाशः = वातपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥ ९९ ॥

२ अथ तुण्डिकेरीलक्षणमाह—

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी श्लेष्मासृग्भ्यां कीर्त्तिता तुण्डिकेरी॥१००॥

*तुण्डिकेरी = "वनकार्पासीफलं" तत्तुल्या ॥ १०० ॥

३ अथाध्रूषलक्षणमाह—

शोथः स्तब्धो लोहितः शोणितोत्थो ज्ञेयोऽध्रूषः सज्वरस्तीव्ररुक्च॥१०१॥

४ अथ कच्छपलक्षणमाह—

कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणः स्यात् ॥ १०२ ॥

*कूर्मोत्सन्नः=मध्ये प्रोच्चः प्रान्ते नतः ॥ १०२ ॥

५ अथ तात्वर्बुदलक्षणमाह—

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं पित्तलिङ्गम् ॥१०३॥

*पद्माकारं=पद्मकर्णिकावत्केशरैरिव पार्श्वतो दीर्घैर्मांसाङ्कुरैर्वेष्टितम् ॥ १०३ ॥

६ अथ मांससंघातलक्षणमाह—

दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च तात्वन्तःस्थं मांससङ्घातमाहुः ॥१०४॥

अथ तालुपुप्पुटलक्षणमाह—

नीरुक्स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यान्मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे॥१०५॥

८ अथ तालुशोषलक्षणमाह—

शोषोऽत्यर्थं दीर्यते वाऽपि तालु
श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च ॥ १०६ ॥

९ अथ तालुपाकलक्षणमाह—

पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १०७ ॥

१० अथ तालुरोगचिकित्सामाह—

कुष्ठोषणवचासिन्धुकणापाठाप्लवैः सह ।
सक्षौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥ १०८ ॥

*प्लवः=“केवटी मोथा”–“गुडतजी”ति लोके ॥ १०८ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दंशेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥ १०९ ॥

*मण्डलाग्रेण=शस्त्रविशेषेण ॥ १०९ ॥

अत्यादानात्स्रवेद्रक्तं ततः स म्रियते नरः ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालास्रावो भ्रमस्तथा ॥
तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।
गलशुण्डीं तु सञ्छिद्य कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥

पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
क्षौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठारास्नाकटुकरोहिणीः ।
निक्वाथ्य पिचुमर्दञ्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेर्यध्रुषे कूर्मे सङ्घाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ ११० ॥
तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥ १११ ॥

अथ गलरोगाणां नामानि संख्यामाह—

रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयो बलासश्चैकवृन्दकः ॥ ११२ ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघश्च स्वरघ्नश्च मांसतानस्तथैव च ॥ ११३ ॥
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥ ११४ ॥

अथ पञ्चरोहिणीनां सामान्यां सम्प्राप्तिमाह—

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून्व्याधिरयं च रोहिणी ॥ ११५ ॥

*गले-अनिलः, मूर्च्छितः=प्रवृद्धः । तथा-पित्तकफौ च मूर्च्छितौ=पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । ननु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः, पृथग्दोषजाया विवक्ष्यमाणत्वाद् । मांसं शोणितं च प्रदूष्य तथा गलोपसंरोधकरैरसून्निहन्ति । अयं व्याधिः-रोहिणीसंज्ञो ज्ञेयः । सर्वा रोहिण्यस्त्रिदोषजा उत्कर्षात्तु वातादिव्यपदेशः ॥११५॥

१ अथ वातजरोहिणीलक्षणमाह—

जिह्वासमन्ताद् भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥ ११६ ॥

*जिह्वासन्मताद्=जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा=कम्पविनामस्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ ११६ ॥

२ अथ पित्तजरोहिणीलक्षणमाह—

क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥ ११७ ॥

३ अथ कफजरोहिणीलक्षणमाह—

स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥ ११८ ॥

*स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ ११८ ॥

४ अथ त्रिदोषजरोहिणीलक्षणमाह—

गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत्सा ॥ ११९ ॥

५ अथ रक्तजरोहिणीलक्षणमाह—

स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥ १२० ॥

अथ रोहिणीनां मारकत्वावधिमाह—

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात्कफसमुद्भवा ।
पञ्चाहात्पित्तसम्भूता सप्ताहात्पवनोत्थिता ॥ १२१ ॥

६ अथ कण्ठशालूकलक्षणमाह—

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥१२२॥

*कण्टकशूकभूतः=कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ॥ १२२ ॥

७ अथाधिजिह्वकलक्षणमाह—

जिह्वाऽग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादसृजैव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥१२३॥

*असृजा मिश्रादेवेत्यन्वयः ॥ १२३ ॥

अथ वलयलक्षणमाह—

बलास एवायतमुन्नतञ्च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यमेव विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥ १२४ ॥

९ अथ बलासलक्षणमाह—

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥ १२५ ॥

*मर्मच्छिदं=हृदयमर्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥ १२५ ॥

१० अथैकवृन्दलक्षणमाह—

वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च ।

नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः ॥ १२६ ॥

*अन्तः = गलमध्ये । अपाकी = ईषत्पाकी । अमृदुः = ईषन्मृदुः॥१२६॥

११ अथ वृन्दलक्षणमाह—

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तं चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्सतोदं पवनात्मकं तु ॥ १२७ ॥

१२ अथ शतघ्नीलक्षणमाह—

वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
अनेकरुक्प्राणहरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥ १२८ ॥

*घना = कठिना । अनेकरुग् = वातपित्तकफजनोदृदाहकण्डूवा-दियुक्ता । शतघ्नीसदृशी = लौहकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला, तत्तुल्या, यतः प्राणहरी ॥ १२८ ॥

१३ अथ गिलायुलक्षणमाह—

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक्स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ १२९ ॥

१४ अथ गलविद्रधिलक्षणमाह—

सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ १३० ॥

१५ अथ गलौघलक्षणमाह—

शोथो महान्यस्तु गलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥१३१॥

*वायुगतेर्निहन्ता = उदानवायुगतिनिरोधकः ॥ १३१ ॥

१६ अथ स्वरघ्नलक्षणमाह—

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदुष्टेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥ १३२ ॥

*ताम्यमानः = तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः = शुष्को विमुक्तो = ऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः । अस्वाधीनता भक्तं गिलितुमशक्यत्वात् । अनिलायनेषु = वायुवर्त्मसु श्वसनात् = वातात् ॥१३२॥

१७ अथ मांसतानलक्षणमाह—

प्रतानवान्यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥१३३॥

*प्रतानवान्=विस्तारवान् । सुकष्टः=अतिशयितं कष्टं यत्र सः ॥१३३॥

१८ अथ विदारीलक्षणमाह—

सदाहतोदं श्वयथुं सताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन शेते ॥१३४॥

*सः=पुरुषो, येन=पार्श्वेण, विशेषात्=बाहुल्येन, शेते, तस्मिन्पार्श्वे, सा विदारी भवतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

अथ गलरोगचिकित्सामाह—

रोहिणीनान्तु साध्यानां हितं शोणितमोचनम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥
वातजान्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान्स्नेहगण्डूषान्धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत्कवलो द्राक्षापरूषैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १३५ ॥

*आगारधूमः="कोल"इति लोके । कटुकानि=शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि ॥ १३५ ॥

श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलश्च कफोच्छ्रये ॥ १३६ ॥

*श्वेता=अपराजिता ॥ १३६ ॥

पित्तवत्साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥ १३७ ॥
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥ १३८ ॥
एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दञ्च समुपाचरेत् ॥ १३९ ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसम्पक्वं छेदयेद्गलविद्रधिम् ॥ १४० ॥

अथ गलरोगाणां सामान्यचिकित्सामाह—

कण्ठरोगेष्वसृङ्मोक्षैस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥ १४१ ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्वीत्वङ्निम्बताक्ष्यंकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माक्षिकसंयुतः ॥ १४२ ॥
कटुकाऽतिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १४३ ॥
मृद्वीका कटुका व्योषं दार्वीत्वक् त्रिफला घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोह्वेति सुचूर्णितम् ॥ १४४ ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगाश्चैते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १४५ ॥
यवाग्रजं तेजवतीञ्च पाठां रसाञ्जनं दारुनिशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्याद् गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ १४६ ॥

अथ समस्तमुखरोगाणां निदानं संख्यां चाह—

पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ॥ १४७ ॥

१ अथ वातजमुखरोगलक्षणमाह—

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यत्राचितं सर्वसरः स वातात् ॥ १४८ ॥

२ अथ पैत्तिकमुखरोगलक्षणमाह—

रक्तैः सदाहैः पिडकैः सपीतैर्यत्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ १४९ ॥

३ अथ कफजमुखरोगलक्षणमाह—

अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यत्राचितं चापि स वै कफेन ॥ १५० ॥
*यत उक्तं सुश्रुतेन—अल्पवेदनैरिति ॥ १५० ॥

अथ मुखरोगेष्वसाध्यानाह—

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्यास्तु मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिसौषिरौ ॥ १५१ ॥
दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ।
स्वरघ्नो वलयो बृन्दो बलासः स हि दारुणः (च विदारिका):
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ।

असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः ।
तेषु वाऽपि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ १५२ ॥

अथ सम्पूर्णमुखरोगाणां चिकित्सामाह—

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ १५३ ॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ १५४ ॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं कुर्यात्कफापहम् ॥ १५५ ॥
मुखपाके शिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमूत्रघृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ १५६ ॥
जातीपत्रामृताद्राक्षायासदार्वीफलत्रिकैः ।
क्राथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ १५७ ॥
कार्यश्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।
कृष्णजीरककुष्ठेन्द्रयवचर्वणतस्त्र्यहात् ॥ १५८ ॥
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ।
पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवैः ॥ १५९ ॥
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ।
पञ्चवल्कलजः क्राथस्त्रिफलासम्भवोऽथ वा ॥ १६० ॥
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ।
स्वरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ १६१ ॥
सतच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च क्राथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥१६२॥
*राजद्रुमः="घनवहेरा" इति लोके ॥ १६२ ॥
तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
क्षौद्राढ्यो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥ १६३ ॥
आस्वादिता सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वग्बीजपूरफलजा पवनमपास्यं वारयति ॥ १६४ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ १६५ ॥
यष्टीमधु पलमेकं त्रिशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद् द्विगुणपयोविधिना पक्कं तु नस्येन ॥ १६६ ॥
निशि वदनस्य स्रावं क्षपयति गात्रस्य दोषसंघातम् ।
कचधर्षत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ १६७ ॥

इति पञ्चषष्टितमो मुखरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

अथ षट्षष्टितमो विषाधिकारः ॥ ६६ ॥

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह—

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ १ ॥

अथ स्थावरविषस्य दश स्थानान्याह—

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च ।
निर्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥ २ ॥

*तद्यथा–मूलविषं=करवीरादि । पत्रविषं=विषपत्रिकाऽऽदि । फलविषं=कर्कोटकादि । पुष्पविषं=वेत्रादि । त्वक्सारनिर्यासविषाणि=करम्भादीनि । क्षीरविषं=वत्सनाभशक्तुकादि ॥ २ ॥

अथ जङ्गमविषस्य षोडश स्थानान्याह—

दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।
शुक्रं लालाऽऽर्त्तवस्पर्शसंदंशावमर्दितम् ।
गुदास्थिपित्तशूकानि दश षड् जङ्गमाश्रयाः ॥ ३ ॥

*तद्यथा—दृष्टिनिश्वासविषाः=दिव्याः सर्पाः । दंष्ट्राविषाः=भौमसर्पाः । दंष्ट्रानखविषाः=व्याघ्रादयः । मूत्रपुरीषविषाः=गृहगोधिकाऽऽदयः । शुक्रविषाः=मूषिकाऽऽदयः । लालाविषाः=उच्चिटिङ्गादयः । लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसंदंशावमर्दितगुदपुरीषविषाः=चित्रशीर्षादयः । अस्थिविषाः=सर्पादयः । पित्तवि-

षाः=शकुलमत्स्यादयः। शूकविषाः=भ्रमरादयः॥ ३॥

अथ स्थावरविषाणां सामान्यकार्याणि।

१ तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह—

उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं तथा॥ ४॥

२ अथ पत्रविषकार्यमाह—

जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्॥ ५॥

३ अथ फलविषकार्यमाह—

मुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने॥ ६॥

४ अथ पुष्पविषकार्यमाह—

भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा॥ ७॥

५-७ अथ त्वक्सारनिर्यासविषकार्याण्याह—

त्वक्सारनिर्यासविषैरुपभुक्तैर्भवन्ति हि।

आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः॥ ८॥

८ अथ क्षीरविषकार्यमाह—

फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता॥ ९॥

९ अथ धातुविषकार्यमाह—

हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।

प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्॥ १०॥

*एतानि=मूलविषाणि नव। कालघातीनि=कालान्तरमारकाणि॥ १०॥

अथ कन्दविषविशेषकार्यमाह—

कन्दजान्युग्रवीर्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश।

सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥ ११॥

अथ विषपरीक्षा।

स्थावरं जङ्गमं वाऽपि कृत्रिमं चापि यद्विषम्।

सद्यो निहन्ति तत्सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्॥ १२॥

अथ विषस्य दशगुणानाह—

रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च।

विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च ते दश॥ १३॥

अथ वैगुण्यैर्विषस्य कार्यमाह—

तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्।
तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्मबन्धाञ्छिनत्ति हि॥
शरीरावयवान्सौक्ष्म्यात्प्रविशेद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तत्प्रोक्तं व्यवायात्प्रकृतिं हरेत्॥
विकाशित्वात्क्षपयति दोषान्धातून्मलानपि।
अतिरिच्यते वैशद्याद् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात्॥ १४॥
दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात्क्लेशयते चिरम्॥ १५॥

अथ विषलिप्तशस्त्रक्षतस्य लक्षणमाह—

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वाऽपि॥ १६॥
तृष्णातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धं विद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्याद्मित्रैर्दत्तः क्ष्वेडो वा व्रणे यस्य चापि॥ १७॥

*पच्यते चाप्यभीक्ष्णं=पुनःपुनः पाकमेति। तापः-बहिः स्थितः। दाहोऽभ्यन्तरे। कुर्यादित्यत्र "क्षतं" कर्तृपदं बोद्धव्यम्॥ १६-१७॥

अथ विषदातृलक्षणमाह—

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥ १८॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥१९॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत्प्रहसेदपि।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते॥ २०॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्॥ २१॥
निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनःपुनः।
वर्त्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः॥ २२॥

*प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति, तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह—इङ्गितज्ञ इति। इङ्गितम्=अभिप्रायसूचकमाकारम्।

मुखवैकृतं=मुखवैवर्ण्यादि । एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः । न ददात्युत्तरं· पृष्टः—स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात् । संकीर्णम्—अस्फुटम् । भयज· नितपर्वव्यथाऽपनोदनायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसेदहेतावपि । श्यामः =दग्धसमानवर्णः । आलभेत=स्पृशेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं· वर्त्तते ॥ १८-२२ ॥

अथ जङ्गमविषस्य सामान्यकार्याण्याह—

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोथं चैवातिसारं च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ २३ ॥

अथ सर्पानाह—

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।
यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥ २४ ॥
फणिनो भोगिनो ज्ञेयाः संख्यातास्तेऽत्र विंशतिः ।
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ।
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः ॥ २५ ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वश्च राजिभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट् ॥२६॥

*जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वादादौ तदाश्रयसर्पानाह— वातेति । एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानो बोध्याः । द्व्यन्तराः=द्वे अन्तरे=भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः । यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाता इत्यादि ॥२४-२६॥

अथ भोगिसर्पादिकृतदंशलक्षणभेदमाह—

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ २७ ॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक्सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ २८ ॥

अथ देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह—

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः ॥२९॥

*याम्ये=भरण्याम् । पित्र्ये=मघायाम् ॥ २९ ॥

अथ दर्वीकरजातिसर्पाणां विषकृत्यमाह—

दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति मेघानिलोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥३०॥

*उष्णे=उष्णसंयोगे ॥ ३० ॥

अथ दर्वीकरलक्षणमाह—

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥ ३१ ॥

अथ येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह—

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु वालेषु वृद्धेषु वुभुक्षितेषु।
क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षेऽवले गर्भवतीषु चापि ॥ ३२ ॥

अथ विषाभिभूतस्यासाध्यलक्षणान्याह—

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति।
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ३३ ॥
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासाऽवसादश्च सकण्ठभङ्गः।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयः ॥३४॥

*केशशातः—आकर्षणात्। नासाऽवसादः=नासाया नतत्वम्। कण्ठभङ्गः=ग्रीवाधारणाऽशक्तिः। हन्वोः स्थिरत्वं=हनुद्वय-स्तम्भः ॥ ३३-३४ ॥

अपरञ्च—

वान्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥३५॥

*रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य=यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादि-भ्यो रक्तं स्रवेत् ॥ ३५ ॥

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथ वा विवर्णम्।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्यात् ॥ ३६ ॥

*अत्यर्थमुपद्रुतं वा=ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतम्। हीन-स्वरं=वक्तुमक्षमम्। विवर्णं=कृष्णवर्णम्। सारिष्टं=नासाभङ्गादि-युक्तम्। अवेगिनं=वेगो=विषवेगः, "लहरि"इति लोके, तद्र-हितम् ॥ ३६ ॥

अथ दूषीविषलक्षणमाह—

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति॥ ३७॥

*स्थावरं जङ्गमं च विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते। तदाह—जीर्णमिति। जीर्णम्=अतिपुराणम्। विषघ्नौषधिभिर्हतं=विषघ्नीभिरौषधीभिर्वीर्यहानिकृतम्। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं=स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनम्॥३७॥

अथ दूषीविषकार्यमाह—

वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि।
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धिवैरस्ययुतः पिपासी।
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा॥३८॥

*न निपातयेद्=न मारयेत्। कफान्वितं=कफेन मन्दीकृतोष्णयादिगुणम्। वर्षगणानुबन्धि=कफेनाग्नेर्मान्द्यादित्वादपाकाच्चिरस्थायि। तथा दूषीविषजदद्रुरोगवर्ती भिन्नपुरीषवर्णः=भिन्नपुरीषः=उद्गतमलः, भिन्नवर्णः=विवर्णः। विचेष्टमानः=विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्, मूर्च्छाऽऽदीन्व्याधील्लँभते॥ ३८॥

अथ स्थानविशेषोत्थितदूषीविषलक्षणविशेषमाह—

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी।
भवेत्समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुट्को विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः॥ ३९॥

*समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुट्कः=समुद्ध्वस्ताः शिरोरुहाः=केशाः, अङ्गरुहाणि=लोमानि यस्य सः। एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम्॥ ३९॥

स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान्करोति धातुप्रभवान्विकारान्॥ ४०॥

*तत्र दूषीविषे। यथोक्तान्=सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्॥४०

अथ दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह—

कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्॥ ४१॥

अथ प्रकुपितदूषीविषस्य पूर्वरूपमाह—

निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाऽङ्गमर्दः॥४२॥

*विश्लेषः=गात्रशैथिल्यम्। हर्षः=रोमाञ्चः॥ ४२॥

अथ प्रकुपितदूषीविषरूपमाह—

ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ।
मांसक्षयं पाणिपदे प्रशोथं मूर्च्छां तथा च्छर्दिमथातिसारम् ।
दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥ ४३ ॥

*अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः । अविपाकः—अन्नस्य ॥ ४३ ॥

अथ दूषीविषभेदेन विकारभेदानाह—

उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम् ।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ४४ ॥

*अन्यद्—दूषीविषम् । तांस्तान्विकारान्—विसर्पविस्फोटादीन् ॥ ४४ ॥

अथ दूषीविषशब्दस्य निरुक्तिमाह—

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्मात्सन्दूषयेद्धातूंस्तस्माद् दूषीविषं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

*देशः=आनूपादिः । कालो=दुर्दिनादिः । अन्नं=कुलत्थतिल-मसूरादि । धातुदूषकत्वाद् दूषीविषम् ॥ ४५ ॥

अथ दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह—

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
दूषीविषमसाध्यं स्यात्क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ४६ ॥

अथ कृत्रिमविषलक्षणमाह—

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानाऽङ्गजान्मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ४७ ॥

*कृत्रिमं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम्, अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च काश्यपसंहितायाम्—

*"संयोगजश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।
दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते ॥ १ ॥"

*संयोगजं=कृत्रिमं विषं, द्वितीयं=स्वाभाविकं, तच्च द्विविधम् । तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थमिति ॥ ४७ ॥

अथ गरकार्यमाह—

तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः ॥ ४८ ॥

जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मगुल्मक्षयज्वराः ।
एवं विधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ४९ ॥

*तैः=गरैः, स्वेदरजःप्रभृतिभिः । गरश्चास्योपजायत इति—अपाकात् । मर्मप्रथमनं=मर्मव्यथा । क्षयो=धातुक्षयः ॥ ४८-४९ ॥

अथ लूतानामकजन्तोरुत्पत्ति निरुक्ति सङ्ख्यां चाह—

यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ।
तेभ्यो जातास्तथा लूता इति ख्यातास्तु षोडश ॥ ५० ॥

तथा चात्र सुश्रुतः—

विश्वामित्रो नृपवरः कदा चिद्दृषिसत्तमम् ।
वसिष्ठं कोपयामास गत्वाऽऽश्रमपदं किल ॥ ५१ ॥
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात्स्वेदबिन्दवः ।
अपतन्दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः ॥ ५२ ॥
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः ॥ ५३ ॥
तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि ॥ ५४ ॥

*तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः, सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ॥ ५४ ॥

अथ तासां सामान्यानां दंशलक्षणमाह—

ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ५५ ॥
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्द् दंशस्य लक्षणम् ॥ ५६ ॥

*दंशकोथः=दंशमध्ये पूतिभावः ॥ ५५-५६ ॥

दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

अथासाध्यसौवर्णकाषष्ठलूतानां दंशलक्षणमाह—

शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः।
प्राणान्तकाश्च जायन्ते दाहहिक्काशिरोग्रहाः॥ ५८॥

अथ मूषकविषलक्षणमाह—

आ दंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते॥ ५९॥

अथ प्राणहरमूषकविषकार्यमाह—

मूर्च्छाऽङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदो मन्दश्रुतिर्ज्वरः।
शिरोगुरुत्वं लालाऽसृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात्॥ ६०॥

*अङ्गशोथोऽत्र मूषकाकारो बोद्धव्य इति तन्त्रान्तरे॥ ६०॥

अथ कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह—

शोथस्य कार्ष्ण्यमथवा नानावर्णत्वमेव च।
मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः॥ ६१॥

अथ वृश्चिकविषलक्षणमाह—

दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्त्वीवोर्ध्वमाशु च।
वृश्चिकस्य विषं याति पश्चाद् दंशेऽवतिष्ठते॥ ६२॥

अथासाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह—

दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनाऽऽर्त्तो जहात्यसून्॥ ६३॥

*असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामेवानुवृत्तेः। हृदादिषूपहतः=हृदादिकार्यरहितो भवति, अत्यर्थं वेदनाऽऽर्त्त इत्यन्वयः॥ ६३॥

अथ कणभकृमिदष्टस्य लक्षणमाह—

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते॥ ६४॥

*कणभः=कीटविशेषः॥ ६४॥

अथोच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह—

कृष्णलोमोच्चिटिङ्गेन स्वस्तलिङ्गो भृशार्त्तिमान्।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते॥ ६५॥

*कृष्णलोमा = अधिकतरकृष्णरोमा । उच्चिटिङ्गः = "चींटा" कीटविशेषः ॥ ६५ ॥

अथ सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह—

एकदंष्ट्राऽर्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् ।
सनिद्रश्छर्दिमान्दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ॥ ६६ ॥

*एकदंष्ट्राऽर्दितः = स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति ॥ ६६ ॥

अथ मत्स्यविषस्य लक्षणमाह—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ॥ ६७ ॥

अथ जलौकाविषकार्यमाह—

कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥६८॥

*कुर्युरिति शेषः ॥ ६८ ॥

अथ गृहगोधिकाविषकार्यमाह—

विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिकाः ॥ ६९ ॥

*कुर्युरिति शेषः ॥ ६९ ॥

अथ शतपदीविषकार्यमाह—

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ७० ॥

*शतपदी = गिजाई" इति लोके ॥ ७० ॥

अथ मशकविषकार्यमाह—

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ॥ ७१ ॥

अथासाध्यमशकदंशलक्षणमाह—

असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ७२ ॥

*असाध्यकीटसदृशम् = असाध्यैः कीटैर्लूताऽऽदिभिः कृतं यत्क्षतं तत्सदृशवेदनम् ॥ ७२ ॥

अथ मक्षिकादंशलक्षणमाह—

सद्यः संस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिडका मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७३ ॥

*तासामित्यादि । तासां = सुश्रुतोक्तानां षण्णां मक्षिकाणां मध्ये "स्थगिका"नाम्नी शीघ्रं प्राणान्हरतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथ व्याघ्रादिविषकार्यमाह—

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत्कृतम् ।

शूयते पच्यते तच्च स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७४ ॥

*चतुष्पाद्भिः=व्याघ्रादिभिः । द्विपाद्भिः=वनमनुष्यादिभिः । शूयते=शूनं भवति ॥ ७४ ॥

अथ विषोज्झितस्य लक्षणमाह—

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७५ ॥

*प्रसन्नदोषं=प्रकृतिस्थदोषम् । शेषं सुगमम् ॥ ७५ ॥

अथ विषचिकित्सा ।

तत्र प्रथमं स्थावरविषघ्नोपायानाह—

स्थावरेण विषेणार्त्तं नरं यत्नेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥
विषमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णं च कथितं यतः ।
अतः सर्वविषेषूक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याद्विशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ।
वमितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥
पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।
भोक्तुमम्लं रसं दद्याद्धर्षयेन्मरिचानि च ॥ ७६ ॥
यस्य यस्य च दोषस्य पश्येल्लिङ्गानि भूरिशः ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ७७ ॥
शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थं विषार्त्तानामूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ॥ ७८ ॥

*प्रियङ्गुः=कङ्गुः ॥ ७८ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि बीजं चेति शिरीषतः ।
गवां मूत्रेण सम्पिष्टं लेपाद्विषहरं परम् ॥ ७९ ॥
दूषीविषार्त्तं सुस्निग्धमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।
पाययेदगदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम् ॥ ८० ॥
पिप्पली ध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चिका ।
मरिचं वालकञ्चैला तथा कनकगैरिकम् ।

क्षौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥ ८१ ॥

*ध्यामकं=रोहिषं, तदलाभे "उशीरं" देयम् । कनकगैरिकम्=अत्यन्तमारक्तं गैरिकं "सोनागेरू" इति लोके ॥ ८१ ॥

अथ जङ्गमविषचिकित्सा ।

तत्र मृत्युपाशच्छेदिघृतमाह—

अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपत्रं तथोत्पलम् ।
नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥ ८२ ॥
सकलिङ्गां समञ्जिष्ठामनन्ताञ्च शतावरीम् ।
शृङ्गाटकं समङ्गां च पद्मकेशरमित्यपि ॥ ८३ ॥
कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक्पक्वेऽवतीर्णे च शीते तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥ ८४ ॥
सर्पिस्तुल्यं भिषक्क्षौद्रं कृतरक्षं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥ ८५ ॥
स्पर्शाद्धन्ति विषं सर्वं गरैरुपहतां त्वचम् ।
योगजं तमकं कण्डूं मांससादं त्रिसंज्ञताम् ॥ ८६ ॥
नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गपानवस्तिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखुलूनाऽऽदिदष्टानां विषहृत्परम् ॥ ८७ ॥

इति मृत्युपाशच्छेदिघृतम् ।

धत्तूरस्य शिफा पेया क्षीरेण परिपेषिता ।
अङ्कोटवंशजा चापि श्वविषघ्नी प्रयत्नतः ॥ ८८ ॥
रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।
शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ ८९ ॥
जीरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥ ९० ॥
गन्धमाघ्राय मृदितं सूर्यावर्त्तदलस्य तु ।
वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥ ९१ ॥

इति षट्षष्टितमो विषाधिकारः समाप्तः ॥ ६६ ॥

अथ स्त्रीरोगाणामधिकाराः।

तत्र सप्तषष्टितमः स्त्रीरोगाधिकारः॥ ६७॥

अथ प्रदररोगस्य विप्रकृष्टनिदानं सङ्ख्यं चाह—

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च॥ १॥
तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति॥ २॥

*अत्र वातपित्तयोरादौ श्लेष्मणोऽभिधानं श्लैष्मिकेऽतिप्रवृत्तिबोधनार्थम्॥ २॥

अथ प्रदरस्य सामान्यलक्षणमाह—

असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्॥ ३॥

*असृग्दरम् = असृग्दीर्यते = च्यवतेऽस्मिन्नित्यसृग्दरम्, अच्प्रत्ययान्तम्। सवेदनं = सशूलम्॥ ३॥

अथ कफजप्रदरलक्षणमाह—

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु॥ ४॥

*आमम् = अपक्वरसयुक्तम्। सपिच्छाप्रतिमं = पिच्छा = शाल्मल्यादिनिर्यासस्तत्तुल्यं, पिच्छिलमित्यर्थः। सपाण्डु = सहशब्दोऽत्रेषदर्थः, तेनेषत्पाण्डु। पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु = पुलाकः = तुच्छधान्यं, तद्धावनतोयतुल्यमित्यर्थः। रुधिरं स्रवेदित्यर्थः॥ ४॥

अथ पित्तजप्रदरलक्षणमाह—

सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्॥ ५॥

*सपीतनीलासितरक्तम् = पीतादिवर्णयुक्तम्। पित्तार्तियुक्तं = दाहादियुक्तम्। भृशवेगि = वारंवारं प्रवृत्तियुक्तम्॥ ५॥

अथ वातजप्रदरलक्षणमाह—

रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातात्सतोदं पिशितोदकाभम्॥ ६॥

*पिशितोदकाभं = मांसधावनतोयाभम्॥ ६॥

अथ त्रिदोषजप्रदरलक्षणमाह—

सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषम्।
तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक्चिकित्साम्॥ ७॥

*सक्षौद्रसर्पिः = क्षौद्रादिवर्णसहितम्। कुणपं = शवगन्धि॥ ७॥

अथात्यन्तरुधिरनिःसरणोपद्रवानाह—

तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ८ ॥

*वातजा रोगाः=आक्षेपकादयः ॥ ८ ॥

अथ साध्यप्रदररोगिणीलक्षणमाह—

शश्वत्स्रवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
दुर्बलां क्षीणरक्ताञ्च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

अथ चिकित्सानिवृत्त्यर्थं शुद्धार्त्तवलक्षणमाह—

मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहु नात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ १० ॥

*निष्पिच्छदाहार्त्ति=अपिच्छिलमदाहमशूलम्, एतेन विकृतवातादिलक्षणरहितमित्यर्थः । पञ्चरात्रानुबन्धि=प्रभूतप्रवृत्त्या त्रिरात्रानुबन्धि, ततो मध्यमप्रवृत्त्या पञ्चरात्रानुबन्धि, ततः परं कस्याश्चिच्चेत्स्रवति, तदा स्वल्पप्रवृत्त्या षोडशदिनानि यावत्तदपि शुद्धमेव ॥ १० ॥

अथ प्रदरचिकित्सामाह—

दध्ना सौवर्चलं जाजी मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पिबेत्क्षौद्रयुतं नारी वातासृग्दरशान्तये ॥ ११ ॥

*सौहार-जीरा-यष्टीमधु-नीलकमलपुष्पाण्येषां प्रत्येकं माषद्वयं, सर्वमेकीकृत्य दध्ना कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषाष्टकं मधु क्षिप्त्वा पिबेत्॥११॥

मधुकं कर्षमेकं तु कर्षैकाञ्च सितां तथा ।
तण्डुलोदकसम्पिष्टां लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥
बला कङ्कतिकाऽऽख्या या तस्या मूलं सुचूर्णितम् ।
लोहितप्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम् ॥
शुचिस्थाने व्याघ्रनख्या मूलमुत्तरदिग्भवम् ।
नीतमुत्तरफल्गुन्यां कटिबद्धं हरेदसृक् ॥ १२ ॥

*व्याघ्रनखी "वघनखी" इति लोके ॥ १२ ॥

रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम् ।
असृग्दरं सर्वभवं निहन्ति श्वासञ्च भार्गी सह नागरेण ॥ १३ ॥

*तण्डुलकस्य=तण्डुलीयकस्य ॥ १३ ॥

अशोकवल्कलक्वाथशृतं दुग्धं सुशीतलम् ।
यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम् ॥ १४ ॥

*अशोकवल्कलपलं द्वात्रिंशत्पलसम्मितेन जलेन निष्क्वाथ्य शेषं र-
क्षेत्पलाष्टकं क्वाथं, तेन क्वाथेन सह क्षीरं पलाष्टकमितं विपचेत्तत्र
दुग्धावशेषः कर्त्तव्यः, तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वह्निबला-
पेक्षया ॥ १४ ॥

कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना ।
एतत्पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ १५ ॥
क्षौद्रयुक्तं फलरसमौदुम्बरभवं पिबेत् ।
असृग्दरविनाशाय सशर्करपयोऽन्नभुक् ॥ १६ ॥

*अन्नम्=ओदनम् ॥ १६ ॥

अलाबुफलचूर्णस्य शर्करासहितस्य च ।
मधुना मोदकं कृत्वा खादेत्प्रदरशान्तये ॥ १७ ॥

अथ दार्व्यादिक्वाथमाह—

दार्वीरसाञ्जनकिरातवृषाब्दबिल्वसक्षौद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूनैः ।
क्वाथः कृतो मधुयुतो विधिना निपीतो रक्तं सितञ्च सरुजं प्रदरं निहन्ति ।
रक्तपित्ताधिकारोक्तं हितं कूष्माण्डखण्डकम् ॥ १८ ॥

इति सप्तषष्टितमः प्रदराधिकारः समाप्तः ॥ ६७ ॥

अथाष्टषष्टितमः सोमरोगाधिकारः ॥ ६८ ॥

तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—

स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि ।
आभिचारिकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥ १ ॥
आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्यास्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥

अथ सोमरोगलक्षणमाह—

प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला ॥ ३ ॥
वेगं धारयितुं तासां न विदन्ति सुखं क चित् ।
शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥ ४ ॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्तिं लभते सदा ॥ ५ ॥
सन्धारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिताः ।
ततः सोमक्षयात्स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ॥ ६ ॥

अथ सोमरोगचिकित्सामाह—

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
शर्करासहितं खादेत्सोमधारणमुत्तमम् ॥ ७ ॥
माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।
पयसा पाययेत्प्रातः सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
स एव सरुजः सोमः स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहुः ।
तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेद्वारुणीं सुराम् ॥ ९ ॥
जलेनामलकीबीजकल्कं समधुशर्करम् ।
पिबेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ १० ॥
तक्रौदनाहाररता सम्पिबेन्नागकेशरम् ।
त्र्यहं तक्रेण सम्पिष्टं श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ११ ॥

अथ सोमरोगे मूत्रातीसारलक्षणमाह—

सोमरोगे चिरं जाते यदा मूत्रमतिस्रवेत् ।
मूत्रातिसारं तं प्राहुर्बलविध्वंसनं परम् ॥ १२ ॥

इत्यष्टषष्टितमः सोमरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमो योनिरोगाधिकारः ॥ ६९ ॥

तत्र योनिरोगनिदानमाह—

मिथ्याऽऽहारविहाराभ्यां दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवाद्बीजतश्चापि दैवाद्वा स्युर्भगे गदाः ॥ १ ॥

अथ योनिरोगनामान्याह—

उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।

वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥ २ ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी वामनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥ ३ ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वाऽपि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥ ४ ॥
षण्डयण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥ ५ ॥

अथोक्तविंशतियोनिरोगलक्षणमाह—

सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्या निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना ॥ ६ ॥
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ७ ॥

*अनिलवेदनाः=तोदादयः, वातलायां त्वतिवातवेदना बोद्धव्याः, वातलेत्यन्वर्थात् ॥ ७ ॥

सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ॥ ८ ॥

*क्षोभिता=विमर्दिता । स्रंसते=स्वस्थानाच्च्यवते । दुष्प्रजायिनी=दुष्टप्रजननशीला ॥ ८ ॥

सवातमुद्गिरेद्बीजं वामनी रजसा युतम् ।
स्थितं हि पातयेद्गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ॥ ९ ॥

*पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः ॥ ९ ॥

अत्यर्थं पित्तला योनिदाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥
अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ११ ॥

*कर्णिका=मांसस्य कर्णिकाऽऽकारो ग्रन्थिः ॥ ११ ॥

मैथुने चरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।

बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न तिष्ठति ॥ १२ ॥

*अतिरिच्यते = रजो मुञ्चतीत्यर्थः । बहुशः = वारंवारमतिरिच्यते । तयोः = चरणातिचरणयोः ॥ १२ ॥

श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्ताऽतिशीतला ।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १३ ॥
अनार्त्तवाऽस्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।
महामेढ्गृहीताया बालायास्त्वण्डिनी भवेत् ॥ १४ ॥

*अस्तनी = ईषत् स्तनौ यस्याः सा, अत्र लक्षणया षण्डी । महामेढ्ः पुरुषस्तेन गृहीतायाः, बालायाः, सूक्ष्मयोनिच्छिद्रायाः अण्डिनी = अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति ॥ १४ ॥

अथ विवृतां सूचीवक्त्रां चाह—

विवृताऽतिमहायोनिः सूचीवक्त्राऽतिसंवृता ॥ १५ ॥

अथ त्रिदोषजामाह—

सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ॥ १६ ॥

अथासाध्ययोनिरोगानाह—

पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १७ ॥

*पञ्च = षण्डीप्रभृतयः ॥ १७ ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह—

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यथा ॥ १८ ॥

*यथास्वनिदानं कुपिता वाताद्याः ॥ १८ ॥

अथ योनिकन्दलक्षणमाह—

पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥ १९ ॥

*लकुचाकृतिसन्निभं = लकुचाकारम् । गुडकमत्र विशेष्यं बोध्यम् ॥ १९ ॥

अथ वातजादिभेदेन योनिकन्दरूपमाह—

रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकं तु तम् ॥ २० ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ २१ ॥

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

तत्र नष्टार्त्तवचिकित्सामाह—

आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान्सेवेत नित्यशः ।
काञ्जिकं च तिलान्माषानुदश्विच्च तथा दधि ॥ २२ ॥
इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडमदनकिण्वयवशूकैः ।
सस्नुक्क्षीरैर्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २३ ॥

*इक्ष्वाकुः=कटुतुम्बी । चपला=पिप्पली । मदना=मयनफलम् । किण्वं=सुराबीजम् ॥ २३ ॥

पातं ज्योतिष्मतीपत्रं स्वर्जिकोग्रासनं त्र्यहम् ।
शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद् ध्रुवम् ॥ २४ ॥

*ज्योतिष्मती=कटभी वृक्षविशेषः "करही" इति लोके । अथवा—"उमिजिनी"-"मालकङ्गुनी" इति च । असनम्="असने"ति लोके—"विजयसार" इति च । पयसा=दुग्धेन ॥ २४ ॥

अथ वन्ध्याचिकित्सामाह—

बला सिता सातिबला मधूकं वटस्य शुङ्गं गजकेशरं च ।
एतन्मधुक्षीरघृतैर्निपीतं वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥ २५ ॥

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताऽङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥ २६ ॥
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्टं पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ २७ ॥
कुरण्टमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥ २८ ॥

*कुरण्टमूलम्=(पीतपुष्पकटसरैया) ॥ २८ ॥

याऽबला पिबति पार्श्वपिप्पलं जीरकेण सहितं हिताशिनी ।
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥२९।

*पार्श्वपिप्पलं="गजहड" इति लोके। श्वेतपुष्पया शरपुङ्खया सह ॥ २८ ॥

पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥ ३० ॥
शूकरशिम्बीमूलं मध्यं वा दधिफलस्य सपयस्कम्।
पीत्वाऽथो भवलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥ ३१ ॥

*शूकरशिम्बी=(सुअरासेम)। दधिफलं=कपित्थस्तस्य मज्जा। भवलिङ्गी=(पञ्चगुरिया) ॥ ३१ ॥

पुत्रकमञ्जरिमूलं विष्णुक्रान्तेशलिङ्गिनी सहिता।
एतद्गर्भेऽष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सूते ॥ ३२ ॥

*पुत्रमञ्जरी=(पतजिया) तस्या मूलम्। ईशलिङ्गी="पञ्चगुलिया" इति लोके ॥ ३२ ॥

अथ गर्भानास्थापकयोगानाह—

पिप्पलिविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं या पिबेत्पयसा।
ऋतुसमये न हि तस्या गर्भः सञ्जायते क्वापि ॥ ३३ ॥
आरनालपरिपेषितं त्र्यहं या जपाकुसुममत्ति पुष्पिणी।
सत्पुराणगुडमुष्टिसेविनी सन्दधाति न हि गर्भमङ्गना ॥ ३४ ॥

अथ साध्ययोनिरोगाणां सामान्यचिकित्सामाह—

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ ३५ ॥

*वस्तिरत्रोत्तरवस्तिः। पिचुः "फाहा" इति लोके ॥ ३५ ॥

अथ वातादिजयोनिरोगाणां यथाक्रमं चिकित्सामाह—

नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः।
तिलतैलं पचेन्नारी पिचुमस्य विधारयेत्।
विप्लुतायां सदा योनौ व्यथा तेन प्रशाम्यति ॥ ३६ ॥

*नतं=तगरम्। वार्त्ताकिनी "वरहेटा" इति लोके ॥ ३६ ॥

वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पस्पर्शां तथैव च।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि संवृते ॥ ३७ ॥

धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पिच्छलानां च योनीनां सेकाऽभ्यङ्गपिचुक्रिया: ॥ ३८ ॥
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ ३६ ॥
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
शुण्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदाडिमैः ॥ ४० ॥
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेशवारः स्मृतो बुधैः ।
धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत्सदा ॥ ४१ ॥
सूर्यकान्ता भवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
योन्यां तु पूयस्राविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैः सम्पूरणं हितम् ॥ ४२ ॥

*शोधनद्रव्याणि = निम्बपत्रादीनि ॥ ४२ ॥

दुर्गन्धां पिच्छिलां वाऽपि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्राजवृक्षादिक्वथिताम्बुना ॥ ४३ ॥

*पञ्चकषायाः = वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः । राजवृक्षः "घन-बहेरा" इति लोके ॥ ४३ ॥

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥ ४४ ॥

*तुल्या प्रदेशिन्या-दैर्घ्येण परिणाहेन च ॥ ४४ ॥

कर्णिन्यां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥ ४५ ॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ॥ ४६ ॥
मुद्गयूषं सखदिरं पथ्यां जातीफलं तथा ।
निम्बं पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं क्षिपेद्भगे ॥ ४७ ॥
योनिर्भवति सङ्कीर्णा न स्रवेच्च जलं ततः ।
कपिकच्छूभवं मूलं क्वाथयेद्विधिना भिषक् ॥ ४८ ॥
योनिः सङ्कीर्णतां याति क्वाथेनानेन धावयेत् ।
जीरकद्वितयं कृष्णा सुषवी सुरभिर्वचा ॥ ४९ ॥

वासकः सैन्धवश्चापि यवक्षारो यवानिका ।
एषां चूर्णं घृते किञ्चिद् भृष्ट्वा खण्डेन मोदकम् ॥ ५० ॥
कृत्वा खादेद्यथावह्नि योनिरोगाद्विमुच्यते ।
मूषककाथसंसिद्धतिलतैलकृतः पिचुः ।
नाशयेद् योनिरोगांस्तान्धृतो योनौ न संशयः ॥ ५१ ॥

अथ त्रिफलाऽऽदिघृतमाह—

त्रिफलां द्वौ सहचरौ गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।
शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीम् ॥ ५२ ॥
कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ।
तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिरोगप्रशान्तये ॥ ५३ ॥

अथ फलघृतमाह—

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्कराऽबला ।
मेदे पयस्याकाकोल्यौ मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ ५४ ॥
अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुः कटुरोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम् ॥ ५५ ॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ।
पुत्राञ्जनयते वीरान्मेधाऽऽढ्यान्प्रियदर्शनान् ॥ ५७ ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात्पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ।
अल्पायुषं वा जनयेद्या च कन्यां प्रसूयते ॥ ५८ ॥
योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ५९ ॥
नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् ।
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥ ६० ॥
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतं तत्र प्रयुज्यते ।
आरण्यगोमयेनैव वह्निज्वाला च दीयते ॥ ६१ ॥

*"मेदा-महामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा देया । पयस्याऽत्र

"क्षीरकाकोली",तदुभयालाभे "अश्वगन्धा" द्विगुणा देया। प्रियङ्गुस्थाने केचिद्धिङ्गु पठन्ति। "पयस्याकाकोल्या"वित्युक्त्वा पुनः "काकोल्यौ" इति काकोलीक्षीरकाकोल्योर्द्विगुणार्थम्। एतस्य फलघृतस्य पाठो नानाविधस्तन्त्रेषु। तत्र हिङ्गुवचातगरजीवकर्षभका एवाधिकाः। "जीवकर्षभकयो"रभावे "विदारीकन्दो" द्विगुणो देयः। इति फलघृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ ५७-६१ ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सामाह—

गैरिकाम्रास्थिजन्तुघ्नरजन्यञ्जनकट्फलाः।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥ ६२ ॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत्।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥ ६३ ॥

अथ गर्भिणीरोगचिकित्सामाह—

ह्रीबेरातिविषामुस्तमोचशक्रैः शृतं जलम्।
दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुज्यपि ॥ ६४ ॥

*कुक्षिरुग्=उदरव्यथा ॥ ६४ ॥

इति चलितगर्भस्थापने ह्रीबेरादिक्वाथः।

मधुकं चन्दनोशीरसारिवापद्मपत्रकैः।
शर्करामधुसंयुक्तैः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ ६५ ॥
चन्दनं सारिवालोध्रमृद्वीकाशर्कराऽन्वितम्।
क्वाथं कृत्वा प्रदद्याच्च गर्भिणीज्वरशान्तये।
पीतं विश्वमजाक्षीरैर्नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ ६६ ॥

*गर्भिण्या इति शेषः ॥ ६६ ॥

आम्रजम्बूत्वचः क्वाथैर्लेहयेल्लाजशक्तुकम्।
अनेनालीढमात्रेण गर्भिणी ग्रहणीं जयेत् ॥ ६७ ॥
ह्रीबेरारलुरक्तचन्दनबलाधान्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद् गर्भिणी।
नानाव्याधिरुजाऽतिसारगदके रक्तस्रुतौ वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्यामयेऽप्युत्तमः ॥६८॥

अथ गर्भस्रावगर्भपातयोर्निदानं पूर्वरूपं चाह—

ग्राम्यधर्माध्वगमनयानायासप्रपीडनैः ।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः ॥ ६९ ॥
वमनाच्च विरेकाच्च कुन्थनाद् गर्भपातनात् ।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् ॥ ७० ॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ ७१ ॥

*गर्भपातनाद् = गर्भपातननियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यम् । गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्वरूपमाह—"गर्भे पतती"त्यादि । पतति = स्रावेण पातेन वा पतिष्यति ॥ ६९-७१ ॥

अथ स्रावपातयोरवधिमाह—

आ चतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद् गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ ७२ ॥

*आ चतुर्थाद् मासाद् = चतुर्थमासपर्यन्तं, गर्भस्य विद्रवः = शोणितरूपः, 'गर्भः स्रवति शोणितम्' इति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य = कठिनशरीस्य ॥ ७२ ॥

अथ गर्भपातस्य निदानं दृष्टान्तं चाह—

गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः-
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ ७३ ॥

*यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाले एव पतति, तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकाले पतति ॥ ७३ ॥

अथ गर्भस्रावचिकित्सामाह—

गुर्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः ।
तन्निरोधाय सा दुग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत् ॥ ७४ ॥

अथोत्पलादिगणमाह—

उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजश्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥ ७५ ॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां हृदामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥ ७६ ॥

अथ गर्भपातोपद्रवानाह—

प्रस्रंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलश्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक्प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥ ७७ ॥

*प्रस्रंसमाने=पतति ॥ ७७ ॥

अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमनोपद्रवानाह—

स्थानात्स्थानान्तरं तस्मिन्प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ ७८ ॥

*पूर्वेऽप्युपद्रवाः=पार्श्वशूलादयः ॥ ७८ ॥

अथ गर्भपातोपद्रवचिकित्सामाह—

स्निग्धशीतक्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥ ७९ ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत्परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राऽम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गर्भिणीवेदनापहम् ॥ ८० ॥

*अम्लानः=पुष्पजातिरयं "बाणपुष्प" इति गौडादौ प्रसिद्धः॥८०॥

मृत्कोष्ठागारिकागेहसम्भवा नवमल्लिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकं च रसाञ्जनम् ॥ ८१ ॥
तथा सर्जरसश्चैतान्यथालाभं विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं मधुना लिह्याद् गर्भपातप्रशान्तये ॥ ८२ ॥

*मृत्कोष्ठागारिकागेहसम्भवा=कोष्ठागारिका=कोष्ठागारकारिका "किरटी" तन्निर्मितगृहभवा मृत्तिका । समङ्गा=लज्जालुः ॥ ८१-८२ ॥

कशेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
आनाहे तु पिबेद् दुग्धं गुर्विणी सुखिनी भवेत् ॥ ८३ ॥

*सौवर्चलं="चौहार" इति लोके ॥८३ ॥

तृणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत्पयः ।
तत्पयो गर्भिणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते ॥ ८४ ॥
शालीक्षुकुशकाशैः स्याच्छरेण तृणपञ्चकम् ।

एषां मूलं तृषादाहपित्तासृङ्मूत्रसङ्गहृत् ॥ ८५ ॥

अथ गर्भिण्याः प्रतिमासचिकित्सामाह—

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ८६ ॥
वृक्षादनी पयस्या च प्रियङ्ग्गुत्पलसारिवाः ।
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ ८७ ॥
बृहत्यौ काश्मरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ॥
पृश्निपर्णी वचा शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ८८ ॥
शृङ्गाटकं विषं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।
वत्सैते सप्त योगाः स्युरर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ ८९ ॥
यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ।
एवं गर्भो न पतति गर्भशूलञ्च शाम्यति ॥ ९० ॥

*शाकबीजं = शाको = महावृक्षः कर्कशपत्रस्तस्य बीजम् । पयस्याऽत्र "क्षीरकाकोली" तदलाभे "अश्वगन्धा" ग्राह्या । अश्मन्तकः = कोविदारसदृशोऽम्लपत्रः "अम्लोना" इति लोके । ताम्रवल्ली = रामकान्ता-"मञ्जिष्ठा" इति लोके । प्रियङ्गु = कङ्गुः । अनन्ता = उत्पलसारिवा । पद्मा = पद्मचारिणी "भार्गी"ति केचित् । बृहत्यौ = स्थूलफला स्वल्पफला च । क्षीरिशुङ्गाः = क्षीरिणां वटादीनां शुङ्गाः = अविकशिताः प्रवालाः । मधुपर्णिका = गम्भारी । पयोयुताः प्रतिमासमर्द्धश्लोकोक्ताः, औषधमिलिताः कर्षमिताः शीततोयेन संपिष्टाः पलमितेन दुग्धेनालोडिताः पातव्या इत्यर्थः ॥ ८६-९० ॥

कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेक्षुनिदिग्धिकाः ।
मूलानि क्षीरसिद्धानि दापयेद्भिषगष्टमे ॥ ९१ ॥

*कपित्थादीनां मूलानि मिलितानि पलमितानि पलाष्टकमिते क्षीरे द्वात्रिंशज्जलपलयुक्ते क्वाथयित्वा क्षीरमात्रमवशिष्टं पातुं दद्यादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत् ॥ ९२ ॥

*अत्रापि मधुकादीनि मिलित्वा कर्षमितानि शीततोयेन सम्पिष्टा-

नि पलपरिमितेन दुग्धेनालोडितानि पिबेत् ॥ ९२ ॥

क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम् ।
सक्षीरं वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ॥ ९३ ॥

*दशमे शुण्ठीपयस्याभ्यां पूर्ववत्कथितं पिबेत् । अथवा-शुण्ठीमधुकसुरदारूणि शीतलजलपिष्टानि दुग्धेनालोडितानि पिबेत् ॥ ९३ ॥

क्षीरिकामुत्पलं दुग्धं समङ्गामूलकं शिवाम् ।
पिबेदेकादशे मासि गर्भिणी शूलशान्तये ॥ ९४ ॥

*अत्र क्षीरिकायाः फलं दद्यात् । समङ्गामूलकं = लज्जालुमूलम् ॥ ९४ ॥

सिता विदारी काकोली क्षीरी चैव मृणालिका ।
गर्भिणी द्वादशे मासि पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ॥ ९५ ॥
एवमाप्यायते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥ ९६ ॥

*काकोल्यभावेऽश्वगन्धामूलं ग्राह्यम् ॥ ९५-९६ ॥

अथ वातशुष्कगर्भचिकित्सामाह—

गर्भो वातेन संशुष्को नोदरं पूरयेद्यदि ।
सा बृंहणीयैः संसिद्धं दुग्धं मांसरसं पिबेत् ॥ ९७ ॥
शुष्कात्तवमजाताङ्गं संशुष्कं मरुताऽऽर्दितम् ।
त्यक्तं जीवेन तत्तस्मात्कठिनं चावतिष्ठते ॥ ९८ ॥
शुक्रात्तवार्दको वायुरुदराध्मानकृद् भवेत् ।
कदा चिच्चेत्तदाऽऽध्मानं स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ९९ ॥
नैगमेयेन गर्भोऽयं हतो लोकध्वनिस्तदा ।
स एवाल्पप्रवृत्त्या चेल्लघुर्भूत्वाऽवतिष्ठते ॥ १०० ॥
तदा स गर्भो भवति लोके नागोदराह्वयः ।
धान्यकुट्टनमुख्या स्याच्चिकित्सा तूभयोरपि ॥ १०१ ॥

*नैगमेयः = बालग्रहः ॥ १००-१०१ ॥

अथ प्रसवसमयमाह—

नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ १०२ ॥

अथ प्रसवमासमतिक्रम्य स्थायिनि गर्भे चिकित्सामाह—

वातेन गर्भसङ्कोचात्प्रसूतिसमयेऽपि या ।
गर्भं न जनयेन्नारी तस्याः शृणु चिकित्सितम् ॥ १०३ ॥
कुट्टयेन्मुशलेनैषा कृत्वा धान्यमुलूखले ।
विषमं चासनं पानं सेवेत प्रसवार्थिनी ॥ १०४ ॥

अथ काले प्रसवविलम्बे चिकित्सामाह—

प्रसवस्य विलम्बे तु धूपयेद्भितो भगम् ।
कृष्णसर्पस्य निर्मोकैस्तथा पिण्डीतकेन वा ॥ १०५ ॥

*निर्मोकः=सर्पकञ्चुकः । पिण्डीतकः="मयनफल" इति लोके ॥ १०५ ॥

तन्तुना लाङ्गलीमूलं बध्नीयाद्धस्तपादयोः ।
सुवर्चलां विशल्यां वा धारयेदाशु सूयते ॥ १०६ ॥

*सुवर्चला=सूर्यकान्ता । विशल्या=पाटला ॥ १०६ ॥

करङ्कीभूतगोमूर्द्धा सूतिकाभवनोपरि ।
स्थापितस्तत्क्षणान्नार्याः सुखं प्रसवकारकः ॥ १०७ ॥

*करङ्कीभूतः=अस्थिमात्रेण स्थितः ॥ १०७ ॥

पोतकीमूलकल्केन तिलतैलयुतेन च ।
योनेरभ्यन्तरं लिप्त्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ १०८ ॥

*पोतकी="पोई" इति लोके ॥ १०८ ॥

कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् ।
सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादैः ॥ १०९ ॥

मातुलुङ्गस्य मूलं तु मधुकेन युतं तथा ।
घृतेन सहितं पीत्वा सुखं नारी प्रसूयते ॥ ११० ॥
इक्षोरुत्तरमूलं निजतनुमानेन तन्तुना बद्ध्वा ।
कटिविषये गर्भवती सुखेन सूतेऽविलम्बेन ॥ १११ ॥
तालस्य चोत्तरं मूलं स्वप्रमाणेन तन्तुना ।
बद्ध्वा कट्यान्तु नियतं सुखं नारी प्रसूयते ॥ ११२ ॥

अथ मूढगर्भस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भ-
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम्।
भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः-
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्॥ ११३॥

*अस्यायमर्थः-पवनः स्वहेतुभिः कुपितस्ततो मूढः=रुद्धगतिः। मूढगर्भं=रुद्धगतिं गर्भं, योन्यादिषु शूलं मूत्रसङ्गञ्च करोति। ततस्तेनानिलेन विगुणेन=रुद्धगतिना, स गर्भः, भुग्नः=कुटिलीकृतः, चतुर्भिः प्रकारैर्यातीत्यर्थः। अष्टभिरपरे। तत्संख्यानिरासार्थमाह—संख्यामतीत्य=उक्तां संख्यामतिक्रम्य, बहुधा=बहुभिः प्रकारैः, योनिं समुपैति॥ ११३॥

अथ चतुर्विधमूढगर्भस्य लक्षणमाह—

संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स कीलो-
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी॥
गच्छेद् भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो-
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः॥ ११४॥

*संकीलकः=संशब्दोऽत्र छन्दोऽनुरोधात्, कप्रत्ययोऽपि स्वार्थे, तेन "कील" इति नाम। तस्य लक्षणमाह-ऊर्ध्वबाहुचरणैरिति। उत्थितैर्बाहुचरणशिरोभिः, योनौ यः सङ्गी भवति, स कीलः=कीलकाख्यो मूढगर्भः। दृश्यैः=बहिर्गतैः। खुरैः=खुरसाधर्म्यात्खुरशब्देनात्र हस्तौ पादौ च गृह्येते। तेन हस्तद्वयपादद्वयैर्बहिर्गतैः प्रतिखुरः, स हि कायसङ्गी=हस्तपादेतरकायेन सक्तो भवति। यो गर्भः, भुजद्वयशिराः=भुजद्वयमध्ये शिरो यस्य एतादृग्, गच्छेद्=निःसरेत्। तच्छेषेण शरीरेण सक्तो भवति, स बीजकाख्यः। परिघवद्योनौ, स परिघः॥ ११४॥

अथ मूढगर्भस्याष्टधात्वमाह—

द्वारं निरुद्ध्य शिरसा जठरेण कश्चित्-
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जकायः ।
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ॥
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा भवति गर्भगतिः प्रसूतौ ॥ ११५ ॥

*अयमर्थः—कश्चिच्छिरसा योनिद्वारं निरुद्ध्य सक्तो भवति, कश्चि- ज्जठरेण तं निरुद्ध्य। कश्चित्कुब्जकायेन संकुब्जेन पृष्ठेन सक्तो भवति। कश्चिदेकेन भुजेन योनिसृतेन सक्तो भवति। कश्चिद् भुजद्वयेन तिर्य- ग्भूत्वा सक्तो भवति। अन्यो ग्रीवाभङ्गादधोभूतेन मुखेन सक्तो भवति। कश्चित्पार्श्वेनापवृत्ता निरुद्धा गतिर्यस्य, एवंविधो योनिद्वारमेति= याति ॥ ११५ ॥

अथ सुश्रुतोक्ताष्टप्रकारान्तरानाह—

१ कश्चिद् द्वाभ्यां योनिसक्थिभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते।
२ कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरितरेण सक्थ्ना।
३ कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशे तिर्य्यग्गतः।
४ कश्चिदुरःपार्श्वपृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते।
५ अन्यः पार्श्वापवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना।
६ कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन।
७ कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः।
८ कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिद्वारं प्रतिपद्यते, अपरेण पायुमिति॥

अथासाध्यमूढगर्भिणीलक्षणमाह—

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ११६ ॥

*अपविद्धशिराः=अवनतशिराः, शिरोऽपि धारयितुमशक्तेति यावत्। निरपत्रपा=लज्जाशून्या। नीलोद्गतशिरा=कुक्षौ नीला उद्गता शिरा यस्याः सा ॥ ११६ ॥

अथ मृतगर्भस्य क्रमेण कर्षणार्थं लक्षणमाह—

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्मृते शिशौ॥ ११७॥

*गर्भास्पन्दनं=गर्भस्याचलत्वम्। आवीनां प्रणाश इति-प्रसव-वेदनानामभावः। अथवा "आवी" शब्देनप्रसवलिङ्गानि=मूत्रकफप्रसेकादीनि कथ्यन्ते तेषां नाशः। शूलम्=अन्तर्मृतस्य शिशोरुच्छूनतया॥ ११७॥

अथ गर्भमरणकारणमाह—

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः॥ ११८॥

*उपतापो=दुःखम्। मानस उपतापो बन्धुधनक्षयादिना। आगन्तुरुपतापः=प्रहारादिः॥ ११८॥

अथ गर्भिण्या असाध्यलक्षणान्याह—

योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च।
हन्युः स्त्रियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः॥ ११९॥

*योनिसंवरणं=व्याधिविशेषः। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—

*वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम्।
अत्यर्थं सेवमानायां गर्भिण्यां योनिमार्गगः॥ १॥
मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम्।
कुरुते रुद्धमार्गत्वात्पुनरन्तर्गतोऽनिलः॥ २॥
निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन्गर्भसंस्थितम्।
निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते॥ ३॥
उच्छ्वास ऊर्ध्वं हृदयात्माशयत्यथ गर्भिणीम्।
योनिसंवरणं नाम व्याधिमेनं प्रचक्षते।
अन्तकप्रतिमं घोरं नारभेत चिकित्सितम्॥ ४॥ इति।

सङ्गः=कुक्षौ गर्भस्य लग्नता, अप्रवृत्तिरिति यावत्। कुक्षौ मक्कल्लः=रक्तमारुतजः शूलविशेषः। यद्यपि प्रसूताया मक्कल्लशूलमुक्तम्। तथाऽपि सुश्रुते—"प्रजातायाश्चे"ति चकारेणाप्रसूताया-

अपि मक्कल्लशूलं भवतीति बोद्धव्यम् । उपद्रवाः = आक्षेपककासश्वासा-
दयः ॥ ११९ ॥

अथ मूढगर्भचिकित्सामाह—

याभिः सङ्कटकालेऽपि बहुशो नार्यः प्रसाविताः ।
सम्यग्लब्धं यशस्तास्तु नार्यः कुर्युरिमां क्रियाम् ॥ १२० ॥
गर्भे जीवति मूढे तु गर्भं यत्नेन निर्हरेत् ।
हस्तेन सर्पिषाऽऽक्तेन योनेरन्तर्गतेन सा ॥ १२१ ॥

*सा = जनयित्री ॥ १२१ ॥

मृते तु गर्भे गर्भिण्या योनौ शस्त्रं प्रवेशयेत् ।
शस्त्रशास्त्रार्थविदुषी लघुहस्ता भयोज्झिता ॥ १२२ ॥
सचेतनं तु शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।
स दीर्यमाणो जननीमात्मानं चापि मारयेत् ॥ १२३ ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मूहूर्त्तमपि पण्डितः ।
तदाशु जननीं हन्ति प्रभूतान्नं यथा पशुम् ॥ १२४ ॥

*प्रभूतान्नम् = अतिमात्रमन्नम् ॥ १२४ ॥

अथ गर्भच्छेदनप्रकारमाह—

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य योनौ सक्तं तु तद्भिषक् ।
सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीं प्रयत्नतः ॥ १२५ ॥
एवं निर्हृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।
ततोऽभ्यक्तशरीरायां योनौ स्नेहं विधारयेत् ॥ १२६ ॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥ १२७ ॥

अथ प्रसूतायोनिक्षतादिचिकित्सामाह—

तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥ १२८ ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं मधुना गाढीकरणमुत्तमम् ॥ १२९ ॥
प्रसूता वनिता वृद्धकुक्षिह्रासाय सम्पिबेत् ।
प्रातर्मथितसंमिश्रां त्रिसप्ताहात्कणाजटाम् ॥ १३० ॥

अथ प्रसूतायाः प्रसवानन्तरमनिःसृतापरारोगोद्भवमाह—

प्रसूताया न पतिता जठरादपरा यदि ।
तदा सा कुरुते शूलमाध्मानं वह्निमन्दताम् ॥
*अपरा "आम्बर" इति लोके ॥ १३१ ॥

अथोदरस्थितापरायाश्चिकित्सामाह—

केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या तस्याः कण्ठं प्रघर्षयेत् ।
निर्मोककटुकाऽलाबूकृतबन्धनसर्षपैः ॥
चूर्णितैः कटुतैलाक्तैर्धूपयेद्भिनो भगम् ॥ १३२ ॥
* निर्मोकः = सर्पकञ्चुकः । कृतबन्धनं = कोशातकम् ॥ १३२ ॥

लाङ्गलीमूलकल्केन पाणिपादतलानि हि ॥ १३३ ॥
प्रलिम्पेत्सूतिका योषिदपरापातनाय वै ।
हस्तं छिन्ननखं स्निग्धं सूतायोनौ शनैः क्षिपेत् ॥ १३४ ॥
अपरां तेन हस्तेन जनयित्री विनिर्हरेत् ।
एवं निर्हृतशल्यां तां सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥
ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥ १३५ ॥

अथ मक्कल्लशूलस्य निदानं सम्प्राप्तिं लक्षणञ्चाह—

वनितायाः प्रसूताया वातो रूक्षेण वर्द्धितः ।
तीक्ष्णोष्णशोषितं रक्तं रुद्ध्वा ग्रन्थिं करोति हि ॥ १३६ ॥
नाभ्यधःपार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिमूर्द्धनि चापि वा ।
ततश्च नाभौ वस्तौ च भवेच्छूलं तथोदरे ॥ १३७ ॥
भवेत्पक्वाशयाध्मानं मूत्रसङ्गश्च जायते ।
एतद्भिषग्भिरुदितं मक्कल्लामयलक्षणम् ॥ १३८ ॥

अथ मक्कल्लशूलचिकित्सामाह—

सुचूर्णितं यवक्षारं पिबेत्कोष्णेन वारिणा ।
सर्पिषा वा पिबेन्नारी मक्कल्लस्य निवृत्तये ॥ १३९ ॥

अथ पिप्पल्यादिगणमाह—

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
नागरं चित्रकं चव्यं रेणुकैलाऽजमोदिकाः ॥ १४० ॥
सर्षपो हिङ्गु भार्गी च पाठेन्द्रयवजीरकाः ।

महानिम्बश्च मूर्वा च विषा तिक्ता विडङ्गकम् ॥ १४१ ॥
पिप्पल्यादिर्गणो ह्येष कफमारुतनाशनः ।
क्वाथमेषां पिबेन्नारी लवणेन समन्वितम् ॥ १४२ ॥
गुल्मशूलज्वरहरं दीपनञ्चामपाचनम् ।
मक्कल्लशूलगुल्मघ्नं कफानिलहरं परम् ॥ १४३ ॥
त्रिकटुकचातुर्जातककुस्तुम्बुरुचूर्णसंयुक्तम् ।
खादेद् गुडं पुराणं नित्यं मक्कल्लदलनाय ॥ १४४ ॥

अथ प्रसूताया हिताहितान्याह—

प्रसूता युक्तमाहारं विहारं च समाचरेत् ।
व्यायामं मैथुनं क्रोधं शीतसेवाञ्च वर्जयेत् ॥ १४५ ॥
मिथ्याऽऽचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेत्तत्पथ्यमाचरेत् ॥ १४६ ॥

अथ सूतिकारोगनिदानमाह—

मिथ्योपचारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥ १४७ ॥

*मिथ्योपचाराद्=अनुचिताचरणात्, प्रवातादिसेवनात् । संक्लेशाद्=संक्लेश्यन्ते दोषा अनेनेति संक्लेशो=दोषजनकमात्रं तस्मात् । दारुणाः=कष्टसाध्याः ॥ १४७ ॥

अथ सूतिकारोगानाह—

अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १४८ ॥

*एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्ति, सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते ॥ १४८ ॥

अथ प्रसूताया ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह—

ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्द्राऽरुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः ॥ १४९ ॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः ।
ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ १५० ॥

*सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः, आश्रयाश्रितयोरभेदो-

पचारात । ते चाप्युपद्रवा इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ १४६-१५० ॥

अथ सूतिकारोगचिकित्सामाह—

सूतिकारोगशान्त्यर्थ कुर्याद्वातहरीं क्रियाम् ।
दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्याद् घृतान्वितम् ॥ १५१ ॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जलदम् ।
शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकाऽऽतङ्कम् ॥१५२॥

अथ देवदार्वादिक्वाथमाह—

देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
भूनिम्बः कट्फलं मुस्तं तिक्ता धान्यहरीतकी ॥ १५३ ॥
गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोक्षुरुर्धन्वयासकः ।
बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटः कृष्णजीरकः ॥ १५४ ॥
समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
क्वाथमष्टावशेषं तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ १५५ ॥
शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिभिः ।
युक्तं प्रलापतृड्दाहतन्द्राऽतीसारवान्तिभिः ॥ १५६ ॥
निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
कषायो देवदार्वादिः सुतायाः परमौषधम् ॥ १५७ ॥

अथ पञ्चजीरकपाकमाह—

जीरकं स्थूलजीरश्च शतपुष्पाद्वयं तथा ।
यवानी चाजमोदा च धान्यकं मेथिकाऽपि च ॥ १५८ ॥
शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हपुषाऽपि च ।
बदरीफलचूर्णश्च कुष्ठं कम्पिल्लकं तथा ॥ १५९ ॥
एतानि पलमात्राणि गुडं पलशतं मतम् ।
क्षीरप्रस्थद्वयं दद्यात्सर्पिषः कुडवं तथा ॥ १६० ॥
पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये ॥ १६१ ॥
कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च ॥ १६२ ॥

अथ सौभाग्यशुण्ठीपाकमाह—

आज्यं स्यात्पलयुग्ममत्र पयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः—
पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथो प्रक्षिप्यते नागरम् ।
प्रस्थार्धं गुडवद्विपाच्य विधिना मुष्टित्रयं धान्यका-
न्मिश्याः पञ्चपलं पलं क्रिमिरिपोः साजाजिजीरादपि॥१६३॥
व्योषाम्भोददलोरगेन्द्रसुमनस्त्वग्द्राविडीनां पलं-
पक्कं नागरखण्डसंज्ञकमिदं तत्सूतिकारोगहृत् ।
तृट्छर्दिज्वरदाहशोषशमनं सश्वासकासापहं-
प्लीहव्याधिविनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निसन्दीपनम् ॥१६४॥

*दलं=पत्रकम् । उरगेन्द्रसुमनः=नागकेशरम् । द्राविडा= सूक्ष्मैला ॥ १६३-१६४ ॥

अथ प्रसूताया नियमसमयावधिमाह—

सर्वतः परिशुद्धा स्यात्स्निग्धपथ्याल्पभोजना ।
स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेन्मासमतन्द्रिता ॥ १६५ ॥

*सर्वतः परिशुद्धा=निःसृताशेषदुष्टरुधिरा । अतन्द्रिता=पथ्यादौ सावधाना ॥ १६५ ॥

प्रसूता सार्धमासान्ते दृष्टे वा पुनरार्त्तवे ।
सूतिकानामहीना स्यादिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ १६६ ॥
उपद्रवविशुद्धाञ्च विज्ञाय वरवर्णिनीम् ।
ऊर्द्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः परिहारं विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

अथ स्तनरोगस्य सम्प्राप्तिमाह—

सक्षीरौ वाऽप्यदुग्धौ वा दोषः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः ।
रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते ॥ १६८ ॥

*अदुग्धावपि स्तनौ प्रसूताया गर्भिण्याश्च स्त्रिया बोद्धव्यौ ॥१६८॥

अत आह सुश्रुतः—

धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ।
दोषाविसरणास्तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥ १६९ ॥

*दोषाविसरणाः=संवृतद्वारत्वेन दोषाणामविसरणम्=असञ्चारो यासु ताः ॥ १६९ ॥

तासामेव प्रसूतानां गर्भिणीनाञ्च ताः पुनः ।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते संस्रवन्त्यतः ॥ १७० ॥

अथ स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह—

पञ्चानामपि तेषां तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १७१ ॥

*पञ्चानां=वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम् । आगन्तुजस्तनरोगोऽभिघातेन शल्येन च बोद्धव्यः, रक्तजस्यासम्भवात्स्वभावात्॥१७१॥

अथ स्तनरोगचिकित्सामाह—

शोथं स्तनोऽत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या-
द्विद्रधावभिहितं बहुधा विधानम् ।
आमे विदाहिनि तथैव च तस्य पाके
यस्याः स्तनौ सततमेव च निग्रहात् तौ ॥ १७२ ॥
पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत् ।
जलौकोभिर्हरेद्रक्तं न स्तनावुपनाहयेत् ॥ १७३ ॥

*उपनाहयेत्=स्वेदयेत् ॥ १७३ ॥

लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडां स्तनोत्थिताम् ।
निशाकनककल्काभ्यां लेपः प्रोक्तः स्तनार्त्तिहा ॥ १७४ ॥

*विशाला=इन्द्रवारुणी । कनकस्य=धत्तूरस्य पत्रं ग्राह्यम्॥१७४॥

लेपो निहन्ति मूलं वन्ध्याककोंटिकाभवं शोथम् ।
निर्वाप्य तप्तलोहं सलिले तद्वा पिबेत्तत्र ॥ १७५ ॥

इत्येकोनसप्ततितमो योनिरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ६९ ॥

इति स्त्रीणां रोगाधिकाराः समाप्ताः ।

अथ सप्ततितमो बालरोगाधिकारः ॥ ७० ॥

तत्र बालानां बालग्रहरक्षोपदेशमाह—

बालग्रहा अनाचारात्पीडयन्ति शिशुं यतः ।
तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥ १ ॥

अथ बालग्रहाणां नामान्याह—

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।

शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥ २ ॥
पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका ।
नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥ ३ ॥

अथ बालग्रहोत्पत्तिमाह—

नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥ ४ ॥
एते स्कन्दस्य रक्षाऽर्थं कृत्तिकोमाऽग्निशूलिभिः ।
सृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्य स्वतेजसा ॥ ५ ॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
बिभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति संग्रहः ॥ ६ ॥

*अयं हि कार्त्तिकेयादन्यः ॥ ६ ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना तत्समद्युतिः ।
स च स्कन्दसखो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥ ७ ॥
ग्रहाः स्त्रीविग्रहा एते नानारूपाः प्रकीर्त्तिताः ।
गङ्गोमाकृतिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥ ८ ॥
नैगमेयस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥ ९ ॥
ततो भगवता स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
उपतस्थुर्ग्रहा एते दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥ १० ॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिर्नो दीयतामिति ।
तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥ ११ ॥
ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान्भगनेत्रहृत् ।
तैर्यग्योनिं मानुषं च दैवञ्च त्रितयं जगत् ॥ १२ ॥
परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्यते तथा ।
देवान्नरान्प्रीणयन्ति तैर्यग्योनींस्तथैव च ॥ १३ ॥
यथाकालं प्रवृत्तैस्तु उष्मवर्षहिमानिलैः ।
इज्याऽञ्जलिनमस्कारैर्जपहोमैस्तथैव च ॥ १४ ॥
सम्यक्प्रयुक्तैश्च नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयविभक्तश्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥ १५ ॥
तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति ॥ १६ ॥

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह—

कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ।
ब्राह्मणा साधवो वाऽपि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥ १७ ॥
निवृत्तशौचाचारेषु तथा कुत्सितवृत्तिषु ।
निवृत्तभिक्षावलिषु भग्नकांस्यगृहेषु वा ॥ १८ ॥
ते वै बालांश्च तांस्तान्हि ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ।
तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥ १९ ॥
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान्हिंसन्ति चाप्यतः ।
ग्रहोपसृष्टा बालाः स्युर्दुश्चिकित्स्यतमास्ततः ॥ २० ॥

अथ सामान्यबालग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह—

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥ २१ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान्खादेत्कूजति जृम्भते ।
भ्रुवौ क्षिपति दष्टौष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ २२ ॥
क्षामोऽति निशि जागर्त्ति शूनाङ्गो भिन्नविट्स्वरः ।
मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ २३ ॥
दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञः प्रजायते ।
सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टबालकानां लक्षणान्याह—

स्रस्ताङ्गः क्षतजसगन्धिकस्तनद्विड् वक्रास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः ।
उद्विग्नः ससलिलचक्षुरल्परोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चाः॥२५॥
निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां-
संस्तब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव ।
विण्मूत्रे सृजति चिरेण जृम्भमाणः
फेनं वा सृजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥ २६ ॥

*तत्सखाभिजुष्टः=स्कन्दापस्मारयुक्तः ॥ २६ ॥

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः-

साम्रावत्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २७ ॥

रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा मुखकरपाकवेदनाऽऽर्त्तः ।
गृह्णाति व्यथिततनुश्च कर्णनासं रेवत्या भृशमभिपीडितः कुमारः॥२८॥

विट्स्रावी स्वपिति न वासरे न रात्रौ
विड्भिन्नं विसृजति काकतुल्यगन्धः ।
छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार-
स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥ २९ ॥

यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काछर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः ।
दुर्वर्णः सततमथापि योऽस्रगन्धिस्तं ब्रूयाद्भिषगथ गन्धपूतनाऽऽर्त्तम्॥३०॥

आक्रन्दत्यभिचकितं सुवेपमानः-
संलीनो भवति व्यथाऽन्त्रकूजयुक्तः ।
स्रस्ताङ्गो भृशमतिशीर्यते च शीतात्-
तं ब्रूयाद्भिषगथ शीतपूतनाऽऽर्त्तम् ॥ ३१ ॥

म्लानाङ्गः सरुधिरपाणिपादवक्त्रो बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः ।
सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकाऽऽर्त्तः॥३२॥
यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगो विहसति चोर्ध्वमीक्षमाणः ।
कूजेच्च प्रततमथो वसास्रगन्धिर्निःसंज्ञो भवति स नैगमेयजुष्टः ॥ ३३ ॥

अथ सामान्यग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

सहामुण्डितिकोदीच्यक्वाथस्नानं ग्रहापहम् ॥ ३४ ॥
*सहा=माषपर्णी ॥ ३४ ॥

सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ।
सर्पत्वग्लशुनं मूर्वा सर्षपारिष्टपल्लवाः ॥ ३५ ॥
बिडालविड्जालोम मेषशृङ्गी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्ज्वरघ्नोऽयमशेषग्रहनाशनः ।
बालशान्तीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ॥ ३६ ॥

अथाष्टमङ्गलघृतमाह—

वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवं चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत्प्रातर्दिने दिने ॥ ३७ ॥
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान्भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥ ३८ ॥

अथ विशिष्टग्रहजुष्टबालकचिकित्सा ।

तत्र स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशान्तये ।
वातघ्नद्रुमपत्राणां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ ३९ ॥
देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु गणेषु च ।
सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
सर्षपाः सर्पनिर्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
उष्ट्राजाविगवां चापि रोमधूपनं भवेत् ॥ ४१ ॥

*काकादनी = श्वेतगुञ्जा ॥ ४१ ॥

सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षं वन्दाकं विल्वजं शमीम् ।
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥ ४२ ॥

*सोमवल्ली = सोमलता । इन्द्रवृक्षं = ककुभवृक्षम् । मृगादनी = इन्द्रवारुणी ॥ ४२ ॥

रक्तानि माल्यानि तथा पताकाः रक्तांश्च गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
घण्टां च देवाय बलिं निवेद्य सकुक्कुटं स्कन्दगृहे हिताय ॥ ४३ ॥
स्नानं त्रिरात्रं निशि चत्वरेषु कुर्यात्परं शालियवैर्नवैस्तु ।
गायत्रिपूताभिरथाद्भिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥ ४४ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ।
अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः ॥ ४५ ॥
तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ ४६ ॥

ग्रहः सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान्गुहः ॥ ४७ ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ ४८ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥ ४९ ॥

अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसाऽदिश्च यो गणः ।
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ ५० ॥

*गोलोमी = श्वेतदूर्वा ॥ ५० ॥

सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फञ्जी फणिज्झकः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतबर्बरी ॥ ५१ ॥
कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शल्लकी ।
विडङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥ ५२ ॥
बला च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।
कफक्रिमिहरः ख्यातः सुरसाऽऽदिरयं गणः ॥ ५३ ॥

*सुरसा = कृष्णतुलसी, श्वेतसुरसा = श्वेततुलसी, फञ्जी = भार्गी, फणिज्झकः = मरुबकः । सौगन्धिकं = कह्लारम् । भूस्तृणकः = सुगन्धतृणम्, अनेनैव नाम्ना गौडादौ प्रसिद्धः । खरपुष्पा = बर्बरी । कासमर्दः = "कसौंदी" अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । विषमुष्टिः = "बका" इति लोके ॥ ५१–५३ ॥

अष्टमूत्रविपक्वं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥
गोऽजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणां तथा ।
मूत्राष्टकमिदं ख्यातं सर्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥ ५५ ॥
क्षीरिवृक्षकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्तव्यं घृतं पश्चाद्दातव्यं पयसा सह ॥ ५६ ॥

*काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतेन तैलं पक्तव्यम् ॥ ५६ ॥

काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा ।
ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥ ५७ ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशलोचना ।
शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका ॥ ५८ ॥
द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ।
स्तन्यकृद् बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तमलापहः ॥ ५९ ॥
उत्सादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्त्तितम् ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ॥ ६० ॥
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा ।
अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ॥ ६१ ॥

*अनन्ता = जवासा । कुक्कुटी = शाल्मली ॥ ६१ ॥

पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्ना रुधिरं पयः ।
मुद्गौदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ॥ ६२ ॥

*वटे = वटतले, बलिं निवेद्येत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ॥ ६३ ॥

*तेन = स्कन्दापस्मारिणा, स्नानं कारयेदित्यन्वयः ॥ ६३ ॥

स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥ ६४ ॥

अथ शकुनीग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ ६५ ॥
ह्रीबेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः ।
लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ ६६ ॥

*प्रदिहेद् = लिम्पेत् । दिह्यादिति सिद्धे दिहेदिति रूपसिद्धिरार्षत्वात् ॥ ६६ ॥

स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥ ६७ ॥
शतावरीमृगैर्वारुनागदन्तीनिदिग्धिकाम् ।

लक्ष्मणां सहदेवीं च बृहतीं चापि धारयेत् ॥ ६८ ॥

*मृगर्वारु=बृहती इन्द्रवारुणी। नागदन्ती=नागदुली"ति लोके प्रसिद्धा ॥ ६८ ॥

तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला।
बलिरेषा करञ्जे तु निवेद्यो नियतात्मना ॥ ६९ ॥
निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि।
श्वेताशिरीषगन्धाश्वधवगुग्गुलुसर्षपैः ॥ ७० ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु।
शकुनीग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्धितम् ॥ ७१ ॥
कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः।
निकुम्भोक्तेन विधिना स्नापयेत्तं ततः पठेत् ॥ ७२ ॥

निकुम्भः=शिवस्य गणविशेषस्तेनोक्तेन विधिना ॥ ७२ ॥

अथ शिशुरक्षायां देव्याः स्तुतिमाह—

अन्तरिक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता।
अधोमुखी सूक्ष्मतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ७३ ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा।
लम्बोदरी शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥ ७४ ॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

अश्वगन्धाऽजशृङ्गी च सारिवाऽथ पुनर्नवा।
सहा विदारी ह्येतासां क्वाथेन परिषेचनम् ॥ ७५ ॥

*अजशृङ्गी=(मेढाशृङ्गी)। सहा=(सेवती) पुष्पजातिः ॥७५॥

तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥ ७६ ॥

*सर्जरसः="राल" इति लोके। पलङ्कषा=गुग्गुलुः। नलदं=लामज्जकम् 'उशीरवत्पीतच्छविः। गौरकदम्बकः=हारिद्रकः "हरदुआ कदम्ब" इति लोके ॥ ७६ ॥

धवाश्वकर्णककुभशल्लकीतिन्दुकेषु च।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥ ७७ ॥

* अश्वकर्णः="साङ्कु" इति लोके प्रसिद्धः ॥ ७७ ॥

कुलत्थं शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहः साश्वगन्धिकः ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान् यवफलो घृतम् ।
सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ॥ ७८ ॥

*यवफलो=वंशाङ्कुरः ७८ ॥

शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि ।
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ॥ ७९ ॥

*गोतीर्थे=गोष्ठे ॥ ७९ ॥

स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्भिषक् ।
नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ॥ ८० ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ॥ ८१ ॥
लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ।
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ ८२ ॥

अथ पूतनाग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

कपोतवङ्का श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ ८३ ॥

* कपोतवङ्का=ब्राह्मी । आस्फोता=अपराजिता ॥ ८३ ॥

नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे कल्क इष्यते ॥ ८४ ॥

*नवा पयस्या=नूतना क्षीरविदारी। गोलोमी=श्वेतदूर्वा॥८४॥

हितं घृतं तु गोक्षीर्याः संसिद्धं मधुकेन च ।
कुष्ठतालीसखदिराः स्पन्दनोऽर्जुन एव च ॥ ८५ ॥
पनसः ककुभश्चापि मज्जानो बदरस्य च ।
कुक्कुटास्थि घृतं चापि धूपनं सह सर्षपैः ॥ ८६ ॥

*स्पन्दनः="स्पन्दन" इत्येवं नाम्ना प्रसिद्धः ॥ ८५–८६॥

काकादनीं चित्रफलां बिम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ ८७ ॥

*काकादनी=श्वेतगुञ्जा । चित्रफला=बृहदिन्द्रवारुणी ॥८७।

मत्स्यौदनं बलिं दद्यात्कृशरां पललं तथा ।
शरावसम्पुटे कृत्वा तस्य शून्ये गृहे भिषक् ॥ ८८ ॥
उत्सृष्टान्नाभिषिक्तस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ।
कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्पन्दनं तथा ॥ ८९ ॥
देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकम् ।
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥ ९० ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमूर्द्धजा ।
शून्यागारस्थिता देवी दारकं पातु पूतना ॥ ९१ ॥

अथ गन्धपूतनागृहजुष्टचिकित्सामाह—

तिक्तद्रुमाणां पत्रेषु क्वाथः कार्योऽभिषेचने ॥ ९२ ॥

अथ तिक्तद्रुमानाह—

निम्बः पटोलः क्षुद्रा च गुडूची वासकस्तथा ।
विसर्पकुष्ठनुत्ख्यातो गणोऽयं पञ्चतिक्तकः ॥ ९३ ॥

इति तिक्तद्रुमाः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको मधुको मधु ।
शालिपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थं च समाहरेत् ।
सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च शीतलैः ॥ ९४ ॥

*सर्वगन्धैः=कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनैः सह । अक्ष्णोस्तु शीतलैश्चन्दनकर्पूरैः, न तु कस्तूरीकुङ्कुमागुरुभिस्तेषामुष्णत्वात् ॥ ९४ ॥

पुरीषं कौक्कुटं केशाश्चर्म सर्पभवं तथा ।
जीर्णं चाभेरक्षणशो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं बिम्बीमनन्तां चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितं च चतुष्पथे ॥ ९६ ॥
निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशो रक्षानिमित्ततः ।
कराला पिङ्गला मुण्डा कषायाम्बरसंवृता ।
देवी बालमिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ! ॥ ९७ ॥

अथ शीतपूतनाग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

गोमूत्रं चाश्वमूत्रश्च मुस्तां चामरदारु च ।

कुष्ठञ्च सर्वगन्धांश्च तैलार्थमवधारयेत् ॥ ९८ ॥

*सर्वगन्धान्=चन्दनादीन् ॥ ९८ ॥

रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुभत्वचः ।

निकाथ्य तस्मिन्निःक्वाथे सक्षीरे विपचेद् घृतम् ॥ ९९ ॥

गृध्रोलुकपुरीषाणि वस्तगन्धामहित्वचम् ।

निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥ १०० ॥

धारयेदपि गुञ्जां च बलां काकादनीं तथा ।

नद्यां मुद्गौदनैश्चापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ १०१ ॥

जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥ १०२ ॥

*जलाशयान्ते=जलाशयतीरे ॥ १०२ ॥

देव्यै देयश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ।

मुद्गौदनाशिनी देवी सुराशोणितपायिनी ।

जलाशयरता नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥ १०३ ॥

अथ मुखमण्डिकाग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

कपित्थं बिल्वतर्कारीवासा गन्धर्वहस्तकः ।

कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥ १०४ ॥

*तर्कारी="गनियार" इति लोके । गन्धर्वहस्तकः=श्वेत एर-
ण्डः । कुबेराक्षी="पाडहि" (पाढ़ल) इति लोके ॥ १०४ ॥

स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया ।

तैलं वचां च संयोज्य पचेदभ्यञ्जनं शिशोः ॥ १०५ ॥

*भृङ्गवृक्षः "भगेरा" इति लोके ॥ १०५ ॥

वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ।

वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ॥ १०६ ॥

मनःशिलां चोपहरेद् गोष्ठमध्ये बलिं ततः ॥ १०७ ॥

पायसं सपुरोडाशं तद्बल्यर्थमुपाहरेत् ।

मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥ १०८ ॥

अथ जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह—

अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।

गोष्ठमध्यालया या तु पातु त्वां मुखमण्डिका ॥ १०९ ॥

अथ नैगमेयग्रहजुष्टचिकित्सामाह—

बिल्वाग्निमन्थपूतीकैः कार्यं स्यात्परिषेचितम् ॥ ११० ॥

*पूतीकः=घोराकरञ्जः ॥ ११० ॥

प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्नटैः।
पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः ॥ १११ ॥

*कुटन्नटं=वितुन्नकनाम्नो वृक्षविशेषस्य त्वक् "गुडतजी" इति लोके। मुस्ताकृतिः-श्योनाकं वा ॥ १११ ॥

वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीञ्चापि धारयेत् ॥ ११२ ॥

*वयस्या=आमलकी गुडूची वा। जटिला=जटामांसी, "मिसिशोथा" इति लोके। गोलोमी=श्वेतवचा ॥ ११२ ॥

उत्सादनं हितञ्चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम्।
मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि प्रधूपनम्।
धूमः सुतजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता।
तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि।
कौमारभृत्ये मेषाय प्लक्षमूले निवेदयेत् ॥ ११३ ॥

*कौमारभृत्ये=बालरक्षायाम्। मेषाय=नैगमेयग्रहाय ॥ ११३ ॥

अधस्तात्क्षीरवृक्षस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते ॥ ११४ ॥
अजाननश्चलाक्षिभ्रूः कामरूपी महायशाः।
बालपालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥ ११५ ॥

अथ बालरोगाणां निदानलक्षणमाह—

धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति ॥ ११६ ॥
मिथ्याऽऽहारविहारिण्या दुष्टा वातादयस्त्रयः।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ११७ ॥
(ह्रीबेरं शर्कराक्षौद्रं लीढं तृष्णाहरं परम्।)
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन्वातगदातुरः ॥ ११८ ॥
क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद् बद्धविण्मूत्रमारुतः।
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ॥ ११९ ॥

तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ।
श्लेष्मदुष्टं पिबन्क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ॥ १२० ॥
निद्राऽर्दितो जडः शूनो रक्ताक्षश्छर्दनः शिशुः ।
द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ॥ १२१ ॥
ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ।
बालानामपि ते तद्वद् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः ॥ १२२ ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नतः ॥ १२३ ॥

तत्रादौ तालुकण्टकलक्षणमाह—

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १२४ ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।
तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्बलता वमिः ॥ १२५ ॥

*पानं स्तनस्य, शकृद्द्रवं=द्रवरूपम् ॥ १२५ ॥

अथ महापद्मकलक्षणमाह—

वीसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ १२६ ॥

*पद्मवर्णः=लोहितवर्णः, तत्र शीर्षजो वीसर्पः । शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत । एवं वस्तिजो गुदं याति गुदतो हृदयं, हृदयाच्छिरो यातीति बोद्धव्यम् ॥ १२६ ॥

अथ कुकूणकलक्षणमाह—

कुकूणकं क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरं प्रस्रवेद् बहु ॥ १२७ ॥
शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्ष्युन्मीलनक्षमः ॥ १२८ ॥

*कुकूणकं="कोथुआह" इति लोके ॥ १२७-१२८ ॥

अथ तुण्डिगुदपाकयोर्लक्षणमाह—

वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते ।

वालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते ॥ १२९ ॥

अथाहिपूतनलक्षणमाह—

शकृन्मूत्रसमायुक्ते धौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ १३० ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ १३१ ॥

*स्विन्ने=स्वेदिते ॥ १३०-१३१ ॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह—

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका ॥ १३२ ॥

अथ पारिगर्भिकलक्षणमाह—

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ १३३ ॥
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं च तत्र युञ्जीत दीपनम् ॥ १३४ ॥

*"पिबन्नपी"त्यपिशब्दादपिबन्नपि । पारिगर्भिकः="अहीडी"ति लोके । परिभवाख्यं=परिभवेति नामान्तरम् ॥ १३३-१३४ ॥

अथ दन्तोद्भेदजरोगानाह—

दन्तोद्भेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ॥ १३५ ॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ १३६ ॥

*कारणमित्यन्वयः । पोथक्याः=वर्त्मरोगविशेषस्य ॥ १३५-१३६ ॥

अथ बालरोगचिकित्सामाह—

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥ १३७ ॥

*दाहादिकं विना=अग्निदाहादिक्षारवमनविरेचनशिराव्यधादिकं विना । महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यपि दद्यात् । यत आह सुश्रुतः—
*"विरेकवस्तिवमनानृते कुर्याच्च नात्ययादि"ति ।
*अत्ययात्=विनाशकरकष्टात् । ऋते=विना ॥ इति ॥ १३७ ॥

त एव दोषाः दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तत्र कनीयसी ॥ १३८ ॥

अथ बालस्य कनीयसीं मात्रामाह विश्वामित्रः—

विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् ॥ १३९ ॥

*विडङ्गपरिमितं भेषजं चूर्णीकृत्य किंवा कल्कीकृत्याथवाऽऽवलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्त्रान्तरे त्वन्यथाऽभिहितम् ॥ १३९ ॥

प्रथमे मासि बालाय देया भैषज्यरक्तिका ।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः ॥ १४० ॥
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत्संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ॥ १४१ ॥

*एकैकां रक्तिकां, तदूर्ध्वं=वर्षोपरि, माषवृद्धिः । प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति । "गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषक" इत्यमरसिंहः ॥ १४१ ॥

ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः ॥ १४२ ॥

*ततः=षोडशवत्सरोपरि ॥ १४२ ॥

चूर्णकल्कावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्त्तिता ।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा ॥ १४३ ॥
क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा ।
धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥ १४४ ॥

*क्षीरान्नादस्य पूर्ववत्क्षीरसर्पिषा ॥ १४४ ॥

अथ प्रकारान्तरेणौषधोपायनमाह सुश्रुतः—

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः ।
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेच्च शिशुं स्तनौ ॥ १४५ ॥

अथानभिभाषिबालस्यान्तर्गतरोगज्ञानोपायमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमानेन रोदिति ॥ १४६ ॥
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे रोगे नो धारयेच्छिरः ।

वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तः क्षुधा तृडपि गच्छति ॥ १४७ ॥
विण्मूत्रसङ्गवैकल्याच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः ।
कोष्ठे व्याधीन्विजानीयात्सर्वत्रस्थांश्च रोदनैः ॥ १४८ ॥

अथ बालकस्य ज्वरादिरोगचिकित्सामाह—

सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्यते ।
मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोरेतद्धि लङ्घनम् ॥ १४९ ॥

*मात्रया लङ्घयेद् = लघु भोजयेत् ॥ १४९ ॥

अथ सर्वज्वरेषु भद्रमुस्ताऽऽदिक्वाथमाह—

भद्रमुस्ताऽभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः ।
क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥ १५० ॥

अथ ज्वरातिसारे चतुर्भद्रावलेहमाह—

घनकृष्णाऽरुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत् ॥ १५१ ॥

*अरुणा = अतिविषा ॥ १५१ ॥

अथातिसारे बिल्वादिक्वाथमाह—

बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ १५२

*जलम् = [बाला] ॥ १५२ ॥

अथ दुर्धरातिसारे समङ्गाऽऽदिक्वाथमाह—

समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाग्निकम् ॥ १५३ ॥

*समङ्गा = लज्जालुमूलम् ॥ १५३ ॥

अथामातीसारे विडङ्गादिचूर्णमाह—

विडङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च ।
एषामालोड्य चूर्णानि सुखं तप्तेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक् ॥ १५४ ॥

अथ रक्तातीसारे मोचारसादियवागूमाह—

मोचारसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥ १५५ ॥

१ *मोचारसं लज्जालुमूलं, धातकीपुष्पम् , कमलकेशरमेतेषां समुदितं तोलकैकम्। गृह्णीयात्। तण्डुलाः सपादतोलकाः १।, जलमेकादशतोलकम् ११। सर्वमेकीकृत्य यवागूः साधनीया ॥ १५५ ॥

अथातीसारे नागरादिक्वाथमाह—

नागरातिविषामुस्तवालकेन्द्रयवैः श्रृतम्।
कुमारं पाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशनम् ॥ १५६ ॥

अथ प्रवाहिकायां लाजाऽऽदिचूर्णमाह—

लाजा सयष्टीमधुका शर्करा क्षौद्रमेव च।
तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ १५७ ॥

अथ ग्रहण्यादिरोगे रजन्यादिचूर्णमाह—

रजनी सरलो दारु बृहती गजपिप्पली।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ १५८ ॥
दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतार्त्तिं सकामलाम्।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५९ ॥

अथ कासघ्नं मुस्तकादिस्वरसमाह—

मुस्तकातिविषावासाकणाश्रृङ्गीरसं लिहेत्।
मधुना मुच्यते बालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ १६० ॥

अथ बालकानां पुराणकासोपरि केशरावलेहिकामाह—

व्याघ्री सुमनसं जातीकेशरैरवलेहिका।
मधुना चिरसञ्जाताञ्छिशोः कासान्व्यपोहति ॥ १६१ ॥

अथ कासश्वासे धान्यादिपानमाह—

धान्यं च शर्करायुक्तं तण्डुलोदकसंयुतम्।
पानमेतत्प्रदातव्यं कासश्वासापहं शिशोः ॥ १६२ ॥

अथ द्राक्षाऽऽदिचूर्णमाह—

द्राक्षावासाऽभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा।
लीढं श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥ १६३ ॥

*तमकं=श्वासभेदम् ॥ १६३ ॥

अथ हिक्कावमिघ्नं कटुकरोहिण्यवलेहमाह—

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत्।

हिक्कां प्रशमयेत्क्षिप्रं छर्दिं चापि चिरोत्थिताम् ॥ १६३ ॥

अथ दुग्धवमिघ्नमवलेहमाह—

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सक्षौद्रं छर्दिनुद्भवेत् ॥ १६५ ॥
ऋद्धिं पीतं तु मेध्यन्तु स्तन्येन मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ १६६ ॥
*द्विवार्त्ताकी=बृहतीद्वयम् ॥ १६४ ॥

पञ्चकोलं यथा—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १६७ ॥

अथानाहे वातशूले च सैन्धवाद्यवलेहमाह—

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्गीरजो लिहन् ।
आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥ १६८ ॥

अथ मूत्राघातघ्नं कणाऽऽद्यवलेहमाह—

कणोषणासिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ १६९ ॥

अथ कार्श्यहरयोगमाह—

यदा तु दुर्बलो बालः खादन्नपि च वह्निमान् ।
विदारीकन्दगोधूमयवचूर्णं घृतप्लुतम् ।
खादयेत्तदनु क्षीरं शृतं समधुशर्करम् ॥ १७० ॥

अथ शोथघ्नलेपमाह—

मुस्तं कूष्माण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिप्तं लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः ॥ १७१ ॥

अथ क्षतविसर्पविस्फोटज्वरहरक्वाथमाह—

पटोलत्रिफलाऽरिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ १७२ ॥

अथ मुखस्रावहरक्वाथमाह—

सारिवातिललोध्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संस्राविणि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १७३ ॥

अथ मुखपाकहरप्रलेपमाह—

अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥ १७४ ॥

अथ बालानां रोदने चूर्णमाह—

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम्।
बालो रोदिति यस्तस्मै लीढं दद्यात्सुखावहम्॥ १७५॥

अथ तालुकण्टकघ्नकल्कमाह—

हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम्।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात्॥ १७६॥

अथ कुकूणकहरलेपमाह—

फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च सशृङ्गवेरं बृहतीद्वयं च।
आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं कुकूणके कार्यमुदाहरन्ति॥१७७॥

अथ नाभिशोथघ्नं स्वेदमाह—

मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति॥ १७८॥

अथ नाभिपाकघ्नतैलमवधूलनं चाह—

नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैः शृतम्।
तैलमभ्यञ्जने शस्तमेभिश्चाप्यवधूलनम्॥ १७९॥
दग्धेन छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम्।
त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वाऽपि कुर्याच्चन्दनरेणुना॥ १८०॥

अथ गुदपाकघ्नयोगमाह—

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्।
शङ्खयष्ट्यञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत्॥ १८१॥
*अञ्जनं = रसाञ्जनम्॥ १८१॥

अथाहिपूतने लेपमाह—

शङ्खसौवीरयष्ट्याह्वैर्लेपो देयोऽहिपूतने॥ १८२॥

अथ पारिगर्भिकोपायमाह—

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वह्निदीपनम्॥ १८३॥

अथ बालानां दन्तोद्भेदजरोगशमोपायमाह—

दन्तपालीं तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत्।
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा॥ १८४॥

दन्तोत्थानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शाम्यन्ति यतस्तद्धेतुका गदाः ॥ १८५ ॥

अथ बालानां शक्तिवर्द्धकप्रयोगानाह—

सौवर्णसुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याक्षकं शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।
सहेमचूर्णं कैटर्यं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥ १८६ ॥
चत्वारोऽभिहिताः प्राशा अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ॥ १८७ ॥

*सौवर्णं चूर्णं=चतुर्ष्वपि योगेषु मारितसुवर्णचूर्णम् । मत्स्याक्षकं="ब्राह्मी" इति लोके, "वकम" इत्येके । अर्कपुष्पी=अर्कसदृशपुष्पी लता । कैटर्यं=कट्फलम् । दूर्वा=श्वेतदूर्वा । संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः, "द्वादशवर्षाणी"ति केचित् ॥ १८५-१८७ ॥

अथ लाक्षाऽऽदितैलमाह—

लाक्षारसे समे तैलं मस्तुन्यथ चतुर्गुणे ।
रास्नाचन्दनकुष्ठाह्वावाजिगन्धानिशायुतैः ॥ १८८ ॥
शताह्वादारुयष्ट्याह्वमूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।
संसिद्धं ज्वररक्षोघ्नं बलवर्णकरं शिशोः ॥ १८९ ॥

इति श्रीमिश्रलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे

सप्ततितमो बालरोगाधिकारः समाप्तः ॥ ७० ॥

मध्यमखण्डं समाप्तम् ॥

भावप्रकाशः

अथोत्तरखण्डम् ।

तत्र

एकसप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः ॥ ७१ ॥

अथ वाजीकरणस्य लक्षणमाह—

यद् द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् ।
तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात् क्लैब्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह—

क्लीबः स्यात्सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ २ ॥
तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते ।
द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ३ ॥

*तैस्तैर्भावैः=भयशोकक्रोधादिभिः । अहृद्यैः=हृदयाहितैः, दुःखकरत्वात् । क्षते=पीडिते, अस्वस्थीकृत इति यावत् । ध्वजः=शिश्नः । तथा च—

*"ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने शौण्डिकेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः । पतति—न तून्नमति । सम्प्रयोगो=मैथुनम् ॥ २-३ ॥

कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात्प्रजायते ॥ ४ ॥

*कटुकादिनाऽतिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात्क्लैब्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम् ॥ ४ ॥

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ ५ ॥

*शुक्रक्षयेण तृतीयम् ॥ ५ ॥

महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीबता भवेत् ।
वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ६ ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः ।
षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥ ७ ॥

*बलिनः=पुष्टस्य । क्षुब्धमनसः=कामात्संचलितमनसः । ब्रह्मचर्यम्=अमैथुनं, तस्मान्निरोधाच्छुक्रस्य क्लैब्यं भवति ॥ ७ ॥

जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ॥ ८ ॥

अथासाध्यक्लैब्यमाह—

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ॥ ९ ॥

*यद् मर्मच्छेदाद्=वीर्यवाहिशिराच्छेदात् ॥ ९ ॥

अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां सामान्यविधिमाह—

क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः ।
मुख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्जनम् ॥ १० ॥

अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह—

नरो वाजीकरान्योगान्सम्यक्छुद्धो निरामयः ।
सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं तु षोडशात् ॥ ११ ॥
न च वै षोडषादर्वाक्सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥ १२ ॥
क्षयवृद्ध्युपदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्जयाः ।
अकालमरणञ्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा ॥ १३ ॥

*स्त्रीभजनविधिर्विस्तरतो रात्रिचर्यायां लिखितोऽस्ति, तत्र द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥ १४ ॥
स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् ।
योषित्प्रसङ्गात्क्षीणानां क्लीबानामल्परेतसाम् ॥ १५ ॥
हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्ति बलप्रदाः ।
एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ॥ १६ ॥

अथ वाजीकरणवस्तून्याह—

भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च।
गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा ॥ १७ ॥
कामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना।
गीतं श्रोत्रमनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिरा स्रजः ॥ १८ ॥
गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च।
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥ १९ ॥
माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात्।
एकाग्रविंशतिदिनानि गदार्दितोऽपि
साशीतिकोऽपि रमयेत्प्रमदां युवेव ॥ २० ॥
सत्त्वं गुडूच्या गगनं सलोध्रमेलासितामागधिकासमेतम्।
एतत्समेतं मधुनाऽवलीढं रामाशतं सेवयतीव षण्डः ॥ २१ ॥
गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम्।
गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम्।
भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दश दारान्व्रजत्यपि ॥ २२ ॥

अथ वाजीकररसालामाह—

दध्नोऽर्द्धाढकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः-
प्रस्थं क्षौद्रपलं पलञ्च हविषः शुण्ठ्याश्च माषाष्टकम्।
तद्वन्माषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्लपटे शनैः करतलेनोन्नाम्य विस्रावयेत् ॥ २३ ॥
मृद्भाण्डे मृगनाभिचन्दनरसासृष्टेऽगुरुद्धूपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थापयेत्।
स्वस्यार्थे मकरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला स्वयं-
भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ २४ ॥

अथ रतिवर्द्धनयोगाः।

तत्र गोक्षुरादिमोदकमाह—

गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतावरी।
मुशली वानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥ २५ ॥

एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाज्येन भर्जितम् ।
सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥ २६ ॥
चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
सर्वतो द्विगुणं खण्डं खादेदग्निबलं यथा ॥ २७ ॥
वाजीकराणि भूरीणि संगृह्य रचितो यतः ।
तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥ २८ ॥

अथ मदनमञ्जरीवटीमाह—

चत्वारो व्योमभागास्तदनु निगदितं भागयुग्मञ्च बङ्ग-
भागैकं शम्भुबीजं त्रितयमपि मृतं तत्समा सिद्धमूली ।
चातुर्जातं सजातीफलमरिचकणा नागरं देवपुष्पं-
जातीपत्रञ्च भागद्वितयमपि पृथक्सर्वमेकत्र चूर्ण्यम् ॥२९॥
सर्वद्व्यंशा सिता स्याद्घृतमधुसहितं मोदकीकृत्य चैतत्-
खादेदग्निं समीक्ष्य प्रसभमभिनवानन्दसम्बर्द्धनाय ।
योगो वाजीकराख्योऽयमिह निगदितो भैरवानन्दनाम्ना
निःशेषव्याधिहन्ता दलितबहुवधूदामकन्दर्पदर्पः ॥ ३० ॥

अथ बस्ताण्डकच्छपाण्डयोर्वाजीकरयोगावाह—

पिप्पलीलवणोपेते बस्ताण्डे घृतसाधिते ।
कच्छपस्याथवा खादेत्तत्तु वाजीकरं भृशम् ॥ ३१ ॥

अथ श्रीरतिवल्लभपूगपाकमाह—

पूगं दक्षिणदेशजं दशपलोन्मानं भृशं कर्त्तयेत्-
तत्स्विन्नं जलयोगतो मृदुतरं सङ्कुट्य चूर्णीकृतम् ।
तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेद्-
द्रव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिबिडे दद्यात्तुलार्द्धां सिताम् ॥३२॥
पक्वं तज्ज्वलनात्क्षितिं प्रति नयेत्तस्मिन्पुनः प्रक्षिपेद्-
यद्यत्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्ट्वाऽऽदरात्संहिताः ।
एला नागबला बला सचपला जातीफला लिङ्गका
जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥ ३३ ॥
विश्वावीरणवारिवारिदवरा वांशी वरी वानरी

द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराऽथ महती खर्जूरिका क्षीरिका।
धान्याकं सकशेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं
पृथ्वीकाऽथ यवानिका वरटिका मांसी मिसी मेथिका ॥३४॥
कन्देष्वत्र विदारिकाऽथ मुशली गन्धर्वगन्धा तथा
कर्चूरं करिकेशरं समरिचं चारस्य बीजं नवम्।
बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणाबीजञ्च राजीवजं
श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसंज्ञपुष्पैः समम् ॥ ३५ ॥
सर्वञ्चेति पृथक्पृथक्पलमितं सञ्चूर्ण्य तत्र क्षिपेत्
सूतं वङ्गभुजङ्गलोहगगनं सम्मारितं स्वेच्छया।
कस्तूरीघनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
पश्चादस्य तु मोदकान्विरचयेद् बिल्वप्रमाणानथ ॥ ३६ ॥
तान्भुक्त्वाऽति सदा यथाऽनलबलं भुञ्जीत नाम्लं रसं
पूर्वस्मिन्नशिते गते परिणतिं प्राग्भोजनाद्भक्षयेत्।
नित्यं स्त्रीरतिवल्लभाख्यकमिमं पूगस्य पाकं भजेत्
स स्याद्वीर्यविवृद्धिवृद्धमदनो वाजीव शक्तो रतौ ॥ ३७ ॥
दीप्ताग्निर्बलवान्वलीविरहितो हृष्टः स पुष्टः सदा
वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णेन्दुवत्सुन्दरः ॥३८॥

*वसुगुणे = अष्टगुणे। अञ्जलिः = अर्द्धशरावः। तुलाऽर्द्धं = पञ्चाशत्पलानि, यतः—

*"द्विपञ्चाशत्पलानामभिदधति तुलां संहिताः सुश्रुताद्याः"। इति।

*नागबला = (गुलशकरी)। बला = (बरिआरा) तस्या-मूलम्। जातीपत्रं = "कञाइपत्री" इति लोके। विश्वा = शुण्ठी। वीरणम् = उशीरं ग्राह्यम्। वारि = "सुगन्धवाला" इति लोके। वारिदः = मुस्तकः। वरा = त्रिफला। वांशी = वंशलोचना। वरी = शतावरी। वानरी = कपिकच्छुः। इक्षुरः = कोकिलाक्षस्तस्य बीजं ग्राह्यम्। गोक्षुरस्य च बीजम्। महती = महाखर्जूरिका। क्षीरिका = क्षीरी। पृथ्वीका = "कलौञ्जी"ति लोके। वरटी (वराटिका) =

*'शालूकमेषां कन्दः स्याद् बीजकोशो वराटिका' ॥ १ ॥

*मांसी=जटामासी। मिसिः=शतपुष्पा (सौंफ)। गन्धर्व-गन्धा=अश्वगन्धा तस्या मूलम्। श्रीसंज्ञं=लवङ्गम्। घनसारः=कर्पूरः। बिल्वप्रमाणान्=पलप्रमाणान् ॥ ३२–३८ ॥

अथ कामेश्वरमोदकमाह—

एतस्मिन् रतिवल्लभे यदि पुनः सम्यक्सुरा शाणिका
धत्तूरस्य च बीजमर्ककरभः पाथोऽब्धिशोषस्तथा।
सन्माजूफलकं तथा खसफलन्त्वक्कार्षिकान् निक्षिपे-
च्चूर्णार्द्धां विजया तदा स हि भवेत्कामेश्वरो मोदकः ॥३९॥

अथ महाखण्डकूष्माण्डावलेहोपयोगमाह—

रक्तपित्ताधिकारोक्तः खण्डकूष्माण्डको महान्।
रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकरः स्मृतः ॥ ४० ॥

अथाम्रपाकमाह—

पक्वाम्रस्य रसद्रोणे सितामाढकसम्मिताम्।
घृतं प्रस्थमितं दद्यान्नागरस्य पलाष्टकम् ॥ ४१ ॥
मरिचं कुडवोन्मानं पिप्पली द्विपलोन्मिता।
सलिलस्याढकं दत्त्वा सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ ४२ ॥
विपचेन्मृन्मये पात्रे दारुदर्व्या प्रचालयेत्।
चूर्णान्येषां क्षिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिते ॥ ४३ ॥
धान्याकं जीरकं पथ्यां चित्रकं मुस्तकं त्वचम्।
बृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥ ४४ ॥
एलाबीजं लवङ्गञ्च पृथग्जातीं पलम्पलम्।
सिद्धे शीते प्रदद्याच्च मधुनः कुडवद्वयम् ॥ ४५ ॥
भक्षयेद्भोजनादर्वाक्पलमात्रमिदं नरः।
अथवा नियता नात्र मात्रां खादेद्यथाऽनलम् ॥ ४६ ॥
मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत्।
समर्थो बलवान्पुष्टो नित्यं स स्यान्निरामयः ॥ ४७ ॥

ग्रहणीं नाशयेदेव क्षयं श्वासमरोचकम् ।
अम्लपित्तं महाश्वासं रक्तपित्तञ्च पाण्डुताम् ॥ ४८ ॥
*बृहज्जीरकः="मङ्गरैला" इति लोके ॥ ४१–४८ ॥

इत्याम्रपाकः ।

शमयति गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं समधु ।
भुक्तं क्षपयति पाण्डयं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥ ४९ ॥

अथ महाचन्दनादितैलमाह—

द्रव्याणि चन्दनादेस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पत्तङ्गमथ कालीयागुरुकृष्णागुरूणि च ।
देवद्रुसरलं पद्मं पद्मके तृणकेऽपि च ॥ ५० ॥
कर्पूरो मृगनाभिश्च लता कस्तूरिकाऽपि च ।
सिह्लकः कुङ्कुमं नव्यं जातीफलकमेव च ॥ ५१ ॥
जातीपत्रं लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला महती च सा ।
कङ्कोलफलकं स्पृक्का पत्रकं नागकेशरम् ॥ ५२ ॥
वालकञ्च तथोशीरं मांसी दारुसिताऽपि वा ।
कृतकर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्तकम् ॥ ५३ ॥
रेणुका च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ।
लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ॥ ५४ ॥
ग्रन्थिपर्णञ्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ।
एतानि शाणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् ॥ ५५ ॥
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धाऽशीतिसमोऽपि सः ।
युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्लभः ॥ ५६ ॥
वन्ध्याऽपि लभते गर्भं वृद्धाऽपि तरुणायते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां शतम् ॥ ५७ ॥
चन्दनादि महातैलं रक्तपित्तं क्षयं ज्वरम् ।
दाहं प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डूं विनाशयेत् ॥ ५८ ॥

*पत्तङ्गं="वकम" इति लोके । कालीयकं="कलम्बकटु" इति

लोके। लता=कस्तूरिका "मुष्कदाना" इति लोके। कङ्कोलफलस्या लाभे जातीपुष्पं ग्राह्यं, तदलाभे लवङ्गं ग्राह्यम्। दारुसिता=[दालचीनी]। शैलेयं="छरे"ति लोके। श्रीवासः=गुग्गुलुः। ग्रन्थिपर्णः=[गठिवन]। अशीतिसमः=अशीतिवार्षिकः॥ ५०–५८॥

अथ मधुपक्वहरीतकीमाह—

दशमूलं कणा वह्निः कपित्थश्च विभीतकम्।
कट्फलं मरिचं विश्वमूलं पिप्पलिसैन्धवम्॥ ५९॥
रक्तरोहीतकं दन्ती द्राक्षाजाजिनिशाद्वयम्।
धात्रीजन्तुघ्नशिखरिश्रृङ्गीदारुपुनर्नवाः॥ ६०॥
धान्याकं देवकुसुमं राजवृक्षस्त्रिकण्टकम्।
वृद्धदारुकुबेराक्षौ मूलं वीरणिकाभवम्॥ ६१॥
एतेषां पलयुग्मन्तु भेषजानां पृथक्पृथक्।
आढकञ्चापि पथ्यायास्तोये पञ्चाढके पचेत्॥ ६२॥
स्विन्ना पथ्या भवेद्यावत्पश्चान्मधु विनिक्षिपेत्।
गुरूपदेशाद्विधिवत्त्रिदिनञ्च ततः परम्॥ ६३॥
पुनः क्षिपेत्पञ्चदिनं तथा च दशवासरम्।
संसिद्धा चाभया पश्चाद् घृतभाण्डे निधापयेत्॥ ६४॥
विमले सुदृढे क्षौद्रपरिपूर्णे प्रयत्नतः।
पश्चात्पूर्वोक्तभाण्डे तु क्षिपेद् बुद्धिपरायणः॥ ६५॥
एषा हरीतकी चैव धन्वन्तरिकृता शुभा।
भक्षयेद्यो नरो नित्यं रोगा नश्यन्ति सर्वशः॥ ६६॥
श्वासं कासक्षयं पाण्डुं हिक्काछर्दिमदभ्रमान्।
मुखरोगं तथा तृष्णामरुचिं वह्निमन्दताम्॥ ६७॥
यकृत्प्लीहोदरञ्चैव वातरक्तं सुदारुणम्।
शिरोऽक्षिकर्णजां पीडां तथा बद्धगुदोदरम्॥ ६८॥
ग्रहणीं दुर्विकाराश्च शोषं दोषत्रयोद्भवम्।
मधुपक्वेति विख्याता हन्ति रोगाननेकशः॥ ६९॥

अथ वानरीं वटिकामाह—

बीजानि तु कपिकच्छ्वाः कुडवमितानि च स्वेदयेच्छनकैः ।
प्रस्थे गोभवदुग्धे तावद्यावद्भवेद्गाढम् ॥ ७० ॥
त्वग्रहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं सम्पेषयेत्तानि ।
पिष्टिकया लघुवटिकाः कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥ ७१ ॥
द्विगुणितशर्करया ता वटिकाः सम्पक्वया लेप्याः ।
वटिका माक्षिकमध्ये मज्जनयोग्ये विरलतराः स्थाप्याः ॥ ७२ ॥
पञ्चटङ्कमितास्तास्तु प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात्पतितध्वजः ॥ ७३ ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमति वाजिवत् ।
नानेन सदृशं किञ्चिद् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥ ७४ ॥

अथाकारकरभादिवटीमाह—

आकारकरभः शुण्ठी लवङ्गं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥ ७५ ॥
चूर्णयेदहिफेनन्तु तत्र दद्यात्पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं माषमात्रं क्षौद्रेण भक्षयेत् ॥ ७६ ॥
शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजननं सवेत निशि कामुकः ॥ ७७ ॥

इत्येकसप्ततितमो वाजीकरणाधिकारः समाप्तः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमो रसायनाधिकारः ॥ ७२ ॥

तत्र रसायनस्य लक्षणमाह—

यज्जराव्याधिविध्वंसि वयःस्तम्भकरं तथा ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

अथ रसायनस्य फलं विधिं चाह—

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥ २ ॥
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवार्पितः ॥ ३ ॥

अथ रसायनप्रयोगानाह—

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो हितम् ।
त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीतं स्थापयेद्वयः ॥ ४ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः ॥५॥
आयुः प्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ६ ॥
*मण्डूकपर्णी=ब्राह्मी, तदलाभे "मञ्जिष्ठा" ग्राह्या, तस्या अपि रसायनत्वात् ॥ ५-६ ॥

माक्षिकेण तुगाक्षीरी पिप्पल्या लवणेन च ।
त्रिफला सितया वाऽपि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ ७ ॥
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षाऽऽदिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥ ८ ॥

पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्द्धमासम् ।
मासत्रयं तत्रिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥९॥
ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥१०॥
शतावरी मुण्डितिका गुडूची सहस्तिकर्णा सहतालमूली ।
एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनाऽवलिह्यात् ॥११॥
जरारुजामृत्युवियुक्तदेहो भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविवृद्धबुद्धिः ॥ १२ ॥
पीत्वाऽश्वगन्धां पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाऽम्बुवृष्टिः ॥१३॥

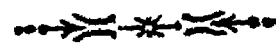
अथ लौहगुग्गुलुमाह—

अयःपलं गुग्गुलुमत्र योज्य पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं लिहन्यात्यमरत्वमेव ॥ १४ ॥

अथ रसायनस्य विशेषफलमाह—

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षरम् ॥ १५

इति द्विसप्ततितमो रसायनाधिकारः समाप्तः ॥ ७२ ॥

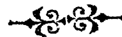
अथ ग्रन्थकर्तृशुभाशीःशंसनम् ।

यावद् व्योमनि विम्बमम्बरमणेरिन्दोश्च विद्योतते
यावत् सप्तपयोधयः सगिरयस्तिष्ठन्ति पृष्ठे भुवः ।
यावच्चावनिमण्डलं फणिपतेरास्ते फणामण्डले
तावत्सद्भिषजः पठन्तु परितो भावप्रकाशं शुभम् ॥ १ ॥
ग्रन्थस्यास्याध्यापकानाञ्जनानां मध्ये नृणामादरं कुर्वतां च ।
श्रीसोमेशादित्यविप्रप्रसादादायुर्दीर्घं सौख्यमास्तां सदैव ॥२॥

इति श्रीलटकनतनयश्रीमन्मिश्रभावविरचिते भावप्रकाशे उत्तरखण्डेऽष्टमं चिकित्साप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तमिदमुत्तरखण्डम् ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

हरिः ॐ तत्सत् ।